ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№3
2020

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayımbetov M.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.**(Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f..i.d., prof. **Raqımjan Turısbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
tex.i.d.**Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazılov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdımambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k., docent. E.Xojaniyazov – ózbek tili boyınsha
docent R.K.Rzaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:
- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

1-oktyabr – Muǵallimler hám ustazlar kúni

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИ ШАВКАТ МИРЗИЁЕВТИҢ МУҒАЛЛИМЛЕР ҲӘМ УСТАЗЛАР КҮНИНЕ БАҒЫШЛАНҒАН САЛТАНАТЛЫ МӘРЕСИМДЕГИ ШЫҒЫП СӨЙЛЕГЕН СӨЗИ

Ассалаўма әлейкум, әзиз ўатанласлар!
Қәдирли муғаллимлер!
Ҳүрметли устазлар!

Бүгин сиз, әзизлер менен 1-октябрь - Муғаллимлер ҳәм устазлар күни улыўмахалықлық байрамы қарсаңында ушырасып турғанымнан бахтиярман.

Пурсаттан пайдаланып, сизлерди, орынлардағы студияларда отырған пидайы устазларымызды, «көк экран» арқалы бүгинги салтанатлы мәресимди көрип атырған барлық ўатанласларымды бул қутлы әййям менен шын жүректен қутлықлайман.

Биз ҳәр биримиз өмирде қандай табыс ҳәм нәтийжелерге ерискен болсақ, бул жетискенликлерде сизлердиң шексиз үлесиңиз барлығын бәрқулла миннетдаршылық пенен атап өтемиз. Сонлықтан, мине, усындай қуўанышлы күнде барлық шәкиртлериңиз, пүткил халқымыз атынан сизлерге жоқары ҳүрмет-иззетимиз, ийгиликли тилеклеримизди билдирип, шын кеўилден тәжим етемиз.

Уллы шайырымыз мәўлана Фурқат илим-мәрипатты **кеўиллердиң мәдари, көрер көзлердиң нуры,** деп тәрийплегенин ҳәммемиз жақсы билемиз.

Ҳақыйқатында да, миллионлаған перзентлеримиздиң қәлбине илим нурын сиңдирип, оларды ел-журтқа мүнәсип инсанлар етип тәрбиялап атырған мийнеткеш ҳәм мәртебели устазларымызға қанша миннетдаршылық билдирсек, арзыйды.

Мен бүгин билдиретуғын пикирлерди, бәринен бурын, ҳүрметли муғаллим ҳәм оқытыўшыларға, қәдирли тәрбияшыларға, барлық жанкүйер зыялыларымызға жолланған мүрәжат сыпатында қабыл етиўиңизди қәлер едим.

Әзиз дослар!

Хабарыңыз бар, Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының 75-сессиясында сөйлеген сөзимде мен басқа көп ғана әҳмийетли мәселелер қатарында Жаслар ҳуқықлары бойынша халықаралық конвенцияны қабыл етиўге байланыслы Өзбекстанның басламасына және бир мәрте дүнья жәмийетшилигиниң итибарын қараттым.

Жаслар ҳуқықы дегенде, биз, биринши гезекте, олардың тыныш ҳәм саламат жасаўға ҳәм билим алыўға болған толық ҳуқықын түсинемиз. Сонлықтан, өнип-өсип киятырған жас әўладымыздың бәркамал болып жетилисиўин, сапалы ҳәм толық билим алыўын тәмийинлеў биз ушын ҳәмийше тийкарғы ўазыйпа есапланады.

Пүткил дүнья мәмлекетлери қатарында Өзбекстан да коронавирус пандемиясын басынан өткерип атырған ҳәзирги қыйын дәўирде елимиздиң билимлендириў системасы да үлкен сынаққа дус келди. Бүгинги қыйын шараятқа қарамастан, мәмлекетимиз тәрепинен өз ўақтында көрилген илажлар ҳәм сизлердиң пидәкерлик мийнетиңиз бенен бул бағдардағы жумысларымыз избе-из даўам еттирилмекте. Атап айтқанда, қысқа мүддет ишинде елимизде «онлайн мектеп» жойбары ҳәм аралықтан оқытыў енгизилди.

Жақында республикамыздың көпшилик мектеплеринде, карантин қағыйдаларына әмел еткен ҳалда, жаңа оқыў жылы басланды. Жақсы дәстүрлеримизге муўапық, дерлик 650 мың 1-класс оқыўшысына Президент саўғалары сыпатында 72 миллиард сумлық оқыў қураллары тапсырылды. Сондай-ақ, материаллық жәрдем ҳәм көмекке мүтәж, бағыўшысын жоғалтқан шаңарақлардың перзентлери ҳәм майыплығы болған балаларға қысқы кийим-кеншек топламлары, мектеп формасы ҳәм оқыў қуралларынан ибарат 426 миллиард сумлық материаллық жәрдем берилгени де, мине, усындай қайырлы ислеримиздиң қатарына киреди.

Әйне ўақытта, бүгинги жағдайдан келип шыққан ҳалда, оқыўшы ҳәм педагоглардың саламатлығын сақлаў мәселеси бәршемиздиң айрықша итибарымыз орайында турыпты. Усы мақсетте мектеплерди зәрүр медициналық ҳәм антисептик қураллар менен тәмийинлеў ушын Кризиске қарсы гүресиў қорынан 17 миллиард сум қаржы ажыратылды.

Хабарыңыз бар, быйыл 1,5 миллионға шамалас жасларымыз жоқары оқыў орынларына кириў ушын ҳүжжет таспырды. Бул көрсеткиш өткен жылға салыстырғанда 40 процентке көп дегенди билдиреди. Биз, мине, усындай аўыр жағдайда тест сынақларын ашық стадионларда, эпидемиологиялық қәўипсизлик талапларына қатаң әмел еткен ҳалда, табыслы өткериўге еристик.

Уллы мәмлекетлик ғайраткер Индира Гандидиң **«Бир қыз баланы оқытсаңыз, пүткил шаңарақты оқытқан боласыз»** деген сөзлеринде үлкен турмыслық ҳақыйқат барлығын, әлбетте, ҳәммемиз жақсы түсинемиз. Соның ушын быйылғы жылы аўыллық жерлерде жасап атырған, кем тәмийинленген шаңарақлардағы қызларымыздың жоқары оқыў орынларының күндизги бөлиминде мәмлекетлик грант тийкарында оқыўы ушын 940 орын ажыраттық.

Ойлаўымша, қызларымыз ушын жаратылған бундай қосымша имканият және жүзлеген шаңарақларға билим ҳәм мәрипат нурын алып киреди. Бул, өз гезегинде, жас қызларымыздың келешекте жәмийет ушын мүнәсип кәсип ийелери болып жетилисиўине пукта тийкар жаратады. Биз бул бағдардағы жумысларымыздың көлемин буннан кейин де және де көбейтип барамыз.

Ҳүрметли ўатанласлар!

Ҳәммемизге белгили, раўажланыўдың тырнақ тасы да, мәмлекетти қүдиретли, миллетти уллы ететуғын

күш те бул – илим, тәлим ҳәм тәрбия. Ертеңги күнимиз, Ўатанымыздың жарқын келешеги, биринши гезекте, билимлендириў системасы ҳәм перзентлеримизге берип атырған тәрбиямыз бенен тығыз байланыслы.

Уллы грек алымы Аристотельдиң **«Ўатанның тәғдирин жаслар тәрбиясы шешеди»** деген сөзлери бар.

Қараң, бул пикирлер эрамыздан бурын айтылған. Демек, инсаният саналы турмыс кешире баслаған дәўирден бери тәлим-тәрбия мәселеси, удайы айрықша әҳмийетке ийе болып келмекте.

Бир ойлап көрейик, дүньядағы раўажланған мәмлекетлер қалай етип жоқары раўажланыў ҳәм турмыс абаданшылығына ериспекте? Ең дәслеп, илим ҳәм билимлендириўге қаратылған үлкен итибар себепли емес пе?

Соның ушын да кейинги жылларда елимизди ҳәр тәреплеме раўажландырыў, жаңа Өзбекстанды жаратыў мақсетинде барлық тараўлар қатари билимлендириў системасында да түпкиликли реформалар алып барылмақта.

Бул бағдарда онлаған әҳмийетли пәрман, қарар ҳәм бағдарламалар қабыл етилгени сизлерге жақсы белгили. Мине, күни кеше тастыйықланған «Билимлендириў ҳаққында»ғы нызам бул тараўдың раўажланыўында, әлбетте, жаңа горизонтларды ашып береди. Нызамға муўапық, билим алыўдың аралық, инклюзив формалары енгизилди, билимлендириў шөлкемлерине сырт ел мәкемелери менен қоспа факультет ҳәм оқыў орайларын шөлкемлестириўге рухсат етилди. Сондай-ақ, оқытыўшыларға авторлық бағдарламасы ҳәм оқытыў усылларын енгизиў, заманагөй педагогикалық формалар, оқытыў ҳәм тәрбия усылларын еркин таңлаў ҳуқықы берилди.

Биз кең көлемли демократиялық өзгерислер, атап айтқанда, тәлим реформалары арқалы **Өзбекстанда жаңа Ояныў дәўири, яғный, үшинши Ренессанс** тийкарын жаратыўды өзимизге тийкарғы мақсет етип белгиледик. Бул ҳаққында айтар екенбиз, бәринен бурын, үшинши Ренессанстың мазмун-мәнисин ҳәр биримиз, пүткил жәмийетимиз терең аңлап алыўы керек.

Тарийхқа нәзер салсақ, Уллы жипек жолының кесилиспесинде жайласқан ана жеримиз әзелден жоқары цивилизация ҳәм мәденият орайларынан бири болғанын көремиз. Халқымыздың бай илимий-мәдений мийрасы, тасқа мөрленген әййемги жазыўлар, бийбаҳа архитектуралық естеликлер, сийрек қолжазбалар, түрли әййемги естеликлер мәмлекетшилик тарийхымыздың үш мың жыллық терең тамырларынан дәрек береди.

Мен жоқарыда Аристотельдиң пикирлерин бийкарға еслемедим. Ҳәммеңизге жақсы белгили, антик дәўирде Грецияда жанған илим факели тоғызыншы – он екинши әсирлерде Орайлық Азия аймағында қайта жанды. Бул дәўирде елимиз аймағында биринши Ренессанс жүзеге келди ҳәм ол пүткил дүнья тән алатуғын атақлы генийлерди жетистирип берди. Атап айтқанда, Муҳаммед Хорезмий, Аҳмед Ферғаний, Әбу Райҳан Беруний, Әбу Али ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий сыяқлы онлаған уллы алымларымыздың жәҳәнге белгили илимий-дөретиўшилик ашылыўлары улыўма инсанияттың раўажланыўына шексиз тәсир көрсетти.

«Ислам мәдениятының алтын әсири» деп тән алынатуғын бул дәўирде ана жеримизден жетисип шыққан Имам Бухарий, Имам Термизий, Имам Матуридий, Бурҳаниддин Марғилоний, Абул Муъин Насафий сыяқлы уллы алымлар пүткил мусылман әлеминиң шексиз мақтанышы есапланады.

Он бесинши әсирде Саҳыпқыран Әмир Темур бабамыз тийкар салған ҳәм оның мүнәсип әўладлары даўам еттирген әжайып салтанат, елимизде екинши Ояныў, яғный, екинши Ренессанс дәўирин баслап берди. Бул дәўирде Қазызада Румий, Мырза Улығбек, Ғиясиддин Коший, Әлий қусшы сыяқлы теңсиз алымлар, Лутфий, Саккокий, Ҳафыз Хорезмий, Абдураҳман Жәмий, Әлийшер Наўайы, Бабур Мырза киби әжайып шайыр ҳәм ойшыллар журтшылыққа танылды. Шарафиддин Әлий Яздий, Мирханд, Хандамир сыяқлы тарийхшылар, Маҳмуд Музаҳҳиб, Камалиддин Беҳзад сыяқлы сүўретши, көплеген хат көшириўши ҳәм сазенделер, музыкатаныўшы ҳәм архитекторлардың даңқы дүньяға жайылды.

Данышпан халқымыз ҳәр еки Ренессанс дәўиринде жәҳәнниң ең алдынғы, раўажланған халықлары қатарында болғаны бәршемизге үлкен мақтаныш бағышлайды.

Бир ойлап көрейик, бабаларымыз бундай жоқары шыңларға қалай ерискен? Олар, ең дәслеп, наданлыққа қарсы билим байрағын бәлент көтерип, өз ақыл-парасаты ҳәм потенциалын инсаният жаратқан илим жетискенликлерин терең үйрениў ҳәм байытыўға бағышлаған.

Тән алыў керек, биз, мине, усындай бийбаҳа мийрасқа көбинесе тек тарийхый естеликке қарағандай мүнәсибетте болып киятырмыз. Бундай бийбаҳа байлықты әмелий турмысымызға енгизиўде бийпәрўалық ҳәм итибарсызлыққа жол қоймақтамыз. Ал, бундай сийрек мийрас шенде-шен халықларға несип еткен. Бир ғана Илимлер академиясының Шығыстаныў институты фондларында сақланып атырған 100 мыңнан аслам сийрек қолжазбаларға дүнья халқы ҳәўес етеди. Биз бул ҳақыйқатлықты ҳәр тәреплеме терең аңлаўымыз зәрүр.

Уллы бабаларымыздың бийтәкирар ҳәм сийрек ушырасатуғын илимий-мәнаўий мийрасы биз ушын удайы ҳәрекеттеги турмыслық бағдарламаға айланыўы керек. Бул өлмес мийрас ҳәмийше жанымызда болып, бизге бәркулла күш-қуўат ҳәм илҳам бағышлаўы лазым. Бәринен бурын, миллий билимлендириў системасын, мине, усындай руўх пенен суўғарыўымыз керек. Буның ушын илимпаз ҳәм қәнигелеримиз, ҳүрметли алымларымыз бул мәнаўий ғәзийнени бүгинги әўладларға әпиўайы ҳәм түсиникли, тартымлы формаларда жеткерип бериўи зәрүр.

Усы мүнәсибет пенен Илимлер академиясы, Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги, Мәдeният министрлиги, Инновациялық раўажланыў министрлиги, Мусылманлар басқармасы, Халықаралық ислам академиясы, Ислам цивилизациясы орайы уллы ойшылларымыздың илимий-ағартыўшылық ҳәм мәдений мийрасын фундаментал тийкарда баспаға таярлаў, басып шығарыў ҳәм халықтың кең қатламына жеткериў, сондай-ақ, оны үйрениў методикасын ислеп шығып, әмелде қолланыў илажларын көрсин. Бул мәселеге Бас министрдиң орынбасары Б.Мусаев жуўапкер етип белгиленеди.

Және бир мәселеге айрықша тоқтап өтпекшимен: тилекке қарсы, он алтыншы әсирдиң екинши ярымынан баслап Орайлық Азия аймағында ишки урыс ҳәм келиспеўшиликлер, ҳәкимият ушын гүрес ҳәўиж алды. Айырыўшылық ҳәм жерлеслик күшейди, ағартыўшылықтың орнына саўатсызлық тамыр жайды. Нәтийжеде бир пайытлары гүллеп-жаснаған үлкемизде

жәмийетлик-сиясий ҳәм экономикалық дағдарыс жүзеге келди. Илим-пән ҳәм пикирлеў жалыны сөне баслады. Журтымыздың он тоғызыншы әсирге келип бойсыныўшылыққа түсип қалыўында, әне, усындай унамсыз жағдайлар тийкарғы себеп болғаны ҳәммемизге жақсы белгили.

Көпшилик зыялылар қатарында мен де бир пикирди ҳәмийше үлкен әрман менен ойлайман: Мәмлекетимизде үшинши Ренессансты жигирмаланшы әсирде ағартыўшы жадид бабаларымыз әмелге асырыўы мүмкин еди. Неге дегенде, бул пидайы ҳәм жанкүйер инсанлар пүткил өмирин миллий ояныў идеясына бағышлап, үлкени саўатсызлық ҳәм қалақлықтан алып шығыў, миллетимизди ғәплет батпағынан қутқарыў ушын бар күш ҳәм имканиятларын жумсады. Бул жолда олар өзлериниң әзиз жанларын да қурбан етти. Олар **«Илимнен басқа мәдат жоқ ҳәм болыўы да мүмкин емес»** деген ҳәдиси шәрипти турмыслық исеним деп билди. Миллий ғәрезсизлик, раўажланыў ҳәм абаданшылыққа, бәринен бурын, ағартыўшылық арқалы, дүньялық ҳәм диний билим, заманагөй илим-өнерлерди терең ийелеў арқалы ерисиў мүмкин, деп есаплады.

Бул дәўирде Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқари Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Исҳақхан Ибрат, Абдулҳамид Шолпан, Абдулла Қадирий, Ашурали Заҳирий, Ҳажы Муин ҳәм басқа да және жүзлеген уллы инсанлар миллий ояныў ҳәм миллетти сүйиўшилик ҳәрекетиниң алдыңғы қатарларында турды. Олар жаңа усыл мектеплери менен бир қатарда, адамлардың дүньяқарасы ҳәм турмыс тәризин өзгертиўге қаратылған газета-журналлар, баспа ҳәм китапханалар, театрлар шөлкемлестирди.

Тилекке қарсы, жадид бабаларымыз өз алдына қойған ийгиликли мақсетлерди әмелге асырыўға сол дәўирдеги жағдай, жәмийетлик дүзим жол қоймады. Ағартыўшылық пидайылары сол дәўирдиң түрли надан кимселериниң дөҳмет-жалаларына дуўшар болды. Дәслеп патша ҳүкимети, кейин ала совет ҳүкимети оларды аяўсыз қуўғын ҳәм репрессияға ушыратты. Усылайынша миллий ояныў ҳәм раўажланыў ҳәрекети ел-журтымыз ушын әрман болып қалды.

Ўатанымыздың азатлығы ҳәм халқымыздың бахыт-ығбалы жолында жанын пидә еткен жадидлердиң илимий-ағартыўшылық, әдебий - көркем мийрасы биз ушын бүгин де шексиз әҳмийетке ийе.

Бир ғана мысалға итибарыңызды қаратпақшыман.

Быйыл туўылғанының 145 жыллығы белгиленип атырған уллы ағартыўшы бабамыз Маҳмудхўжа Беҳбудий өз ўақтында **биз ушын еки емес, төрт тилди билиў зәрүр**, деп жар салған еди. Беҳбудий бабамыздың бул шақырығы ҳәзир де оғада әҳмийетли болып тур.

Қәдирли муғаллимлер, мен бүгин Муғаллимлер ҳәм устазлар байрамы мүнәсибети менен бир топар ўатанласларымызды сыйлықлаў ҳаққындағы Пәрманға қол қойдым. Мине, усындай журтласларымыз арасында Ўатанымыздың ғәрезсизлиги, халқымыздың азатлығы ҳәм еркинлиги, абат ҳәм абадан турмысын тәмийинлеў жолында пидәкерлик көрсетип, миллий тәлим-тәрбия системасын жаратыўға шексиз үлес қосқан Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳәм Мунавварқари Абдурашидхонов **«Буюк хизматлари учун» ордени** менен сыйлықланғанын сизлерге ҳәм пүткил елимизге қанаатланыўшылық пенен айтпақшыман.

Ҳәзирги ўақытта тоталитар дүзим дәўиринде сиясий репрессия қурбаны болған ата-бабаларымыздың өмири ҳәм хызметлерин, атап айтқанда, жадидлер мийрасын және де терең үйрениў ҳәм олардың естелигин мәңгилестириў бойынша қарар жойбары таярланбақта.

Ҳүрметли дослар!

«Аққан дәрья – ақпай қалмайды» дейди дана халқымыз. Бүгин уллы бабаларымыздың бийбаҳа мийрасына таянып, жаңа Ренессанс тийкарын жаратыў ушын бизде барлық имканиятлар бар, деўге толық тийкарларымыз бар. Ҳәмме гәп, мине, усы имканиятлардан қай дәрежеде ақылға уғрас пайдалана алыўымызға байланыслы.

Бул пикирлерге бир мысал келтирмекшимен.

Билесизлер, Қаракөл районында ҳәммемизге белгили бир мектеп бар. Бул мектепти атақлы еткен пидайы муғаллим Тохтамурат Жумаев исмин де бәршемиз жақсы билемиз. Бул әжайып педагог өзиниң тынымсыз излениўи, жаңа тәлим методикасы менен әпиўайы бир аўыл мектебин республика дәрежесиндеги белгили билимлендириў дәргайына айландырды. Неге дегенде, бул мектеп Бухараның алыс шөл районында жайласқан болып, заманагөй шараятқа, қолайлы имканиятларға да ийе емес еди.

Бүгин усы мектеп питкериўшилериниң 95 проценттен асламы жоқары оқыў орынларына оқыўға кирмекте. Халықаралық олимпиадалардан ең көп медаль алып келип атырғанлар да, әне, усы мектептиң оқыўшылары есапланады. Мәмлекетимиздиң барлық аймақларынан, ҳәттеки пайтахт Ташкенттен де адамлар өз перзентин Қаракөлге алып барып, мине, усы мектепке оқыўға берип атыр.

Биз бул билимлендириў дәргайы ерисип атырған үлкен табысларды инабатқа алып, өткен жылы оны Халықаралық математика мектебине айландырдық.

Тохтамурат муғаллим де, жадид бабаларымыз сыяқлы, тынымсыз ҳәм пидәкерлик пенен мийнет етип, ҳәзирги дәўирдиң жаңа усыл мектебин жаратыўға еристи.

Мине, бүгинги күнимиздиң ҳақыйқый ағартыўшысы, дәўиримиздиң Авлонийи, Беҳбудийи, Мунавварқарийи!

Бундай үлкен нәтийжеге ерисиў ушын, әлбетте, өзине тән оқытыў системасы болыўы керек. Соның менен бирге, бундай табыслардың тийкарында инсанның өз кәсибине, Ўатанына меҳри ҳәм садықлығы, жоқары жуўапкершилик туйғысы жәмленген, десек, әйне ҳақыйқатты айтқан боламыз.

Мине, усы мектепте Тохтамурат ағаның басшылығында ҳәр бир муғаллим шәкиртлерин өз баласындай көрген, бул жерде ҳақыйқый дөретиўшилик жарыс орталығы қәлиплескен ҳәм бул жумыслар бүгин өзиниң мүнәсип нәтийжесин бермекте.

Шебер педагог Тохтамурат Жумаев тәлим-тәрбия тараўында ерискен үлкен табыслары ҳәм ибратлы жумыслары ушын Президент Пәрманына тийкарланып елимиздиң жоқары сыйлығы «Буюк хизматлари учун» ордени менен сыйлықланды.

Пурсаттан пайдаланып, Тохтамурат ағаны ҳәм сыйлыққа миясар болған барлық муғаллим ҳәм устазларымызды өзимниң атымнан, халқымыз атынан шын кеўилден қутлықлайман.

Ҳүрметли мәжилис қатнасыўшылары, усы жерде сораў туўылады: Қаракөл мектеби биз ушын заманагөй мектептиң ҳақыйқый үлгиси емес пе? Не ушын Халық билимлендириў министрлиги оның сийрек

ушырасатуғын тәжирийбесин жетерлише ғалаба ен жайдырмай атыр? Не ушын басқа мектеп директорлары бул билимлендириў дәргайынан ибрат алмай атыр? Халық билимлендириў министри Ш.Шерматов неге үш жылдан берли бул айрықша мәселеге жетерлише итибар бермей атыр?

Тилекке қарсы, ҳәммемиз «Алдыңнан аққан суўдың қәдири жоқ», деп, бийпәрўа болып жүрмиз.

Не ушын басқа ўәлаятларда, айтайық, Әндижанда, Ферғана, Самарқанд, Хорезм яки Қаршыда, Жиззақ ҳәм Сырдәрьяда бундай мектеплер жоқ?

Соның менен бирге, бүгинги кунде бизге, мине, усындай жүзлеген мектеплер, өз кәсибиниң ҳақыйқый шебери ҳәм пидайысы болған мыңлаған устазлар суў менен ҳаўадай зәрүр.

Усы мүнәсибет пенен Халық билимлендириў министрлиги аймақлардың басшылары менен биргеликте ҳәр бир районда кеминде биреўден, мине, усындай мектеп жаратыў илажларын көриўи зәрүр.

Президенттиң ҳәр бир аймақтағы ўәкиллери, ҳәр бир ўәлаят ҳәм районның жетекшилери бул ҳәкимлер. Маъмун академиясының бесиги, Муҳаммед Хорезмий журты болған Хорезм, Мырза Улығбек камалға келген Самарқанд, дүньяға Бабур Мырзаны берген Әндижан, Аҳмед Ферғанийдиң ўатаны болған Ферғана ўәлаятларының ҳәкимлери бүгин бул ақсаўшылық ҳәм бийпәрўалық ҳаққында не дейди?

Өзиңиз басшылық етип атырған ўәлаятларда, мине, усындай үлгили мектеплер шөлкемлестириў ушын сизлерге алты ай мүддет беремиз.

Әлбетте, жаңа мектеплерди қурыў, шырайлы етип үскенелеў, безеў мүмкин, лекин, оларды заманагөй мәнис-мазмун, илим-билимлендириў, тәрбия менен толықтырыў қолымыздан келе ме?

Бул әҳмийетли мәселе үстинде ҳәкимлер менен Министрлер Кабинети, тийисли министрликлер ҳәм уйымлардың басшылары биргеликте айрықша ислеўи талап етиледи.

Әзиз дослар!

Биз үшинши Ренессанс мәселесин стратегиялық ўазыйпа сыпатында алдымызға қойып, оны миллий идея дәрежесине көтермектемиз.

Биз мектепке шекемги билимлендириў ҳәм мектеп билимлендириўи, жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў системасы жәнe илимий-мәдений мәкемелерди болажақ Ренессанстың төрт байланысқан шынжыры, деп билемиз. Бақша тәрбияшысы, мектеп муғаллими, профессор-оқытыўшылар ҳәм илимий-дөретиўши зыялыларымызды болса жаңа Ояныў дәўириниң төрт таяныш тиреги, деп есаплаймыз.

Ҳүрметли ата-аналар бул басламаны, әлбетте, қоллап-қуўатлап, жаңа Ренессанстың бесинши шынжыры, бесинши тиреги болады. ҳәм бул руўхый-ағартыўшылық турмысымыздағы ең беккем тирек болады, десем, сизлер толық қоллап-қуўатлайсызлар, деп исенемен.

Ҳүрметли әнжуман қатнасыўшылары!

Бәршеңиз хабардарсыз, бүгин елимизде бир-бири менен тығыз байланысқан әҳмийетли тараўларды, яғный, мектепке шекемги билимлендириў, мектеп ҳәм жоқары билимлендириў системалары, илимий-изертлеў мәкемелерин раўажландырыў бойынша үлкен өзгерислер әмелге асырылмақта. Лекин, сыр емес, мектепке шекемги билимлендириў тараўы бул бағдардағы реформалардан жақын ўақытқа шекем шетте қалып келди.

Ҳақыйқатында болса, перзентлеримиз тәрбиясында ең тийкарғы буўын есапланған мектепке шекемги билимлендириў системасының жәмийетимиз турмысындағы орны ҳәм әҳмийетин ҳеш нәрсе менен өлшеп болмайды. **Әйне мектепке шекемги билимлендириў тараўына болған итибар мәмлекеттиң ертеңги раўажланыўы ушын беккем тийкар жаратады.** Усыларды нәзерде тутып, биз елимизде биринши мәрте Мектепке шекемги билимлендириў министрлигин шөлкемлестирдик.

Бүгин ири қалаларымыздан тартып, шетки районлар, аўыл ҳәм посёлкаларымызда жаңадан-жаңа заманагөй бақшалар қурылмақта. Қысқа ўақыт, яғный, төрт жыл ишинде республикамызда бақшалар саны 3 есеге артып (5 мың 200 ден 14 мың 200 ге шекем), балаларды қамтып алыў дәрежеси 28 проценттен 54 процентке жеткени, мине, усындай әмелий ҳәрекетлеримиздиң нәтийжеси болып табылады.

Тараўға мәмлекетлик-жеке меншик шериклик механизминиң енгизилиўи себепли 223 мыңнан аслам орынға ийе болған 7 мың 400 жеке меншик бақша шөлкемлестирилди. Бул мақсетлер ушын 1 триллион 850 миллиард сум жеңилликли кредит қаржылары ажыратылып, 20 мыңға шамалас жаңа жумыс орны жаратылды.

Көринип турғанындай, дәслепки нәтийжелер жаман емес. Бирақ, еле бул бағдарда ислейтуғын жумысларымыз баршылық.

Тараўда мәмлекетлик-жеке меншик шериклик системасын раўажландырып, мәмлекетлик емес сектордың үлесин 75 процентке жеткериў, мектепке шекемги билимлендириўге қамтыўды болса 80 проценттен арттырыў зәрүр.

Балалар бақшалары ушын кадрлар таярлаў, қайта таярлаў ҳәм олардың маманлығын, қәнигелигин арттырыўдың әмелдеги системасы дәўир талапларына жуўап бермейди. Қала берсе, мектепке шекемги билимлендириўде заманагөй оқытыў усыллары, жаңа педагогикалық ҳәм мәлимлеме технологияларын енгизиў мәселеси де әҳмийетли болып тур.

Министрлер Кабинети еки ай мүддетте мектепке шекемги билимлендириў тараўындағы бул әҳмийетли ўазыйпалардың орынланыўы бойынша ҳүкимет қарарын қабыл етсин.

Ҳүрметли дослар!

Халқымыз ҳәмийше устазларды қәдирлеп, олардың ҳүрмет-иззетин орнына қойып келген. **«Устаз атаңдай уллы»** деген ҳикметли нақыл да бийкарға айтылмаған. Енди, мине, усы сөзлерди қағазда емес, әмелде көрсететуғын, оқытыўшы-муғаллимниң қәдирин орнына қоятуғын пайыт келди.

Мен бул гәплерди не ушын айтып атырғанымды ҳәммеңиз жақсы түсинип турыпсыз, әлбетте.

Жасырып не қыламыз, көп жыллар даўамында оқытыўшыға итибар бойынша сөзимиз басқа, исимиз басқа болып келди. Ақыбетинде тараў хызметкерлери мисли керексиз ҳәм қорғаўсыз қатламға айланып қалды. Мектеп муғаллимлериниң тийкарғы ўазыйпасы бир шетте қалып, оларды өзлерине пүткиллей қатнасы болмаған жумысларға тартыў терең тамыр жайды. Жәнe де ашығырақ айтсақ, муғаллимлердиң «хожейини» көбейип кетти. Бундай жөнсиз ислер тек билимлендириў сапасына ғана емес, ал, тараў хызметкерлериниң өз кәсибине болған мүнәсибетине де унамсыз тәсир көрсетти. Қаншадан-қанша тәжирийбели

муғаллимлер қәлби жарақатланып, сүйген кәсибин илажсыз таслап кеткенин де билемиз.

Мине, жақынға шекем оқытыўшы-муғаллимлер, айырым жерлерде оқыўшылар да, төрт айлап пахта жыйын-терими, отақ ҳәм чеканкаға шығарылғаны сыр емес. Нәтийжеде оқытыўшы бир айда орташа 80 саат сабақ өтиўи керек болса, төрт айда 320 саат жоғалтатуғын жағдай жүзеге келди. Өз гезегинде, оқыўшы бир айда 136 саат сабақ алатуғын болса, төрт айда 544 саат сабағын қолдан бериўге мәжбүр болды.

Егер бул цифрларды он бир жылға көбейтсек, билесиз бе, қанша болады? Бул, ақыры жоқары класс оқыўшылары ушын белгиленген 8,5 мың саатлық оқыў бағдарламасының дерлик 3 мың сааты 30 проценти атызда мәжбүрий мийнетте өтти, дегени емес пе? Басқаша айтқанда, бала 11 жыл орнына тек 7 жыл оқыўға мәжбүр болды.

Жаратқанға шүкир, бундай унамсыз жағдайлар енди тарийхта қалды. Ҳәмме тараўды өз ийесине, атап айтқанда, аўыл хожалығын да фермер ҳәм кластерлерге тапсырып атырғанымыз себепли буған ериспектемиз.

Кейинги төрт жылда мектеп муғаллимлериниң айлық мийнет ҳақысы бир ярым есе көбейтилди. Мәмлекетлик сыйлықлар менен сыйлықланып атырған устазлар саны артып бармақта. Муғаллим таярлайтуғын есабатлар, қағазпазлықлардың саны кескин азайтылды.

Өзиңиз ойлаң, төрт жыл бурын бундай өзгерислерди көз алдымызға келтирип болар ма еди?

Жәмийетте муғаллим ҳәм устазларға қаратылып атырған итибар себепли дерлик 15 мың ер оқытыўшы мектеплерге қайтты. Бирақ, соны атап өтиў керек, еле бул бағдарда гөзленген нәтийжеге ерискенимиз жоқ. Ҳәзирги күнде де халық билимлендириўиндеги педагоглардың дерлик 70 процентин ҳаял оқытыўшылар қурамақта.

Әлбетте, ҳәммемиз мектеп дәўирин еслегенимизде, көз алдымызға алды менен, талапшаң ҳәм меҳрибан класс басшымыз келеди. Не ушын? Себеби, мектептеги ҳәр бир қәдемимиз, мине, усы әзиз ҳәм мәртебели инсанлардың турақлы итибары ҳәм ғамқорлығында болған. Өмирге туңғыш жолламаны да бизге, мине, усы устазларымыз берген.

Сол себепли биз класс басшыларының машақатлы ҳәм жуўапкершиликли мийнетин мүнәсип хошаметлеў илажын көрип атырмыз. Атап айтқанда, 2020-жыл 1-октябрьден баслап 242 мың класс басшысы ушын қосымша төлем муғдары бир ярым есеге арттырылады. Бул мақсетлер ушын жыллық 400 миллиард сумнан аслам қосымша қаржы ажыратылады.

Орны келгенде айтпақшыман, мен бүгин қол қойған Пәрман менен биринши мәрте 14 класс басшысы мәмлекетимиздиң орден ҳәм медальлары менен сыйлықланды.

Муғаллимлердиң турақлы ҳәм үзликсиз психологиялық көнликпелерин раўажландырыў мақсетинде Халық билимлендириў министрлиги жанындағы аймақлық қәнигелигин арттырыў институтларында класс басшыларын таярлаў бойынша өз алдына оқыў курсларын шөлкемлестириў керек.

Бүгинги күнде жәмийетимизде муғаллим ҳәм устазлардың қәдди, абырайы ҳәм мақтанышы-ның тикленип атырғаны бәршемизди қуўандырады.

Соның менен бирге, бул оғада әҳмийетли мәселе ең актуал ўазыйпамыз екенин айрықша атап өтип, оны әмелге асырыў пүткил жәмийетимиздиң миннетине айланыўын қәлер едим.

Перзентлеримиз мектептен қаншелли билимли болып шықса, жоқары технологияларға тийкарланған экономика тармақлары сонша тез раўажланады, көплеген социаллық машқалаларды шешиў имканияты туўылады. Солай екен, Жаңа Өзбекстан босағасы мектептен басланады десем, пүткил халқымыз бул пикирди қоллап-қуўатлайды, деп ойлайман.

Ҳүрметли мәжилис қатнасыўшылары!

Мәмлекетимиздиң келешектеги раўажланыўын ойлап, оқытыўшы ҳәм муғаллимлердиң турмысымыздағы абырайын ҳәм статусын арттырыў мақсетинде олардың статусын нызам дәрежесинде белгилеўди усыныс етемен. Бул нызамда жасларға тәлим-тәрбия бериў процесинде оқытыўшылар өзлериниң потенциалын толық көрсетиўи ушын зәрүр шараятлар жаратыў, оларды социаллық, ҳуқықый, материаллық қоллап-қуўатлаў илажлары кепиллениўи керек. Атап айтқанда, мектеп директоры, оның орынбасары, класс басшысы, оқытыўшының статусы анық белгилениўи лазым.

Оқытыўшыларға үстемелер төлеў, оларды хошаметлеў нормалары да толық қайта көрип шығылыўы зәрүр. Әмелде бул мәселе оғада қыйынлығы ҳәм артықша қағазпазлықты талап ететуғыны да ҳақыйқат. Бунда көплеген ескирген нызамнан келип шығатуғын ҳүжжетлер қайта көрип шығылып, бийкар етилсе, мақсетке муўапық болады, деп ойлайман.

Оқытыўшылардың ҳуқықлары мәмлекет қорғаўында болыўын, олардың кәсиплик жумысларына нызамсыз араласыў, басқа жумысларға тартыў жуўапкершиликке себеп болыўын қатаң белгилеў лазым.

Нызамда, сондай-ақ, мектеп директорына қойылатуғын талаплар, оның тийкарғы ўазыйпалары ҳәм жумысларын баҳалаў нормалары және есабат бериў тәртибин белгилеў зәрүр.

Мектеп директоры лаўазымын таңлаў тийкарында, мектепти келеси 5 жылда раўажландырыў бойынша ең жақсы бағдарламаға ийе талабан ийелеўи керек. Енди мектеп директоры жыл жуўмағы бойынша бағдарламаның орынланыўы ҳаққында жергиликли кеңесте есабат береди ҳәм оның жумысларына халық ўәкиллери тәрепинен ашық-айдын баҳа берип барылады. Мектеп директорына интизамый жаза бериў ҳәм оны лаўазымынан азат етиў мәселелери де жергиликли кеңеслер менен келисилген ҳалда әмелге асырылыўы зәрүр.

Парламентимиз ағзаларынан жергиликли кеңеслердиң мектеплер менен ислесиў системасын айрықша қадағалаўға алып, бул процесслерге жақыннан жәрдем бериўин сорайман. Олий Мажлис палаталары (Т.Норбоева, Н.Исмоилов) еки ай мүддетте улыўма билим бериў мектеплери менен ислесиўди және де күшейтиў бойынша тийисли илажларды ислеп шығыўы мақсетке муўапық болады.

Келеси еки жыл даўамында мектеплерди материаллық-техникалық жақтан тәмийинлеў қәрежетлерин 2 есе арттырыў, оларды заманагөй инвентарьлар ҳәм көргизбели қураллар менен толық тәмийинлеў лазым.

Тилекке қарсы, бүгинги күнде районлық ҳәм қалалық халық билимлендириў бөлими баслықларының системадағы орны сезилмей атыр. Олардың жумысы тийкарынан хожалық жумысларын қадағалаў ҳәм тийисли жаза шараларын қолланыўдан ибарат болып,

билимлендириўдиң сапасы менен шуғылланыў екинши дәрежели мәселеге айланып қалған. Бул басшылардың системадағы ролин қайта көрип шығыў ҳәм олардың статусын арттырыўды дәўирдиң өзи талап етпекте. Буннан былай районлық халық билимлендириў бөлиминиң баслықлары ҳәкимниң билимлендириў бойынша мәсләҳәтшиси сыпатында жумыс алып барады ҳәм тиккелей ҳәкимлик иморатында отырады. Соған сәйкес түрде оларға зәрүр ўәкилликлер бериледи.

Буннан тысқары, билимлендириў тараўын раўажландырыў мақсетинде район ҳәм қалаларда өз алдына қор шөлкемлестирсек, не дейсиз?

Қордың қаржылары алдыңғы ҳәм үлгили мектеп басшылары жәнe халық билимлендириў бөлимлери методистлерин хошаметлеўге жумсалады.

Министрлер Кабинети (Ж.Қўчқоров), қаржы министрлиги (Т.Ишметов) бир ай мүддетте усы қорды шөлкемлестириў ҳәм оның қаржы дәреклерин қәлиплестириў бойынша қарар жойбарын таярласын.

Қәдирли дослар!

Кейинги ўақытта мәмлекетимизде мектеп билимлендириўи улыўма миллий ҳәрекетке айланып, тараўдың раўажланыўында жаңа дәўир басланғанынан хабардарсыз. Мине, усы ҳәрекеттиң әмелий көриниси сыпатында соңғы еки жылда 556 миллиард сум қаржы есабынан 77 жаңа мектеп қурылды. 1 мың 930 мектепте қайта қурыў ҳәм оңлаў жумыслары орынланды.

Ҳәзирги ўақытқа шекем бар болған аўыл мектеплериндеги «қолбала печка»лар да толық алмастырылмақта. Жүзлеген мектеплерде электр энергиясы, таза ишимлик суў менен тәмийинлеў, жылытыў системасы жақсыланды, асхана, спорт заллары ҳәм басқа да зәрүр имаратлар қурылды. 6 мыңға шамалас мектеп жоқары тезликтеги Интернетке жалғанды.

Соның менен бирге, жеке меншик билимлендириў системасына кең жол ашылмақта. Бул бағдарда лицензия алыў тәртиби әпиўайыластырылды. Өткен үш жыл даўамында олардың саны 6 есеге артып, 140 қа жеткени дыққатқа ылайық.

Пүткиллей жаңаша мазмун ҳәм формаға ийе болған Президент мектеплери менен дөретиўшилик мектеплери бойынша жумыслар жедел даўам еттирилмекте.

Математика ҳәм химия-биология пәнлерин раўажландырыў бойынша қарарлар қабыл еттик. Оларға тийкарланып ҳәр бир район ҳәм қалада, мине, усы пәнлерге қәнигелескен мектеплер басқышпа-басқыш шөлкемлестириледи. Усы жылдың өзинде математика бағдарында 56, химия-биология бағдарында 27 мектептиң шөлкемлестирилгени бул жумыслардың басланғаны болып табылады.

Математика, химия, биология, мәлимлеме системалары ҳәм информатика пәнлери бойынша сертификация системасын енгизиўди басладық. Орта билимлендириў системасында талантлы оқыўшылар ҳәм оқытыўшылардың билимин баҳалаў системасын кеңейтиў мақсетинде басқа тийкарғы пәнлер бойынша да сертификация системасын енгизиў зәрүр.

Хабарыңыз бар, пайтахтымызда Муҳаммед Хорезмий атындағы мәлимлеме-коммуникация технологияларына қәнигелескен жаңа мектеп аштық. Соның менен бирге, перзентлеримиздиң «ай-ти» технологияларға қызығыўшылығын жәнe де арттырыў ҳәм олардың жетик қәниге болып жетилисиўи ушын шараят жаратыў мақсетинде быйылғы жылда 14, келеси жылда 82, 2022-жылда 64, 2023-жылда 45 мәлимлеме технологиясына қәнигелескен мектеплер шөлкемлестириледи ҳәм барлық район ҳәм қалалар қамтып алынады.

Оқытыўшылардың жумысын жеңиллестириў ҳәм олардың потенциалынан ақылға уғрас пайдаланыў ушын келеси жылда билимлендириўди санластырыў жумысларын жуўмақлап, «Онлайн мектеп», «Санлы ҳәм қәўипсиз мектеп», «Электрон сабақлық», «Электрон күнделик» сыяқлы системалар енгизиледи. 2020-жылдың ақырына шекем мектеплерди кең полосалы Интернет тармағына жалғаў дәрежеси 70 процентке жеткериледи. Келешекте барлық мектеплер 100 процент Интернет пенен тәмийинленеди ҳәм буның ушын Мәмлекет бюджетиниң қаржылары ажыратылады.

Биз халықаралық пән олимпиадаларының жеңимпазлары ҳәм олардың оқытыўшыларын хошаметлеў системасын жолға қойдық. Бурын олимпиадада алтын яки гүмис медаль алса, сыйлы орынды алған оқыўшыға да, оны таярлаған оқытыўшыға да ары барса бир ҳүрмет жарлығы берилер еди. Ҳәзир олар миллионлап ақшалай сыйлық пенен сыйлықланбақта.

Бул хошаметлеў системасының әмелде унамлы нәтийже бере баслағанын айрықша атап өтпекшимен. Пандемия шараятына қарамастан, оқыўшы жасларымыз халықаралық пән олимпиадаларында белсене қатнасып, жоқары орынларды ийелеп атырғаны бәршемизди қуўандырады. Атап айтқанда, быйыл 28 талантлы ул-қызымыз, мине, усындай олимпиадаларда 2 алтын, 8 гүмис, 15 қола медаль ҳәм де 3 дипломды қолға киргизгени айрықша итибарға ылайық.

Бул бағдардағы жумысларымызды жаңа басқышқа көтериў мақсетинде, Халық билимлендириў министрлиги жанындағы Пән олимпиадалары бойынша талантлы оқыўшылар менен ислесиў департаментиниң жумысын күшейтиў, министрдиң биринши орынбасарын бул мәселе бойынша тиккелей жуўапкер етип белгилеў лазым.

Биз кейинги пайытта билимлендириў тараўында пүткиллей жаңа система жаратыў мақсетинде шөлкемлестириўди баслаған Президент ҳәм дөретиўшилик мектеплериниң жуўапкершилигине барлық улыўма билим бериў мектеплери ушын өрнек ҳәм үлги болыў ўазыйпасы жүкленген. Тилекке қарсы, Президент, дөретиўшилик ҳәм қәнигелестирилген мектеплерди раўажландырыў агентлигиниң (С.Бобохўжаев) бул бағдардағы жанкүйерлиги ҳәм интакерлиги елеге шекем сезилмей атыр.

Әйне пайытта, гөзлеген мақсетлеримизге ерисиў ушын мектептиң де жуўапкершилигин арттыратуғын ўақыт келди. Бул дәўир талабы. **«Шаппат еки қолдан шығады»**, дейди халқымыз.

Бүгин тезлик пенен раўажланып атырған заман ҳәр биримизден тынымсыз изленип, инта көрсетип, жаңаша ислеўди талап етпекте.

Бир ойлап көрейик, неге қаншадан-қанша мектеплерде питкериўшилердиң 10 проценти де жоқары оқыў орынларына кире алмай атыр? Ата-аналар репетитор жаллап, пул төлеп балаларын оқыўға таярлаўға мәжбүр болмақта.

Сораў туўылады: не ушын көпшилик мектеплеримиз 11 жыл оқытқан оқыўшылар жоқары оқыў орнына кире алмай атыр, репетитор 2 жылда буған ериспекте?

Бул сораўлар хәр бир мектеп оқытыўшысы, жәмәәти ҳәм директорын, ҳәр бир ҳүжданлы педагогты ойландырыўы зәрүр, деп ойлайман.

Енди мектеп жәмийетшилик алдында есабат беретуғын болады. Мектепти питкерген оқыўшы жоқары оқыў орнына кириўи керек яки мектеп дәўиринде-ақ қандай да бир кәсип-өнерге ийе болыўы шәрт. Әне, усы критерия тийкарында мектеп жәмәәти ҳәм директорының жумысына баҳа бериледи.

Бүгин ҳәр бир муғаллим ҳәм тәрбияшы, жоқары оқыў орнының оқытыўшысы билимлендириў ҳәм илим тараўындағы ең соңғы унамлы жаңалықларды оқыў процесслерине енгизе алатуғын, терең билим ҳәм көзқарас ийеси, бир сөз бенен айтқанда, заманымыз ҳәм жәмийетимиздиң ең алдынғы ўәкиллери болыўы керек.

Бундай устазлардың қолында тәлим алған перзентлеримиз биз әрман еткен Өзбекстанның жарқын келешегин жаратыўға уқыплы әўлад болып жетилиседи. Лекин, бундай жоқары нәтийжелерге ерисиў ушын билимлендириў системасында орын алған машқалаларды шешиўимиз лазым.

Бүгин анық ҳәм тәбийғый пәнлерди оқытыў методикасының қурамалы дүзилгени, оларда теориялық билимлердиң әмелият пенен байланыспағаны, оқыў бағдарламаларында избе-излик жоқлығы, сабақлықлардың мазмуны ҳәм сапасы қанаатландырарсыз екени ҳақылы наразылықларға себеп болмақта. Әмелдеги билимлендириў стандартлары ҳәм оқыў бағдарламалары тийкарынан оқыўшыны тәлимниң гезектеги басқышына таярлаўға бағдарланған болып, оларды еркин пикирлеў ҳәм бийғәрез турмысқа таярлаў мәселеси итибардан шетте қалмақта. Бундай жағдайларға шек қойыў ушын, сырт елли экспертлер ҳәм тәжирийбели оқытыўшыларды кеңнен тартқан ҳалда, улыўма билим бериўдиң Миллий оқыў бағдарламасы жойбарын ислеп шығыў ҳәм быйылғы оқыў жылы даўаммында оны илимий-изертлеў ҳәм билимлендириў мәкемелеринде сынақтан өткериў лазым.

Сондай-ақ, улыўма билим бериў мектеплеринде сабақлық ҳәм оқыў-методикалық комплекслерди тәжирийбе-сынаўдан жәнe сырт елли қәнигелердиң қатнасыўында экспертизадан өткериў системасы жаратылмаған. Мектеп сабақлықларын жаратыў ҳәм басып шығарыўды тәртипке салыў мәселеси де әҳмийетли болып қалмақта.

Сол себепли Республикалық билимлендириў орайының жумыслары заман талаплары тийкарында түпкиликли қайта көрип шығылып, жетилистирилиўи керек. Бул орайдың жумыслары Министрлер Кабинетинде Бас министрдиң орынбасары Б.Мусаев тәрепинен жеке муўапықластырылыўы ҳәм қадағалаўға алыныўы зәрүр.

Баслаўыш класслардан баслап перзентлеримиздиң қызығыўшылығын ҳәм қәбилетлерин анықлаў, келешекте оларды қәнигелестирилген классларда оқытыўды даўам еттириў системасын енгизиў лазым. Буның ушын Халық билимлендириў министрлиги, Билимлендириўдиң сапасын қадағалаў бойынша мәмлекетлик инспекция гезектеги оқыў жылынан баслап 4-класс питкериўшилерин пәнлер бойынша таңлаў ҳәм бағдарлаў тәртибин әмелиятқа киргизиўи керек.

Ҳәзирги пайытта улыўма билим бериў мәкемелериниң жоқары мағлыўматлы педагог кадрлар менен тәмийинлениў дәрежеси 87 процентти қурайды. Көплеген мектеплер, әсиресе, шетки аймақлардағы билимлендириў дәргайларында бир қатар пәнлер бойынша квалификациялы муғаллимлер жетиспей атыр. Усы мүнәсибет пенен педагог кадрларды таярлаў мәселеси ҳәмийше итибарымыз орайында турыўы зәрүр.

Қарақалпақстан Республикасы, ўәлаятлар ҳәм Ташкент қаласы басшылары өз аймағындағы педагог кадрлар таярлайтуғын университет ҳәм институтлар менен терең ислесиўи керек. Бул жоқары билимлендириў дәргайларының профессор-оқытыўшыларына ипотека ҳәм тутыныў кредитлерин ажыратыў, олардың денсаўлығын беккемлеў, санаторий ҳәм курортларда емлениўин шөлкемлестириў мәселелери аймақ басшысының жеке қадағалаўында турыўы лазым. Себеби, итибар қарататуғын болсақ, орынлардағы барлық қәнигениң фермер яки инженерди аласыз ба, басқа кәсип ўәкиллерин аласыз ба, ҳәммесине итибар ҳәм ғамқорлық ететуғын шөлкемлер бар. Тек оқытыўшының, оқытыўшы таярлайтуғын институтлардың, айтыў керек болса, орынларда «ийеси» жоқ.

Тәкирар айтаман, енди бул мәселе менен ҳәкимлердиң жеке өзи шуғылланады.

Бүгинги тез өзгерип атырған заманда, барлық тараўларда хызметкерлердиң билим ҳәм қәнигелигин турақлы арттырып барыў шешиўши мәселеге айланған бир пайытта педагог кадрларды қайта таярлаў ҳәм қәнигелигин арттырыў системасы бул талаплардан артта қалмақта.

Халық билимлендириў министрлигиниң Абдулла Авлоний атындағы Халық билимлендириў системасының басшы ҳәм қәниге хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм қәнигелигин арттырыў институты бар. Тилекке қарсы, бул институттың аты затына сай емес. Уллы ағартыўшы алға қойған ҳәм табыслы әмелге асырған идеялар, заманагөй тәлим методикасын ислеп шығыў мәселелери институт жумысында өзиниң әмелий көринисин таба алмай атырғанын айтыўға мәжбүрмиз.

Усы мүнәсибет пенен мектеп директорлары ҳәм оқытыўшыларының қәнигелигин арттырыў системасын сын көзқарастан көрип шығыў зәрүр. Бул бағдарда Абдулла Авлоний атындағы институт жумысларын түпкиликли қайта шөлкемлестириў талап етиледи.

Бул билимлендириў дәргайы аймақлардағы университетлер ҳәм педагогикалық институтлар менен биргеликте районлық халық билимлендириў бөлими баслықлары ҳәм мектеп директорларының маманлығын арттырыў, оқытыўдың заманагөй методикаларын жаратыў, аралықтан билим бериў мәселелерине айрықша итибар қаратыўы керек.

Тараўда бәсекини тәмийинлеў мақсетинде мәмлекетлик емес билимлендириў шөлкемлерин де тәжирийбе арттырыў ҳәм қайта таярлаў системасына тартыў ўақты келди. Бул процессте оқытыў қәрежетлерин қаплаў ушын Мәмлекет бюджетинен қаржы ажыратылады.

Өрнек көрсеткен оқытыўшылар ушын мәжбүрий тәжирийбе арттырыў талапларын бийкар етиў, олардың жумысларын тиккелей оқыўшылары алған билим дәрежеси менен баҳалаўды нәзерде тутыў лазым. Оқыўшылары халықаралық пән олимпиадаларында жеңимпаз болған педагогларға жоқары маманлық категориясы тиккелей берилиўи керек.

Ендигиден былай халық билимлендириўи хызметкерлериниң қәнигелигин арттырыў ҳәм қайта таярлаўдың жаңа системасы енгизиледи. Яғный, оқытыўшылар тиккелей қәнигелик арттырыў орайларына бармастан, аралықтан турып өзиниң кәсиплик көнликпелерин турақлы раўажландырыў имканиятына ийе болады. Буннан тысқары, билимлендириўдиң сапасын арттырыўға көмеклесетуғын ҳәм оқытыўшылардың турақлы кәсиплик раўажланыўына әмелий жәрдем көрсететуғын устаз-шәкирт системасы шөлкемлестириледи ҳәм олардың мийнети мүнәсип хошаметленеди.

Мектеплерде информатика, химия, шет тиллери сыяқлы пәнлер бойынша оқытыўшылардың жетиспеўшилигин сапластырыў мақсетинде педагогикалық болмаған бағдарлар бойынша жоқары билим алып атырған жаслар ушын қысқа мүддетли педагогикалық курслар шөлкемлестириледи.

Муғаллим ҳәм оқытыўшылардың билимин ҳәм маманлығын аттырыў ҳаққында айтқанда, бүгин жәмийетимизде әҳмийетли болып турған және бир мәселеге тоқтап өтиў зәрүр, деп ойлайман.

Айтыңызшы, оқытыўшы өз үстинде ислеўи, билим ҳәм шеберлигин арттырыўы ушын қосымша методикалық жәрдемди қай жерден алады? Әлбетте, усы тараўға байланыслы китап ҳәм қолланбалардан, арнаўлы педагогикалық басылымлардан алады.

Тилекке қарсы, биз кейинги жылларда «мәжбүрий жазылыў» бәнесинде ықтыярый жазылыўды да жоқ еттик. Буның нәтийжесинде мектеп ҳәм жоқары оқыў орынларының оқытыўшы ҳәм устазлары өзлери ушын зәрүр болған газета ҳәм журналлардан ажыралып қалды. Сондай аянышлы жағдайға келдик, ҳәтте айырым басшылар газета оқымаслығы менен мақтана-туғын болды.

Өзиңиз билесиз, дүньяда компьютер технологиялары ең раўажланған мәмлекетлерден бири бул Япония. Лекин, бул мәмлекетте күнине 3-4 миллион нусқада басып шығарылатуғын газеталар барлығына не дейсиз? Соны айтпақшыман, турмысымызда радио-телевидение, Интернет пенен бирге басылымлардың да өз орны бар.

Бүгинги күнде басылымларды билимлендириў мәкемелерине, оқытыўшы-профессорларға жеткерип бериў де үлкен машқалаға айланған. Себеби, бул бағдарда жаңалық тарқатыў ҳәм почта системасының жумысы пүткиллей талапқа жуўап бермейди.

Усы мүнәсибет пенен Министрлер Кабинети бир ай мүддетте басылымлардың жумысларын қоллап-қуўатлаў, атап айтқанда, мектеп ҳәм жоқары оқыў орынларын педагогикалық хызмет ушын зәрүр басылымлар менен тәмийинлеў, олардың китапханаларын оқыў ҳәм көркем әдебиятлар менен толықтырыў илажларын ислеп шықсын ҳәм әмелге асырсын.

Оқыўшылардың қәбилетин жүзеге шығарыў, бос ўақтын мазмунлы шөлкемлестириўге қаратылған бес әҳмийетли баслама шеңберинде де унамлы жумыслар алып барылмақта. Бул бағдардағы әмелий ҳәрекетлерди даўам еттириў, әсиресе, музыка ҳәм көркем өнер, мәлимлеме технологиялары ҳәм спорт дөгереклериниң жумысларын және де раўажландырыў, оларды зәрүр қурал ҳәм инвентарьлар менен толық тәмийинлеў айрықша дыққат орайында болыўы лазым.

Ҳәммемизге белгили, бүгинги қурамалы глобалласыў дәўиринде жәмийетимизде миллий идея ҳәм идеологиялық иммунитетти күшейтиў, жасларымызды түрли зыянлы идея ҳәм қәўиплерден сақлаў, оларды өзиниң еркин пикирине ийе, күшли, пидайы ҳәм ўатансүйиўши инсанлар етип тәрбиялаў ҳәр қашанғыдан да айрықша әҳмийетке ийе болмақта. Сол себепли биз биринши мәрте улыўма билим бериў мектеплеринде «Тәрбия» пәнин енгизип атырмыз.

Ағартыўшы бабамыз Абдулла Авлонийдиң әсирлик қәдириятларымыз тийкарында жаратқан «Түркий «Гүлистан» яки әдеп-икрамлылық» шығармасы шығысқа тән тәрбияның сийрек ушырасатуғын қолланбасы сыпатында бүгинги күнде де өзиниң қәдири ҳәм әҳмийетин жойытқан емес. Биз «Тәрбия» пәниниң теориялық тийкарларын ислеп шығыўда, мине, усындай бийбаҳа шығармалардан нәтийжели пайдаланыўымыз зәрүр.

Хабарыңыз бар, бир жыл бурын өткерилген селектор мәжилисинде халық билимлендириўин раўажландырыўды улыўмамиллий мақсет, улыўмахалықлық ҳәрекет сыпатында белгилеп алған едик. Бул ҳәрекет шеңберинде барлық буўындағы басшылар ҳәм олардың орынбасарлары мектеплерди аталыққа алған еди. Соннан кейин ҳәкимлеримиз «урра-урращылық» пенен бир мүддет мектепке киргендей болды, буны «көк экран»да да көрсетти. Лекин, усының менен тамам, мектеп есимизден шықты.

Тәкирар айтаман, бүгин мектепке кирмеген, мектептиң, жас әўладтың дәрти-тәшўишлери менен жасамаған басшыны ертең турмыстың өзи қабыл етпейди.

Ҳәзирги ўақытта аўыл хожалығы тараўында да институционал реформалар алып барылмақта. Енди ҳәкимлер жумыс ўақтының тек 10-15 процентин аўыл хожалығы тараўына сарплайтуғын шараят жүзеге келмекте. Қалған ўақытта олар социаллық мәселелер, бәринен бурын, тәлим-тәрбия, мәнаўият пенен тиккелей шуғылланыўы лазым.

Мине, ҳәр бир ҳәким яки оның орынбасарлары ҳәмме фермерлерди атпа-ат биледи. Лекин, мектеп директорларын, алдыңғы класс басшыларын, белсенди оқытыўшыларды ше? Бүгин бул бағдарда қайсы ҳәкимди ибрат, үлги етип көрсете аламыз? Тилекке қарсы, жуўап жоқ.

Буннан келип шыққан ҳалда, ҳәр бир ўәлаят, район ҳәм қала ҳәкими ҳәптеде бир күнди, әлбетте, мектепке бағышлаўы керек.

Мектеп машқаласына биринши дәрежели мәселе деп қараўымыз лазым. Мектеп тек билим беретуғын дәргай емес, бәршемиз ушын жоқары мәнаўият бесигине, перзентлеримизди балалықтан баслап кәсипке үйретиўши дәргайға айланыўы зәрүр.

Быйылғы оқыў жылынан баслап профессионал билимлендириў системасында жаңа формадағы мәкемелер тармағы жолға қойылып атырғанынан бәршеңиз хабардарсыз. Атап айтқанда, халықаралық стандартларға сай 725 профессионал билимлендириў мәкемеси кәсип-өнер мектеби, колледж ҳәм техникумлар жақын күнлерде өз жумысын баслайды. Оларда 200 мыңнан аслам оқыўшылар бүгинги талапларға жуўап беретуғын оқыў бағдарламалары тийкарында тәлим алады.

Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги халықаралық мийнет базарының

талапларына жуўап беретуғын кадрларды таярлаў, профессионал билимлендириўдиң мазмуны ҳәм сапасын арттырыў бағдарламасын ислеп шықсын. Аймақлардың басшылары болса питкерип шығып атырған жас қәнигелерди мүнәсип жумыс пенен тәмийинлеў ҳаққында бас қатырыўы зәрүр.

Қәдирли ўатанласлар!

Бүгинги күнде дүньядағы абырайлы жоқары билимлендириў мәкемелери илимниң ири орайлары есапланатуғыны ҳеш кимге сыр емес. Усыны есапқа алып, биз мәмлекетимиздиң жоқары билимлендириў системасында түпкиликли реформаларды әмелге асырып атырмыз. Жаңа-жаңа жоқары окыў орынлары, дүньядағы жетекши университетлердиң филиаллары шөлкемлестирилмекте.

Мысал ушын, соңғы 4 жылда мәмлекетимизде 47 жаңа жоқары билимлендириў мәкемеси, соның ишинде, сырт ел университетлериниң филиаллары шөлкемлестирилип, жоқары оқыў орынларының саны 125 ке жетти.

Мәмлекетлик-жеке меншик шериклик системасы тийкарында мәмлекетлик емес жоқары билимлендириў мәкемелериниң жумысы жолға қойылмақта. Халықтың пикирин үйренген ҳалда, сыртқы ҳәм кешки билим бериў формаларын қайта тикледик, қабыллаў квоталары арттырылмақта. Мектеп питкериўшилерин жоқары билимлендириўге қамтып алыў дәрежеси 2016-жылғы 9 проценттен 2020-жылы 25 процентке жеткен болса да, биз бул жумысларды және де кеңейтиўимиз зәрүр.

Профессор-оқытыўшылардың сырт еллердеги жоқары билимлендириў ҳәм илимий-изертлеў мәкемелеринде тәжирийбе арттырыўы ҳәм стажировка өтеўин тәмийинлейтуғын механизм жаратылды. Олардың мийнет ҳақысы муғдары 2018-жылға салыстырғанда орташа 2,5 есе арттырылды. Быйылдан баслап 10 жоқары билимлендириў мәкемеси өзин-өзи қаржыландырыў системасына өткерилди.

Соның менен бирге жоқары билимлендириў тараўында бир қатар машқалалар сақланып қалып атырғанын атап өтиў лазым. Бул машқалалар нелерден ибарат? Оларды шешиў ушын қандай илажларды әмелге асырыўымыз керек?

Бәринен бурын, тараўда мәмлекетлик-жеке меншик шерикликти раўажландырыў, әсиресе, аймақларда мәмлекетлик емес жоқары оқыў орынларын шөлкемлестириў әстелик пенен бармақта. Мине, Ферғанада Корея менен, Хорезмде Малайзия менен шерикликте жоқары оқыў орынлары шөлкемлестирилмекте. Лекин, не ушын басқа ўәлаятларда бундай ҳәрекетлер сезилмей атыр?

Көпшилик питкериўшилердиң билим ҳәм көнликпеси мийнет базары талапларына жуўап бермей атырғанын да тән алыўымыз керек. Жергиликли билимлендириў мәкемелеринде инновациялық жумыс ҳәм де изертлеў нәтийжелерин әмелиятқа енгизиў дәрежеси жүдә төмен. Системада илимий дәрежели оқытыўшылардың үлеси орташа 37 процент екени бизди қанаатландырмайды. Аймақларда бул көрсеткиш буннан да төмен дәрежеде сақланып қалмақта.

Жоқары билимлендириў мәкемелерин илимий лабораториялар менен үскенелеў, системада мәлимлеме-коммуникация технологияларын қолланыў дәрежеси де төмен екенин атап өтиў лазым.

Сыр емес, бүгинги пандемия жүдә көп тараўлар қатарында денсаўлықты сақлаўдың илим бағдарында да еле билимлеримиз әззи екенин көрсетип қойды. Бәршемиз буннан терең жуўмақ шығарыўымыз керек.

Жоқары билимлендириў системасының ўазыйпасы тек студентлерге сабақ бериўден ибарат емес. Университет ҳәм институтларымыз илим тараўында да белсене ислеўи, жасларды илимий жумысларға, үлкен-үлкен жойбарларға тартыўы керек. Бул мәкемелерде илимий-изертлеў жумысларын және де раўажландырыў мақсетинде илимий-техникалық бағдарламалар шеңберинде әмелге асырылатуғын жойбарлар көлемин 3 есе кеңейтиў, докторантураға қабыллаў квоталарын 4 есе көбейтиў зәрүр.

Бүгин «санлы экономика» деген түсиник дүньяда ең әҳмийетли мәселеге айланғанын бәршемиз көрип турмыз. Әйне пайытта мәлимлеме технологиялары тараўында терең билим ҳәм көнликпеге ийе болған, олардан өнимли пайдалана алатуғын заманагөй қәнигелер миллий экономикамыз ушын оғада зәрүр. Бәршемиз бул мәселени терең аңлаған ҳалда, усы мақсетке ерисиў ушын айрықша ҳәрекет етиўимиз шәрт. Бул иске бүгин кириспесек, ертең кеш болады.

Министрлер Кабинети бул тийкарғы ўазыйпалардың орынланыўы бойынша өз алдына бағдарлама ислеп шығыўы зәрүр.

Ҳүрметли дослар!

Ядыңызда болса, мәмлекет басшысы сыпатындағы мениң биринши ушырасыўым 2016-жыл 30-декабрьде елимиз академиклери менен болып өткен еди. Бул пайытта Илимлер академиясы машқалалар батпағына батып қалған, оған ақырғы сайлаўлар 1995-жылы өткерилген еди. Ақыбетинде өткен дәўир даўамында академиклердиң саны 2 есе қысқарып, 63 академик ғана қалған еди.

Биз академияны, айтыў керек болса, реанимация жағдайынан шығарып, саламат, толық жумысқа қайтарыў ушын зәрүр әмелий илажларды көрдик. 32 жаңа академик сайланды. Илимлер академиясының жумысларын мәмлекет бюджетинен қаржыландырыў системасы жолға қойылды. Бир қатар илимий-изертлеў институтлары ҳәм орайлардың жумысы қайта тикленди. Атап айтқанда, 40 илимий лаборатория заманагөй әсбап-үскенелер менен тәмийинленди. Бул мақсетлер ушын бир ғана Илимлер академиясының институтларына дерлик 300 миллиард сум қаржы ажыратылды.

Биз жәмийетимизде илим қәдирин кескин арттырыў, илимпазлар ҳәм изертлеўшилер ушын шараятлар менен имканиятларды кеңейтиў жолында айрықша ҳәрекет етип атырмыз. Әйне пайытта соны атап өтиў лазым, сол ушырасыўда билдирилген көпшилик ўазыйпалар менен тапсырмалар бүгин де әҳмийетли болып, оларды толық әмелге асырыў ушын бәршемиз жуўапкермиз.

Илимлер академиясы, Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги, Инновациялық раўажланыў министрлиги бир ай мүддетте Өзбекстанда илим тараўларын 2030-жылға шекем раўажландырыў концепциясы жойбарын киргизсин.

Жекке өзим, жанкүйер илимпазларымыз **уллы бабаларымыздың илимий дәстүрлерин мүнәсип даўам еттирген ҳалда,** илимди раўажланыўымыздың драйверине айландырып, **мәмлекеттиң раўажланыўына хызмет ететуғын әҳмийетли ойлап табыўлар жарататуғынына** исенемен.

Қәдирли ўатанласлар!

Бәршемиз жақсы билемиз, инсанның сана-сезими ҳәм дүньяқарасы, пикири өзгермесе, жәмийет өзгермейди. Жәмийет өзгермеген жерде ҳеш қандай унамлы нәтийже де, раўажланыў да болмайды. Адамлардың сана-сезими менен пикирин өзгертиўши күш болса, әлбетте, бәринен бурын, муғаллим-устазлар, жоқары оқыў орынларының оқытыўшылары, илим ғайраткерлери, мәдений ҳәм көркем өнер, әдебият ўәкиллери.

Бүгин биз жасап атырған жәмийетке жаңа пикир, жаңа идея, ең әҳмийетлиси, реформаларды әмелге асырыўға уқыплы болған жаңа әўлад кадрлары керек. Әлбетте, халқымыздың мәрдана мийнети, муғаллим ҳәм устазлардың жанкүйерлиги себепли билимлендириў тараўын түпкиликли модернизациялаў бойынша көп жумыс иследик. Лекин, ҳәммемиз жақсы түсинемиз, булар үлкен мақсет жолында тасланған дәслепки қәдемлер ғана.

Бәршеңиз гүўасыз, бүгин заман тез пәт пенен өзгерип, барлық тараўлар қатарында билимлендириў системасының алдына да оғада әҳмийетли ҳәм қыйын ўазыйпаларды қоймақта. Биз дүнья көлеминдеги кескин бәсекиге шыдам бере алатуғын миллий билимлендириў системасын жаратыўымыз зәрүр. Усы мақсетте, бәринен бурын, билимлендириў мәкемелериниң материаллық-техникалық базасын, кадрлар потенциалын беккемлеў, сабақлықлар ҳәм оқыў қолланбаларын заман талаплары тийкарында жетилистириў, оқыў бағдарламалары ҳәм стандартларын оптималластырыў, тараў хызметкерлериниң мийнет ҳақысын басқышпа-басқыш арттырып барыў, олардың машақатлы мийнетин мүнәсип қәдирлеў буннан кейин де турақлы итибарымыз орайында болады.

Бүгин мен, бәринен бурын, тәлим-тәрбия тараўының пидайыларына, барлық ўатанласларымызға мүрәжат етип айтпақшыман: **Әзиз дослар, егер умтылсақ, шын кеўилден ҳәрекет етсек, ҳәр қандай бәлент шекти ийелеў қолымыздан келеди. Биз билимлендириў бағдарында, егер айтыў керек болса, «жилиги майлы» халықпыз. Илимге умтылыў бизиң қанымызда, бүгинги тил менен айтқанда, генимизде бар.**

Ҳәммемиз жақсы түсинемиз, үшинши Ренессанс тийкарын жаратыў бес-он жылда болатуғын ис емес. Буның ушын, бәринен бурын, жүзлеген, мыңлаған талантлы кадрлар, пидайы шахслар керек.

Биз Қудай берген талантқа күтим зәрүрлигин, егер өз ўақтында шараят жаратып берилмесе, ҳәр қандай талант та сөнип қалыўы мүмкинлигин жақсы аңлаймыз.

Мине, Темурийлер дәўирин еслейик, Ғазнавийлер, Хорезмшаҳлар, Наўайылар заманын ядқа алайық. Егер мәмлекет тәрепинен итибар ҳәм қәўендерлик болмаса, дөретиўшилик орталық жаратып берилмесе, уллы алымларымыздың потенциалы бул дәрежеде жарқын көзге тасланбас еди.

Бүгин мәмлекетимиз илим, тәлим-тәрбия, мәдениятты раўажландырыў ушын қанша күш, қанша қаржы керек болса, ҳәммесин табамыз. Қандай имканият зәрүр болса жаратамыз.

Айырым адамлар, пандемия дәўиринде усы гәплер зәрүр ме, деп ойлаўы да мүмкин. Бундай тар көзқарас пенен жасайтуғын адамлар жаңылысады. Қудай қәлесе, коронавирус пандемиясы да ерте ме-кеш пе, әлбетте, тарийхқа айланады.

Бул кеселлик басланған март айында-ақ биз усы аўыр сынақтан мүнәсип тәризде, және де күшли болып өтиўимиз керек, деп өз алдымызға үлкен ўазыйпа қойған едик. Бүгин, мине, усы мақсетлеримиз әсте-ақырын әмелге аспақта. Биз бәршемиз уллы бабаларымыздан ибрат алып, оларға мүнәсип болып, бәрқулла ийгиликли арзыў-нийетлер менен жасаўымыз керек.

Бүгинги пурсаттан пайдаланып, мен жыл басында Олий Мажлиске жоллаған Мүрәжаттағы бир пикирге итибарыңызды қаратыўды орынлы, деп билемен. Яғный: **«Ең үлкен байлық бул ақыл-парасат ҳәм илим, ең үлкен мийрас бул жақсы тәрбия, ең үлкен жарлылық бул билимсизлик»**.

Шынында да, бүгин биз уллы нийетлер менен тырнақ қойып атырған жаңа Ояныў дәўири мәмлекетимизде, мине, усындай үлкен байлық жаратыўға, халқымыздың турмысын абадан етиўге ҳәм келеси әўладларға өзимизден мүнәсип мийрас қалдырыўға хызмет етеди.

Өз тарийхында не-не уллы ислерди абырай менен әмелге асырған халқымыздың интеллектуал ҳәм мәнаўий потенциалы, күш-қүдирети ҳәм мәртебели пазыйлетлерине таянып, өз алдымызға қойған уллы ҳәм ийгиликли мақсетлеримизге, әлбетте, ерисемиз, деп исенемен.

Әзиз муғаллимлер, ҳүрметли устазлар!

Мен жаңа Өзбекстанды абат ҳәм абадан, демократиялық мәмлекетти қурыўда сиз, ҳүрметли педагогларды, профессор-оқытыўшыларды өзим ушын ең үлкен күш, таяныш ҳәм сүйениш, деп билемен. Сизлердиң шешиўши әҳмийетке ийе болған хызметлериңизди қоллап-қуўатлаў, сизлер ушын мүнәсип мийнет ҳәм турмыс шараятын жаратып бериўди Президент сыпатында өзимниң муқаддес миннетим, деп есаплайман.

Сизлерди қутлы байрамыңыз бенен және бир мәрте шын жүректен қутлықлап, бәршеңизге саў-саламатлық, бахыт-ығбал, жуўапкершиликли ҳәм мәртебели жумысларыңызда табыслар, шаңарақларыңызға қут-берекет тилеймен.

Бәрқулла перзентлериңиз, шәкиртлериңиз, ел-журтымыз ҳүрмети ҳәм ардағында болыў бахты несип етсин, әзиз устазлар!

Итибарыңыз ушын рахмет!

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

ҚУРАНЫ КӘРИЙМ ҲӘМ ҲӘДИСЛЕРДЕГИ ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲАҚҚЫНДА

С.Абаев – *философия илимлериниң кандидаты, доцент*
Е.К.Алламбергенов – *еркин изленийши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ислом, Қуръон, мусҳаф, аҳлоқ, эҳсон, ҳадис, сунна, бағрикенглик.
Ключевые слова: ислам, Коран, мораль, воспитание, хадис, сунна, толерантность.
Key words: islam, Quran, morality, education, hadith, sunnah, tolerance.

Мәдений мийрас ата-бабаларымыздың мың жыллар даўамында дөреткен бийбаҳа байлықлары – философиялық, сиясий, ҳуқықый, диний көзқараслары, әдеп-икрамлық қағыйдалары, илим-пән саласындағы уллы табыслары, көркем шығармалары, аўызеки ҳәм жазба әдебияты ҳәм көркем өнери болып есапланады.

Өзбекстан мәмлекети, оның ажыралмас бөлеги Қарақалпақстан Республикасы ғәрезсизликти беккемлей отырып, демократиялық, ҳуқықый әдалатлы, адамгершиликли пухаралық жәмийет қурып атыр. Өзбекстанның өзине тән жаңаланыў ҳәм раўажланыў жолының дурыслығын турмыс, әмелий искерлик айқын дәлиллемекте. Ғәрезсизлик нәтийжесинде биз өзимизди өзимиз билип ғана қоймастан, бизди пүткил дүнья танымақта. Данышпан ата-бабаларымыздың дин, илим, философиялық, ой-пикир, көркем дөретиўшилик ҳәм басқа да руўхый мәдeният саласындағы салдамлы орынлары халық аралық шөлкемлер тәрепинен мойынланбақта.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев президентлик лаўазымына кирисиўге арналған мәжилисте өзиниң тийкарғы ўазыйпаларынан бири деп елимизде қәлиплескен ҳүждан ҳәм исеним еркинлигин, диний кеңпейиллик орталығын тағы да беккемлеўди көрсете келип: «Жәмийетимизде ҳүким сүрип атырған өз-ара дослықты ҳәм татыўлықты жәнe раўажландырыў, қайсы миллетке, динге ҳәм исенимге тийисли болыўына қарамастан, барлық пуқаралар ушын теңдей ҳуқықларды тәмийинлеў дыққатымыз орайында болды. Олардың арасына иритки салатуғын экстримистлик ҳәм радикал идеяларды тарқатыўға Өзбекстанда улыўма жол қойылмайды» [1] деп жәриялады. Бул журтымыздың узақ дәўирге қаратылған миллетлер аралық ҳәм динлер аралық қатнасықлар бойынша сиясаты еди.

Дүньялық мәдениятқа бийбаҳа үлес қосқан диний уламаларымыздың ҳәм алламаларымыздың уллы сәнелери дүньялық көлемде белгилениўин айқын дәлили болып есапланады. Ҳақыйқатында да, бул сиясаттың әмелге асыўының руўхый қайта тиклениўде Ислам дининиң роли айрықша. Ислам дүньялық ҳәм диний илимлерди өзине бирлестиретуғын идеология, дүньяға көзқарас, әдеп-икрамлылық, сиясий, ҳуқықый ҳәм тағы басқа да адамзатлық проблемалардың бир пүтин шешимин бериўши философиялық система. Сол ушын да Ислам дини халқымыз миллий руўхый дүньясының қәлиплесиўиниң негизлеринен бири болып келген.

Ондағы улыўма адамзатлық қәдриятлар жоқары дәрежедеги әдеп-икрамлылық идеялары ҳәзир де ҳәр тәреплеме раўажланған кәмил инсанларды қәлиплестириўдиң оғада әҳмийетли факторы болып қалмақта. Ислам дининиң муқаддес дереклери болған Қуран ҳәм Ҳәдислерде инсанды улығлайтуғын адамгершилик ҳәм әдалатлық идеяларын кеңнен нәсиятлайтуғын көрсетпелер оғада көп. Қураны Кәрийм ҳәм Ҳәдислердеги диний қәдириятлар өзлеринде улыўма инсаний қәдириятлардың мазмунын ҳәм өлшемлерин сәўлелендирип, инсанлардың өмиринде оғада үлкен роль атқарған, адамлардың басқа да мәнәўий қәдириятларының ийгиликли мәнисиниң қәлиплесиўинде шешиўши әҳмийетке ийе болған. Исламий қәдирятлардың тийкарғы мәнислери ҳәм көринислери ийман, ислам ҳәм иҳсан түсиниклеринде өз сәўлесин табады. Мәселен, иҳсан жоқары дәрежедеги қәдирят болып, ол өз ишине инсанның басқаларға ислейтуғын барлық жақсылықларын алады. Олардың ишинде ең баслысы – ата-аналарға қолдан келгенше жақсылық ислеў, әлемнен өткеннен кейин де олардың руўхын шад етип турыў, еслеў киреди. Кең мәнисте алғанда иҳсан пүткил исламлық қәдириятларды шын кеўилден орынлаўды аңлатады.

Исламлық қәдирятлардың тийкарғы идеялары Қураны Кәрийм де пайғамбарымыздың Ҳәдислеринде баян етилген оларды орынлаў нормалары шәрият қағыйдаларында көрсетилген.

Қураны Кәрийм мусылман халықлары турмысында айрықша орын тутатуғын муқаддес китап. Ол усы халықлардың илим, әдебият, турмыс тәризи нызам қағыйдалары, үрп-әдетлери, дүньяға көзқарасының қәлиплесиўинде шешиўши орын тутқан. Қуран - Ислам дининиң тийкарғы ҳәм биринши дереги. Жәмийет ҳәм инсанлар турмысындағы барлық мәселелер биринши гезекте Қуран арқалы шешилип отырылған. Қураны Кәрийм адамзат мәдeнияты тарийхында үлкен из қалдырған философиялық әдеп-икрамлылық, әдебий-тарийхый, илимий бийбаҳа мийрас болып табылады. Онда әдеп-икрамлылық, инсап, ҳүждан, ҳадаллық, әдиллик, сабырлылық, адамлар арасында дослық, ҳәр түрли халықлар ортасында татыўлық, динлер арасында толерантлыққа усаған улыўма инсаный әҳмийетке ийе болған жол жорықлар ҳәм көрсетпелер берилген.

Қураны Кәриймде ата-аналарға жақсылық етиў идеясы оғада кескин түрде қойылған. Буны биз төмендеги аятларда көремиз: «Рәббимиз оның өзине ғана ибадат қылыўыңызды ҳәмде ата-анаға жақсылық қылыўды әмир етти. (Әй инсан!) егер, олардың бириўи яки екеўи де кекселик жасына жетсе, оларға уф деме ҳәм олардан жеркенбе! Оларға бәрҳама жағымлы сөз айт!» [Әл-Исра сүреси, 23].

«Әлбетте, жақсылықлар жаманлықларды жоққа шығарады.» [Ниса сүреси, 114]. Буның мәниси биреўге жақсылық қылсаң, Алла-таала сениң жаманлықларыңды өширеди. Қураны Кәриймде инсан тәрбиясы мәселесине айрықша итибар бериледи. Ислам адамларды билимлиликке, илим үйретиўге шақырады. Қуранда «илим» сөзи 754 мәрте тилге алынған. Қуранда перзентлериңиздиң марифатлы ҳәм мәнаўиятлы болыўына ерисиў айрықша әҳмийетли ўазыйпа сыпатында қаралады. Бул туўралы Алланың муқаддес китабында былай делинеди: «… айтың әй, Муҳаммед… билетуғын затлар менен билмейтугын кимселер барабар болар ма?! Расында да, тек ақыл ийелери ғана үгит - нәсият аладурлар» [Зумар, 9]. Бул жерде алла таала «билетуғын затларды», яғный илимли кәмил инсанларды тәрбиялаўды баслы тәрбиялық көрсетпе сыпатында ортаға қойды. Билимсиз адамның саўатлы, ақыллы, тәрбияланған инсан менен турмыс машқалаларын шешиўде тең бола алмаслығын көрсетеди.

Алла, «Ал-Имран» сүресинде илим ийелерин периштелер менен қатар қояды. «Юсуп» сүресинде илимниң шегарасының жоқ екенлигин көрсетип, «ҳәр бир илимниң үстинен оннан да илимлирек бар» [сол сүре,76] екенлигин көрсетеди.

Қураны Кәрийм Ислам дүньясында идеологиялық дүньяға көзқараслық, әдеп-икрамлылық, ҳуқықый машқалалардың шешими баянланған муқаддес китап сыпатында уллы роль атқарған ҳәм атқармақта. Қуранда баян етилген идеялар Ислам дининиң дереги сыпатында басшылыққа алынады. Сол тийкарда барлық диний, руўхый, мәнаўий ҳәм турмыслық мәселелер шешиледи. Мәселен, Қуранда жигирмадан аслам сүреде шаңарақ ҳәм оның менен байланыслы тәрбиялық мәселелер тилге алынған, бул мәселелердиң дурыс шешими берилген. Қуранда диний философиялық ой-пикирлер адамлардың өмиринде ҳәрекет етиўши дәстүрлер, үрп-әдетлер, адамлар арасындағы қатнасықларды тәртипке салыўшы ҳуқықый ҳәм әдеп-икрамлық норма, қағыйдалар, соның ишинде шаңарақ, неке, ата-аналарға ҳәм балаларға, ағайын-туўысқанларға қатнас, меншик-мийрас, саўда-сатық, қарыз ҳәм парыз, аманат және басқа да мәселелер бойынша көрсетпелер өз көринисин тапқан. Қурандағы әдеп-икрамлылық, инсап, ҳүждан, ҳадаллық ҳәм тағы басқа улыўма инсанийлық әҳмийетке ийе болған көрсетпелер ҳәзир де адамлар ушын руўхый күш-қуўат болып хызмет етип атыр, мәнаўиятымызды жетилистириўге үлес қоспақта.

Ҳәдислер Исламның Қураны Кәриймнен кейинги идеялық ҳәм руўхый дереги. Ислам иләҳиятының ҳәм шараятының екинши тийкары болған ҳәдислер сунна деп те жүритиледи. «Сунна» сөзи арабшадан аўдарылғанда «жол», «бағдар» ямаса «әўладлардан қалған үрп-әдетлер» деген мәнисти билдиреди. Исламда «Сунна» дегенде пайғамбарымызға тийисли болған ҳәдислер түсиниледи. «Ҳәдис» сөзиниң мәниси «хабар», «әңгиме», «билдириў» дегенди аңлатады. Исламдағы рәсмий мәниси бойынша ҳәдис дегенимиз - Муҳаммед пайғамбардың сөзлери ҳәм әмелий ислери ҳаққындағы аңыз әңгимелер. Ислам әлеминде ҳәдисти жыйнаўшылар ҳәм дүзиўшилер баршылық болған. Атап айтқанда, VIII-XI әсирлерде тек Маўараўннахрда 3000 нан артық ҳәдисшилер жасап, жемисли искерлик көрсеткен ҳәм Ислам дүньясында исенимли ҳәдислер топлаған 6 муқаддистиң мийнетлери айрықша тән алынады. Ислам дүньясындағы ҳәдис илиминиң султаны ең жетиги ҳәм атақлы имам Бухарий болып есапланады. Ол оғада зийрек ҳәм таланты алым болған. Имам Бухарий өзи топлдаған 600000 ҳәдислердиң 300000 ядтан билген. Ол 863-868-жыллары Нишапурда медреседе ҳәдис илиминен сабақ берген. Усы жерде Имам ат Термизий менен ушырасқан. Имам Бухарий 20 дан аслам диний ҳәм дүньялық мәселелер бойынша шығармалар жазған. Оның «Әл-Жәмеъ ас-Саҳиҳ» атлы мийнети Ислам дүньясында оғада ҳүрмет етилди ҳәм ҳәзирги күнде Қураны Кәриймнен кейинги исенимли дерек деп тән алынды.

Имам Бухарий дөретиўшилигине жоқары баҳа берип, президентимиз Ш.Мирзиёев былай деген еди: «Ислам әлеминде пайғамбарымыз Муҳаммед алайҳиссалам ҳәдислери топламының исенимли дереги деп тән алынған «Ал-жомиъ ас-сахих» топламы «Бәрше муҳаддислердиң устазы» болған имам Бухарийдиң көп жыллық пидәкерлик мийнетлериниң нәтийжеси саналады. 12 әсирден берли, бул шығарма әҳмийетине гөре, муқаддес Қураннан кейин Ислам дини ҳаққыдағы екинши исенимли жазба дерек болып келмекте. Тек ғана бизиң елимизде емес, бәлким, басқа еллерден де мыңлаған, милионлаған мусылманлар бул теберик инсан туўылған Бухараға барыўға ҳәм оның Самарқандтағы қәбирин зыярат етиўге умтылыўы тегин емес, әлбетте» [2].

Оның көп мыңлаған ҳәдислердиң арасында төмендегидей тәлим-тәрбиялық әҳмийети оғада күшли ҳәдислери баршылық:

1. Мулайымлық-даналықтың басыдур.
Адамлар үстинен күлиўден сақланыңлар
2. Ким кимди дос тутса, оған сол сүйиспеншилигин көрсетсин.
3. Барлық исиңизде дурыслы болың, адамлар менен мүнәсибетте жыллы-жумсақ, жипек минезли болың!
4. Адамларға кең пейил болыңлар, сонда адамлар да саған сондай болады.
5. Кәсиптиң ең жақсысы адамның өз қолы менен ислейтуғын иси ҳәм ҳадал саўда.
6. Жақсылықты ашық жүзли, хош ҳүрей адамлардан күтиңлер.
7. Бир-бириңиз бенен сәлемлесип жүриңлер, сонда араларында өз-ара дослық оянады.
8. Перзентлериңизди шын қәлбиңизден жақсы көриў менен әдеп-икрамын да жақсылаңлар.
9. Ийманлы адам ўәдесине опалы болады.
10. Мен барлық әдеп-икрамларды жетилистириў ушын жиберилгенмен.
11. Аўқаттың берекетти – оннан алдын хә кейин қол жуўыўда.
12. Мүлайымлық ҳә бир нәрсеге зийнет береди. Қайсы нәрсе де мүлайымлық болмаса, ол бузылады.
13. Бақыллықтан жаман иллет жоқ.

Журтымыздан шыққән ҳәдис илиминиң жарқын жулдызларының тағы бири Абу Иса Мухаммад ибн Иса әл Бугий ат-Термизий болып табылады. Термизий имам Бухарийдиң шәкирти болған, басқа да көплеген муқаддислерден илим үйренген. Өзи де бул тараўда ат шығарған ҳәм бир қатар шәкиртлерге устазлық еткен. Ат Термизийдиң «Сунаки ат Термизий» шығармасында инсанда жақсылық пазыйлетлерди қәлиплестириўге қаратылған ҳәдислер топланған. Мәселен: «Алла нәзеринде ең жақсы дос - адамларға бирдейине саўаплы ис қылатуғын адамлар»; «Алла нәзеринде ең жақсы қоңсы – өз қоңсыларына жақсылық қылыўшыдур»; «Сап денеде саламат ақыл» деген халық нақылына әмел қылып, данышпан, перзентти жаслықтан ден-саўлықты сақлаўға, әсиресе, ўақытты бийкарға өткермеўге шақырады; оның «еки нәрсе бар, көпшилик оның қәдирин билмейди, биреўи – ден-саўлық, ал екиншиси бос ўақыт» усаған ҳәдислери инсанларды жақсылыққа қарай баслайды.

Термизийдиң мәнаўий мийрасы оның шығармаларындағы инсап, диянат, инсанпәрўарлық ҳәм тағы басқа идеялар бүгинги күнде жасларды жоқары әдеп-икрамлылық руўхында тәрбиялаўда, кәмил инсанды жетилистириўде үлкен әҳмийетке ийе. Биринши президентимиз И.Каримов Ат Термизий ҳаққында қутлықлаў сөзинде «ҳәзирги күнде Термизийдиң руўхый мийраслары тек ғана диний уламалар арасында ғана емес, ал дүньялық илим ийелери, кең көлемдеги жәмийетшилик арасында да өз қадир қымбатын таўып атыр. Ол инсанның ең жетик шығармаларынан «Китоб әл-Жамеъ ас-Сахиҳ» ҳәзирге шекем ҳәдис илиминиң тийкарғы дереклериниң бири болып есапланады. Алламаның әсирлер даўамында алым ҳәм зыялыларға бағдарлама болып келген ақыл ҳәм әдеплилик, инсап ҳәм диянат, әдалат ҳәм инсанпәрўарлықты үгитлеў кең идеяларға кыян кески дәўиримиздиң қурамалы ҳәм қарсылықлы руўхый – әдеп-икрамлылық мәселелерин шешиўде заманагөй әҳмийетке ийе болмақта» [3:11-12] деп атап көрсеткен еди.

Қураны Кәрийм ҳәм ҳәдислерде инсанның ата-ана, шаңарақ, перзентлер алдындағы жеке жуўапкершилик, сондай-ақ, жәмийет, халық, ўатан алдындағы мийнетлери баянланады. Олардың тәрбиялық күши оғада исенимли, баянлаў формасы тәсиршең, мазмуны әзелден киятырған халықлық әдиўли ой-пикирге мас келеди. Демек, Ислам дереклеринде жәмийеттиң бүгини ҳәм келешеги ҳаққында философиялық идеялар жәмийетлик, сиясий-экономикалық, мәнаўий мәдений проблемалар, улыўма инсаний ҳәм миллий әдеп-икрамлылық нормалар өз сәўлесин тапқан. Мәнаўий пазыйлетлер

Исламда қәлиплескен «саўап» ҳәм «гүнә» өлшемлери менен баян етилген. Ҳәдислер кәмил инсан тәрбиясына айрықша итибар береди, перзент туўылғаннан баслап, ер жеткенге шекем орынланыўы лазым болған илажлар баянланады. Перзентлердиң ата-ана алдындағы миннетлери ҳәм ўазыйпаларын орынлаўын қатаң түрде талап етеди. Ҳәдислерде билимли болыўға, жаслықтан илим алыўға умтылыў, мәнаўий жақтан жетикликке умтылыў ең зәрүрли инсаний талаплар дәрежесине көтерилген. Ҳәдислерде адамлардың өмири ушын керекли күнделикли жасаў тәризине байланыслы зәрүрли ислерди орынлаў талабы қойылады, экологиялық ҳәм санияториялық гегеналық миннетлер де белгиленеди. Тәбиятты таза сақлаў ҳәтте суўға түпирмеў, егин егиў, медресе ҳәм мешит салыў, көпир қурыў, канал салмалар қазыў арқалы суў шығарыў, тың жерлерди өзлестириў иләҳий талаплар дәрежесине көтериледи. Ҳәдислер адамларды даналыққа, илимлиликке, билимлиликке, марифатлылыққа ҳәм мәнаўиятқа шақырады. Шығыс халықларының қымбатлы мийрасы болған ҳәдислердиң терең философиялық мазмуны жасларымыздың мәнаўий дүньясын тәрбиялаўға сөзсиз хызмет етеди.

Исламдағы әдеп-икрамлықты тәрбиялаў мүмкиншиликлеринен толық дәрежеде пайдалана отырып, бәринен бурын жәмийеттиң ҳәм өз ийгилигине ҳадал мийнет етиў, жәмийетлик ҳәм жекке байлықты көбейтиў туўралы ғамхорлық, өз мәмлекетиниң нызамларын қатаң сақлаў, диний исенимине ҳәм миллетине қарамастан, адамлар арасында дослық, татыўлық ҳәм бирге ислесиўге қаратылған бағдарын күшейтиў ҳәм әҳмийетли ўазыйпалардан болып табылады.

Ислам дереклеринде сәўлеленген жоқары дәрежедеги әдеп-икрамлылық идеялары ҳәзир де ҳәр тәреплеме раўажланған кәмил инсанларды қәлиплестириўдиң оғада әҳмийетли факторы болып келмекте.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Еркин ҳәм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт ҳәм уллы халқымыз бенен бирге қурамыз. / «Еркин Қарақалпақстан», 17-декабрь, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Ислам бирге ислесиў шөлкеми сыртқы ислер министрлери кеңеси 43-сесиясының ашылыў мәресиминде сөйлеген сөзи. / «Еркин Қарақалпақстан», 20-октярь, 2016.
3. Каримов И.А. Ислам зиёси ўзбегим симосида. –Ташкент: Ислам университети, 2005.
4. Қураны Кәрийм мәнилериниң қарақалпақ тилиндеги аўдармасы ҳәм тафсири. Аўдармашы: Шамсуддин Баҳаўиддинов. - Ташкент: «Ўзбекистон», 2019, 624-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада маданий мерос тизимида диний меросларнинг, айниқса, Ислом динининг муқаддас манбалари ҳисобланган Қуръони Карим ва ҳадисларнинг тутган ўрнига алоҳида тўхталиб, улардаги аҳлоқ ва одоб тарбияси ҳақидаги тушунчалар билан ғоялар кенг талқин қилинади ва уларнинг ҳозирги таълим тарбия жараёнидаги аҳамияти очиб берилади. Шунингдек, ушбу меросларнинг фақат диний манбаларгина эмас, юқори даражадаги комил инсонни тарбиялайдиган улуғ тарбия қуроли, умуминсоний қадриятлар эканлиги ишончли далилланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль религиозного наследия в системе культурного наследия, особенно священного Корана и хадисов, которые являются священными источниками ислама, а также разъясняются содержащие в них концепции морали и этики и их важность в текущем образовательном процессе. Также было убедительно доказано, что это наследие является не только религиозными источниками, но и универсальными ценностями которые являются отличным образовательным инструментом, воспитывающим совершенного человека.

SUMMARY

The article examines the role of religions heritage in the system of cultural heritage, especially the holy Qu'ran and hadith, which are the sacred sources of Islam, and explains the concepts of morality and ethics contained in them and their importance in the current educational process. In has also been conuincingly proved that this heritage is not only religious sources, but also univercal values, which are excellente educational tool that educates the perfect person.

"AVESTO" and KARAKALPAK FOLK DASTAN "SHARIYAR"

(The source of education, traditions and heritage, continuity and relationship problems)

E.K.Allambergenov – *researcher*

Nukus State Pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: «Авесто» ва «Шариёр» достони, манавий-маърифий сифатлар, одоб ва аҳлоқ, ахлоқсизлик, одиллик ва адолатсизлик, инсонийлик ва ноинсонийлик, ёмонлик, ёвузлик, ёмон кўриш, одоб-аҳлоқ ва қаноат, одоб-аҳлоқ ва манманлик, одоб-аҳлоқ ва ота-онага меҳр.

Ключевые слова: «Авесто» и дастан «Шарьяр», духовно-просветительские качества, воспитанность-невоспитанность, справедливость-несправедливость, человечность-бесчеловечность, зло, ненависть, нравственность и благородность, нравственность-высокомерие, нравственность-отношение родителей.

Key words: «Avesto» and dastan «Shariyar», spiritual-educational qualities, well-mannered and bad-mannered, justice-injustice, humanity-inhumanity, evil, hate, morality and nobility, morality-arrogance, morality-parents' relation.

Introduction

If Karakalpak dastan (epic heroic poem) "Shariyar" is learned under the perspective of pedagogy, it will be clear that "Shariyar" dastan takes the first place in teaching moral issues with its problems of up-bringing. The role of law education is important to bring up perfect, intelligent, legally educated youth who are the future of our country based on legal democracy, strong citizenship society, economy devoted to free market relationship and person ownership.

Therefore, the main idea of the story is that to make a high level of morality, it is necessary to make sure that the educational influences and teachings received at school are not enough, that education will continue throughout life, for the sake of human development, for the sake of parents. The upbringing of society, as well as the mentality and morality that form in those societies and it is clear that only a person with such qualities can overcome all difficulties in life and do his goals and dreams, and only such people can overcome evil with good and injustice, moreover such people also might be a real fighter who can find a chance to win.

Only such a person is able to lead himself and his people to a free and prosperous life. Moreover, such person or people with fruitful ideas didn't bear spontaneously.

Of course, such lofty ideas do not seem in one person or in one nation, or in one artistic heritage created by them. Just as today's highly developed human society has achieved all its good achievements by adopting and developing the best qualities of its predecessors, assimilation of advanced progressive pedagogical ideas and views reflected in artistic and empirical scientific tasks. So "Shariyar" dastan is created based on pedagogical ideas, which mentioned above, and they are without any doubt the sources of rich and fruitful ideas of nation. There can be no doubt that it came about through enrichment and development. At this point, of course, we must first note the special place of the book "Avesto", which summarizes all the wonderful examples of ethno-pedagogy of folk pedagogy. This is because

in this great legacy all the various pedagogical factors of the formation of a person as a perfect person are discussed, and the means of perfecting the ideal person dreamed of by the people are discussed. In particular, this sacred morality served as an ideological and spiritual source for all the legacies of later times in matters of legal, intellectual and aesthetic education, as well as in the emergence and formation of educational views in the epic "Shariyar".

Main part

To prove our point, let us consider about a pedagogical approach to the typological similarities of the educational approaches in these two works, including the issues of morality, aesthetics and legal education.

One of the spiritual-cultural and legal heritages, the evidence of being high philosophical, social-political thoughts, political-legal norms and country, three thousand years before, sacred book of Zarostrizm "Avesta".

In chronological order, the Avesta addresses the above-mentioned educational issues in the first place. It is a masterpiece that taught and taught to create. At the same time, it is an invaluable source of inspiration for the advancement of world science. The book is a great memory that testifies to the fact that our ancestors from ancient times were at the forefront of world culture, intelligent, thoughtful, cultured, a nation.

This book is not just only the philosophical thoughts, but also a sacred bridge combines past, present and future and educational object. First President valued as following this wonderful book is a spiritual and historical heritage of our ancestors who lived in space between two rivers XX ago, “Avesta” is a historical document which identifies that time there were a great country, great moral, great culture and nobody can refuse it.

Truthfully, Avesta is the most ancient hook for human in all sacred books, besides it is a great composition admonished and learned to live with good thoughts, words and actions. Our first president I.A.Karimov: "For us this book is just recollection of early age, but it is a historical document affirms our many age history and traditional values and culture."Avesta" is not just national, but also general human value involves all humanity in human civilization. It is a religious-philosophical composition contributed to develop world culture [8]. The first source of the rules of etiquette and rights of human begins from Avesta. Avesta the new philosophical religious—legal education became the main basis of prosperous and free life, the dimension of political—legal ideas of ruling the country and people. If the human had not owned “Avesta” without legal dimensions, they would have disappeared earth. So Zaratushtra in his life education joined the clansmen defending from evils, made possibility for prosperous life. In his admonitions, nobody is legible to kill the human. Also, all legal problems of man and members of society were written in this book. The first data of the book date back to the X century. These parts are called “Gatlar” and “Yashta”. “Avesta” consists of different part, and some of them came till today for instance, “Yasna”, “Yashta”, “Visparada”, “Vandidot”, furthermore there was gathered specific encyclopedic knowledge in it:

1. “Yasna” consists of 42 chapters; they are about telling beads to give praise to God, to pray and sacrifice. The main aim of it is to tell about honorary idea, honorary word, honorary issue.

2. “Vandidot” is transformed form of the word “Vidayvadota”, and it means fight against giants, or it is about the laws for fighting against evil, ignorance and disgusting symbols. Moreover, there were describing praying ceremony, funeral ceremony, punishing the people who made on earth evil and lay, to build “dakhmas” (buried place for died person), burying ceremony, and the ceremony of turning out demons from died body with the help of dogs, keeping dogs and protecting them, relationship of man and woman, keeping clean hair and nails, benefit of water, upbringing toddlers and generally the ways of protecting people from different kind of evil things from Akhuramazda.

Briefly Vandidot is a collection of laws which consists of 22 pages. They are given as a conversation between Zoratushtra and Axuramazda. He demands that people should word honestly and care for others and be pure spiritually.

He puts it like this slogan ahead “Direct your legs, hands and opinion to an honest work and prevent yourself from bad works, injustice and bad wishes”;

3) Yahta is a collection of songs which respects Gods in Zardusht religion;

4) Oispirada consists of 24 chapters and collections of songs that are written in extra worry for “Yasna”;

5) “Little Avesta” is considered a collection of praise written for honour of God like hen, the moon, Arvisura, Bakhram.

The “Avesta”, it is analyzed part Vandidot pay more attention to behavior, kindness and harm and the central one idea is to reach a human’s legal culture and it is considered one of the head matter. For example: In the 12th section of is the part started about family laws in different sides.

In this part the root of society is family. The composition of family:

a) the head of family – ifnanapty;

b) his wife – imanapta;

c) children – mentioned as in “Avesto.”

Duty of family and up-bringing of children stand a special role in zorastrizm. In this case the marriage of relatives is forbidden. Because there are created condition to keep clean of blown ethnic groups and clans and to save generation without any defect.

There are said about to give the allowance to many children families by government. We can see in that period social insurance laws were worried with aims by awarding to women who have birth twins.

Again one thing that need to mention is that one of the factors which included the basis of the economic clans man in Avesta — which they find the empaneling of the social — political legal task in society.

Tribal unity of Biske included 15 relative families. Ruling of the society bases on the principles of military democracy. Relation of family and leave a deposit issue to be done in lead of Bis, they were elected by imanapti so, to lie done democratic wrote suffrage. To strike on Common human values and Justice and truth is honored in Avesto.

According to "Yasna", truth and to speak truth is the statue of God. It is better to die by speaking truth than to alive by the lie, the person who restrains his passion and can't curb it can't make anything.

In general, this book which our ancestors have tried to keep, as it was, has taught to be fair, dusting wish goodness and harm, to be loyal to friends, and content with betray, to live in peace with other nations, to be kind to each other, to respect the motherland, saw crops, raise cattle, occupied with hand craftsman, etc.

To sum up, in "Avesta":

l) superiority of living as a unit from ancient times in society;

2) Sacred of family which is the sign of society;

3) Respect to the Old, esteem to the young;

4) kindness — love, respect to women who are the sign of eternity;

5) patience and labor — loving;

6) Honesty and love and kindness;

7) Person's rights and owning various ideas;

8) Living with respect to different representatives of clansmen;

9) Religious humanity;

10) Striving for international knowledge — awareness and other problems related to the environment are included

in the book. So, "Avesta" is the heritage which put people courageousness, culture, in wise and religious system. It projects rules which every member of society must be followed; they are basic people's rights:

1) People right;
2) Labor rights;
3) Study rights;
4) Environment protection and save it for future generation;
5) Man and woman relations;
6) Landing and farming rights;
7) Motherland protection rights;
8) Social and political rights;
9) Children and motherhood rights.

These rights were created to develop the democratic country. To sum up, "Avesta" is a book which represents respect to person, value of the person. There is defined advice to friendship, humanity, inanity, labor, courageousness and challenges protecting environment (fire, water, women, and motherland) and not to pollute them, to keep pure, it is considered to be tradition of protecting the environment.

The epic "Sharyar" in its content is close to the coverage of educational issues in the book "Avesto" and the idea of solving these exercises, the development of the riddles to a more mature level, the epic tells us a great truth. In addition to being a regular successor to the content and forms of preschool education, it is also a mature new form that has emerged in the wake of that tradition. This fact, in turn, reminds us once and for all that the concept of continuity and continuity in education is not only a scientific conclusion, but also a life experience, a reality of life. The validity of these truths can be seen in the examples of some educational exercises in the book "Avesto" in the epic "Sharyar" reflected in new forms. This is because as shown in the Karakalpak folk epic "Shariyar" and "Avesto", a special place is given to the issue of moral education of our youth from an early age. The materials covered in the saga are aimed at relatively communicating the issues of spiritual and moral education to our youth. The issues of spiritual and moral education are also presented in order for students to have a sufficient understanding and comparative study of the issues of spiritual and moral education [4: 83-86].

To prove our point, we give examples from the epic "Shariyar". Elementary school students usually try to be polite and learn a lot. He compares what he learns with what he has learned. The images of the mad mother, the nine women, and the gay paratroopers next to the khan in the epic "Shariyar" inevitably evoke feelings of hatred in primary school students. For example, Shariyar's last dream was to marry a king who had never had a child before, when he was about to give birth. But Gulshara will not forget what she got. He wants to look after Gulshara, to find someone to think about the future, to serve her faithfully, and to leave Gulshara in her care. Upon learning of the king's plan, the nine women find a sum of "the mad mother" in the country and give it their own task. "Mastan Mama" pretends to be a stranger and goes to meet the king. The king trusted her and handed her over to Gulshara. However, the drunken mother, interested in the gold given by the nine women, through Gulshara's son and daughter into the water and replaced them with a newborn puppy and a knife. Here, elementary school students who find out about these events will inevitably have a feeling of anger at the "drunk mother."

Satisfaction is one of the hallmarks of good manners. When Shariyar asks his stepfather Sasuvar in the saga for a "red" full of seven stubbornnesses, Sasuvar allows fourteen stubborn "reds". However, Shariyar, who was brought up in the spirit of morality from an early age, says that he is not fourteen stubborn, but seven stubborn "red" and only seven stubborn "red." When an elementary school teacher tells these examples to his or her students, the students also begin to feel a sense of satisfaction. One of the most unethical qualities is jealousy, the inability to see the achievements of others. In the Shariyar epic, such unfavorable qualities are illuminated through the image of nine women. They are jealous and can't see that Shariyar has created a wonderful garden without spending the seven "red" ones he got from Sasuar, his grandfather, and by hearing the atmosphere of this garden, they learn that Gulshara's son and daughter are alive. To do this, they also appealed to the drunken mother to kill Sharyar and Anjim. Mastan's mother also finds Shariyar's garden, enters his work through a stump, and destroys some land.

During his meeting with Sharyar, he reminded people who "his daughter Kandarsha has a more beautiful garden than this one" and that she should visitit. If Sharyar goes in search of Kandarsha's garden, he believes that he will die on the way or turn to stone.

Due to the predominance of interest in gardening in the city, it is possible to go "to see the garden, which is more damaged than his garden. "As a result, the goals of the nine women were achieved, albeit temporarily, and Shariyar Bibigul, who was on a journey, was defeated by a bird called Malakush and turned into a black stone.

One of the opposites of morality is arrogance. In the epic, the attributes of arrogance are presented relatively. For example, after Sharyar was freed from slavery with the help of Anjim and took possession of Solomon's land, especially after all the fairies and talismans were in his service, he did not feel proud at first. As a result of that arrogance, he does not recognize his sister Anjim. However, after his sister Anjim introduced herself, he lost consciousness and fell to the ground.

The appearance of arrogance in the Shariyar and the command of a fairy, the people of Bermes Khan, the city of Kara Khan, the people of Zhuldyzsha, the land of Emensha, the throne of Zaril, and the cities of Zaril, the Garden of Glass, the throne of King Suleiman, and even the earth. It will find its appearance after planting and planting on the side of his garden. Instead of greeting his father Sasuvar himself, he sent two fairies to greet his father Sasuvar, thinking, "May my father see my power." Sasuvar, who heard the news that "Shariyar has arrived" and was yellow with nostalgia, did not know what had happened. In order to clear the scene of such immorality in Shariyar, Aspijahangir came to Shariyar and reminded Shariyar that he was doing something wrong, that he was not a son of his father. As a result, the arrogant Shariyar, who is proud to say, "Let my father see me sitting on the throne," comes running down to meet his father. He realizes the need to be respected, and his desire to be polite grows stronger than ever.

After the death of Shariyar and his wife Akdaulet, Aspijahangir explained to Shariyar that his father was Darapsha and his mother was Gulshara, but they had not seen their children for twenty-four years and that their mother had been in prison for the last seventeen years. Enthusiasm increases. However, Shariyar, who had lost his former pride, came to his mother's dungeon with the help of Asipijahangir, saying, "I will be on the side of Azzi, find me my mother." He is released from prison. He writes down his blind eyes. At his mother's suggestion, he agrees to marry his sister Anjim to a shepherd who has been providing for him for many years. He will have the opportunity to meet his father Shahidarap and express himself. With the help of Aspijahangir, he was able to tell his father that human beings do not give birth to puppies and cats. All who do wrong will be punished accordingly. Spirituality and moral ity prevail.

Conclusion

In short, the harmony, closeness and typological similarities of the educational views in these two works (in the Avesta and the Shariyar) cannot be considered as a single literary-artistic or scientific-theoretical phenomenon. This

phenomenon is, first of all, the Karakalpak folk epic of our sacred heritage, which illuminates the great human ideas, which, like the "Avesto" sounded like good intentions, good words, and good deeds. On the other hand, it is a manifestation of tradition and heredity, continuity and continuity in education, as evidenced by the fact that it played a key ideological and aesthetic role in the emergence and formation of educational views in the "Shariyar".

References

1. President of Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev report for the anniversary of 24 year of Republic of Uzbekistan on 8 December "About the attempt strategies of developing the Republic of Uzbekistan" accepted on 7 January, 201 by the president.
2. Sh.M.Mirziyoyev. The second direction of five important attempt strategies is devoted to this problem and it was stated "Providing the importance of law and reform court-law system"/«Independent Karakalpakstan», 8-December 2016, - P. 148-149 (19923),
3. Karimov I.A. Uzbekiston: national development, economy, politics, ideology. –T.: 1996.
4. Constitution of the Republic of Uzbekistan. –T.: «Uzbekistan», 2003.
5. Kudaybergenova T. Morality law and problems of developing. // «Science and Society. N 3, 2015.
6. Karimov I.A. No future without history. — Tashkent: «East», 1998.
7. Speech of the President I.A.Karimov at the 2700th anniversary of (“Avesto” book / «Independent Karakalpakstan» newspaper, 2001, 6-November, 30.
8. Avesto. — Tashkent: «East», 2000; Bazarbaev B.J., Khojaniyazov U., Bazarbaev R. Ancient Oks and steps of the zardusht religious. - Nukus: «karakalpakstan», 2007; Iskakov I. National explorers’ ancient origins and the first appearance (Zardusht religious and «Avesto»). // «Education of Language and Literature», 1991, N 2. Babev Kh., Doschanov T., Xasanov S., Atlanov Ya. The role of «Avesto» in the religious development of human-being. — Urgench: 2002. «Avesto» myths (for children and teenagers) — Urgench: «Khorazm», 2001; Kerder culture and its historical place (scientific journal). Nukus: «Karakalpakstan», 2001, Volume II; Khusunov O., Karimova Z., Azizov Kh., - Human rights - Nukus: «Education», 1999; Yakubov M., Abaev S. «Avesto» human being values. - Nukus: «Karakalpakstan», 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогиканинг тарихи ва назариясига бағишланган муаммо очиб берилган. Чунончи, мақолада «Авесто» китоби ва «Шариёр» достонидаги мисоллар таҳлили асосида манавий-маърифий тарбия масалалари талқин қилинган. Жумладан, Шариёр достонини нафақат адабий фольклор мероси сифатида тан олиш, балки уни таълим-тарбия жараёнининг катта ва бетимсал қуроли сифатида фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению актуального вопроса истории и теории педагогики. На основе материалов из книги «Авесто» и дастана «Шарьяр» анализируются вопросы духовно-просветительского воспитания. В результате исследования делается важный вывод о том, что книга «Авесто» и дастан «Шарьяр» является не только ценным литературным достоянием народного фольклора, но и эффективным, могучим средством воспитания.

SUMMARY

The article is devoted to the description uf the content of such parts as «Yasna», «Vandidat», "Yashta», «Visparadi», "Vendidot» of the holy book Avesto that teaches people to differ good from bad arid to protect their rights. There have been analysed such notions as morality, good and evil, rights. Violation of rights, civilian rights, family rights and law education. The author enemies to the conclusion that «Avesto» is not only of a national but of general human value as well.

ӘЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ ЖАСЛАР ТӘРБИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Ө.Әлеўов – *педагогика илимлериниң докторы, профессор*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ж.К.Таспанова – *ассистент оқытыўшы*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: суфизм, тасаввуф, жамият, халқ, Худо, мусулмон, олам, ишонч.

Ключевые слова: суфизм, мистика, обучение, общество, люди, Бог, мусульманин, мир, доверие.

Key words: sufism, mysticism, education, society, people, God, Muslim, peace, trust.

Суфизмге сүйенген Әжинияздың адамгершилик қатнасларына терең дыққат пенен қарағанлығы, оның түрли миллет ҳәм диний исенимдеги халықларға тең ҳуқықлылық нәзери менен барабар мүнәсибетте болғанлығынан да байқалады. Шайыр суфизм тәлийматы ушын тек мусылман дининдеги бенделер ғана емес, ал қандай динге исеним билдириўине қарамастан, пүткил инсаният әўлады қәдирли деп түсинип, диндеги толерантлық машқалаларды да көтерип шықты. Оның «Дилдарым» қосығында өз дәўириндеги басқа еллердиң де жәмийетлик аўҳалын таллай отырып: «Мусылман, орысқа жәбир болып тур» [4:15] - деп жазыўы бунық айқын дәлили еди. Ойшыл пүткил адамзаттың абадан турмыста жасаўына умтылып, олардың жеткиликли, молшылық турмыста өмир сүриўи ушын тәрептар болыўы хәр бир мөхмин инсан ушын ўазыйпа деп түсинди. Әжинияз диний бөлиниў ҳәм айырмашылықларға қарамастан, русларды да өз халқына уқсаған адамлар, олардағы пуқаралар ушын да жәмийетлик-турмыс аңсат болып турған, - жоқ деген адамгершиликли сезимлерин билдирди.

Шайырдың пикиринше, диний ҳәм миллий айырмашылықлар халықлардың, бир-бирине жақынласып, досласыўына кесент бермейди. Усы түсинигинен келип шығып «Демишлер» шығармасында Иса пайғамбары ҳәм оның анасы Бийби Мариям, сондай-ақ «Инжил» китабы ҳәм яҳудийлар миллети туўралы ҳүрмет көрсетилген пикирлер айтып, халық диний исеними тәрепинен ҳәр қыйлы болса да, олардың барлығы кудай тәрепинен жаратылған, инсан сыпатында бир тийкардағы келип шығыў дерегине ийе деп ескертеди. Буны «Ҳаслымыз бир инсаният демишлер» [5] деп жазып, диний айырмашылық бир теклес адамлар арасында унамсыз түсиниклерди туўдырмаўы лазымлығын ортаға қойды.

Өтмиштеги уллы шайхлар: қумырсқаға да азар берме, ғайры дин болса да рәҳим ет,- деп үйреткен. Адам ким болыўына ҳәм қандай динге исеним билдириўине қарамастан зулымлық пенен шуғылланса, инсанларға душпанлық қылса, бундайлар инсан емес. Сол ушын шайыр «Болмаса» атлы қосығында ел ҳүкимдары патшаға мүрәжат етип, олардың пуқара халыққа әсиресе, суфизм тәлийматына сүйенген халыққа адамгершилик пенен мүнәсибетте болыўын талап етти. Егер патша әдалатсыз, зулым болса:

Моллалар хун чекип хатларын язар,
Бойнында фотасы, дәрўиш ел гезер,
Баш-башына болып пуқара тозар,
Ҳәр йўртның патшасы әдил болмаса [4:85].

Патшалардың диктаторлық усылда әдалатсыз ел басқарыўы тек пуқара халық ушын ғана емес, ал суфизимлық тәлийматына пидәкер улама диндарлар ушын да кудайдың жолында дийўана болып, ел гезип жүрген дәрўишлер ушын да қыйналыўшылық алып келетуғынын баянлады. Буған төзбеген моллалардың китаптан шәрият қағыйдаларын излегенлигин, патшаның наҳақ ислери суфизм жолына түскен диндарлар ушын да ҳүждан азабын шегиўине алып келгенлигин, оларға да

ансат болмай турғанлығын ескертти. Айырым патшалардың тек пуқара халыққа емес [6:73], ал, суфизм жолына берилген диндарларға да жаны ашымағанлығын сынға алды.

Ойшылдың «Демишлер» қосығы мазмунында берилген логикаға қарағанда суўпылық-бул қудайға ашық болыў, қудайға барлық ҳүжданы менен өзин бағышлаў жәрдеминде оған ерисиўге алып баратуғын жолды- тарийқатты таңлаў. Бул тәлиймат қудайды көкирек сезими, кеўилдиң ўәлийлиги, ишки руўхый кеширмелер жәрдеминде сезип түсиниў ҳәм ашық болыў. Сол ушын суфылық тәлийматы, қудайға ашықлық барып-барып түсиникли болатуғын, көкирекке аян беретуғын илим, ал туўрыдын-туўры көретуғын, байқайтуғын, тыңлап түсинетуғын қубылыс емес. Неге дегенде «қудайға қас илми ғайып» [4:98].

Жақсы көриў, ашық болыў суфизмде жаратқан қудайдың дийдарына, ҳүсни-жамалына болған қумарлылық ҳәм ҳәўес етиў. Бул инсанға илаҳийдан берилген сезим есапланып, қудайға, усының менен бирге, қудайдың жараткан бенделери- инсанға ашықлық ҳәрбир руўх ийесине, жеке адамға тән қубылыс.

Әжинияз дөретпелери мазмунында ашықлық яки кимдидур жақсы көриў еки түрли мәнисте түсиниледи. Буның биринписи, дуньядағы ең бәлент теңитайы жоқ гөззал объект аллаталаға, оның дийдарын көрип, арш нурына бөленип, алла менен мәңгилик гөззаллық мәканына-бейиште жасаўға ашық болыў. Усы мақсетте орийфликке-қудайды илим арқалы билип, таныўға ҳәм оның менен бирге жасаўға умтылыў. Әжинияз буған ерискен орийфлерди көп көрди. «Еллерим барды» қосығында өз елиндеги усындай орийфлик тәлийматларды терең ийелеп, қудай менен дийдар көрисиўге миясар болған кәмил инсанлар ҳаққында сөз еткен еди.

Екиншиси, реал турмыстағы адамларға тән болған, жигиттиң қызға, қыздың жигитке ашық болыўы, яғный, қудай жаратқан адамлардың жақсы сыпатларына, унамлы пазыйлетлерине, сулыўлығына ашық болыў, усы арқалы дүньяның гөззаллығын түсиниў. Бул қубылысларда да қудайға ашық болыў сезимлери менен байланыслы элементлер орын алған. Түп тийкарында екеўи де қудайға ашық болыўға барып тиреледи. Себеби, адамлардың бир –бирине ашық болып, өз ара жақсы көрип, сүйиспеншилик пенен қараўының өзинде үлкен адамгершилик, меҳир-муҳаббат, кийели сезимлер, қудайға ашық болыў нышанлары бар. Суфизмниң жолына түскен инсан қудайға қандай сезим менен ашық болса, инсанға инсан да усындай дәрежедеги сезимлер менен ашық болыўы орын алады. Неге дегенде, инсан қудайдың жаратқан заты, инсанның руўхында қудайдың руўхы бар, сол ушын жигиттиң қызға, яки қыздың жигитке ашық болып жақсы көриўи бул руўхлардың бирин-бири түсинисиўи, табысыўы. Инсанлар арасындағы ашықлыққа қудайдың руўхы араласқанлығы себепли: «Ашық - машуқ ушын жаныдын кешәр, Мудам ышқы отына өртәнип пишәр» [7:80].

Шайыр адамның ашық болыўындағы руўхый сезимлерди, инсанның өзине миясар қүдиретлилиги менен тығыз байланыслы деп түсинеди. Усы жақсы көриў сезими суфылық жолына түскен гезде жүз бериўши қудайға ашық болыў менен байланыслы болғанлықтан, буның мәлим бир үлеслери адамның адамға (жигиттиң қызға яки қыздың жигитке) ашықлығы барысында да ҳәрекетке түседи деп қабыллаған шайыр: «Ышқы отына түскен жигит мәрт болар» [7:28]- деп, ашықлық инсандағы жақсы сезимлерди, жигер, йошты, әсиресе, руўхты жанландыратуғынын баянлап, бул адамдағы күтилмеген күшлерди жүзеге келтиретуғынын, қудайға ашықлық пенен қыз- жигиттиң бир-бирине ашық болыўындағы сезимлер өз ара уқсас, бирин-бири толықтырыўшы сезимлер деп қабыллады. Усы себепли шайыр инсанлардың өз ара ашықлығы үлкен қудиретке ийе деп түсинип, өз дөретпелеринде жигит- қыз арасындағы ышқы-муҳаббатты ҳәўижине келтирип жырлаған еди. Оның инсан сулыўлығын, әсиресе, «сейил етип бейиштен шыққан» [7:16] ҳаял-қызлар гөззаллығын айрықша баянлаўы қудайға ашықлықты тәриплеўши суфизм тәлийматының тәсиринде келип шыққанлығы айқын сезилип турады.

Шынында да, қудай жаратылыстағы адамларға, жанлы-жансыз бәрше нәрселерге қайырқом ҳәм мийрим-шәпәәт пенен қарайды. Бул оның алла сыпатындағы сапалары. Усылай екен, инсанлар қудайға жақынласыўы, оның менен араласыўы ушын усы қудайға тән болған сапалар, жақсы пазыйлетлер менен өзлериниң жүрис-турысын, қулқын толықтырып, жақсылаўы лазым. Себеби, қудайды жақсы көриў ҳәм оған ерисиў оның унамлы сыпатларын өзлестирип, өзине қабыллаўдан ҳәм жүрис-турысында буларды қәлиплестирип барыўдан басланады. Суфизм тәлийматының үйретиўинше руўх ғайыптан адам қәлбине келип қуйылатуғын күш- қуўат, йош. Руўх инсанды үзликсиз түрде кәмилликке жетеклейди, ақылын раўажландырып, инсанлық пазыйлетлер бағышлайды, нәзик, гөззал етеди. Инсанның қүдиретлилиги руўхтың бәлентлилигинен. Оның инсанлық дәрежеси руўхтың раўажланыў дәрежеси менен белгиленип, адамдағы руўхый жетискенлик адамгершилик сезими пәс адамлардан үстин болыўға алып келеди.

Шайырдың пикиринше, барлық ислеримди қудай бақлап турыпты, қәтешиликке жол қоймайын деп, қудайдан қорқып жасаўшы мөҳмин адамлардың қәтешилиги кем болады. Базда билмей қалып намақул ислерди ислеп қойса, дәрҳал қудайды ядына түсирип, қәтесин тән алып, өкинишке түсип тәўбе қылады. Басқа бундай ислерди тәкирарламаслыққа ант ишеди. Қәтешиликти тән алыў ҳәм оған пушайман қылыў суфизмде баслы пазыйлет. Адам надурыс ис етип, ҳәсийлик көрсетсе тәўбе қылыўы керек. Тәўбе- инсанның өз гүнасын мойынлап изге қайтыўы, шегиниўи, ислеген гүналарына өкиниўи. Бул адамның өзин-өзи қайта тәрбиялаўға бейимлескенлиги. Кимде-ким тәўбе қылыўға умтылса өзин қайта тәрбиялаўға кирискени есапланады ҳәм жаманлық иллетлерин жоқ етиў ушын үлкен күшке, руўхқа ийе болады. Тәўбе оғада тәсиршең тәрбиялық сезим, бунда адамгершиликти саналы түсиниў, жақсылыққа умтылыў биргеликте ҳәрекет етеди. Сол ушын шайыр жоқарыда келтирип өткенимиздей, «Тәўбе қылып тасаддық қыл барыңды» [3:134]- деген еди.

Шайырдың: «Ғам йемә», «Қал имди», «Нағметулланың атасы Әжиниязға айтқаны» т.б. қосықларында тәриплеўинше, адамлардағы руўхый түскинликке бериліў оғада зыянлы қубылыс болып, оны қыйын аўҳалға салып қояды. Руўхый түскинлик адамларда тек унамсыз, жаман ислерди ғана көриўге бейимлестиреди. Келешектен үмитин азайтып, тиришилик ушын гүреске умтылдырмай қояды. Қудайдың жарылқаўына ерисиў ушын барқулла ҳәрекет етип жасап атырғанларға үмитсизлик сезимлери дарымайды. Бундай адамлар үлкен руўхый қуўатқа ийе, бул жигер олардағы барлық қыйыншылықларды аңсатластырады. Ойшыл, инсан қуданың барлық ислерине қайыл болып, оның жазмышларына разышылықта жасаўы, усының менен бирге өзине берилген ерк, ықтыяр жәрдеминде өзин жақсы жүрис-турыста тутып, ҳақтың жолына қайыр-сақаўатлы ислер ислеўи тийис деген пикирлерди бәрқулла кеўлинде тутты. «Нәсият» атлы қосығында: «Бенделикке мәккам бағла белиңни, Пәрҳизкерлик пенен өткер күниңди» - [3:137] деп жазып, қудайдың не ислеймен десе бәрше исине қайыл болып, оның унамлы нәзерине түсиўге ерисиў зәрүрлигин, бул ушын адам өзин ҳәр тәреплеме мөҳмин-мусылман сыпатында таяр-

лықлы алып жүриўи лазымлығын ескертти. Усы арқалы шайыр жәмийеттеги инсанлар мүнәсибетин жақсы пазыйлетлерге бай етиў ислерин де әмелге асырып отырды.

Әжинияз ҳәр бир нәрсениң басы ҳәм ақыры, себеби ҳәм нәтийжеси болатуғынын нәзерде тута отырып, инсанларға жасаў ушын берилген тиришилик өмирдиң ҳәм болмыстағы барлық жанлы, жансыз затлардың жаратылыўының басы болғанындай, оның ақыры да бар екенлигин, тиришилик турмыс өз шегине жетип, заман өз ақырына келип тирелетуғынын тән алды.

Суфизм тәлийматының үйретиўинше, дүньяны жаратқан-қудай. Қудай тәбийий дүнья, жаратылыс үстинен ҳүкимдарлық қылады. Себеби: аспаныўзәмийиндеги бәрше нәрселер алланыки («Ибраҳим» сүреси, 2-аят).Усы жаратылыс нызамына бола, жер бетинде ақырзаман жүз береди. Ақырзаман-ақырғы күн, дүньяның тамам болатуғын соңы. Жердеги тиришиликтиң жоқ болып, ақырғы күнниң келетуғын мәўрити.

Шайыр ақырзаман жөниндеги түсиниклерин толығырақ баянлаў мақсетинде қудайдың баслы төрт периштеси ҳаққында мағлыўматлар берип, периштелердиң инсаннан парық қылатуғынын, олардың өз ықтыярлары жоқлығын, қудай не буйырса соны ислейтуғынын («Нахл» сүреси, 50-аят.), усындай периштелердиң бири Исрапыл екенлигин айтады. Бул периште қудайдың буйрығы менен ақырзаман күни бәлент даўысқа ийе кәрнай шалыўы тийис. Усы кәрнай даўысынан жердиң бетинде күшли даўыл, дүбелей пайда болып, нәтийжеде уллы қозғалыс жүз берип, дүнья жүзи астан-кестен болып, қуяштың нуры сөнип, өз орнынан қозғалады. Нурын жойтқан жулдызлар да ҳәр тәрепке шашылып кетеди. Үлкен таўлар ҳаўада ушып жүреди. Теңиз дәрьялар тасып, бир-бирине қосылып кетеди. Аспан өз қәддин өзгертип, тәртипсиз бир нәрселерге айналады. Өлген адамларға қайтадан жан кирип, орнынан турыўы, сораўға тутылып, гүналы ҳәм саўаплы ислериниң тәрезиге салынып, өлшениўи ҳәм оларды дозаққа яки жәннетке атландырып, бейиш дәрўазасы алдында Мункар, ал, дозақ дәрўазасы алдында Накир күтип алатуғын күн. Усы жағдайларды жақсы аңлаған Әжинияз «Болмаса» атлы қосығында:

«Ақыр бир күн болур, ақыр заманы,
Исрапыл сүргини йықарлар дағны» - [4:86]

деп жазған еди.

Суфылар аспан әлеми дүзилиси менен сондай-ақ, адамлардың өзине тән руўхый айырмашылығы ҳәм инсанның қудай жаратқан ең уллы зат екенлиги менен қызықсынып, дүнья, жаратылыс, жеке инсан мүнәсибетлери, жетилискен кәмил инсанды қәлиплестириў мазмуны менен бәнт болған. Олардың нәзеринде, инсанлар тәрепинен жүз берген илаҳий ашылыўлар ҳәм кароматлы ислер баслы орайда турып, тиришилик турмыстағы адамның руўхый- психологиялық қубылыслары, әсиресе, ишки пәклиги, жақсы пазыйлетлерге ийе болып, илаҳийда бир мәртебе гезлесетуғын инсан сыпатында өмир сүриўи баслы орын ийеледи.

Шайыр суфизм тәлийматына сүйенген дүньяға түсиниги негизинде өз дәўириндеги жәмийетлик теңсизликке, халықты әдалатсызлық пенен басқарыў ислерине, бир елди екинши бир елдиң басқыншылық пенен жаўлап алыўына қарсы шығып, бундай ҳәрекетлерди («Бозатаў», «Аналар») кескин қаралады. Әжинияздың ойлаўынша, қудай адамды ақыллы, бәркамал дәрежеде ҳәм жаратылыстағы көп ғана нәрселерге таяр, сондай-ақ тәбият сырларын билиўге уқыплы етип жаратқан. Жоқары мәртебеге ийе дәрежеде жаратылған инсанның ақылсыз, зулым болып шығыўы дурыс емес. Қудай оны ақылы менен ис алып барыўы уқыбына ийе еткен. Усыларды нәзерде тутып шайыр, дүньяда ҳешбир инсан өзин жоқары тутып, тәкаббырлық пенен өзге адамларға қаҳәрин жайып, оларды өзине бойсындырып, буйрығына көндириўге, айтқанларынан қайтарыўға, өзи қәлемеген ислер ушын мәжбүр етиўге ҳақысы жоқ [7:16]. Бундай адамлар қудайға ҳәсий болып, жер бетинде жаманлық, зулымлық ислеўге үлес қосқан болады. Усы себепли, Әжинияз «Енди» ҳәм «Бозатаў» қосықларында жәмийетлик әдалатсызлықларға, патшалар менен бийлердиң әдалатсыз ис-ҳәрекетлерине қарсы шыққан еди. Бәрше инсанлардың қудай алдындағы теңлиги, инсанлық ҳақҳуқықларының биреўге пәс, биреўге жоқары дәрежеде емес, ал бирдей екенлиги, кәмбағал, ғәрип-қәсерлер менен жетим-жесирлерге адамгершилик мүнәсибетте болыў лазымлығы сыяқлы, демократиялық ҳәм адамгершилик мазмундағы машқалаларды көтерип шықты («Бәрше бирдей болған емес»).

Усылай етип, суфизм тәлийматы тәсиринде халық арасындағы жарлы қатламдағы адамлар, жәбир-ситем көрип жасап атырған пуқаралар өзлериниң жәмийетлик тийкарларын беккемлеў ҳәрекетлерине ерисе баслады. Неге дегенде, суфизм тәлийматы дийқанлар менен шарўаларға, өнерментлер менен тәлиби-илим адамларына, улама зыялылардың турмыслық түсиниклерине, олардың алдыларына қойған мақсетлерине жақын еди. Әсиресе, бул қатлам адамларының кеўиллеринде орын алған жәмийетлик ҳәм сиясий мәплерди сөз етип, елдеги байлар менен ҳәмелдарлардың кәмбағалларға мүнәсибеттеги әдалатсыз ислерине, зулымлық ҳәрекетлерине қарсы наразылықларын баянлады. Олардың жарлы адамларға сыйласықлы мүнәсибетте болыўын, жәрдем көрсетиўин талап етти. Шайыр «Не билсин» атлы қосығында «Байларға ярашар қайыр- саҳаўат» [4:95]- деп түсиндирип, мүлкдар, бай адамлардың өзине тән өзгешеликлериниң бир тәрепинде адамгершилик, сақыйлық турыўшылығын, гедей, жарлы-жақыбайларға ғамхорлық көрсетиўине, өз байлығынан ҳәр қыйлы себеплер таўып, гедей адамларға үлестирип, турыўына пикирлер билдирди.

Шайыр инсанлардың барқулла қайыр-сақаўатлы, мийрим-шәпәәтли болыўын, бул қәсийетлер қудайға тән пазыйлетлер екенлигин, усы сапаларды ҳәр бир адам өзинде қәлиплестирип, жәмәәтте «мөминни қуўантып, кеўлин шад етип» [4:135] жасаўы лазымлығын айтты. Әсиресе, мүмкиншилиги бар ҳәр бир инсан гедей қатламдағы адамларға жәрдем етип, олардың аўырын жеңиллестириўи, қайырқомлық ислеўи дәркар. «Ҳәр кимниң сақаўат-қайыры болмаса» [4:86], жер бетинде жаман ислер ҳәўиж алып кетеди. Жақсылық ҳәм саўаплы ислер арқалы жаманлықтың алды алынады деп түсиндирип, адамлардың бир-бирине мүнәсибетлериниң адамгершилик тийкарында болыўын, бул ислердиң пүткил дүньяның жақсыланыўына тәсири тийетуғынына исеним менен қарады.

Әжинияз жәмийетлик- турмыстағы зулымлық ҳәм әдилсизликлердиң келип шығыў дереги жөнинде көп ойланды. Бир қатлам адамларын (езиўши) екинши қатлам адамларына (езилиўши) қарсы гүреске шақырыў зулымлыққа карсы зулымлықты қолланыў екенлигин билди. Бир классты зорлық пенен ҳүкимдарлықтан шетлеттирген екинши класс, өзи қәлесин-қәлемесин яки өзи түсинсин–түсинбесин қарсыласлары ушын зулым адамларға (классқа) айналады. Бул ҳәрекетлер жәмийетлик топарлардың нәпси жолындағы таласыўы болғанлықтан, буның тийкарында ҳақыйқый мәнистеги жәмийетлик әдалат идеясы көринбей қалады. Яғный, ким зор болса сол жасайды деген феодаллық қағыйдаға әмел қылыў еди. Суфизм философиясына сүйенген Әжинияз, бул қағыйданы ғайры инсаный ҳәрекет деп есаплады. Себеби, бул жағдай зорлық үстине зорлықты, зулымлық үстине зулымлықты туўғызып, адамлардағы өш алыў, қызғаншақлық, бақыллық сыяқлы унамсыз

сезимлерге түртки береди. Нәтийжеде, ҳақыйқый адамгершилик сезимлери сөне баслайды, инсанның қудайға умтылыўы, кәмилликке ерисиўи пәсейеди.Усыларды нәзерде тутқан Әжинияз «Дилдарым», «Демишлер» т.б. қосықларында улыўма халықлық бирге жасаўды қуўатлап, жекке бөлиниў ҳәрекетлерине қарсылық сездирген еди.

Булардан тысқары, шайыр көп ғана қосықларында дүнья-мал адамлардағы жақсылық ислер менен жаманлық ҳәрекетлерине себеп болыўы мүмкин. Байлыққа ерискен адам өз байлығын дурыс иске сарплаўы зәрүр. Дүнья-малдың көплиги гейде сабыр-парасаты кем адамларды жолдан аздырады. Инсан байлығы артқан гезде, гейде ҳәддинен асып, намақул ислерди ислеўи, байлыққа мәсирип ақыл ҳәм әдалат шегарасын умытып қойыўы мүмкин. Байлардың артықша көкирек көтерип, әдалатсыз ислерди ислеўи камбағалларға унамсыз тәсирин тийгизеди. Нәтийжеде, байларды жек көриў, жекке бөлиниў жүз бериўи итимал. Әжинияз усыларды нәзерде тутып «Болады», «Өтерсең» «Әрманый дүнья» т.б. қосықларында бундай қубылысларға мүмкин болғанынша жол коймаў керек деген қағыйдаларды көтерип шықты ҳәм ел басшыларының халық арасында жекке бөлиниўдиң алдын алып, елди әдалатлы басқарыў зәрүрлигин тәрипледи.

Ойшылдың ҳүкимдарлар менен бай, бийлерге қойған демократиялық талаплары, нәпсиқаў руўханийлерге сын көз бенен қараў, базыбир суфылардың суфизм тәлийматына тийисли қағыйда бойынша ис алып бармай, оны жеке мақсетине бурмалап қолланыўларын ашықтан-ашық әшкаралаў ислери дыққатқа миясар еди. Айырым диндарлардың динге ислеген қылаплығына шыдамаған Әжинияз: «Өзини суфы тутар, ҳарамы ишип-жеп бағзысы» [4:69]- деп айтты. Суфылық жолына кирген ҳәрбир инсан суфизм талапларын толық орынлаўы лазымлығын, бунысыз қудай дийдарына ерисиўди тәме кылыў надурыслығын ескертти.

Шайыр гейпара дин ийелериниң ислам талабына сай келмейтуғын унамсыз қылықларды көрсетип жүргенлигине наразы болғанлығын «Өтерсен» қосығында және де жетилистирип баянлады. «Кәпирдиң кәпири болған моллалар, Тилиниң ушынан өтирик аллалар» [4:57]- деп, диндар адамлардың гейпараларының жүрис-турысындағы динге исленген қылаплықларды ашып берди. Бул сыяқлы ҳәрекетлер диний уламалар ушын тән емес, диншиллердиң унамсыз қылықлары халықтың наразылығын, дин әҳлине ҳүрметсизлигин пайда етеди, олардың динди өзлерине бетперде етип, дин аты менен сөз жүргизиўи үлкен айып екенлигин ескертти.

Әжинияз айырым диндарлар менен мөмин мусылманларға қарата бул дүнья қызығына беккем исенип қалып, о дүньяның бар екенлигин умытып қойма, бул дүнья ялғаншы дүнья, алдамшы орынлары көп. Сол ушын, қайыр-сақаўатлы ислер менен шуғыллан, о дүньяда саған пайдасы тийетуғыны, тиришилик өмириңде ийман топлаўға ерисиў ушын ислеген жақсы ҳәрекетлерин деген ойларын «Болмас» атлы қосығында:

Келҳә көңлум бул дүньяға беганмә,
Ялғаншының бир дәм пурсаты болмас.
Ақыл болсаң акыбетин ғам әйлә,
Иймандын ғайрының пайдасы болмас. [3:131]-

деп жазып, адамның ақ-қарасын айырыў ушын берилетуғын ол дүньядағы сораў-жуўаптан қыйыншылық көрмей өтиў исинде оны қылған қайыр-сақаўатлы, адамгершиликли ислери ғана аман сақлап, дозақ азабынан қутқарып қалады деп түсиндирип, ҳәрбир инсан тиришилик өмиринде бенделиктиң усы тәреплерине серли болыўы кереклигин ескертти. Усы түсиниклеринен келип шығып данышпан, бул дүньяның қызығына пүткиллей берилип, о дүньясын ойламай қойған инсанлардың дыққатына, бул сыяқлы бир тәреплеме өмир сүриўден сақ болыўды ескертти. Ялғаншы дүньяны жаным ушын рәҳәт, бағы-бостан, деп есаплап, өзге бенделер тиришилигине кесент берип, зыянлы ислер менен гүнаға батыўды, қудайдың белгилеп қойған тәртибин орынламай кетиўшиликти инсанның өзи ушын қәтешиликке жол ашыўы, о дүньясы ушын унамсыз таярлықлар көриўшилиги деп баҳалады. Ләҳәтке кирсең екки мәлек,

Сеннен саўал сорап билмек,
Жуўабын берсең жекме –жек
Айшы –ҳәширет көре йүрсең [4:141]

Усы еки мәлек сораўларынан иркилмей, сүринбей өтпесең қыйын болатуғынын, сол ушын бул дүньяда мусылманшылыққа тийисли қағыйдаларды орынлап, бендеге парыз болған тәртиплерди сақлап жасаў кереклигин, сонда инсанның о дүньясы, ақырети абат болатуғынын, егер еки мәлектиң сораўларына талапқа сай жуўап бере алмасаң:

Көрерсең гөрниң азабын,
Шекип жүз мың әлем дағын
Азапларын көре йүрсең [1:141] – деп, үлкен ескертиў берди. Сол ушын ғапыл қалма, адамшылықтың барлық тәртип- қағыйдаларына әмел қылып жаса, сонда о дүнья ҳәм бул дүньяда жақсылыққа миясар боласаң деп түсиндирди.

Әжинияз тийкар етип сүйенген суфизм тәлийматы философиялық ой-пикирлердиң мазмунлы раўажланыўын тәмийинлеўши, адамзат мәпи ушын сай келетуғын дүньялық ҳәм жәмийетлик пикирлер менен ҳуқықый машқалаларды жийи қозғады. Усы мақсетте шайыр, адамлар кеўлинде улыўма инсанлық қәдириятларды, руўхый бәлентликти, жаратылыс ҳәм инсанды сүйиўге болған сезимлерди ен жайдырыў ушын өз дөретпелерин қурал сыпатында кең пайдаланды. Әсиресе, адамлардың руўхый дүньясын байытып, кеңейтиўши илим-билимди, көркем-өнер түрлерин, әдебият ҳәм музыканың улыўма адамшылық ҳәм еркин пикирлилик, тең ҳуқықлылық идеяларында дөретилиўине тәрептар болды.

Шайырдың түсинигинше суфылық тәлиймат инсаниятты руўхый турмыстың улыўма халықлық ағымына алып кирип, оларды келешекти дурыс бағдарлаған идеялардан нәр алып өмир сүриўге, прогресске умтылыўға еристиреди. Көпшилик дин ўәкиллериниң талап етиўи нәтийжесинде суффизм рәсмийлестирилген (нызамластырылған) диний қатып қалыўшылыққа қуран ҳәм шәрият қағыйдаларын реаль жағдайды есапқа алмастан, қолланыўшы догмалық руўханыйлердиң ислерине шек қойды [8:59]. Әжинияз: «Демишлер», «Көриң» т.б. қосықларында суфизм тәлийматының усы оппозициялық тәреплерин, ондағы демократиялық талаплар менен руўхый камалатқа, орийфликке, марифатқа умтылыўларды, адамгершиликке, халық ушын хызмет етиўге шақырыў бойынша көтерип шыққан мәселелерин айрықша нәзерде аўдарды.

Әжинияз суфизм тәлийматы-илми ҳол мазмунына тийисли тәртиплер менен қағыйдаларды, әмелий ислерди халықтың турмыс шараятына бейимлестирип пайдаланыў тәрептары болды. Оны шеберлик пенен рәсмий ислам дини ҳәм шәрият қағыйдаларына қарама-қарсы келмейтуғын дәрежеде бир пүтинликте бирлестириў жағдайына умтылды. Әсиресе, суффизм тәлийматын халықтың руўхый турмысының раўажланыўын тәмийнлеўши дерек сыпатында ҳәм елдиң абадан турмысқа ерисиў мақсетин белсендилик пенен ҳәрекетке түсириўши жәмийетлик–сиясий күш сыпатында баҳалады.

Суфизм тәлийматы ислам дүньясында ғана әҳмийетли болып қалмастан, ал пүткил инсаниятың тарийхый-мәдений, әсиресе, руўхый раўажланыўына, цивилизацияның гүлленип, өркенлеўине үлкен тәсир

тийгизди. Халық арасында билим, илимди, ағартыў ислерин ен жайдырды, адамгершилик сезим ҳәм түсиниклердиң мазмунын тереңлестирди. Халықтың руўхый ойлаўы, турмыс тәризи, тәлим-тәрбиясы, үрп-әдет дәстүрлерине жанлы тәсир көрсетип, мазмунласып барыўына еристирди. Халықтың өзин-өзи аңлаўына, жәмийетлик турмысын, жасаў тәризин унамлы тәртипке салыўына пайдалы хызметлер иследи. Шынында да, суфизм тәлийматының тийкарғы идеясы диний ҳәм улыўма адамзатлық қәдириятлардан нәр алып, оларға әмелий илаж ислеў, инсаныяттың кәмил инсан сыпатында толық бахытқа ерисиўин, ҳақыйқый адамгершиликти ийелеўин жүзеге асырыў есапланатуғын еди. Әжинияз суфизмдеги усы талап ҳәм көрсетпелерди дүньяға көзқарасына өзек етип алғанлығы себепли, қарақалпақ халқының уллы ойшыл, данышпаны, шайыры дәрежесине көтерилди ҳәм суфизм тәлийматына дөретиўшилик пенен қатнаста болып, оны және де раўажландырыўға еристи.

Әдебиятлар

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: ҚҚМБ. 1960, 180-б.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965, 295-б.
3. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис:. «Қарақалпақстан», 1975, 252-б.
4. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 152-б.
5. Әжинияз. Демишлер. / "Қарақалпақстан жаслары", 1997, 9-октябрь.
6. Г.Ө.Әлеўова. Әжинияздың сиясий-ҳуқықый көз-қарасларында хан ҳәм бийлер мәселеси. // Вестник Каракалпакского государственного университета. 2014. № 2. 73-79-б.
7. Г.Ө.Әлеўова. Әжинияз инсан ҳәм инсан ҳуқықлары ҳаққында. // Вестник Каракалпакского государственного университета. –Нөкис: 2014, № 3, 61-63-б.
8. Г.Ө.Әлеўова. Әжинияз шәрият ҳуқықы ҳәм қазылар ҳаққында. // Вестник Караклпакского государственного университета. –Нөкис: 2014, № 4, 59-63-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тасаввуфнинг диний йўналиши, хусусан, тасаввуф таълимоти бутун инсониятнинг тарихий ва маданий, асосан маънавий тараққиётига, цивилизация равнақига катта таъсир кўрсатиши ҳақида сўз юритилган. Тасаввуф таълимоти дунёни яратган Худо эканлигини таъкидлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о религиозном направлении суфизма. Главным образом учение суфизма оказывает большое влияние на историко-культурное и духовное развитие всего человечества, на процветание цивилизации. Направление тасаввуф подчёркивает, что именно Бог создал мир.

SUMMARY

The article tells about the religious direction of Sufism. Mainly the teaching of Sufism has a great influence on the historical and cultural, mainly spiritual development of all mankind, on the prosperity of civilization. The derection tasawwuf emphasizes that it was God who created the world.

ЎҚИТУВЧИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ МУҲИТИНИНГ ЎРНИ

Ҳ.М.Бердиева - *педагогика фанлари номзоди*

Сурхондарё вилоят ХТХҚТМОҲМ

Таянч сўзлар: ўқитувчи, таълим, тарбия, метод, тизим, касб, касбий маҳорат, компетентлик, инновацион муҳит, қайта тайёрлаш, лойиҳалаш.

Ключевые слова: педагог, образование, обучение, метод, система, профессия, профессионализм, компетентность, инновационная среда, переподготовка, дизайн.

Key words: teacher, education, training, method, system, profession, professionalism, competence, innovative environment, retraining, design.

Бугунги кунда модернизация жараёнлари ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган. Жумладан, таълим соҳасини ривожлантириш, биринчи навбатда, ушбу жараённи ташкил этувчи, бошқарувчи, назорат қилувчи ўқитувчиларнинг дунёқараши ва тафаккуридаги ўзгаришларга бевосита боғлиқ.

Узлуксиз таълим тизимида таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш, такомиллаштириш эҳтиёжи билан бу жараённи амалга оширувчи ўқитувчиларнинг тайёргарлик даражасининг талаб даражасида эмаслиги ўртасидаги позитив (ижобий) зиддиятлар натижасида педагогикада "инновация", "инновацион фаолият", "инноватор", "инновацион педагогика", "таълимда инновацион жараёнларни бошқариш" каби тушунчалар ХХ асрнинг 60-йилларида дастлаб АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида "Таълим технологияси" тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар "инновация" тушунчасининг илк ва улкан назариячиларидан ҳисоблансалар, К.Ангеловский, В.А.Сластёнин ва бошқалар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар ҳамда бу борада муайян натижаларга эришган олимлар деб тан олиндилар.

В.А.Сластёнин фикрича, инновация мақсадга қаратилган ўзгариш бўлиб, қўлланиш соҳасидаги тизимни бир ҳолатдан сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтказиш, уни тубдан такомиллаштиришни, инновацион жараён-янгиликни яратиш, ўзгартириш, қўллаш ва тарқатишдаги комплекс фаолиятни англатади.

Инновацион соҳа – бу фаолият бўлиб ўз ичига инновацияларни яратиш ва уларни амалиётга татбиқ этувчи фаолиятдир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда таълим соҳаси ҳам ҳозирги кунда инновацион соҳа сифатида фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда таълим соҳасида мавжуд назарий ва амалий жиҳатдан кенг жорий этилиб келаётган илғор таълим технологиялари ўқитувчиларда инновацион ёндашувни қарор топтиришни таъкидлаган ҳолда, уни мураккаб жараён сифатида бир неча босқичга ажратиш мумкин.

Биринчи бочқич – тайёр услубий тавсиянома (мавжуд инновация)лардан фойдаланиш;

Иккинчи босқич – мавжуд тизимга янги ғояларни, методларни киритиш;

Учинчи босқич – янги ғояни амалга ошириш мазмуни, усули, методи, воситаси, принциплари ва ташкилий шаклларини тизимлаштириш;

Тўртинчи босқич – ўқитувчи томонидан ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашга оид ўз қараши ёки методикасини ишлаб чиқиш;

Бешинчи босқич – юқоридагилар асосида таълим жараёнини ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилишдан иборат.

Юқоридаги босқичлар асосида ўқувчи томонидан маълум бир мавзу ёки технология тўлиқ ўзлаштирилади, уларда назарий ва амалий кўникмалар шакллани-

шига эришилади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, инновацион таълим муҳити бевосита таълим мазмунини кескин ўзгартиришга, таълимни фаоллаштиришга (ўқитувчи ва ўқувчилар таълим жараёнининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида иштирок этади), ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолиятларини тубдан янгилашга олиб келади, шу орқали инновацион таълим муҳити ўз ички имкониятларига ва жараёнларига суяниб ривожланиш элементларини намоён қилади.

Замонавий инновацион таълим муҳити тушунчасига асосланган таълим технологиялари қуйидаги мезонлар асосида шакллантирилиши мақсадга мувофиқ:

- муаммони таҳлил асосида аниқлаш;
- мўлжалланаётган таълим тизимини лойиҳалаш;
- ўзгаришлар ва янгиликларни режалаштириш;
- ўзгаришларни амалга оширишдан иборат.

Педагогик назария ва амалиётда педагогик технологияларнинг қўлланилиши таълим тизимини модернизациялашнинг таркибий қисми бўлиб, у инновацион таълим муҳити тушунчасининг мазмун ва моҳиятига мос ҳолда шакллантирилади.

Ҳозирги шароитда таълим-тарбия жараёнини технологиялаштириш кам куч ва вақт сарфлаган ҳолда кафолатланган натижага эришиш имконини беради. Инновацион таълим муҳити педагогик фаолиятга янгиликларнинг изчил олиб кирилишини таъминлайди. Ўқитувчининг инновацион таълим муҳити шароитидаги фаолияти ўқитувчилар жамоасини ҳаракатга келтирувчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлиб, таълим жараёнининг моҳиятини чуқур англаб етишни, сифати ва самарадорлигини кафолатлайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ҳар бир ўқитувчи инновацион таълим муҳити талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир мавзунинг мазмун-моҳиятини, ўқувчини қизиқтириши мумкин бўлган хусусиятларини ҳар томонлама пухта ўрганган, моҳиятини тўла англаган ҳолда ўз фаолиятида татбиқ этиши керак.

Таълим-тарбия жараёнини технологик жараён сифатида қараб, жорий этиладиган янгиликларни бу жараённинг асосий компонентлари (таълим мақсади, мазмуни, методи, воситаси, таълим натижаси) асосида қуйидагича гуруҳлаш мавжуд:

- таълим мақсади билан боғлиқ инновация муҳитидаги таълим интеграцияси педагогик инновацияларга асосланган бўлиб: модернизациялашган таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи (касбга йўналтириш, тўлдириш, инсонпарварлаштириш, табақалаштириш, интеграллаш, индивидуаллаштириш ва бошқа мақсадларга кўра);
- таълим мазмуни билан боғлиқ педагогик инновациялар: миқёсига кўра – узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фанда, бобда, мавзуда, мавзу материалининг айрим қисмида; даражасига кўра – такомиллаштириш, тубдан ўзгартириш, ўзидан олдингисига нисбатан – янги дастур, дастурни такомиллаштирувчи, ўқув материалини тўлдирувчи; пайдо бўлишига кўра – меъёрий ҳужжатлар ўзгариши асосида режали, олдиндан ўйланган, ички ва ташқи;
- ўқитиш методи билан боғлиқ педагогик инновацион муҳит: миқёсига кўра – узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фанда, бобда, мавзуда, ўқув машғулоти шакли ва турида; даражасига кўра – такомиллаштириш, кўринишини ўзгартириш, маълум услубиёт элементларини янгича талқинда ишлаб чиқиш; ўзидан олдингисига нисбатан – янги, такомиллаштирувчи, ўрнини алмаштирувчи, тўлдирувчи, ретро; пайдо бўлишига кўра – режали, олдиндан ўйланган, тасодифий, янги талаблар асосида, ички ва ташқи; – ўқитиш воситаси билан боғлиқ педагогик инновациялар: миқёсига кўра – оммавий, якка, комплекс, тизимли, узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фанда, ўқув материалининг айрим қисмида, ўқув машғулоти шакли, тури, айрим босқичида; ўзидан олдингисига нисбатан – янги техника, технология, эскисини алмаштирувчи, ўрнини алмаштирувчи, ретро; даражасига кўра – модернизациялашган, маълум восита элементлари янгича талқинда ишлаб чиқилган, тубдан ўзгартирилган; пайдо бўлишига кўра – режали, олдиндан ўйланган, тасодифий, ички, ташқи, техника ривожи таъсирида;
- таълим натижаси билан боғлиқ педагогик инновациялар: ўқитувчи фаолиятида – новатор ўқитувчи; ўқувчи фаолиятида – мустақил фикрловчи, аниқ мақсадга интилувчи, таълим жараёнининг фаол субъекти [1:13].

Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда инновацион таълим муҳити ва педагогик технологияларнинг ўрни беқиёсдир.

Педагогикада компетентли ёндашув янги ҳодиса эмас. Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Э.Ф.Зеер, В.А.Сластенин, Т.Ф.Лошаковалар ўқитувчининг касбий компетентлиги билан боғлиқ кўплаб ишларни амалга оширганлар.

Н.Н. Будищева касбий компетентликни шундай таърифлайди: “Ўз фаолиятида керак бўлган янгиликларнинг, билимларининг, қобилиятларнинг йиғиндиси ва атрофдаги муҳит йиғиндиси билан ўзаро тўғри келиши” [2:23]. Педагогик компетентлик педагогик маҳорат тушунчасига боғлиқлигини Н.В.Кухарев шундай таърифлайди: “Психологик – педагогик тайёрлигидан келиб чиқадиган ўқитувчи шахсининг аниқ сифатларининг ва педагогик масалаларини энг самарали усулда ечадиган фазилатлар тўплами” [3:6].

Р.Х.Тугушевнинг таъкидлашича касбий маҳорат шахс сифатининг юксалиши сари қўйилган қадамлар ёрдамида фақат бир фаолият учун эгалланган компетенциядир [4].

Ўқитувчиларнинг инновацион таълим муҳити талаблари асосида педагогик компетентлигини ривожлантириш учун қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим:

1. Таълим тизимида таълимнинг инновацион муҳитини яратиш ва тингловчиларни бу муҳитнинг субъекти сифатидаги иштироки асосида уларда таълимнинг мақсади, мазмуни, усули, воситаси, ташкилий шакли ва кафолатланган натижалардаги янгиликлар тўғрисидаги билимларини ривожлантириш;
2. Педагогларнинг малакасини ошириш курсларини эҳтиёжга асосланган ҳолда ташкил этиш, бунда фан ўқитувчисининг эҳтиёжи назарда тутилмоқда;
3. Педагогларнинг барча тоифалари кесимида мутахассислик фанлари бўйича малака талабларини шакллантиришда компетентли ёндашувнинг мазмун-моҳиятига эътибор қаратиш;
4. Малака ошириш курсларида ўқитувчиларнинг педагогик тайёргарлигини касбий диагностик таҳлил қилишни йўлга қўйиш, аниқланган бўшлиқларни ўқитувчи шахсига йўналтирилган ҳолда индивидуал коррекцион иш олиб бориш зарур.
5. Педагогика, психология каби фанлардан эгаллаган билимларни ўзи ўқитадиган фанни ўқитишнинг инновацион муҳити янгиликлари билан қиёслаш асосида янгиликни англаш, уни баҳолаш, аниқ шароитларга тадбиқ этиш имкониятларини таҳлил қилишга ўргатиш орқали янгиликка бўлган эҳтиёж ва мотивацияни ривожлантириш;
6. Компетентли ёндашув асосида вужудга келтириладиган инновацион таълим муҳити талаблари эътиборга олинган ҳолда педагогнинг барча тоифалари кесимида мутахассислик фанлари бўйича электрон

қўлланмалар яратиш;

7. Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларида ўқитувчиларнинг инновацион педагогик фаолиятга тайёгарлигини ва инновацион фаолият малакасини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар

1. Юнусова Д. Бўлажак математика ўқитувчисини инновацион фаолиятга тайёрлаш назарияси ва амалиёти: Педагогика фанлари доктори. ...дисс.Автореф. – Т.: 2012, 13-б.
2. Будищева Н.Н. Компетентностно-деятельностный подход как основа модернизации содержания образования. //Актуальные проблемы модернизации столичного образования. – Якутск: 2002, - С. 23.
3. Кухарев Н.В. Взаимодействующие факторы в субъект-субъектных отношениях: ретропрогностический аспект: педагогическое мастерство и личностные качества учителя. 2014, № 7. - С. 6.
4. Тугушев Р.Х. К вопросу системной психодиагностики психологической компетентности субъектов профессиональной деятельности.-2015. // Тугешев Р.Х. Режим доступа: [http:/www.psycheya.ru/]

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқитувчиларнинг инновацион таълим муҳити талаблари асосида педагогик компетентлигини ривожлантиришнинг баъзи жиҳатлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются некоторые аспекты развития педагогической компетентности учителя на основе требований инновационной образовательной среды.

SUMMARY

The article highlights some aspects of the development of teacher's pedagogical competence in accordance with innovative educational environment.

ПЕДАГОГИК ТИЗИМЛАРДА СИНЕРГЕТИКА ТАМОЙИЛЛАРИ

О.Н.Душабоев - *ўқитувчи*

Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: синергетика, замонавий таълим тизими, илмий тадқиқотлар методикаси, гуманитар фанлар, педагогик тизим компонентлари, синергетика тамойиллари.

Ключевые слова: синергетика, современная образовательная система, методология научных исследований, гуманитарные науки, компоненты педагогической системы, синергетические принципы.

Key words: synergetics, modern education system, methodology of scientific research, sciences, components of the pedagogical system, synergistic principles.

Бугунги кунда давр талабига жавоб берувчи ёш авлодни тарбиялаш ва уларнинг илмий дунёқарашини ривожлантириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Фан ва техниканинг замонавий ривожланиш жараёни таълим тизимида меҳнат қилаётган барча педагогларнинг ўқув-тарбиявий фаолиятига янгича талаблар қўйди. Шу билан бирга барча даврларда бўлгани сингари бугунги кунда ҳам юксак малакали кадрлар тайёрлашда таълим самарадорлигини ошириш масаласи долзарб аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Бунинг учун таълим моделлари орасидан энг самаралисини танлаб олиш, уни ташкил этиш, ундан фойдаланишнинг мақбул йўлларини излаб топиш лозим. Педагогик ҳодисаларнинг ўз-ўзини ташкиллаштириш назариясининг талқини анча мураккаб, аммо жуда долзарб вазифа ҳисобланади.

Дунёдаги илм-фан вакиллари, пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда, ҳодисага синергетика нуқтаи назаридан система сифатида ёндашишни, яъни ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилиши исботланди [1].

Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Ҳар бир ишда системалар назариясидан келиб чиқиш, биринчидан, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетикада замонавий алоқа тизими ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди. Таълим – тарбия жараёни ҳам ўта мураккаб бўлганлиги туфайли, системалар назариясидан фойдаланмай туриб, уни замонавий тарзда амалга ошириб бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эсда узоқ сақлаб туришга хизмат қилади [7].

Ҳозирги вақтда синергетик ғояларнинг тарқалиши табиат фанлари ва ижтимоий ривожланиш ўртасидаги чегараларни очиб юборди ва дунёдаги эволюцияни тасвирлашни таъминловчи кучли омилга айланди; таълимни инсонийлаштириш воситаси, шунингдек, оммавий психологияни ўрганишда ижод механизмлари "методологик восита"нинг бир тури ҳисобланади [2].

Синергетика – табиат, жамият, инсон ва техника тизимларида ўзини ўзи ташкил қилиш жараёнларини ўрганувчи таълимот, комплекс фан, назария сифатида шаклланди. Ўзини ўзи ташкил қилиш ҳодисалари борлиқнинг барча соҳаларига хослиги сабабли синергетика ушбу умумий қонуниятларни излаб топувчи таълимот сифатида фалсафага яқин жиҳатларга эга бўлди. Агар борлиқнинг синергетик ривожланиш қонуниятларини тадқиқотчи ўзлаштирса, унинг методологик, услубий қобилиятлари, маҳорати ошади. У ўзининг тадқиқотларида ўрганилаётган объектга нисбатан ўзини ўзи ташкил қилувчи система ёки шундай системанинг бир компоненти, қисми сифатида ёндашиш кераклигини назарда тутади. Натижада, у ўз тадқиқоти борасида изчилроқ ва сермаҳсулроқ фаолият олиб боради [6].

Синергетика тамойилларини таълим соҳасида юз берадиган жараёнларни таҳлил қилиш ва қўллаш учун таълим тизими, педагогик тизимни синергетик сифатида кўриб чиқиш мумкин [9].

Бунинг учун синергетика методологияси нуқтаи назаридан очиқ, ўз-ўзини ташкил этувчи, чизиқли бўлмаган тизим сифатида ўрганиш керак.

Педагогик тизим

Педагогик тизим доирасида биз тўртта тизимли компонентдан ташкил топган тизимни тушунамиз*: таълим ва тарбия мақсадлари иерархияси, ўқув жараёнини ахборот ва технологик қўллаб-қувватлаш, стажёр, ўқитувчи.*

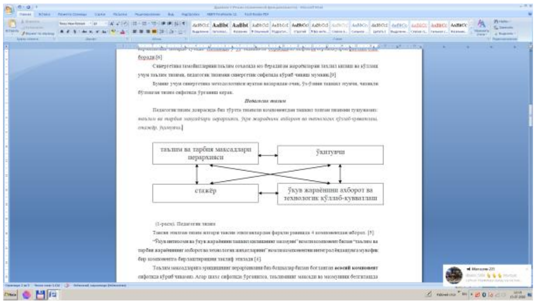

(1-расм). Педагогик тизим

Тавсия этилган тизим илгари тавсия этилганлардан фарқли равишда 4 компонентдан иборат [5].

“Ўқув интизоми ва ўқув жараёнини ташкил қилишнинг мазмуни” номли компонент билан “таълим ва тарбия жараёнининг ахборот ва технологик жиҳатларини” номли компонентни интеграл ёндашувга мувофиқ бир компонентга бирлаштириш таклиф этилади [4].

Таълим мақсадларига эришишнинг иерархиясини биз бошқалар билан боғланган **асосий компонент** сифатида кўриб чиқамиз. Агар шахс сифатида ўрганилса, таълимнинг мақсади ва мазмунини белгилашда иштирок этса, бу таълим инсон учун зарурдир ва жамият томонидан фақат белгиланган стандартлар шаклида ташқи томондан берилади. Педагогик тизимдаги мақсадлар, мақсадларнинг иерархияси шаклида тақдим етилиши керак: давлатнинг мақсадлари, олий таълим тизими мақсадлари ва шахснинг мақсади; давлат таълим стандартлари шахсий ривожланиш тамойили билан бирлаштирилган бўлиши керак.

Стажёр – таълим фаолиятининг предмети сифатида қараладиган тизимнинг кейинги компоненти. Инсонга йўналтирилган фаолият ёндашуви доирасида стажёр педагогик ҳамкорликнинг фаол, ўз-ўзини ташкил этувчи мавзуси сифатида қаралади. У махсус таълим ва тарбиявий вазифаларни ҳал этишда ўзига хос билим ва коммуникацион фаолиятда ўзига хос хусусиятига эга.

Ўқитувчи – педагогик тизимнинг яна бир компонентидир. Устознинг “модели” стажёрнинг “модели”га ўхшашлигига эътибор қаратсак. Бу фарқ, биринчи навбатда, турли малакаларнинг шаклланиши даражасида, иккинчидан, ўқув жараёнида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган билим услуби стажёр учун муҳимдир. Ўқитувчи алоҳида **ижтимоий типга** эга, чунки бу энг муҳим интеграл характерли таълим жараёнида, биринчи навбатда, тингловчилар билан шахсий ва таълимий муносабатларда муҳим аҳамият касб этади.

Педагогик тизимнинг охирги компоненти – **ўқув жараёнини ахборот ва технологик жиҳатдан таъминлашдир**. Ўқув жараёнини ахборот ва технологик қўллаб-қувватлаш таълим жараёнининг мақсадларини амалга оширишга йўналтирилган функционал ва тизимли равишда бир-бирига боғлиқ бўлган ахборот ва технологик компонентларнинг бирлашмасидир. Аслида, бу икки компонентдан ташкил топган дидактик тизимдир.

Биринчи компонент – ахборот компоненти ўқув жараёнида ўқув фанини информацион қўллаб-қувватлаш дидактик мажмуаси доирасида амалга оширилади. **Иккинчи компонент** – ўқитувчи томонидан ишлаб чиқилган ва татбиқ этиладиган таълим технологиялари орқали амалга оширилади. Техника ва инсон ресурсларини ҳисобга олган ҳолда, **охирги иккала компонентнинг** ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирида тизимли фойдаланиш ўқитувчига дидактик ва таълим мақсадларига эришиш учун ўқувчилар билан фаол ахборот алмашинувини ташкил этиш имконини беради.

Келинг, синергетика ва педагогика концепциялари қандай боғлиқлигини кўриб чиқайлик.

Педагогик тизим мураккаб, кўп босқичли, динамик ва ахборот тизимига мансуб бўлгани учун кўплаб турли хил уланишлар, муносабатлар ва қонуниятлар намоён бўлади.

Педагогик тизимларнинг синергетик тамойиллари

Педагогик тизимлардаги синергетиканинг 7 асосий тамойилига мисоллар:

“Тартиб”, бу тизимнинг барқарор ишлаши, унинг қаттиқ онтологияси, тавсифнинг шаффофлиги ва соддалиги ҳамда Бесомингнинг беш тамойилини ифодалашнинг иккита принципи. Ўзгариш босқичи, тизимнинг янгиланиши, қадимги тартибни йўқ қилиш орқали барча босқичлар кетма-кетлигини, муқобилларни синовдан ўтказиш тартибини ва янги тартибни туғдириш [8].

Гомеостатистик – тизимнинг ишлаш дастурини унинг муайян доираларида бажаришга имкон берадиган дастурдир, педагогик тизимлар учун, масалан, индивидуал, жамиятнинг асосий қонунларидан фойдаланиш, ўқув жараёнини ташкил этишда ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш.

Иерархистик – табиатан юқори билан пастки даражаларни боғловчи бирикма;

Масалан, иерархия ғоялар дунёсида сўзлар, иборалар, матнлар мавжуд бўлганда амалга оширилади – фикрларнинг, мафкуранинг, парадигмаларнинг ва ҳоказоларнинг мавжудлиги; педагогикада, масалан, таълим даражасининг иерархиясининг мавжудлиги, таълим муассасалари, шахснинг таркибидаги ваколатларнинг иерархияси ва бошқалар.

Ночизиқлилик – тараққиёт йўлларининг кўплиги, гуманитар жиҳатдан: педагогик тизимда таълим мазмуни доимо ўзгариб туради ва ҳозирги пайтда ўқувчиларнинг талабларга жавоб берадиган тизимига мос келмайди, бу эса ўқитувчини ўқитишнинг методикасини доимий равишда ўзгартиришга мажбур қилади.

Бекарорлик – узоқ вақт давомида тизимнинг ночорлиги деб қаралди, тизим бекарорлик (бифуркация) нуқтасида, таъсирнинг бошқа даражаларига очиқ бўлади; педагогик тизим ва педагогик жараённи барқарор мувозанатдан чиқариб ташлайди.

Ёпиқ (очиқ) – тизимнинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсирини эътиборсиз қолдириб бўлмаслиги. Педагогикага татбиқ этилганидек, очиқлик принципи ўз-ўзини ташкил этувчи педагогик жараённинг зарурий шарти. Бунинг натижасида турли хил педагогик ёндашувларни, ўқитиш услублари ва технологияларини, кўпкомпонентли жараёнларни органик равишда ишлатиш мумкин бўлади.

Динамик иерархия – бифуркация нуқтаси орқали ўтадиган тизимнинг асосий тамойилидир: туғилиш, ҳосил бўлиш ва ўлим босқичларининг мавжудлиги, тизимнинг янги сифатининг пайдо бўлиши.

Кузатув – бу охирги тизим имтиҳон ҳақидаги фикрларимизнинг чегараланиши ва нисбийлиги. Педагогик жараёнлар ўзининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Табиий ҳодисаларни (физик жиҳатдан) ўрганаётганда, тадқиқотчи бир вақтнинг ўзида бир хил материаллардан фойдаланиб, экспериментни кўп марта такрорлайди, вақтни чегараламайди.

Ушбу тамойилларни жамлаб хулосаларини таҳлил қилиш жараёнида қизиқишнинг педагогик омили тартибининг аниқ ва эҳтимолий характерга эга қонуниятлари белгиланади. Бирон бир шахснинг тасодифий танланган омили текширилаётган умумий эътироф этилган намуна билан мос келмаслиги мумкин.

Шундай қилиб, кўплаб одамларнинг хулқ-атворини тасвирлайдиган педагогик омиллар статистик хусусиятга эга бўлиб, бунда педагогик ходисаларнинг ўз-ўзини ташкиллаштириш назарияси муҳим ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М. "Педагогик технология: замонавий ўзбек миллий модели". –Т.: "Lider – Press", 2009, 25-б.
2. Буданов В.Г. Методология синергетики в постклассической науке и образовании. Изд. 3-е, доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С. 240.
3. Виненко В.Г. Системно-синергетическое моделирование в непрерывном образовании педагога: дис. ... д-ра пед. наук. – Саратов: 2001. – С. 322.
4. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. – Казань: 1996. – С. 568.
5. Ворожбитова А.А. Синергетический аспект вузовского образования в свете лингвориторического подхода. // Вестник высшей школы. 1999, № 2. – С. 22-26.
6. Игнатова, В. А. Педагогические аспекты синергетики. // Педагогика. 2001, № 8. – – С. 26-31.
7. Князева, Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика и новые подходы к процессу обучения. / http://www. uni-dubna. ru
8. Новейший философский словарь /сост. А. А. Грицанов. – Минск: Изд. В.М.Скакун, 1998, – С. 896.
9. Тланчук Н. Системно-синергетическая философия как методология современной педагогики. 1997, 32-41-б.
10. Хакен Г. Синергетика: пер. с англ. Г. Хакен. - М.: 1980, 406-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола синергетикани замонавий таълим тизимини фаолиятига янгича ёндашиш учун асос сифатида қарашга бағишланган. Синергетика бўйича замонавий илмий тадқиқотлар методологияси сифатида турли нуқтаи назарлар мавжуд. Педагогик тизим доирасида таълим ва тарбия мақсадлари иерархияси, ўқув жараёнини ахборот ва технологик қўллаб-қувватлаш, стажёр, ўқитувчи компонентларидан ташкил топган тизимни тарбия ва таълимнинг синергетикаси кўриб чиқилган. Педагогик тизимлардаги синергетиканинг еттита асосий гомеостатистик, иерархистик, ночизиқлилик, беқарорлик, ёпиқ (очиқ), динамик иерархия, кузатув каби тамойилларига мисоллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена рассмотрению синергетики как основы нового подхода к функционированию современной образовательной системы. Рассматриваются различные точки зрения на синергетику как методологию современных научных исследований. В рамках педагогической системы изучены иерархия образовательных и учебных целей, информационно-технологическое обеспечение образовательного процесса, синергетика образования, обучения и воспитания, состоящий из компонентов стажёра и учителя. Здесь приведены примеры семи основных гомеостатистических, иерархических, нелинейных, неустойчивых, закрытых (открытых), динамических иерархий, наблюдающих принципов синергетики в педагогических системах.

SUMMARY

The article is devoted to consideration of synergetics as the new approach in modern education system. Different points of views on synergetics as methodology of modern science are considered. In frame of system, there were studied hierarchy of edicational and Pedagogical teaching aims, informational-technological provision of educational process, synergetic of education, teaching and upgrowing, which consists of components of internship and teacher. Here are given examples of seven main homeostatistical, hierarchical, non-linear, unstable, closed (open), dynamic hierarchy, observing principles of synergetic, in pedagogical systems.

JUMANAZAR BAZARBAEVTÍŃ PEDAGOGIKALÍQ TÁRBIYA TARAWÍNDAǴÍ MIYNETLERINE BIR NÁZER

P.Joldasbaev - *doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: pedagogika, Qoraqalpoq etno pedagogikasi, tarbiya, pedagog, kitob, ta'lim, ma'naviyat, ma'rifat, komillik, odob.

Ключевые слова: педагогика, Каракалпакская этнопедагогика, воспитание, педагог, книга, образование, духовность, просвешение, совершенство, этикет.

Key words: Pedagogy, Karakalpak ethnopedagogy, education, teacher, book, education, spirituality, enlightenment, perfection, etiquette.

Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń haqıyqıy aǵzası akademik Jumanazar Bazarbaev - Ózbekstan, qalaberse Orta Aziya xalıqları arasında óziniń tereń pedagogikalıq pikirlerıne hám Qaraqalpaq pedagogikası mektebiniń tiykarın salıwshı daslepki ilimpazlar qatarında óziniń pedagogikalıq mektebin jaratqan ilimpaz.

Adamlardı kúndiz-túni tındırmastan miynet mashqalalarına kóndiretuǵın, pidayılıqqa baslaytuǵın kúsh – bul Watanǵa, bala-shaǵaǵa, qostarǵa bolǵan muhabbat esaplanadı. Muhabbat máselelerın tereńirek ashıp beriw maqsetinde J.Bazarbaev tárepinen baspaǵa tayarlanǵan «Muhabbat bostanı» [1:240] atlı kitap, dúńyanı uslap turǵan muxabbattıń kúshi ekenligin jaslarımızǵa hár tárepleme uqtırıwǵa baǵdarlanadı. Muhabbat bolmaǵanda adamzat óziniń insanıy pazıyletlerin payda etpegen bolar edi degen túsiniktiń haqıyqatlıǵına kitap oqıwshılardıń isenimin bekkemlewge qaratıladı.

J.Bazarbaevtıń bul miyneti – turmıstıń jarasıǵı bolǵan muhabbat tuyǵısın tawap qılıw, onı úgit-násiyatlaw, úyreniw sıyaqlı sawaplı isti atqarıwǵa járdem beredi. Kitapta kórsetip ótilgen pikirler, tilekler, násıyatlar baxıtqa erisiwdiń, lázzetli turmıs qurıwdıń aqılıy dáreklerın beredi, múnásip qostarlıqtı bekkemlewge, insanıy mehriybanlıqtı órshitiwge jol kórsetedi. Házirgi kúnlerde qızlardıń erte turmısqa shıǵıwı máselesı pútkil jámiyetshiligimizdi táshwishke salıp atırǵanlıǵına baylanıslı, usınılıp atırǵan bul kitaptı oqıǵan hár bir jastı turmıs qurıw máselesınde oylanıp ayaq basıwına iytermeleydi,

Akademik J.Bazarbaevtıń jazǵan geypara maqalalarındaǵı tek ǵana temalarınıń ózin qatarlastırıp qoyǵanımızdıń ózinde tálim hám tárbiya máselelerıne baylanıslı ayqın oy-pikirler dizbegi kelip shıǵadı. Ol óz maqalalarında «Ózligimizdi qáliplestiriw - ullı keleshek máselesıdur», sonlıqtan da «Ózligińe iye bol, otaǵası», sebebi «Ózlikti ańlaw - ruwxıy pákleniw» esaplanadı dep násiyatlaydı.

Akademik J.Bazarbaev tárbiya máselesinde hár bir adamnıń aqıllılıq, ádeplilik, iymanlılıq hám basqa da unamlı sıpatlardı oǵada úlken puxtalıq hám ustalıq penen iyelewiniń táreptarı. Sonlıqtan da, ol tárbiya máselesindegi geypara maqalalarınıń temaların tómendegishe izbe-izlik, logikalıq oy-pikir tárezisine salıp beredi. «Iymanlılıq - tatıwlıqtıń girewi, rawajlanıw faktorı», «Huquq - qural, abray, huquq - qorǵan, aqıl - oy», «Ekologiyalıq ádeplilik ómirdiń áhmiyetli qádiriyatı», al, degen menen seniń «Bas dushpanıń - itibarsızlıq» sıyaqlı maqalalarınıń ózi joqarıda aytqan pikirimizdiń ayqın mısalı bola aladı.

«Alpamıs» dástanınıń 1000 jıllıǵı aldınan jazılǵan maqalasında, dástandaǵı tálim hám tárbiya máselelerıne baylanıslı bolǵan táreplerıne ayrıqsha dıqqat - itibar bere otırıp, maqalanıń atamasın «Alpamıs - inabatlıq ádepnaması» dep qoyadı. Ol shayır hám jazıwshılardıń shıǵarmalarına baha bergende de, birinshi gezekte, tálim-tárbiya máselesıne baylanıslı bolǵan tpreplerine ayrıqsha

dıqqat awdaradı.

Akademik J.Bazarbaevtıń miynetlerindegi tálim-tárbiya máseleleri gárezsızlik kózqarasınan bayan etilgen. Eger de pedagoglar, tárbiyashılar, tálim-tárbiya isleri menen shuǵıllanıwǵa tayarlıq kórip atırǵan student - jaslar akademik J.Bazarbaevtıń miynetlerın pedagogikalıq kózqarastan úyrenip barsa, ámeliy islerınde orınlı hám maqsetke muwapıq paydalansa, onda ol ózimiz ushın da, keń jámiyetshiligimiz ushın da sózsiz óziniń unamlı tásirin tiygizedi.

J.Bazarbaev jaslarǵa jası úlkenlik násiyatların beriwden jalıqpaydı. Olardıń ór kókirek, principli, erkin oylı «Men hesh kimnen kem emespen, heshkim mennen artıq emes, miynetim - abırayım, isim - ırısqım, talwasım - nesibem» [2:125] dep jasawınıń tiyimliligin kórsetedi. Sonday-aq, hár bir jastıń ózin aqıl hám fizikalıq jaqtan shınıqtırıp barıwı, biyparwa, biyqayǵılıqtan bas tartıp, waqıttan puxta paydalanıp, aldındaǵını kóre biliwge erisiwi olarǵa húrmet alıp keletuǵınlıǵın barqulla esletip otıradı.

Ol, insaniyat ómirinde tálim hám tárbiya beriwdi bir pútinniń eki tárepi dep túsinedi. Bunda birewin birinshi, ekinshisin ekinshi dep qarawǵa bolmaytuǵınlıǵın, sebebi tálimde, tárbiyada tiri organizm ekenligin, organizmniń yarım bolmaǵanı sıyaqlı tálimniñde tárbiyasız, al tárbiyanıń tálimsiz bir pútin bola almaytuǵınlıǵın xalıqqa uqtırıwǵa háreket etedi. Onıń pikiri boyınsha: «…adamzat tárbiyalı bolıp, jaǵımsız háreketlerden ózin tıysa, ómirde, tábiyat qushaǵında, óziniń xojalıq hám ruwxıy turmısında aqılǵa muwapıq ómir súrip júrse, ulıwma insaniyat apatshılıqqa ushıramaydı. Tárbiyasızlıqtan jurt buzılsa, tábiyatta onnan óziniń ashıwın aladı» [2:128]. Sonıń ushın da ilimpaz insanlardaǵı ádep, iyman, hujdan, hadallıq, miynetsúyiwshilik sıyaqlı tárbiya ólshemleriniń insan balasınıń genlerınde jıynalǵanlıǵın, degen menen, olardı tálim arqalı jetilistiriwdiń zárúrligin kórsetip ótedi.

Tálim hám tárbiyanıń uyǵınlıǵın eń áhmiyetli máselelerdiń qatarına qoyıp, onıń nátiyjesinde jaslarda qáliplesetuǵın ziyreklik hám intalılıq sıpatlarınıń ilimge baslawshı aydın jol ekenligine olardıń isenimin payda etedi.

Hár qanday adamnıń jas gezinde jámiyette óziniń múnásip ornın tabıwǵa umtılatuǵınlıǵın, egerde ol óz qádirine, óz namısına iye bolmasa, ómirinde kóp qıyınshılıqlarǵa ushırasatuǵınlıǵın, bul máselede tálim menen tárbiyanıń sociallıq-siyasıy áhmiyetiniń úlkenligin, sebebi, onıń ómirinde qánshelli qurǵın jasawı alǵan bilimine, úyrengen ónerine, ádepli minez-qulqına baylanıslı ekenligin jaslarǵa túsindiredi.

Ilimpazdıń pedagogikalıq oy-pikirleriniń ishinde estetikalıq tárbiya máseleside keńnen orın alǵan. Onıń pikiri boyınsha estetikalıq mádeniyatqa tárbiyalawdıń baslı wazıypası, adamnıń dóretiwshilik miynetindegi, biziń talpınıwımızdaǵı, turmıslıq muradımızdaǵı pák niyetimizdiń, talwasımızdıń gozzallıǵın seziw hám túsiniwdi úyretiw bolıp esaplanadı. Ol, adamnıń estetikalıq jaqtan mádeniyatlılıqqa erisiwin, onıń qızıǵıwshılıǵınıń sónbeytuǵın deregi ekenligin, ol arqalı bilimlilikke, kórkemlikke talpınıwshılıqtıń órisleriniń keńeyetuǵınlıǵın, ózin-ózi tárbiyalawdıń, ózin-ózi túsiniwdiń, ózin-ózi táwbege keltiriwdiń eń shıraylı quralı bolatuǵınlıǵın birqatar mısallar arqalı dálillep beredi. Erterekte ilimpaz óziniń «Estetika hám praktika» atlı monografiyalıq miynetin de járiyalap, kitap oqıwshılarǵa inam etken edi.

Ol ádep-ikramlılıq máselesıne baylanıslı bolǵan birde-bir gazeta-jurnal betlerındegi maqalalardı, telekórsetiw hám radioesittiriwlerdi dıqqattan shette qaldırmaydı. Sonlıqtan da onıń «Ózligimizdiń tórkini, tirishiligimizdiń arqawı - qosıqtı qádirleyik», «Ákelik qásıyet insan quyashı yamasa atańdı ulıǵla, otaǵası», «Dástúrdiń iyesi xalıq» atlı maqalaları hámmede qızıǵıwshılıq oyatıp ǵana qoymastan olardı dástúrge sadıqlıqqa tárbiyalaw islerıne de jaqınnan járdem beredi. Ásirese, «Ómirdegi haqıyqıy baxıt», «Miyrim - shápaat, insanıylıq pazıylet» atlı maqalaları ómirden óz ornın tabıwda túskinlikke túsetuǵın ayırım jaslar ushın da, hámme nárseni pul sheshedi dep keltelew oylaytuǵın ayırım jası úlkenler ushında ibrat alatuǵın maqalalar qatarınan orın aladı.

Ol naǵız pedagog sıpatında turmısta ushrasatuǵın «mayda-shúydelerdi de» dıqqattan shette qaldırmaydı. Bunday «mayda-shúydelerdiń» dıqqattan shette qalıwı, jaslarımızdıń basqa, mádeniyattı qabıllawına alıp keledi dep isendiredi. Onıń «Ashıq gindiklerge qalay qaraysız?» atlı maqalasıda ata-analar ushın oylanatuǵın másele sıpatında ortaǵa shıǵarılǵan. Bul maqala arqalı eldiń dástúrın, ózligin hám millettiń abırayın saqlaw tiykarınan hayallardıń qolında ekenligi kórsetiledi. Sonıń ushın da, «qızdı tárbiyalaǵan milletti tárbiyalaydı, jigitti tárbiyalaǵan jawıngerdi tárbiyalaydı» degen xalıq danalıǵına júginiwdi másláhát etedi. Gelleni dúgistirip sálemlesıwshilerge de «…adam bir-birıne álpayım, kishilik, húrmet penen mámile qılsın hám sálemlessin» [3:257] degen óziniń jası úlkenlik másláhátin beredi.

Adamnıń insan sıpatındaǵı mineziniń qáliplesiwi, onıń ózin-ózi biylewi hám turmısta taq turıw uqıplılıǵınıń rawajlanıwınıń tikkeley miynet penen baylanıslılıǵı máselesıne de itibar qaratıp, hadallıq, páklik hám onıń sırlarına ayrıqsha orın beredi.

J.Bazarbaev ǵarrılıq filosofiyasın, otaǵasılıqtıń ornın da dıqqattan shette qaldırmadı, bul taraw boyınsha birinshilerden bolıp qálem terbetti. Sebebi, filosofiyalıq, pedagogikalıq, psixologiyalıq ádebiyatlarda da baslı baǵdar jaslar tárbiyasına, onıń psixologiyasına, filosofiyalıq oy-órisiniń rawajlanıwına qaratılıp, ǵarrılıq filosofiyasına, olardıń psixologiyasına, olardıńda tárbiyaǵa, qásterleniwge mútájligine kewil bóline bermeytuǵın edi. Turmısımızda orın ala baslaǵan usınday olqılıqlardan sanalı túrde bas tartıw ushın kim, ne islew kerekligin xalıqqa, ásirese keyingi áwladlarǵa túsindiriwge háreket etedi.

Ol kekselikke jetiwden aldın hár bir azamat otaǵasılıqtı basınan keshiriwi kerekligin, «Oshaǵıńa iye bol otaǵası» [4:204-213], «Otaǵasılıq- dástúriy orın» [4:213-219], «Jáne de otaǵasılıq haqqında» atlı maqalaları arqalı jetkerip berdi. Bul maqalaları januya qurıwǵa talaplanıp atırǵan hám jan uyanı qurǵanlar ushın haqıyqat metodikalıq járdem xızmetin atqaradı. Bul maqalalar menen tanısıp shıqqan hár bir januya aǵzası óziniń turmıstaǵı ornın tereńirek túsiniwine múmkinshilik aladı. Nátiyjede, haqıyqat «ot basında otaǵası» bolıw sharapatına miyasar boladı.

J.Bazarbaev adamnıń hámme waqıt tárbiyaǵa mútájligin inabatqa alıp kekseler hám ǵarrılarǵa da dıqqat-itibardıń kúshli bolıwın orınlı dep esaplaydı. Pikirimizdiń dálili sıpatında onıń «Ǵarrılıq filosofiyası yamasa kekselik qáwmeti haqqında» [5] atlı maqalasınıń jámiyetshilik arasında tásırli oylardı payda etkenligin kórsetip ótkenimiz maqul boladı. Bul maqalanıń mazmunı boyınsha ǵarrılıqtı húrmetley biliw, olardıń kewline tiymew, miynet tájriybeleri hám uqıplılıqlarınan orınlı paydalanıwdıń jámiyetimiz rawajlanıwı ushın oǵada paydalılıǵı kórsetiledi. «Hey, ǵarrı tetikpiseń?» degen sorawdıń óziniń nadurıslıǵın, onıń ǵarrılıǵın betine basıw, onı mısqıllaw ekenligin kórsetip ótedi. Sonlıqtan da, oqırmanlar bul maqalanı oqıw arqalı kekselerge qatnastıń dástúriy áhmiyetin hám onıń awızbirshilikti saqlawdaǵı, jámiyetlik qarım-qatnastı rawajlandırıwdaǵı ornın, shańaraqtı bekkemlewdegi xızmetlerın durıs túsiniw múmkinshiliklerine iye bolǵan. Sonıń ushın da, kóp sanlı gazeta oqıwshıları maqala avtorına ózleriniń minnetdar-shılıq sezimlerin redakciyaǵa xat jollaw arqalı bildirgen.

Ol milliy qádiriyatlarımızǵa súyengen halda oqıwshılarǵa «Kekselik qádiri hám onı húrmetlew ádebi» haqqında da óz pikirlerın bildiriwdi maqul dep tabadı.

Maqala ózbek tiline awdarma jasalıp «Amu tongi» (házirgi «Qaraqalpaqstan tańı») gazetasında da basılıp

shıqtı.[6] Bul maqalanıń alǵı sózinde redakciya tárepinen tómendegishe sózler jazılǵan edi: «Usı maqala avtorı akademik J. Bazarbaev eń aktiv ilimpazlardan biri bolıp, óz dóretiwshilik, dóretpelerı menen kóp iqlasbentler arttırǵan desek tuwri boladı. Ásirese, ǵárezsizlik jıllarında aktual temalarda tınbay qálem terbetip kelip atır. Gazetalarda daǵaza qılıp atırǵan maqalaları hám kitapları ózine tánligi, oy-pikirlerge baylıǵı menen ajıralıp turadı. Gazetamizda basılıp atırılǵan «Ǵarrılıq filosofiyasıga sheńberinde…» maqalası da ǵarrılıq dáwirdiń názik tárepleri haqqında óz gúzetiwlerine, bilgenlerin bayanladı. Teberik jastaǵı akademiktiń ǵarrılıq haqqında jazǵan maqalasınan juwmaq etiw múmkin, belsendilik jas tańlamas eken. Ǵárezsizlik ǵarrılardı da jasarttırıp jibergendey! Akademik J.Bazarbaevtiń kóp qırlı iskerligi hám turmısı, belsendilik úlgisidur» [6].

Ulıwmalastırıp aytqanda, biz J.Bazarbaevtı pedagog bolıwǵa umtılǵan emes, al naǵız pedagog bolıp tuwılǵan, Qaraqalpaqstanda pedagogika iliminiń rawajlanıwına óziniń salmaqlı úlesin qosıp kiyatırǵan pidayı alım, ustaz dep isenimli túrde ayta alamız.

Adebiyatlar

1. Bazarbaev J. Muxabbat bostanı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2012, 240-b.
2. Bazarbaev J. Milliy ideya – jol kórsetiwshi juldız. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2011, 240-b.
3. Bazarbaev J. Ruwxıylıq marjanları yamasa úlgili el úlkenin, kórgenli el ótkenin qásterleydi. -Nókis: «Bilim», 2008, 312 bet.
4. Bazarbaev J. Ómir – bul sananın` kóterin`kiligi. -Nókis: «Bilim», 1996, 220-b.
5. Bazarbaev J. «Ǵarrılıq filosofiyası yamasa kekselik qáwmeti haqqında». / «Erkin Qaraqalpaqstan», 2011-jıl 14-iyun.
6. Bazarbaev J. Keksalik masalasiga doir…, / «Amu tangi» 2011-jıl 17-sentyabr.

REZYUME

Maqolada akademik Jumanazar Bazarbayevning Qoraqalpog‘iston Respublikasida pedagogika sohasida olib borgan dastlabki pedagogik tadqiqotlari va o‘sha davr yetakshi olimlari bilan hamkorlikda olib borilgan ilmiy tadqiqotlari keng o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ

Научная статья содержит подробную информацию о начальных педагогических исследованиях академика Джуманазара Базарбаева в области педагогики в Республике Каракалпакстан и его научных исследованиях с ведушими учёными того периода, а также о педагогических исследованиях.

SUMMARY

The scientific article provides detailed information about the initial pedagogical research of academician Jumanazar Bazarbaev in the field of Pedagogy in the Republic of Karakalpakstan and his scientific research with leading scientists of that period, as well as pedagogical research.

ПОНЯТИЕ ПРЯМОЙ И ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ В МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ФИЗИКЕ

Ш.Б.Меражова - *старший преподаватель*

Бухарский государственный университет

Таянч сўзлар: тўғри масала, тескари масала, бошланғич шартлар, чегаравий шартлар, характеристик тенгламалар системаси, умумий ечим, хусусий ечим, параболик типдаги тенглама, интеграл тенглама, интеграл тенглама ядроси.

Ключевые слова: прямая задача, обратная задача, начальные условия, краевые условия, характеристическая система уравнений, общее решение, частное решение, уравнения параболического типа, интегральные уравнения, ядро интегрального уравнения.

Key words: direct problems, inverse problems, initial conditions, boundary conditions, characteristic system of equations, general solution, particular solution, equations of parabolic type, integral equations, core of the integral equation.

В программе предметов уравнения математической физики и дифференциальные уравнения с частными производными в основном изучают прямые задачи, поставленные уравнениям математической физики. Обратные задачи имеют широкое прикладное применение, поэтому с этим понятием студенты должны быть ознакомлены при изучении предметов «Дифференциальные уравнения с частными производ-ными», «Уравнения математической физики» и в дальнейшем могли применять при своей научной деятельности. В статье рассказывается кратко о прямых и обратных задачах. Был сделан анализ нескольких прямых и обратных задач. Приводится постановка обратных задач для уравнения смешанного типа и для интегро-дифференциального уравнения параболического типа с интегральным членом типа свертки, где дифференциальный оператор в общем виде.

В обычной математической физике рассматриваются задачи следующего вида: задаётся дифференциальное уравнения и дополнительные условия для его решения. Эти условия дают нам возможность определить единственное решение среди множества решений дифференциального уравнения. Во многих случаях исследование тех или иных явлений природы можно привести к нахождению решений уравнений с частными производными, носящих название уравнений математической физики. Чтобы пользоваться методами математической физики, в первую очередь следует установить, какие величины являются определяющими для изучаемого явления. Затем, пользуясь физическими законами (принципами), выражающими связь между этими величинами, можно составить уравнение (систему уравнений) с частными производными и дополнительные условия (граничные, начальные) к уравнению (системе), из которых впоследствии определяются и притом однозначно неизвестные величины, характеризующие явление. В математической физике существует классификация уравнений. Для каждого типа уравнения есть свой индивидуальный способ решения. Есть методы решения задач, поставленных заданным уравнениям. Задачи, поставленные уравнениям математической физики, являются корректными. Например, задачи Коши для уравнений параболического и гиперболического типа, задача Дирихле или Неймана для уравнения Лапласа являются корректно поставленными задачами. В своё время эти задачи называются прямыми задачами для уравнений математической физики. В каждой прямой задаче несколько функций задаются изначально. Некоторые из них входят в дифференциальные уравнения (например, коэффициенты, правая часть уравнения), а остальные в основных условиях (например, начальные условия или краевые условия задачи). В итоге решения прямой задачи определяется при помощи этих данных. Ставится соответствие между данными и искомой функцией, то есть строится дифференциальный оператор прямой задачи.

Рассмотрим примеры постановки и решения прямых задач.

Постановка прямой задачи для уравнения гиперболического типа. [3,7] Из класса $C^2(t>0)\cap C^1(t\geq 0)$ надо найти такую функцию $u(x,t)$, которая при $t>0$ удовлетворяет следующего уравнения волны;

$$u_{tt}=a^2\Delta u+f(x,t)$$

и следующие начальные условия:

$$u|_{t=+0}=u_0(x),\ u_t|_{t=+0}=u_1(x),$$

где f,u_0,u_1 - заданные функции.

Эта задача называется классической задачей Коши для уравнения волны.

Решение задачи: Если для начально заданных функций выполняются следующие условия:

$f\in C^1(t\geq 0),\ u_0\in C^2(R^1),\ u_1\in C^1(R^1)$, n=1;

$f\in C^2(t\geq 0),\ u_0\in C^3(R^n),\ u_1\in C^2(R^n)$, n=2,3,

Тогда существует при том единственное решение задачи Коши и решения определяются при помощи следующих формул:

при $n=1$формулой Даламбера;

$$u(x,t)=\frac{1}{2}\left[u_0(x+at)+u_0(x-at)\right]+\frac{1}{2a}\int_{x-at}^{x+at}u_1(\xi)d\xi+\frac{1}{2a}\int_0^t\int_{x-a(t-\tau)}^{x+a(t-\tau)}f(\xi,\tau)d\xi d\tau. \quad (1)$$

при $n=2$ формулойПуассона:

$$u(x,t)=\frac{1}{2\pi a}\int_0^t\int_{|\xi-x|<a(t-\tau)}\frac{f(\xi,\tau)d\xi d\tau}{\sqrt{a^2(t-\tau)^2-|\xi-x|^2}}+\frac{1}{2\pi a}\int_{|\xi-x|<at}\frac{u_1(\xi)d\xi}{\sqrt{a^2t^2-|\xi-x|^2}}+$$

$$+\frac{1}{2\pi a}\frac{\partial}{\partial t}\int_{|\xi-x|<at}\frac{u_0(\xi)d\xi}{\sqrt{a^2t^2-|\xi-x|^2}}. (2)$$

при $n=3$ формулойКирхгофа:

$$u(x,t)=\frac{1}{4\pi a^2}\int_{|\xi-x|<at}\frac{1}{|\xi-x|}f\left(\xi,t-\frac{|\xi-x|}{a}\right)d\xi+\frac{1}{4\pi a^2t}\int_{|\xi-x|=at}u_1(\xi)dS+\frac{1}{4\pi a^2}\frac{\partial}{\partial t}\left[\frac{1}{t}\int_{|\xi-x|=at}u_0(\xi)dS\right]. \quad (3)$$

<u>**Пример:**</u>Решите следующую задачу Коши:

$$u_{tt}=u_{xx}+e^x;\ u\big|_{t=0}=\sin x,\ u_t\big|_{t=0}=x+\cos x.$$

<u>**Решение:**</u> Используем для решения формулу (1), где $u_0=\sin x$, $u_1=x+\cos x$, $f(x,t)=e^x$ заданные функции.

По формуле Даламбера:

$$u(x,t)=\frac{1}{2}\left[\sin(x+t)+\sin(x-t)\right]+\frac{1}{2}\int_{x-t}^{x+t}(\xi+\cos\xi)d\xi+\frac{1}{2}\int_0^t\int_{x-(t-\tau)}^{x+(t-\tau)}e^{\xi}d\xi d\tau=$$

$$=\frac{1}{2}\left[\sin(x+t)+\sin(x-t)\right]+\frac{1}{2}\left(\frac{\xi^2}{2}+\sin\xi\right)\Bigg|_{x-t}^{x+t}+\frac{1}{2}\int_0^t e^{\xi}\Big|_{x-(t-\tau)}^{x+(t-\tau)}=\frac{1}{2}\left[\sin(x+t)+\sin(x-t)\right]+$$

$$+\frac{1}{2}\left(\frac{(x+t)^2}{2}-\frac{(x+t)^2}{2}\right)+\frac{1}{2}\left[\sin(x+t)-\sin(x-t)\right]+\int_0^t e^x sh(t-\tau)d\tau=\sin(x+t)+$$

$$+xt-e^x ch(t-\tau)\Big|_0^t=\sin(x+t)+xt+e^x(cht-1)$$

т.е. решения заданной задачи:

$$u(x,t)=\sin(x+t)+xt+e^x(cht-1).$$

Постановка прямой задачи для уравнения параболического типа. [3,7] Из класса $C^2(t>0)\cap C(t\geq 0)$ надо найти такую функцию $u(x,t)$, которая при $x\in R^n$, $t>0$ удовлетворяет следующего уравнение:

$$u_t=a^2\Delta u+f(x,t)$$

и следующее начальное условие:

$$u|_{t=+0}=u_0(x),$$

где f,u_0 - заданныефункции и $|u_0|\leq M$, $M>0$ - произвольная постоянная

Эта задача называется классической задачей Коши для уравнения теплопроводности.

Решение задачи: Если для начально заданных функций выполняются следующие условия:

$f \in C^2(t \geq 0)\ u_0 \in C(R^n)$, и эти функции ограничены

Тогда существует при том единственное решение задачи Коши и решения определяются при помощи следующей формулы Пуассона:

$$u(x,t) = \frac{1}{\left(2a\sqrt{\pi t}\right)^n} \int_{R^n} u_0(\xi) e^{-\frac{|x-\xi|^2}{4a^2 t}} d\xi + \int_0^t \int_{R^n} \frac{f(\xi,\tau)}{\left[2a\sqrt{\pi(t-\tau}\right]^n} e^{-\frac{|x-\xi|^2}{4a^2(t-\tau)}} d\xi d\tau. \qquad (4)$$

Пример. Решите следующую задачу Коши:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = 4\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + t + e^t,\ u\big|_{t=0} = 2.$$

Решение: Для решение этой задачи используем формулу (4). Здесь начально заданные : $a = 2$, $u_0(x) = 2$, $f(x,t) = t + e^t$. Подставимихвформулу(4):

$$u(x,t) = \frac{1}{2\cdot 2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{\infty} 2e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16t}} d\xi + \int_0^t \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\tau + e^\tau}{4\sqrt{\pi(t-\tau)}} e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16(t-\tau)}} d\xi d\tau = I_1 + I_2, \qquad (5)$$

где

$$I_1 = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16t}} d\xi$$

и

$$I_2 = \int_0^t \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\tau + e^\tau}{4\sqrt{\pi(t-\tau)}} e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16(t-\tau)}} d\xi d\tau.$$

Вычислим интегралы:

$$I_1 = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16t}} d\xi = \left| \begin{array}{l} \text{ввдём обозначения } \dfrac{x-\xi}{4\sqrt{t}} = \eta \text{ belgilash kiritamiz,} \\ \xi = x - 4\sqrt{t}\eta \\ d\xi = -4\sqrt{t}d\eta \\ \xi = -\infty \to \eta = \infty \\ \xi = \infty \to \eta = -\infty \end{array} \right| = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{\infty}^{-\infty} \left(-4\sqrt{t}e^{-\eta^2}\right) d\eta =$$

$$= \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\eta^2} d\eta = \left| \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\eta^2} d\eta = \sqrt{\pi} \text{ - интеграл Пуассона.} \right| = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \cdot \sqrt{\pi} = 2,$$

значить, $I_1 = 2$.

$I_2 = \int_0^t \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\tau + e^\tau}{4\sqrt{\pi(t-\tau)}} e^{-\frac{(x-\xi)^2}{16(t-\tau)}} d\xi d\tau$ - интеграл тоже вычислим подобно предыдущему интегралу и получим следующий результат: $I_2 = \frac{t^2}{2} + e^t - 1$. Подставляя значения двух интегралов в(5) получим решения заданной задачи:

$$u(x,t) = \frac{t^2}{2} + e^t + 1.$$

Теперь пусть некоторые функции, которые задаются в прямой задаче теперь неизвестны, а заданы дополнительные условия для решения задачи. Такие задачи в математической физике называются обратными задачами. Изучение таких задач является нашей целью.

Если в обратной задаче искомые функции входят в уравнения, тогда приходится решать эти уравнения, есть и другие типы обратных задач: нахождения начальных и граничных условий.

Рассмотрим следующий пример на обратную задачу.

Задача. [2] Пусть $q(x)$ -непрерывнаяфункцияпо*x*, а $u(x,y)$ решения следующей задачи Коши:

$$\left[\frac{\partial}{\partial x}-\frac{\partial}{\partial y}+q(x)\right]u=0\,,\quad (x,y)\in R^2 \tag{6}$$

$$u(x,0)=\varphi(x)\,,\qquad x\in R\,. \tag{7}$$

При заданных функциях $q(x)$, φ (x) задача(6)-(7) корректно поставленная прямая задача. Чтобы существовало классическое решение этой задачи, требуется непрерывная дифференцируемость функции φ (x).

Решаем (1) уравнение:

$$\frac{\partial u}{\partial x}-\frac{\partial u}{\partial y}=-q(x)u$$

Характеристическая система уравнений заданного уравнения имеет следующий вид:

$$\frac{dx}{1}=\frac{dy}{-1}=\frac{du}{-q(x)u}.$$

Отсюда,

$$dx=-dy,$$

$$dx=\frac{du}{-q(x)u}\cdot$$

Решая уравнения получаем,

$$x+y=C_1,$$

$$u\exp\left(\int q(x)dx\right)=C_2.$$

В итоге общее решение (6) уравнения имеет следующий вид:

$$\Phi\left(x+y,u\exp\left(\int q(x)dx\right)\right)=0.$$

Отсюда, явное решения уравнения следующее:

$$u=\exp\left(\int_0^x q(s)ds\right)\cdot f(x+y).$$

Из (7) условия находим вид функции $f(x+y)$:

$$u(x,0)=f(x)\exp\left(\int_0^x q(s)ds\right)=\varphi(x),$$

$$f(x)=\varphi(x)\exp\left(\int_0^x q(s)ds\right).$$

Отсюда,

$$f(x+y)=\varphi(x+y)\exp\left(-\int_0^{x+y} q(s)ds\right)$$

и тогда

$$u(x,y)=\varphi(x+y)e^{\int_0^x q(s)ds}e^{-\int_0^{x+y} q(s)ds}.$$

Значит решение задачи (6)-(7) следующее:

$$u(x,y)=e^{\int_{x+y}^{x} q(s)ds}\cdot\varphi(x+y) \tag{8}$$

Теперь рассмотрим обратную задачу**:**

Пусть для решения задачи (6)-(7) дано следующее дополнительное условие

$$u(0,y)=\psi(y)\,,\qquad y\in R\,. \tag{9}$$

Рассмотрим обратную задачу нахождение функцию $q(x)$ по этому дополнительному условию.

Решение задачи (6)-(7) определяется(8) формулой. При помощи (9) условия, получаем следующее равенство:

$$\psi(y)=\varphi(y)\exp\left(\int_y^0 q(s)ds\right),\quad y\in R\,. \tag{10}$$

Теперь находим функцию $q(x)$, для этого воспользуемся (10) равенством:

$$e^{\int_y^0 q(s)ds} = \frac{\psi(y)}{\varphi(y)} \qquad -\int_y^0 q(s)ds = \ln\frac{\psi(y)}{\varphi(y)}$$

$$q(x) = -\frac{d}{dx}\ln\frac{\psi(x)}{\varphi(x)}$$

Значит, функция $\psi(y)$ для $y \in R$ непрерывна дифференцируемая функция. В этом случае решение обратной задачи имеет следующий вид:

$$-q(x) = -\frac{d}{dx}\ln\frac{\psi(x)}{\varphi(x)},\ x \in R. \qquad (11)$$

В сегодняшний день изучения обратных задач считается актуальным, потому что такие задачи имеют своё практическое применения.

В этой статье мы просто рассказали Вам кратко о прямых и обратных задачах. Сделали анализ задачи, заданной в [2].

Можно исследовать более сложные обратные задачи.

Прямые и обратные задачи для уравнений смешанного типа изучены относительно меньше, чем задачи для уравнений конкретного типа.

К настоящему времени наиболее полные результаты получены по исследованию прямых задач для уравнений смешанного типа, но работ связанных с поиском решения обратных задач для уравнения смешанного типа практически мало, например, [5] и [6].

В прямоугольной области $D := \{ (x,t); 0 < x < 1, -\alpha < t < \beta \}$, здесь α и β – заданные положительные числа, рассмотрим уравнения смешанного параболо-гиперболического типа: [5]

$$Lu = \begin{cases} u_t - u_{xx} = f(x), & t > 0, \\ u_{tt} - u_{xx} = f(x), & t < 0. \end{cases} \qquad (12)$$

Для этого уравнения можно поставить следующие обратные задачи:

Задача 1. Найти в области D функции $u(x,t)$ и $f(x)$ удовлетворяющие условиям:

$$u(x;t) \in C(\overline{D}) \cap C'(D) \cap C^{2,1}_{x,t}(D_+ \cup \{t = \beta\}) \cap C^2(D_- \cup \{t = -\alpha\}), \qquad (13)$$

$$f(x) \in C(0;1), \qquad (14)$$

$$Lu(x,t) = f(x),\ (x,t) \in D_+ \cup D_-, \qquad (15)$$

$$u(0,t) = u(1,t) = 0 \ ,\ -\alpha \le t \le \beta, \qquad (16)$$

$$u(x,-\alpha) = \varphi(x) \ ,\ 0 \le x \le 1, \qquad (17)$$

$$u(x,\beta) = \psi(x) \ ,\ 0 \le x \le 1, \qquad (18)$$

где $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ – заданные достаточно гладкие функции,

$$\varphi(0) = \varphi(1) = 0,\ \psi(0) = \psi(1) = 0,\ D_+ = D \cap \{t > 0\},\ D_- = D \cap \{t < 0\}.$$

Задача 2. Найти в области D функции $u(x,t)$ и $\varphi(x)$ удовлетворяющие условия (13)-(18), где $f(x)$ и $\psi(x)$ заданные достаточно гладкие функции.

Задача 3. Найти в области D функции $u(x,t)$ и $\psi(x)$ удовлетворяющие условия (13)-(18), где $f(x)$ и $\varphi(x)$ – заданные достаточно гладкие функции

Для решения этих задач используем метод разделения переменных. Из-за того, что решение ищется в виде произведения отдельных функций от заданных переменных, метод называется методом разделения переменных. Метод разделения переменных иначе называется методом Фурье. Этим методом пользуются при построении решений, так называемых смешанных задач для широкого класса уравнений с частными производными.

Ещё один пример постановки обратной задачи, рассмотрим следующее уравнение[6]:

$$u_t - Lu = \int_0^t K(x',\tau)u(x,t-\tau)\,d\tau,\ (x,t) \in R^n_T, \qquad (12)$$

здесь, L – дифференциальный оператор, имеет следующий вид:

$$L = \sum_{i,j=1}^{n} a_{ij}(x,t)\frac{\partial^2}{\partial x_i \partial x_j} + \sum_{i=1}^{n} b_i(x,t)\frac{\partial}{\partial x_i} + c(x,t).$$

Для этого уравнения можно поставить следующую обратную задачу:

Обратная задача. Пусть требуется определить пару функций $u(x,t)$ решение задачи и $K(x',t)$ядра из уравнения (1) удовлетворяющее следующее условия:

$$u|_{t=0} = \varphi(x) \quad (13)$$

$$u(x',0,t) = g(x',t); \quad x' \in R^{n-1}, 0 \le t \le T g(x',0) = \varphi(x',0) \quad (14)$$

где $R_T^n = \{(x,t)|\ x = (x',x_n) \in R^T, 0 < t < T, T > 0\}$

Здесь обратная задача для параболического интегро-дифференциального уравнения с интегральным членом типа свертки, где дифференциальный оператор в общем виде.

Обратная задача исследуется при помощи вспомогательной задачи, в которой в дополнительном условии содержится искомая функция.

В сегодняшний день изучения обратных задач считается актуальным, потому что такие задачи имеют свою практическое применения.

Мы кратко рассмотрели прямые и обратные задачи, поставленные уравнениям математической физики, которых можно внедрить при изучении предмета. Эти внедрения учат обучающего к креативности. Понять суть предмета, его прикладной характер. Сегодняшний день актуален прикладной характер каждого предмета.

Литература

1. Салоҳиддинов М.С. Математик физика тенгламалари. –Тошкент: "Ўзбекистон", 2002, 448- б.
2. Романов В.Г. Обратные задачи математической физики. - Москва. "Наука", 1984, -С.245.
3. Владимиров и др. Сборник задач по уравнениям математической физики. –Москва: "Наука", 1974, -С. 272.
4. Сабитов К.Б. К теории уравнений смешанного параболо-гиперболического типа со спектральным параметром //Дифференциальные уравнения. 1989, Т. 25 №1. - С.117-126.
5. Дурдиев Д.К., Меражова Ш.Б. О решении обратных задач для уравнения смешенного параболо-гиперболического типа: одномерный случай.// Бухоро давлат университети илмий ахборотномаси, 2015 йил, 2-сон, 2-6-б.
6. Меражова Ш.Б. Обратная задача определения ядра для одного модельного интегро-дифференциального уравнения параболического типа. Порядковый анализ и смежные вопросы математического моделирования: Тезисы докладов XV Международной научной конференции (с. Цей, 15-20 июля 2019 г.) –С.138-139
7. Merajova Sh.B. Matematik fizika tenglamalaridan mashqlarto'plami. –Buxoro: "Ziyo-rizograf" 2007, 56-b.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада математик физика тенгламалари учун тўғри ва тескари масалаларнинг қўйилиши ва ечиш усуллари таҳлил қилинган. Фан дастурида асосан математик физика тенгламаларига қўйилган тўғри масалаларга эътибор қаратилади. Тескари масалалар кенг амалий татбиққа эга, шу сабабли ушбу тушунча билан талабалар "Хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар", "Математик физика тенгламалари" фанлари таҳсили давомида танишиб борадилар ва илмий тадқиқот ишларига замин яратилади. Мақолада тўғри ва тескари масалалар ҳақида фикр юритилиб, бир қанча тўғри ва тескари масалалар таҳлил қилинган, шунингдек, аралаш типдаги тенглама учун ва свертка типидаги интеграл ҳадли параболик типдаги интегро-дифференциал тенглама учун тескари масалалар қўйилиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализирована постановка и решение прямых и обратных задач для уравнения математической физики. В программе предмета в основном изучают прямые задачи, поставленные уравнениям математической физики. Обратные задачи имеют широкое прикладное применение, поэтому с этим понятием студенты должны быть ознакомлены при изучении предметов «Уравнения в частных производных», «Уравнения математической физики» и в дальнейшем могли применять при своей научной деятельности. В статье мы рассказали кратко о прямых и обратных задачах. Сделали анализ нескольких прямых и обратных задач. Приводится постановка обратных задач для уравнения смешанного типа и для интегро-дифференциального уравнения параболического типа с интегральным членом типа свертки, где дифференциальный оператор в общем виде.

SUMMARY

The article analyzes the formulation and solution of several direct problems and inverse problems for the equations of mathematical physics. In the subject's program, they mainly study the direct problems posed to the equations of mathematical physics. Inverse problems are widely applied, therefore, students should be familiar with this concept when studying subjects: "Partial differential equation", "Equations of mathematical physics"and in future they can apply them in their scientific activities. In this article we briefly talked about direct and inverse problems and analyzed several direct problems and inverse problems Also in this paper inverse problems for model equation of mixed parabolic – hyperbolic type are considered. The solutions of these problems are obtained for one-dimensional case in a rectangular domain. So we state the inverse problem for an integro-differential equation of parabolic type with an integral term on convolution type,i.e., inverse problem of determining in one integro-differential equation of parabolic type.

ТАРБИЯНИНГ БОШҚА ЙЎНАЛИШЛАРИ БИЛАН ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯНИНГ БОҒЛИҚЛИГИ ТАМОЙИЛЛАРИ

П.Ш.Мырзамбетов – *катта ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, функционал, спорт, мускуллар, билим, фаолият, ақлий ва жисмоний тарбия, машғулот.

Ключевые слова: физическое воспитание, функционал, спорт, мышцы, знания, активность, умственное и физическое воспитание, тренировка.

Key words: physical education, functional, sport, muscles, knowledge, activity, mental and physical education, training.

Жисмонан етарли даражадаги ривожланганлик нормал ақлий ривожланишга шароит яратади. Жисмоний билимлар асосчиси П.Ф.Лесгафт кўрсатганидек, ақлий ва жисмоний ривожланиш бир-бири билан узвий боғлиқ. Ақлнинг ўсиши ва ривожланиши ўз навбатида жисмоний ривожланишни тақозо қилади.

Жисмоний тарбиянинг вазифаси шунда муваффақиятли ҳал қилинадики, шуғулланувчилар жисмоний машқларни онгли равишда, тушуниб бажарсалар ёки улар спорт машғулотларига зўр қизиқиш, ўз ташаббуслари билан ижодий ёндашсалар, ҳаракат малакаларининг тўғри шаклланишига, организмнинг функционал қобилиятларини ривожлантириш учун умумий махсус билимларга таянган ҳолда олиб борилсагина бўлади.

Жисмоний тарбияда ёки спортда талантни очиш шуғулланувчидан умумий жисмоний ривожланганлик ва тайёрланганлик ҳамда шуғулланаётган соҳа бўйича чуқур малакавий билимларга эга бўлиш, бош мия, мускуллар фаолиятидан фойдаланишда кўр-кўроналикка

йўл қуймаслик оқибатидан келиб чиқади. Машғулотга онгли муносабатда бўлмаслик талантнинг синишига сабаб бўлади. Энг ҳавфлиси, шуғулланувчидан бир томонламалилик, фақат спорт билан шуғулланишга одат шаклланади – жамият учун боқимандалар кўпаяди.

Спорт тренировкаси сирларига чиниқиш, уни тушуниш шуғулланувчи маҳоратининг ошишига олиб келади. Бунга фақат ҳар томонламалилик орқалигина эришиш мумкин.

Жаҳон рекордларини ўрнатиш, чемпионлик лавозимлари учун курашиш спортчидан юқори савия, чуқур билим ва жисмоний қобилиятни талаб қилади. Бунга эришиш учун эса машаққатли меҳнат, ўткир интеллект соҳиби бўлиш шарт.

Ақлий ва жисмоний тарбиянинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги масаласи табиий-илмий фанлар асосида улуғ рус физиологи И.М.Сеченов ва И.П.Павловнинг илмий тадқиқотлари орқали исботланган, Павлов: “Мен бутун ҳаётим бўйи ақлий ва жисмоний меҳнатни севдим, кўпроқ иккинчисини. Айниқса, мияда пайдо бўлган фикрни ҳал қилиш учун ақлимни қўлим билан боғлаганимда ўзимни жуда яхши ҳис қилар эдим”, – деб ёзган эди.

Демак, жисмоний тарбия ақлий тарбия билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилар экан.

Жисмоний тарбия жараёнида ўқувчилар ўзаро бир-бири билан ва жамиятнинг бошқа аъзолари билан мулоқотда бўладилар. Жисмоний машқлар билан шуғулланиш учун маълум моддий ва маънавий қимматга эга бўлган анжомлар, жиҳозлардан фойдаланадилар. Спортчиларнинг ўзаро бир-бири билан муносабати, муомаласи ва уни ўраб олган ижтимоий муҳит омилларининг таъсири улар олдига мувжуд жамиятнинг ахлоқий талабларига жавоб бериш муаммосини қўяди.

Мамлакат спортчисининг, физкультурачисининг ахлоқи – бу, миллат вакили, мавжуд жамият кишисининг ахлоқидир. Ўзбек спортчисининг махсус аҳлоқ нормалари йўққи, у жамиятнинг оддий аъзоси ахлоқи нормаларидан фарқ қилса. “Спортчининг ахлоқи” деган ахлоқни тузишга уриниш бу – бизнинг Шарқ халқлари ахлоқ нормаларидан узоқлашишга олиб келар эди.

Биз қисқа фикрли, тор ўйли спортчини тайёрламаслигимиз, бақувват, фақат яхши ҳазм қилиш органларига эга бўлганларни эмас, фикрлаш доираси кенг, маънавий бой, киришувчан, яхши ташкилотчи бўла оладиган индивидни тарбиялашни назарда тутмоғимиз лозим. Бу фикрлар айниқса навқирон мамлакатимиз ёшлари учун тааллуқлидир.

Спортчи ва физкультурачи ахлоқий тарбиясининг қатор асосий хусусиятларига, уни жисмоний тарбия жараёнида амалга оширилишига қуйидагича йўналиш ва шакл берилмоқда:

1. Жамиятчилик бурчига ижтимоий муносабатда бўлиш, жамият ишини ўз шахсий иши билан тенг кўйиш, жамият ва давлат ишини паст даражадаги иш деб билмаслик. Ўзининг жисми тарбиясига онгли муносабатда бўлиш. Ватан мудофаасига доимо тайёр туриш – бу ҳар жамият аъзосининг умумий бурчи деб қаралади.

Спортда бирлик ва умумийлик ягона қонуний хусусиятдир. Ушбу хусусият жамоада гавдаланади. Жамият жисмоний маданияти тарихи миллат ва жамиятнинг кучини ифодалайди.

Мамлакат спортчиси халқора майдондаги ғалабаларнинг ҳал қилувчи омили, ўз халқи, Ватани олдидаги жавобгарлик бурчини ҳис қилиши лозим.

Ғарбнинг профессионал спортчиси эса ўзининг вакилларига “шахсий манфаатингиз жамият манфаатига мос келиши шарт эмас, ўз ишингизни вужудга келган ҳолатни ҳисобга олиб ҳеч қандай бурч ва принцип билан боғламай ҳал қилинг, деб ўргатади.

2. Жамоат мулкига ижтимоий муносабатда бўлишни жисмоний тарбия дарсида тарбиялаш, шуғулланувчиларни жиҳоз, анжомлар ишлатилаётган иншоотга яхши муносабатда бўлишга ўргатиш, спорт майдонларини талаб даражасида қайта жиҳозлаш ишида жамоатчилик асосида иштирок этишдек аҳлоқий нормаларда тарбияланади.

3. Меҳнатга ижтимоий муносабатда бўлиш жамият аъзолари ахлоқ нормаларининг энг асосийсидир. Жисмоний машқлар билан шуғулланиш шуғулланувчини меҳнатда, юқори ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этишга ва ўзининг ҳар томонлама гармоник ривожланишини амалга ошириш имкониятини яратади.

Спортчидан эса юқори спорт натижасига эришиш, машаққатли ва оғир, чидам билан меҳнат қилишни талаб қилади. Рекордларнигина янгилаш билан чекланмай, ўзида меҳнат жараёни учун керакли ирода, интизом, меҳнат қилишга одатни шакллантиради.

4. Жисмоний маданият жамият қонунчилигига бўйсунишни ўргатади. Гимнастика, ўйинлар, спорт, туризм ва бошқа жисмоний машқ билан шуғулланиш тарбияланувчилардан ўрнатилган қоидани, тартибни қатъийян талаб қилади. Уларни бажара олмаслик спортчини ёки тарбияланувчини мақсаддан узоқлаштиради. Спортчи ҳаётини хавф остида қолдиради. Спорт жараёнида унинг аҳлоқий тарбиясининг натижасини кўриб ўтишгина кифоя. Масалан, тўп учун курашаётганида ўйинчи тўқнашиб кетди, дейлик. Кимдир айбдор. Қўполликка жавоб қилгингиз келади. Лекин спортчи ахлоқи нормалари ўз-ўзини қўлга олиш ва низоли ҳолатни тинч йўл билан ҳал қилиш учун ахлоқий норма талаблари устун келиши кераклигини тақозо этади.

5. Гуманизм нормаси инсонни ҳурмат қилишга, келажак учун, тинчлик учун курашишга чақирадики, бир-бирини қўллаш, ёрдам бериш, айниқса мусобақалар давомида ўзаро ўртоқлик ёрдами тарзида ифодаланади. Шарқ халқларида ўз рақибларига нисбатан инсонпарварлик руҳи ўта юқори эканлигига тарихдан гувоҳмиз. Демак, мустаҳкам соғломлик ва жисмоний тайёргарлик жамият аъзосининг ахлоқ нормалари ирода сифатларини тарбиялайди.

Жисмоний тарбия жараёнида эстетик тарбиянинг айрим вазифалари ҳал қилинади ва йўлга қўйилади:

1. Муомала эстетикасини тарбиялаш. Гимнастика билан шуғулланиш, спорт ўйинлари, туризм, юқорида баён этилганидек, инсоннинг барча сифат томонларини намоён қилади. Спортчиларнинг юриш-туриши, ҳаётий жараёни ва ташқаридан қараганда ҳавас қилгугидек. Чунки унинг асосида Шарқ халқлари ахлоқ нормалари ётади. Ёмон муомала эстетикага зид деб баҳо берилади.

2. Инсон гавдаси шакли (қадди ва қомати)нинг чиройлилигини таъминлаш. Гармоник ривожланган одам танасининг чирийлилиги шундаки, бу чиройлилик соғликнинг, ҳаётий қобилиятларнинг яхшилиги белгисидир.

Чернишевский: “инсон гўзаллиги ҳақида гапирар эканмиз, унинг таркибий қисми, бизда ажойиб таассурот қолдириш билан намоён бўлади, биз уни тушунамиз”, – деган эди.

В.В. Гориневский эса: “гўзаллик бахтга қарши соғлик билан қарама-қаршиликда эмас, носоғлик эса, аксинча, нормадан четга чиқибоқ, гўзаллик тушунчасини бузади”, – деган эди.

3. Гўзалликни қабул қила билиш қобилиятини, спорт техникаси, ҳаракатлар нафислиги ифодасида яширин гўзалликни ҳис қила олишда тарбиялаш ётади. Ҳаракат техникаси гўзаллик, ҳаракат нафосати, унинг мазмунини ифодалашнинг ўзи ҳам гўзал.

Жисмоний тарбия жараёнида фойдаланилаётган ҳаракат фаолияти бир-бири ўхшаш эмас. Лекин уларнинг ҳар бири – югуришнинг чиройлилиги,

Брумельнинг баландликка сакраш, Жаботинскийнинг рекорд оғирликни кўтариш техникаси, Воронин, Диамидовларнинг гимнастика снарядларида "ишлаш маҳорати" – ҳаммаси гўзал.

Футбол майдонидаги ўйинга қараб баҳолаш: "чиройли ўйин бўлди", "ўйин жуда чиройли чиқди", "команда ҳужум пайтида тўп билан муомала санъатининг юқорилигини кўрсатади" ва ҳоказолар.

Спортда гўзалликни тушуниш кишига ҳузур бахш этади. Спорт курашида гўзалликни, чиройлиликни кўра олсак, бу бизнинг эстетик дидимизнинг, савиямизнинг даражасини намоён қилади.

Боксни эстетик спорт тури эмас, деб баҳолайдилар. Бу мулоҳаза тўғрими? Бу ўйин ўзида руҳий, ахлоқий, жисмоний сифатларни ривожлантиради. Яхши боксчи мард, иродали, ботир бўлишига кундалик ҳаётда гувоҳмиз. Дид билан жангни тушуниб, томоша қила олиш сизга эстетик завқ беради.

Эстетик завқ берадиган, уни тарбиялайдиган, такомиллашган ҳаракат техникасининг автоматлашган даражага кўтарилганлигига қараб юқори малакали спортчилар ҳаракатидан завқланмай иложимиз йўқ. Бундай ҳаракатлар инсон организми имкониятининг чегараланмаганлигидан далолат беради.

Сузувчи ва баскетболчилардан экспериментал гуруҳ тузиб, уларнинг куч орқали бажарадиган машқлари билан ўтказилган машғулотларнинг самарадорлигини кузатмоқчи бўлдик, дейлик. Бунда бизга қайси гуруҳда яхши самарага эришганлигимизни билишгина қизиқ бўлмай, балки бошқа масала: барча баскетболчи ва сузувчиларга (улар бир ҳил ёшда, бир хил жинсда, бир хил спорт малакасида ва ҳ.к.) машғулотларда куч талаб қиладиган машқларни бериш мақсадга мувофиқми, деган фикр юзага келади. Масалани тадқиқ қилиш ҳам муҳимдир. Чунки куч талаб қилиш машқлари зўриқишни талаб қилади. Зўриқиш эса ҳаракат гўзаллигига путур етказади. Лекин бу ҳолат шуғулланганлиги юқори бўлган индивидда ўта гўзал, тамошабинни маҳлиё қиладиган ҳаракат даражасида кўзга ташланади.

Жисмоний тарбия назарияси ва амалиётида принципларнинг хилма-хил гуруҳлари мавжуд. Жисмоний тарбия тизимининг умумий ва методик принциплари, жисмоний тарбиянинг айрим кўринишлари хусусиятларини ифодаловчи (масалан, спорт, космонавтлар, ўт ўчирувчи ва ҳоказо)лар тренировкаси принциплари мавжуд.

Улар бир-бири узвий боғлиқ бўлиб, принципларнинг ягона тизимини ташкил этади. Энг аввало, биз жисмоний тарбия назариясининг умумий принциплари билан танишиб чиқайлик. Улар қуйидагилардан иборат:

а) жисмоний тарбиянинг меҳнат ва ҳарбий амалиёти билан боғлиқлиги;

б) шахсни ҳар томонлама ривожлантириш;

в) жисмоний тарбиянинг соғломлаштиришга йўналтирилганлиги принциплари.

Жисмоний тарбия жараёнида назарий принциплар бир томондан, низом вазифасини ўтаса, иккинчи томондан, жисмоний тарбия жараёнида ўқитувчини назарий ва методик жиҳатдан маълум рамка(қолип)га, йўналишга солади. Педагогик жараён ва амалий фаолиятда принцип мажбурият, қонун тарзида аҳамият касб этиши мумкин.

Айрим ҳолатларда: принципга жисмоний тарбия маълум билимларнинг бир қисми, ёки фаолиятга йўриқчи (кўрсатма берувчи) ёки турли хил алоҳида вазифани бажариш учун умумий асос, деб қараймиз.

Бу принцип кишиларни ҳаракат фаолиятига ёки меҳнатга тайёрлашда жисмоний тарбия жараёнинг асосий ижтимоий қонуниятини ва унинг хизмат функциясини ифодалайди. Барча тизимларда бу қонуният ўзининг махсус ифодасини топади. Айрим олимлар гуруҳи физкультура ва спортнинг хизмат функциясига ҳозирги давр турмушидаги, ҳаётидаги зичликни, тарангликни юмшатишдан иборат деб қарайдилар. Улар ҳозирги замон ишлаб чиқариши механикаси, автоматикаси, индустрияси вужудга келтирган психик ва жисмоний мувозанатни сақлаш учун спортни асосий восита қилиб олмоқчилар.

Физкультура ва спорт жисмоний тарбия жараёнида ҳаёт учун керак бўлган ҳаракат малакаларини тарбиялаш ва ривожлантиришдагина ҳаётий аҳамият касб этиш билан чекланмай ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланилади.

Тўғри, велосипедда юриш малакаси, граната улоқтириш ва бошқалар айнан амалий ҳаётий аҳамиятга эга. Лекин бу билан жисмоний тарбиянинг ҳаётий зарурияти ҳали айтарли чекланмайди. Мабода чекланса, биз футбол ва бошқа спорт ўйинлари, гимнастика, штанга билан бажариладиган жисмоний тарбия жараёнидаги энг муҳим машқлар, асосий омиллар, ҳаётий аҳамиятга эга эмас, деган хулосага келишимиз мумкин. Аслида эса бизнинг жисмоний тарбия тизимимиз бу машқларни "ҳаёт учун зарур" деб ўзининг педагогик жараёни таркибидан чиқармайди. Тушунарлики, футболчи меҳнатда ёки мудофаа шароитида кучини тежаб сарфлаб, тўпни аниқ нишонга уришига эҳтиёж йўқ. Меҳнатда ёки мудофаада ундан фойда йўқ. Бироқ футбол ўйини машғулотларида эгалланган чаққонлик, чидамлилик, тезкорлик, қисқа вақт ичида ҳал қилувчи қарор қабул қила олиш, дадил, аниқ бажариладиган ҳаракат сифатларини ривожлантиришга эришиш ҳаётий заруриятдир.

Жисмоний тарбиянинг мақсади меҳнатга ва мудофаага тўғридан тўғри йўналтирилсагина, унда тарбия орқали эгалланган малака ва кўникмалар захираси кўп бўлса, киши нотаниш шароитга – ишлаб чиқаришда ва лозим бўлган меҳнат фаолияти ёки ҳара кат техникасини тез эгаллайди.

Маълумки, чаққон, кучли, чидамли, тезкор ва эгилувчан киши янги ҳаракат малакасини эгаллашда қийинчиликка нисбатан кам учрайди. Амалда соғлом бўлса-да, ҳаракат захираси кам бўлса, у киши лозим бўлган ҳаракат техникасини секин ўзлаштиради.

Сузиш, мувозанат сақлаш аппарати (мияча) функциясини яхшилайдиган энг яхши восита деб исботланган. Гимнастика жиҳози – "Конь"даги хилма-хил машқлар вазнсизлик шароитида, парашют билан сакраш, сувости ишларига осон мослаштиради. Ташқи кўринишидан бу машқлар ҳаётий-амалий эмасдек туюлсада, аслида... . Яна мисол, маълумки, самолёт ва космик кеманинг учиш тезлиги жуда юқоридир. Уларнинг бошқарувчилари организмида кутилмаганда хилма-хил ўзгаришлар рўй беради – маълум вақт ичида мияга бирданига қон бормай қолади ёки лозим бўлганидан оз боради. Сабаби, босимнинг юқори ёки камлиги, тезликнинг эса ўта юқорилигидир. Бу таъсирдан тез қутулишни эса яхши ривожланган тана мускулларигина уддалайди. Тана мускуллари эса жисмоний машқлар билан шуғулланиш орқали ривожлантирилади. Демак, жисмоний тарбия ҳаётий ва зарурий. Вазнсизлик гавдани бошқаришни талаб қилади. Батут, Лопинг ва бошқалардаги машқлар космонавтлар тренировка машғулотларининг асосини ташкил қилади.

Юқори даражада уюштирилган ишлаб чиқариш меҳнати фабрика ишчисидан бир томонлама ривожланишни эмас, ундан универсалликни талаб қилади. У ўз навбатида юқори даражадаги жисмоний тайёргарлик сифатлари ёки кўрсаткичларига эга бўлишликни тақозо этади.

Шунинг учун ҳам меҳнатни уюштиришнинг юқори даражаси такомиллашган меҳнат ишлаб чиқариши "ҳар томонлама ривожланган шахс тарбияси" муаммосининг пайдо бўлишига олиб келиши табиийдир.

Маълумки, мавжуд жамиятда яшайдиган ҳар бир шахс ҳар томонлама ривожланган бўлиши лозим, афсуски, кишилар ўзида руҳий, маънавий ва жисмоний сифатларни мужассамлаштирган ҳолда туғилмайдилар.

Бу сифатларнинг камол топиши, ўша ижтимоий шароитга ва мавжуд тарбия тизимига боғлиқ. Жисмоний тарбия эса тарбиянинг бошқа томонлари ичида муҳимларидан биридир.

Ижтимоий муҳит ҳар томонлама гармоник ривожланишни, инсон органлари ва системаларининг биологик ривожини ҳар доим ва ҳар ерда ички талаб тарзида ифодалайди.

Шунинг учун ҳам инсон тарбиясида қўлланиладиган ҳар қандай тарбиянинг турли шакллари жисмоний тарбия жараёни билан иложсиз боғлангандир. Бусиз ҳар томонлама гармоник тарбия амалга ошмайди.

Шахсни ҳар томонлама ривожлантириш принципининг асосий талаблари:

1. Тарбиянинг барча томонларининг бир бутунлигига эришиш. Жисмоний тарбия орқали эришилган юқори натижанинг ўзи шахснинг ҳар томонлама ривожланганлигини белгилайди, деб бўлмайди. Жисмоний сифатларга қўшиб ақлий, аҳлоқий, руҳий, эстетик, ва маънавий сифатлар ҳам қўшиб тарбиялансин. Шахс ўшандагина меҳнат ва Ватан ҳимоясига тайёр бўлади. Бунга риоя қилинганда, бизнинг физкультурачиларимиз ҳал қилувчи вақтда, меҳнатдами, мудофаадами, қонуний демократик давлатни барпо этишдек шарафли ишларда олдинда бўладилар.

2. Ҳар томонлама умумий жисмоний тайёргарликка эга бўлиш. Жамият аъзоларининг барча ишлари аниқ маънодаги мутахассисликка йўналтирилган ҳолда бўлади. Бунга айниқса меҳнат ва ҳарбий фаолият давомида дуч келамиз. У ёки бу фаолиятдаги ютуқ жисмоний тайёргарликка боғлиқ. Жисмоний сифатлар инсонда қанчалик яхши ривожланган, малакалари етарли бўлса, бошқа фаолиятни осон ва тез ўзлаштиради. Жисмоний тайёргарликни йўлга қўйиш учун олиб борилган режали фаолият ҳар томонлама гармоник ривожлантиришнинг омилидир.

Адабиётлар

1. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ва усулияти. – Т.: ЎзДЖТИ, 2001. – С. 286.
2. Кузнецов В.В. Специальная силовая подготовка спортсмена высших разрядов. – М.: Физкультура и спорт. 1970, – С. 208.
3. Курысь В.Н. Основы обшей теории спорта и системы подготовки спортсмена. – М.: Советская Россия, 1975, – С. 208.
4. Курысь В.Н. Основы силовой подготовки юношей. – М.: Советский спорт. 2004, – С. 264.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жисмоний тарбиянинг бошқа йўналишлари билан боғлиқлиги масалалари тўғрисида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются отношения между физическим воспитанием и другими сферами образования.

SUMMARY

The article discusses the relationship between physical education and other areas of education.

КАСБИЙ-ТЕХНИКАВИЙ ТАЪЛИМДА КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ

А.Набиев – *техника фанлари номзоди, профессор*
Ш.Ҳайдарова - *катта ўқитувчи*
Тошкент кимё технология институти
К.А.Каримов - *техника фанлари доктори, профессор*
Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: компетентлик, компетенциявий ёндашув, дидактика, мустаҳкамлик, бикрлик, устуворлик.
Ключевые слова: компетентность, компетентный подход, дидактика, прочность, жёсткость, устойчивость.
Key words: competency, competency-based approach, didactics, durability, fixity, stability.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарорида белгиланган кенг қамровли ва ўта долзарб амалий стратегик вазифа-топшириқлар мажмуаси реал иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларида талаб қилинадиган йўналишлар ва ихтисосликлар бўйича маънавий етук ва жаҳон андазалари талабларига жавоб бера оладиган малакали, рақобатбардош кадрларни назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига ўтишни талаб этади [1].

Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳаёт суръатлари шиддат билан тезлашаётган глобаллашув: юксак технология, ялпи ахборотлашув, иқтисодиётнинг реал тармоқларида рақамлаштириш даврида таълим назарияси ва амалиётида компетенциявий ёндашув ғоят аҳамиятлидир. Мазкур ёндашувнинг концепциал жиҳати шундаки, бунда компетенция таълим олаётганлар мустақил фаолият олиб бораётган пайтлари, масалан, бевосита педагог ёки уста иштирокисиз ёхуд ҳаётга мустақил қадам қўйишнинг дастлабки йилларидаги фаолияти даврида муҳим муҳандислик муаммо ёки масалаларни ҳал этиш жараёнида нечоғли ўзининг шахсий сифатларини амалда кўрсата олиш қобилиятига қаратилади.

Олий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш муаммоси билимлар стихияли – пассив равишда “узатилмаслиги”ни, ҳатто юртимизга четдан кириб келган коронавирус пандимеяси оқибатларини бартараф этиш баробарида масофавий таълимни янада кучайтириш, онлайн дарсларини ташкил қилиш сингари долзарб муаммоларни ҳал этишга қаратилган инновацион ечимлар олишни тақозо этмоқда. Аниқроғи, билимлар таълим олувчига таклиф қилиниши, билимни ўзлаштириш эса таълим берувчи кўмаги ва жараённи мувофиқлаштириб бориши эвазига мустақил таълим доирасида талабалар қобилияти ва қизиқишига онгли таъсир кўрсатиш йўсинида амалга оширилмоқда. Табиийки, бундай ёндашув натижасида касб танлаш ёки эгалланаётган касбга хос мотивлар билан таълимий, яъни ўқув-билув мотивлари уйғунлашуви таъминланади.

Касбий-техникавий таълимда кенг фойдаланилаётган “Компетентлик” ёки “Компетенция” ибораларининг мазмун-моҳиятини бўлажак мутахассис (ходим) таълим-тарбия жараёнларида ўзи эришган ҳаётий тажрибаси, қадриятлари ва мойилликларига асосланган ҳолда амалий фаолиятда ҳаётий муаммоларни ҳал этиш баробарида ўзининг шахсий сифатларини мустақил намоён эта олиш қобилиятлари мажмуаси деб тушунмоқ лозим.

Энди бевосита “Материаллар қаршилиги” ва “Техника механикаси” фанлари мисолида муҳандис кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим-тарбия жараёнларини янада такомиллаштиришда профессор-ўқитувчилар томонидан мавжуд педагогик муаммоларнинг инновацион ечимларини топишга ҳамда таълим олувчиларнинг фан сирларини ўзлаштиришларига йўналтирилган компетентлик талабларини компетенциявий ёндашув асосида таҳлил этамиз.

Табиийки, фан, техника ва технологиялар жадал суръатлар билан ривожланган сари рақобатга қодир

муҳандис кадрларга бўлган эҳтиёж ошаверади. Муҳандислик ишлари кўлами илмий-ижодий ёндашувни талаб қилиши баробарида янги замонавий муҳандислик конструкция (бино, иншоот, машина)ларини яратиш ҳамда мавжудларидан самарали фойдаланиш, технология ва меҳнатни илмий асосда ташкил этишни такомиллаштириш каби муҳим жабҳаларда тезкор ечим-хулосалар топишда алоҳида аҳамият касб этади. Қайсики, "муҳандис" сўзининг луғавий маъноси лотинчада ingenium – яратувчанлик, қобилиятлилик деган маъноларни англатади.

Олий техника таълим муассасаларида қурилиш ва транспорт ҳамда саноатнинг машинасозлик, самолётсозлик, автомобилсозлик, металлургия, кимё-технология сингари соҳаларида малакали, рақобатбардош муҳандис кадрлар тайёрлаш жараёнларида "Материаллар қаршилиги" фани азалдан деярли барча техника фанларининг алифбоси сифатида ўрганилади.

Пўлат, чўян, мис, ёғоч, тош, ғишт, шиша, пластмасса ва турли қотишма кабилардан тайёрланган барча конструкциялар ва уларнинг қисмлари (тўсин, стержен, вал, рама, арка кабилар) ташқи юклар ва ҳарорат таъсирига чидамли ҳолда хавф-хатарсиз ишлашлари учун табиийки, мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворлик деб номланувчи конструктив талабларни қаноатлантиришлари зарур ва етарлидир. Одатда, ташқи юклар ва ҳарорат таъсиридаги конструкция қисмларининг бузилмасдан, яъни бўлакларга ажралиб кетмасдан қаршилик кўрсатиб, бардош бера олишга лаёқати мустаҳкамлик, деформация ёки кўчишларга қаршилик кўрсата олишга лаёқати бикрлик ҳамда юк қўйилмаган пайтдаги дастлабки эластик мувозанат ҳолатини сақлай олишга қодирлиги эса устуворлик дейилади [2].

Мазкур конструктив талаблар негизида лойиҳалаш-ҳисоблашнинг услуб-методларини ўзида мужассамлаштирувчи умуммуҳандислик фани ҳисобланган "Материаллар қаршилиги" фанидан таълим берувчилар фаолияти компетентлиги муҳим ҳаётий илмий-педагогик вазифа ва муаммоларни беками-кўст ҳал этишга қаратилган. Хусусан, уларнинг фаолият компетентлиги:

а) конструкция қисмларининг хавфли кесимларида пайдо бўлувчи ички куч, кучланиш, деформация ва кўчишларни аниқлаш;

б) конструктив ва иқтисодий талабларни қаноатлантирувчи зарурий, ишончли ва фойдаланишга қулайроқ ўлчамларини аниқлаш;

в) берилган ўлчамлар асосида конструкция қисмларининг хавф-хатарсиз, ишончли ишлашини таъминловчи энг катта юкларни ҳисоблаб топиш каби йўналишларда таълим-тарбия беришга йўналтирилган.

Таълим-тарбия жараёнидаги бундай устувор вазифаларнинг уддаланишида таълим олувчиларнинг фаолият компетентлиги ҳам аҳамиятга моликдир. Айниқса, бу ўринда амалдаги ДТС талабларига мувофиқ, барча муҳандислик фанларини ўзлаштириш жараёнида таълим олувчиларда тегишли билимлар, кўникма-малакаларнинг яхлит тизими, шунингдек мустақил фаолият тажрибаси ҳамда уларнинг шахсий сифатлари ва масъулиятлилиги кабиларни шакллантириш ва босқичма-босқич ривожлантириш кўзда тутилганлигини таъкидлаш зарурдир. Одатда, бундай қарашлар мажмуаси таълимда компетенцияларни ташкил этиб, бевосита таълимнинг сифати ва самарадорлигига дахлдордир.

Дарҳақиқат, ўзлаштирилган ва эътиқодга асосланган билим, кўникма, малака ва эгалланган компетенциялар барча соҳалар сингари муҳандислик йўналишларида ҳам таълимнинг муқим ва кафолатланган натижаси ҳисобланади. Аниқроғи, конструкция қисмларини мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворликка лойиҳалаш-ҳисоблаш баробарида зарур ва етарли бўлган билим, кўникма, малака ва шахсий сифатларни муҳандислик амалиётида беками-кўст қўллашга имкон берувчи қобилиятлар мажмуаси эса бевосита "Материаллар қаршилиги" фанини ўзлаштиришга қаратилган компетенция ёки компетентлик деб ҳисобланади.

Мазкур фанда талабалар фаолиятига дахлдор ва эгалланиши кўзда тутилган компетенциявий ёндашув (модуль)нинг шакл, мазмун-моҳиятларини ўзаро узвий боғлиқликдаги компонентлардан таркибланган тўрт жабҳада таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан,

1. *"Фаолият юритиш воситалари компетенцияси"*:

• таянч билимлардан фойдаланиш компетенцияси – талабанинг мазкур фандан олдин ўрганилган ва ўзлаштирилган (айниқса математика, қаттиқ жисмлар физикаси, назарий механика, материалшунослик каби) фанлар доирасида умумий таянч билимларни ўринли қўллай олиши;

• услубий, моддий-техник таъминотлардан фойдаланиш компетенцияси – талабанинг мавжуд дарслик, ўқув қўлланма, услубий ишланма, Internet материалари, ўқув-лаборатория ва амалиёт жиҳозлари кабиларни таълим жараёнида қўллай олиши;

• коммуникатив компетенция – талабанинг давлат тилида ёки тегишли хорижий тилларда оғзаки ва ёзма, шунингдек, чизма-лойиҳаларни AutoCAD, эпюраларни Mathcad дастурлардан фойдаланиб, компьютерли мулоқат қилиш технологияларини эгаллай олиши;

• медиа (техник ўқитиш воситаси)ни амалда қўллаш компетенцияси – АРМ жамғармасидан тегишли китоб-журналларни излаб топиш, Internet тармоғи, телевизион ва радиоузатувчи станциялардан янгилик-хабарлар олиш, Internet-порталда хабарлар ёзиш-узатиш каби фаолиятларни амалга ошириши;

• муаммоларни ҳал этиш компетенцияси – конструктив талаблар бўйича лойиҳалаш-ҳисоблаш жараёнларига алоқадор муаммолар: масалалар, ҳисоб-чизма ишларини, механик параметрларни тажрибавий синаш кабиларни бажариш, натижаларни таҳлилий муҳокамадан сўнг баён этиш ва синтезлаш борасида қобилиятларни намоён этишлари зарур ва етарлилигига қаратилган.

2. *"Таянч касбий компетенция"*:

• билимларни намойиш эта олиш компетенцияси – амалдаги ДТС, ўқув дастур доирасида ўрганиш баробарида унда эгаллаган билимларни намойиш эта олиш қобилиятининг ривожлана бориши;

• когнетив компетенция – талабада ўзининг таълим олиш даражасини мунтазам ривожлантиришга бўлган қизиқиш ва интилишлари, шахсий салоҳиятни оширишга эҳтиёж сезиши, мустақил таълим доирасида ҳаётий долзарб масала-муаммоларни ҳал этишга иштиёқманд бўлиш, янги билим ва амалий кўникмаларни эгаллаш қобилиятларининг шакллана бориши;

• модуль ёки боблар боғлиқлиги таҳлили компетенцияси – мантиқий фикрлаш асосида талаба асосий лойиҳалаш-ҳисоблаш формулаларини келтириб чиқариш баробарида жараённинг физик – механик – технологик жиҳатларини чуқур англай олиши;

• назарий-экспериментал усул ва методларни қўллаш компетенцияси – фаннинг тадқиқот методи ва мавзуидан келиб чиқиб, талаба натижавий лойиҳалаш-ҳисоблаш формулалари ва статиканинг мувозанат тенгламалари ҳамда тажриба жараёнида аниқланган параметр ёки диаграммалардан бевосита амалий масала ёки муаммоларни ҳал этишда ўринли фойдалана олиш кўникмаси шаклланиши ва ривожланиши;

• ахборий компетенция – талаба турли манбалар (ўқув-услубий таъминот ва Internet тармоғи)дан ўзлаштирилаётган модуль ёки бобларга тегишли

назарий – амалий – тажрибавий маълумотлар ёки ахборотларни тўплаб, тизимлаш, умумлаштириш ва таҳлилий хулосалаш кабиларга эришиши;

• натижалар сифати ва самарадорлигини баҳолаш компетенцияси – талаба назарий, амалий ва тажриба натижалари сифати ва самарадорлигини баҳолаш механизмини эгаллаши бўйича қобилиятга эга бўлишлиги кўзда тутилган.

3. *“Маҳоратлар шаклланиши компетенцияси”* моҳиятан:

• умумкасбий маҳоратлар – мустақил равишда муҳандислик талаблари доирасида эскиз-чизма, схема, эмпирик ва тажрибавий диаграммаларни шакллантириш ва ўқиш, ички куч ва кучланишлар эпюраларини қуриб, улар асосида хавфли кесимларни аниқлаш ва пировардида мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворлик шартлари бўйича лойиҳалаш-ҳисоблаш, ҳисоб-чизма ишларини бажариш ва ҳимоя қилиш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичларини таҳлил этиш кабиларга қодирлик;

• дидактик маҳоратлар – мустақил равишда таълимнинг муайян мақсад-вазифаларини баён қилиш ҳамда оддий ва мураккаб деформациялар кесимида ички куч ва кучланишларни аниқлаш жараёнларида нашрий қўлланмалар (тарқатма материал, технологик-йўриқли харита, слайд, плакат, картина, диаграмма, жадвал, эпюра ва шу кабилар) ва жиҳозлар (ахборот узатиш техник воситалари: диапроектор, графопроектор, кинопроектор, электрон доска ва бошқалар)ни қўллаш, ўқув-лаборатория жиҳозларининг тузилиши, фойдаланиш механизмини намойиш қилиш кабиларга лаёқати шаклланиши;

• конструктив-технологик маҳоратлар – асосий чекланишлар негизида конструкция ва унинг қисмларига мос лойиҳалаш-ҳисоблаш чизмаларни тайёрлаш, технологик-йўриқли хариталар, йўналтирувчи тест ва кейслар бўйича лаборатория шароитида ўлчов асбоб-ускуналар, синов машинаси ёки механизмлар, техник-технологик қурилмалар сингари жиҳозлар воситасида материалларнинг асосий механик тавсифларини тажрибавий аниқлаш ҳамда мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворликка лойиҳалаш-ҳисоблаш механизмини ўзлаштириш, пировардида ихтирочилик-конструкторлик, шунингдек илмий-тадқиқот ишларини бажаришда уларни қўллай олишга қодирлик;

• махсус маҳоратлар – келгусида ҳаётий заруриятдан келиб чиққан ҳолда реал иқтисодиёт тармоқларининг қайсидир соҳаси доирасидаги тор касбий ёки турдош касблар бўйича фаолият юритишга эҳтиёж сезилганда, албатта, мазкур фаолиятга мос тармоқ таълим дастури негизида зарурий фанларни мустақил таълим доирасида ўзлаштиришга қодирликдан иборат.

Таъкидлаш ўринлики, ҳар бир талаба муаммонинг мазмун-моҳиятига кўра ушбу компетенция доирасида шахслар билан ишлаш ёки бирор гуруҳ (команда) таркибида ишлаш маҳоратига ҳам эга бўлиши лозим.

4. *“Тизимли амалий-илмий компетенция”* таркибида бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда “Билимларни амалда қўллаш”, “Ихтирочилик, конструкторлик ва илмий тадқиқот ишларига мойиллик”, “Мўлжалланган маррага эришишга интилиш”, “Сифат ва самарадорликка масъуллик”, “Янги инновацион ғояларни тўплаш ва амалиётга жорий этишга интилиш” каби асосий компонентлар ўз аксини топган.

Энди “Материаллар қаршилиги” фанини ўзлаштириш баробарида босқичма-босқич талабаларнинг билими, кўникма ва малакалари ҳамда компетенциясига қўйиладиган энг муҳим умумий талабларни баён қиламиз:

• билими бўйича талаблар – ДТС, ўқув дастур ва ўқув режа талаблари доирасидаги минимал талаблар юзасидан тушунчалар, фаннинг ўрганиш ва тадқиқот мавзуи, ривожланиш тарихи, фаннинг назарий-амалий ва тажрибавий жиҳатларига кўра узлуксизлик ва узвийликнинг моҳиятини очиш, фаннинг муҳандислик амалиётидаги ўрни, мақсади ва вазифалари, кесиш усулининг моҳияти ҳамда моделлаштириш жараёнларини англаш, мустаҳкамлик, бикрлик, устуворликка ҳисоблашда қўлланилаётган услуб ва методларнинг моҳиятан фарқлаш, фаннинг дастурий ва дидактик имкониятлари, таълим-тарбия жараёнида қўлланилиши кўзда тутилаётган ахборот ва педагогик технологиялар ва бошқалар;

• кўникма ва малакалар бўйича талаблар – ўқув-методик ва моддий-техник таъминотларни таҳлилий ўрганиб, таълимга жорий эта бориш, дидактик тамойиллардан ўринли фойдалана олиш, таълимнинг бевосита фанга алоқадор шакл, услуб ва воситаларидан фойдаланиш, конструктив ҳисоблашларнинг дастлабки босқичида конструкция ёки унинг қисмларининг ҳақиқий кўриниши ҳамда ишлаш жараёнига мос келувчи ҳисоблаш чизмаси ва моделини шакллантириш, таянчларни схематик тасвирлай олиш, статика тенгламалари асосида реакцияларни ҳисоблай олиш ва тўғрилигини асослаш, қўлда ёки Mathcad дастурини қўллаб, ички зўриқишларнинг эпюраларини қуриш ва хавфли кесимни топиш, муаммонинг физик-механик-технологик жараёнларини таҳлил этиш баробарида тегишли формулаларни келтириб чиқариш ва ундан амалда фойдаланиш, муаммога статик, геометрик ва физик томондан изчил ёндашиб, аниқланган натижаларни тўғри синтезлашни уддалаш, ҳисоблаш билан боғлиқ формулаларнинг мазмун-моҳияти ва уларни қўллашга доир мисол-масалаларни еча олишни уддалаш, лойиҳалаш-ҳисоблашнинг услуб ва методларини замонавий педагогик технология, интерфаол усуллар ва инновацион методлар билан уйғунлашган ҳолда қўллай олиш, Internet материалари, ўқув-лаборатория жиҳозларидан фойдаланиш, эгалланган билимни назорат қилиш ва баҳолаш усулларни қўллаш ва шу кабилар;

• компетенция бўйича талаблар – касбга бевосита дахлдор муҳандислик муаммоларининг инновацион ечимларида дидактик талаблар негизида ҳаётий амалий-тажриба, маҳорат ва билимларни эгаллашга йўналтирилган мақсадли ҳаракатлар.

Шу ўринда *“Талабалар компетенцияси бўйича талаблар”*нинг таркибини ва унинг ғоят муҳимлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Хусусан,

а) тадқиқот методлари доирасида муаммога статик, геометрик ва физикавий томондан кетма-кет ёндашиш ва синтез жараёнида талаб этилаётган куч ва деформацион параметрларни аниқлашга доир мисол-масалалар ечиш баробарида конструктив муаммоларни ҳал қилиш;

б) мавжуд жиҳозларда тажрибалар ўтказиб, материалларнинг эластиклик, пластиклик ва энергетик хоссаларини, вал, тўсин ва рамаларнинг деформация ва зўриқишларини экспериментал аниқлаш ҳамда уларни мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворликка доир ҳисоблашларда қўллай олиш;

в) брусларни мустаҳкамлик ва бикрликка ҳисоблаш жараёнларида муаммога статик, геометрик ва физик томондан изчил ёндашиб, мумкин қадар компьютерлаштирилган ўқитиш технологияси доирасида Mathcad дастури ёрдамида, тегишли параметрларни аниқлаш ва натижаларни хулосалаш, шу аснода “Кейс стади”, “Фикрлар ҳужуми”, “Тармоқлар” методи, “Кластер” ва “ФСМУ” таълим технологияларини қўллаш;

г) мустақил таълим доирасида халқаро Internet тармоғидан олинган материалларни таҳлилий ўрганиш

ва улардан таълимда ўринли фойдаланиш, ихтирочилик-конструкторлик ва илмий-тадқиқот йўналишларида фаол қатнашиш;

д) назарий, амалий ва тажриба натижалари сифати ва самарадорлигини холисона, тезкор, шаффоф ва адолатли баҳолаш механизмини эгаллаш сингари касбий муҳим универсал сифатлар ва қобилиятларни амалда намоён қилишдан иборатдир.

Дарҳақиқат, таянч малака ва компетенциялар шахс – талаба, яъни бўлғуси мутахассис (ходим)нинг келгусида ўзининг муайян касбий фаолиятини самарали бажариши учун маъсулиятлилик, ишончлилик, мустақиллик, мослашувчанлик, креативлик (ижодийлик), маҳоратлилик, оперативлик, инновацион ғояларни қўллаш, мақсадли қарор қабул қилиш сингари қатор касбий муҳим сифатлари – қобилиятлари ва реал таълимий тажрибаларида ижобий таъсир кўрсатади.

Хулосалар. Муаллифлар кўп йиллик педагогик тажрибаларга ва ушбу тадқиқот натижаларига таяниб, *"компетенциявий ёндашув талаблари асосида касбий-техникавий таълимни тизимли ташкил этиш ва олиб бориш мақсадида, энг аввало, шахсга йўналтирилган таълимни жорий этиш баробарида таянч малака ва компетенциялар ривожига эришиш мумкин*"лигини эътироф этадилар.

Шунингдек, кўпгина техник адабиётлар сингари *"Материаллар қаршилиги" фанидан ҳам янги авлод дарсликлари яратишда бевосита талаба фаолиятига алоқадор бўлган компетенциялар тўлақонли, тизимли, аниқ кўрсатилмоғи ҳамда касбий-техникавий таълим педагоглари компетенциявий ёндашувнинг муҳимлигига эътиборли бўлишлиги"*ни ўта зарурий ҳол, деб ҳисоблайдилар.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сонли Қарори. – Т.: / "Халқ сўзи", 2017.

2. Nabiyev A. Materiallar qarshiligi (nazariyalar va masalalar). Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashr. –T.: "Navro'z" 2019, 412-b.

РЕЗЮМЕ

Мақолада иқтисодиёт жадал суръатларда ривожланаётган, глобаллашаётган бугунги ахборотлашган жамиятда таълим назарияси ва амалиётида компетенциявий ёндашув доирасида рақобатга қодир муҳандис кадрлар фаолиятига қўйилаётган замонавий талаблар баён этилмоқда. Шунингдек, "Материаллар қаршилиги" фанида эгалланиши кўзда тутилган компетенциявий ёндашув (модуль)нинг шакл ва мазмунлари ёритилмоқда.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются современные требования, предъявляемые к деятельности инженеров быть конкурентноспособными в сегодняшнем глобализационно-информационном обществе, при развивающейся быстрыми темпами экономике в рамках компетентного подхода к практике и теории образования. Также освещаются формы и содержание компетентных подходов (модулей) по предмету "Сопротивление материалов".

SUMMARY

This article sets out modern requirements for competitive engineering and technical personnel in the framework of a competency-based approach to the theory and practice of education in the modern information economy in the world. It also explains the forms and content of the competency-based approach (module), in the course "Material Resistance".

КОНУССИМОН УЗАТМАЛАРНИ ЛОЙИҲАЛАШДА НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ УЙҒУНЛИГИ МУАММОЛАРИ

А.Н.Набиев - *техника фанлари номзоди, профессор*
Тошкент кимё технология институти
К.А.Каримов - *техника фанлари доктори, профессор*
Б.Т.Каримов – *катта ўқитувчи*
Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: касбий-техникавий таълим, назария ва амалиёт яхлитлиги, дидактика, инновацион ёндашув, рақобатбардошлик, компетентлик,контакт кучланишлар, мустакамлик.

Ключевые слова: профессионально-техническое образование, единство теории и практики, дидактика, инновационный подход, конкурентоспособность, компетентность,контактные напряжение,прочность.

Key words: Vocational education, unity of theory and practice, didactics, innovative approach, competitiveness, competence, contact stress, strength.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги "Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси" тўғрисидаги ПФ-5847-сонли Фармонининг "Олий таълим тизимининг жорий ҳолати ва мавжуд муаммолар" номли иккинчи бобида "Амалдаги малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари мазмун жиҳатидан битирувчиларда амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналти-рилмаган"лиги алоҳида таъкидланган [1].

Шунингдек, амалдаги автомобилсозлик ва тракторсозлик йўналишлари учун ДТСда бакалавр академик даражасида таълим олаётган талабаларни касбий тайёрлаш жараёнида уларга лойиҳаланган машина узатмаларининг ишлаш лаёқатини лойиҳа ва текширув ҳисобларини бажариш йўли билан таъминлаш талаблари қатъий белгиланган [9]. Шунга кўра касбий-техникавий таълимда назария ва амалиёт яхлитлигини таъминлашда инновацион ечимлар олиш ўта долзарб муаммо сифатида қаралмоқда.

Мазкур муаммо компетенциявий ёндашув талаблари доирасида таҳлилий ўрганилганда хорижда М.Иванов, С.Чернявский ва юртимизда И.Сулаймонов, Ш.Шообидов, М.Курганбеков, А.Мойдинов сингари педагог-олимлар яратган ўқув адабиётлари гарчи таълимда кенг қўлланилаётган бўлсада, малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш сифати-самарадорлигини оширишга қаратилган янги инновацион ва педагогик технологияларни жорий этиш суръатини янада кучайтириш мақсадида ушбу дарслик-ўқув қўлланмалар негизида назария ва амалиёт уйғунлигини таъминловчи дидактик ўқув-билув материаллари яратиш ва уларни амалиётга жорий этишни тақозо этмоқда.

Негаки, талаба фақат маъруза машғулотларидагина эмас, балки амалий- лаборатория машғулотларида ҳам гўёки янги ўқув-билув материалларига дуч келмоқда.

Мазкур муаммога методологик нуқтаи назардан ёндашилганда, тадқиқот мавзуи бўйича педагогик ва методик адабиётлар, шунингдек олий техника таълими муассасалари ва алоҳида профессор-ўқитувчиларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш, конструктор фаолияти мазмуни билан ҳамоҳанг ҳолда яратувчанлик, ихтирочилик қобилиятларига эга илғор ишчи ва муҳандис-техник ходимларнинг ижодий меҳнати усуллари таҳлилларидан фойдаланилган.

Бугунги кун саноатининг ривожини таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси нуқтаи назардан баҳоласак, албатта мухандис кадрлардан талаб этилаётган мукаммалликка эришишда олий таълим муассасаларида касбий тайёрлаш жараёнларини такомиллаштириш баробарида сифат ва самарадорликни юқори босқичга чиқариш талаб этилади. Бу эса ўз навбатида инновацион ёндашган ҳолда таълимнинг юқори самара берувчи янги педагогик технологиялар ва дидактик ўқув материаллари асосидаги назария ва амалиёт уйғунлигини таъминлашда таълим шакли, метод ва усулларини замонавийлаштириш ва ўқув жараёнига жорий этишни тақозо этади.

Қайси йўсинда касбий-техникавий таълимда назария ва амалиёт ўртасидаги алоқани рефлексив топшириқлар ёрдамида кучайтириш ва мустаҳкамлаш масаласи азалдан бош муаммо бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда [11].

Таъкидлаш ўринлики, “Машина деталлари”, “Техник механика” ва Амалий механика” фанларидан рефлексив топшириқ сифатида курс иши ёки лойиҳасини бажаришда талабалар конуссимон узатмаларни лойиҳалашда муайян катта қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Хусусан, умумтаълим ва умумтехник фанлардан олган билимларини амалда мустақил қўллаш, курс лойиҳасини бажаришда мустақил қарорлар қабул қилиш ва фикрлаш, соҳадаги стандартлар ва мавжуд конструкцияларга таянган ҳолда масалага тўғри ечим топиш, адабиётлардан тўғри фойдаланиш кўникмаларининг етарли эмаслигидир. Бундай камчилик ва муаммоларнинг пайдо бўлиши заминида, табиийки, навбатдаги муаммолар вужудга келади.

Дарвоқе, Концепциянинг Олий таълим тизимининг жорий ҳолати ва мавжуд муаммолар номли иккинчи бобида “Талабаларда танқидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш кўникмалари шакллантирилмаган”лиги танқид остига олинганлиги ҳам айни муддаодир.

Бу эса албатта таълим-тарбия савиясини юқорисифат даражасига кўтарувчи ва ёшларни мустақил ҳаётий касбий фаолиятга тайёрловчи замин ҳисобланган назария ва амалиёт уйғунлигидаги дидактик материалларнизудликда ишлаб чиқиш ва жорий этишни талаб этади.

Ўтказилган тадқиқотларимиз шуни тасдиқлайдики, айниқса “Машина деталлари” фанидаги назарий таълим дарсликлари билан амалий адабиётлар орасида уйғунлик тўлақонли таъминланмаган.

Сир эмаски, конуссимон узатмаларнинг геометрик ўлчамлари цилиндрсимон узатмаларникига нисбатан анча мураккаб, чунки унда ташқи, ички ва ўрта ён кесимлар бўйича ўлчамлар мавжуд. Бу ўлчамлар азалдан таълим олувчиларга қулайлик келтириш мақсадида битта катталик учун айнан бир хил ҳарф билан белгиланиб, фақат индекслари билан фарқланади, холос. Ташқи ён кесим ўлчамлари индексига е, ўрта кесимда эсаmҳарфи қўйилади:R_e –ташқи, R_m –ўрта конуслик масофалари. Ташқи ён ўлчамлар ўлчашга қулай бўлганлиги учун чизмаларда шу ўлчамлар кўрсатилади, ўрта кесимдаги ўлчамлардан куч ҳисобларида фойдаланилади. Асосий муаммолардан бири шундаки, барча назарий адабиётларда ташқи ва ўрта конуслик масофаси, бўлувчи диаметр ва айлана модулларнинг бир-бирига боғлиқлигини кўрсатиш билан чекланилган, холос.

Конуссимон узатманинг лойиҳа ҳисобини бажаришда аниқланиши зарур бўлган асосий геометрик ўлчамлари:ташқи айлана модули m_e, ташқи конуслик масофаси R_e, тиш узунлиги b, шестернянинг ташқи бўлувчи диаметриd_{e1}, ўрта бўлувчи диаметри d_1, ғилдирак ва шестернянинг ташқи айланаси диаметрлари d_{ae1} ва d_{ae2}, ўрта айлана модуль m, ўрта диаметр бўйича шестерня кенглиги коэффициенти ψ_{bd}ва шу каби асосий геометрик ўлчамларни ҳисоблаш формулалари ва ҳисоблаш методикаси амалдаги [2, 3, 4, 5] назарий адабиётларнинг ҳеч бирида келтирилмаган. Бу эса фанни ўзлаштиришга тўсқинлик қиладиган иккинчи муаммодир.

Ҳатто,назарий адабиётларда келтирилган узатмани контакт σ_H, ва эгувчи σ_F,кучланишлар бўйича мустаҳкамликка текшириш формулалари ҳисоблаш методикасига боғланмаган – бу учинчи муаммо.

Аниқроғи, назарий жиҳатдан умумий ҳолда келтириб чиқарилган аксарият формулалар бевосита амалий ҳисоблаш-лойиҳалашда қўллашга мослаб ёзилмаган. Бу ҳам етмаганидек, улар турли адабиётларда турлича изоҳланмоқда, яъни фан кўп йиллик ривожланиш тарихига эга бўлса-да, методологик нуқтаи назардан тизимлаштирилмаган, ягона белгилаш амалиёти мавжуд эмас ва ҳоказо.

Оқибатда, ўзлаштиришда чалкашлик ва қийинчиликлар сезилиб, талаба ва ҳатто ёш педагогларда ҳам психологик ноқулайликлар пайдо қилмоқда.Масалан,назарий адабиёт [2]да конуссимон узатманинг контакт кучланиши $\sigma_н$бўйича мустаҳкамликка текшириш формуласи қуйидаги

$$\sigma_H = Z_H Z_M Z_\varepsilon \sqrt{\frac{\omega_{Ht}\sqrt{u^2+1}}{0{,}85 d_{m1} u}} \le \sigma_{HP}$$

назарий адабиёт [3, 5]ларда

$$\sigma_H = 1{,}18 \sqrt{\frac{E_{\text{кел}} T_1 K_H}{\vartheta_H d_{m1}^2 b \sin 2\alpha}\left(\frac{\sqrt{u^2+1}}{u}\right)} \le [\sigma_H]$$

назарий адабиёт [4] да эса

$$\sigma_H = 1{,}18 \sqrt{\frac{E_{\text{кел}} T_1 K_H}{Q_H d_{m1}^2 b \sin 2\alpha}\left(\frac{\sqrt{u^2+1}}{u}\right)} \le [\sigma_H]$$

кўринишида берилган.

Худди шундай, конуссимон ғилдирак ташқи айланаси диаметри d_{e2} қийматини аниқлаш формуласи [3, 5] назарий адабиётларда

$$d_{e2} = 1{,}7 \sqrt[3]{\frac{E_{\text{кел}} T_2 u K_{H\beta}}{\vartheta_H [\sigma_H]^2 (1-K_{be}) K_{be}}},$$

кўринишида, [4] назарий адабиётда

$$d_{e2} = 2{,}9 \sqrt[3]{\frac{E_{\text{кел}} T_2 u K_{H\beta}}{Q_H [\sigma_H]^2}},$$

шаклида, [2] назарий адабиётда эса формула конуссимон шестерня ташқи айланаси диаметрини ҳисоблашга мўлжалланган бўлиб, у

$$d_{m1} = K_d \sqrt[3]{\frac{T_1 K_{H\beta}\sqrt{u^2+1}}{0{,}85 \psi_{bd} \sigma_{HP}^2 u}}$$

тарзида берилган.

Афсуски, амалиётга мўлжалланган адабиёт[6]да эса конуссимон ғилдиракни контакт кучланишга текшириш формуласи қуйидагича кўринишда берилган:

$$\sigma_H = \frac{335}{R_e - 0{,}5b}\sqrt{\frac{T_2 K_H \sqrt{(u^2+1)^3}}{b u^2}} \le [\sigma_H].$$

Ёки, конуссимон ғилдирак диаметри d_2қийматини аниқлаш формуласи эса қуйидагича кўринишда ифодаланган:

$$d_{e2} = K_d \sqrt[3]{\frac{T_1 K_{H\beta} u}{[\sigma_H]^2 \left(1 - 0{,}5\psi_{bR_e}\right)^2 \psi_{bR_e}}}.$$

Бу борадаги илмий-методик қарашларни давом эттириш баробарида формула ёрдамида ҳисоблаб топилган натижа ва узатиш сони u амалдаги ГОСТ 12289-76 да келтирилган стандарт қатордан яхлитласа-да, аммо бу стандарт қаторлар [2, 3, 4, 5] назарий адабиётларнинг ҳеч бирида келтирилмаганлигига дуч келдик. Қолаверса, бу хақда кўпинча маъруза машғулотларида етарлича тушунчалар шакллантирилмаганлиги боис, талабаларда соҳадаги стандартларга таянган ҳолда масалага тўғри ечим топишда муаммолар туғилмоқда.

Конуссимон узатма тишларни контакт $K_H = K_{H\beta}K_{H\alpha}K_{Hv}$ва эгувчи $K_F = K_{F\beta}K_{Fv}$кучланишлар бўйича юкланиш коэффициенти уч ва икки кўпайтувчилардан ташкил топганлиги, уларнинг ҳар бири алоҳида формула ёки мураккаб графикавий усулда аниқланиши назарий адабиётларда кўрсатилган. Табиийки, бундай ёндашув амалиёт ёки мустақил таълим доирасида талабадан кўп вақт ва меҳнат талаб этади.

Барча илмий-методик таҳлиллар шуни тасдиқлайдики, талабаларнинг лойиҳа ҳисобларини бажаришда чалғиш ёки иккиланиш каби ҳолатларни бартараф этиш ва стандартлардан унумли фойдаланиш кўникма-малакаларини такомиллаштириш мақсадида назарий ва амалий адабиётлар орасидаги уйғунликни таъминлашга йўналтирилган янги авлод ўқув адабиётларини яратиш долзарбдир.

Муаммога психологик нуқтаи назардан ёндашилса, “узундан узоқ” ҳисоблашларнинг кўп вақт ва мехнат талаб қилиши талабани зериктиради. Худди шу сингари бошқа коэффициентларни ҳам қайси жадвалдан қай услубда тез ва қулай топиш назарий адабиётларда тўлақонли баён этилмаганлиги айни пайтда назарий ва амалий таълим яхлитлигини таъминлаш зарурияти эътибор талаб муаммолигидан дарак бермоқда.

Назарий ва амалий ҳаракатлар ўртасидаги тўғри боғлиқликнинг бузилишига олиб келадиган хатолар ва қийинчиликларнинг барча турлари таълим бериш услубларининг номукаммаллиги билан боғлиқ [7].

Мазкур мақоладаги биринчи муаммони, яъни назария ва амалиёт уйғунлигини тўлақонли таъминлаш мақсадида:

а) конуссимон узатмаларни лойиҳалашда иккиланишларни бартараф этиш учун, узатманинг барча геометрик ўлчамларини амалий аниқлаш формулалари барча назарий адабиётларда айнан бир хилга келтириш;

б) лойиҳалаш жараёнидаги чалғишларни бартараф этиш мақсадида барча назарий ва амалий адабиётлардаги формулаларни уйғунлаштириш ва фойдаланишга қулай ҳолга келтириш;

в) амалий кўникмалар шаклланишини яхшилаш, вақт ва меҳнат сарфини камайтириш учун зарурий коэффициентлар қийматларини аниқлашнинг осон усуллари назарияда ҳам ўргатилиши;

г) Концепция режаларига таянган ҳолда кўпроқ амалий кўникмалар шаклланиш мақсади да конуссимон узатмаларни ҳисоблаш методикасини назарий ва амалий адабиётларда уйғунлаштириш ниҳоятда зарурдир.

Яна бир муаммоли жиҳатга диққатни жалб этамиз. Умумтаълим мактабларида ўқиш–бўлажак мутахассисларни касбий тайёрлашнинг олий таълимгача бўлган босқичи бўлиб, бунда табиий холда касбий билим ва кўникмага айланувчи кўплаб билим ва кўникмалар шаклланади [8].

Бундан кўринадики, талабалар умумтаълим ва улар асосида умумтехник фанлар асосларини яхши ўзлаштиришлари учун назария ва амалиёт уйғунлиги умумтаълим фанларида ҳам таъминланиши зарур.

Машина узатмаларини лойиҳалаш жараёнида ҳисоблаш-лойиҳалаш натижаларининг мукаммаллиги ва илмий асосланганлиги умумтаълим ва умумтехник фанларнинг назарий ва амалий таркибий қисмлари орасидаги ўзаро уйғунлик таъминланишида намоён бўлади.

Шу ўринда Концепциянинг тўртинчи боби – “Концепцияни амалга оширишдан кутилаётган натижалар”да “... халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартлари жорий этилади, жумладан, ўқув дастурларида назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига босқичма-босқич ўтилади”, дейилган. Албатта, бу амалий кўникмаларни шакллантириш долзарб муаммо эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Амалиёт билан боғланмаган билимлар, шак-шубҳасиз тезда Инсон хотирасидан кўтарилади. Шунинг учун ҳам педагиканинг муҳим тамойилларидан бири – “назариянинг амалиёт билан бирлиги”ни ўқув жараёнига тадбиқ этиш зарурати муҳим аҳамият касб этмоқда [10].

Компетенциявий ёндашув талаблари доирасида малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш сифати-самарадорлигини оширишга йўналтирилган иккинчи муаммони бартараф этишга йўналтирилган илмий ғояларимиз:

а) олинган барча билимларни амалда қўллай билиш кўникмалари шаклланишини такомиллаштириш мақсадида назария ва амалиёт уйғунлигини барча умумтаълим, умумтехник ва махсусфанларда параллел равишда таъминлаш;

б) конуссимон узатмаларини лойиҳалашда мустақил қарорлар қабул қилиш ва фикрлаш кўникмалари шаклланишини яхшилаш мақсадидабарча ўқув адабиётларидаги иккиланиш ва чалғишликларга сабаб бўлувчи омилларни бартараф этиш;

в) соҳадаги стандартлар ва мавжуд конструкцияларга таянган ҳолда муҳандислик амалиёти юзасидан тўғри, оптимал ечим топиш кўникмаларини такомиллаштириш учун талабалар конуссимон узатмаларни лойиҳалаш жараёнида улардан ўринли фойдаланиб,ҳар бир параметрнинг мазмун-моҳиятларини тўлақонли англаб етишларини таъминлаш;

г) конуссимон узатмаларни лойиҳалашда адабиётлардан тўғри фойдаланиш кўникма-малакаларни компетенциявий ёндашув етарли даражада шакллантиришдаталабалар томонидан лойиҳалаштириш жараёнида энг биринчи кўмакдош ва маслаҳатдош эканлигини, яъни техник адабиётлар мисолида китобхонликни кучайтириш ҳам давр талабига мос эканлигини унутмасликни тақозо этади.

Натижа ва мулоҳазалар.

1. Конуссимон узатмаларни лойиҳалашдаги муаммолар амалдаги техник адабиётлар негизида назария ва амалиёт уйғунлигини таъминлай оладиган дидактик ўқув материалларини зудликда ишлаб чиқиш ва таълимга қўллаш билан ўз ечимини топади.

2. Барча махсус фанлар умумтаълим ва умумтехник фанлар негизида шаклланишидан келиб чиқиб, бакалавр академик даражасида муҳандислик билим, кўникма-малакалар ва тегишли компетенциялар шакллантирилиши учун асосий эътибор фақатгина умумтехник ва махсус фанларга қаратилмаслиги, балки улар умумтаълим фанлари асосларини ўрганиш жараёнидан бошлаб амалга оширилиши лозим, акс ҳолда таълимда узлуксизлик талаблари вертикал йўналишда таъминланмайди.

Хулосалар. Талабаларнинг конуссимон узатмаларни лойиҳалашдаги конструкторлик компетенциялари, креатив фикрлашлари, интеллектуал салоҳиятлари сингари шахсий фазилатларини янади тизимли шакллантириш мақсадида:

- назария ва амалиёт уйғунлиги бирлиги ва ниҳоят яхлитлигини таъминлашга йўналтирилган дидактик ўқув материаллари ишлаб чиқиш ва уларни таълимга жорий этиш;
- илғор хорижий олий таълим муассасалари тажрибасидан ўринли фойдаланиш; назарийлашган таълим тизимидан зарурий кўникма-малакалар шакллантиришга йўналтирилган амалий таълим тизимига ўтиш зарур.

Зеро, таълимда назария ва амалиёт уйғунлиги, бирлиги ва ниҳоят яхлитлигини таъминлашга қаратилган дидактик тамойил амалдаги Концепция талабларига мос келувчи илмий-таълимий ёндашув ҳисобланиб, таълим сифати ва самарадорлигини оширишга қаратилгандир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”. –Т.: / “Халқ сўзи”, 2019 йил 9 октябрь, №209(7439).
2. Сулаймонов И. Машина деталлари. Дарслик. –Т.: “Ўқитувчи”, 1981, 303-б.
3. Иванов М., Финогенов В. Детали машин. –М.: “Высшая школа”, 2000, -С.383.
4. Shoomidov Sh.A. Mashina detallari. Darslik. -T.: “O`zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashrieoti, 2014, 444-б.
5. M. Kurganbekov, A. Moydinov. Mashina detallari // O`quv qo`llanma. I va II qismlar. –T.: “Fan va texnologiya”, 2015, 384-б.
6. Чернавский С.А. и др. Курсовое проектирование деталей машин. -М.: “Машиностроение”, 1988, -С.415.
7. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. Процесс способы решения технических задач. –М.: “Педагогика”, 1975, -С. 179, 304.
8. Непрерывное профессиональное образование: теория и практика: Сборник статей. Под общей редакцией д-ра пед. наук, профессора Э.Г.Скибицкого. –Новосибирск: 2014.САФБД-423. – С.149, 153.
9. Автомобилсозлик ва тракторсозлик бакалаврят таълим йўналишлари давлат стандарти. –Т.: Республика олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2014 йил 10 мартдаги 84-сонли буйруғи. 12, 40-б.
10. Бектемирова Р.И. Педагогический принцип связи теории с практикой и его реализация в школьном обучении: на примере математики.Дис.канд. пед. наук. –Владикавказ: 2007, -С. 11, 322.
11. Lily Orland-Barak, Hayuta Yinon. “When theory meets practice: What student teachers learn from guided reflection on their own classroom discourse” Teaching and Teacher Education 23 (2007) 957–969.

РЕЗЮМЕ

Мақолада малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш жараёнида конуссимон узатмаларни лойиҳалаш назарияси ва амалиёти уйғунлигини таъминлашда инновацион ечимлар олиш долзарблиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье излагается актуальность получения инновационных результатов при проектировании конических передач, обеспечивающие сообразности теории и практики в процессе подготовки квалифицированных, конкурентоспособных кадров.

SUMMARY

The article outlines the relevance of obtaining innovative results in the design of bevel gears, ensuring the consistency of theory and practice in the process of training qualified, competitive personnel.

КРЕДИТ-МОДУЛЬ ТИЗИМИ – ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА

О.А.Ғаниев – *ўқитувчи*

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: модулли ўқитиш, компетенция, компетенциявий ёндашув, дидактик мақсад, таълим мазмуни, ECTS, таълим воситалари, ҳажм.

Ключевые слова: модульное обучение, компетенция, компетенционный подход, дидактическая цель, содержание обучения, ECTS, средства обучения, объём.

Key words: Moodle education, competence, competence approach, didactic aim, content of education, ECTS, educational means,volume.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида юқори малакали кадрлар тайёрлаш борасида олий таълим тизими олдида бугунги кунда ўз ечимини кутаётган бир қатор муаммо ва камчиликлар сақланиб қолаётганлиги таъкидлаб ўтилган [1]. Жумладан, амалдаги малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари мазмун жиҳатидан битирувчиларда амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилмаганлиги, талабаларда танқидий фикрлаш кўникмалари етарли эмаслиги, таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг мустаҳкам интеграцияси таъминланмаганлиги, илғор хорижий тажрибадан самарали фойдаланилмаётганлиги, олий таълим муассасаларида таълим сифати халқаро талабларга жавоб бермаётганлиги кабиларни келтириб ўтиш мумкин.

Айни пайтда олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш борасида энг устувор йўналишлар қаторида олий таълим муассасаларида ўқув режаларни кредит-модуль тизимига ўтказиш механизмларини ишлаб чиқиш, индивидуал таълим траекторияларига асосланган, талабаларда креатив фикрлаш, амалий кўникмаларни – компетенцияларни шакллантиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш каби вазифалар белгилаб берилган.

Республикамиз олий таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар пировард натижада жаҳон стандартларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлаш, олий таълим муассасаларида таълим сифатининг халқаро эътироф этилишига эришишдан иборат.

Кредит-модуль тизими – бу модуль таълим технологиялари ва таълим олувчиларнинг модуль мазмунини ўзлаштириши учун зарур бўлган ўқув юкламасини ўлчаш бирлиги сифатидаги кредитлар асосида ўқув жараёнини ташкил этиш моделидир. Кредит-модуль тизимида унинг иккита жиҳатига эътибор қаратилади: 1) таълим олувчиларнинг мустақил ишини ташкил этиш; 2) ўқув жараёнида кредит-модуль тизими ва таълим олувчиларнинг ўқув ютуқларини баҳолашнинг шаффоф тизимини жорий этиш.

Ўтган асрнинг 60-йилларида модулли ўқитиш аввало АҚШ, Буюк Британия ва Канадада кенг ёйила бошлади. ЮНЕСКОнинг 1972 йилда Токиода ўтказилган халқаро конференциясида модуль тизими узлуксиз таълим тизимининг (катталар таълими) энг самарали тармоғи сифатида тавсия қилинган эди. Кейинчалик бу нафақат катталар, балки ўқувчи-ёшлар таълимида ҳам кенг тарқалди.

Ўқув жараёнини модулли ёндашув асосида ташкил этиш орқали таълим сифатини таъминлаш, таълим натижаларининг ўзаро тан олинишига ҳамда талабалар мобиллигига эришиш борасида Болонья жараёни иштирокчиларидан Франция, Дания, Швеция, Буюк

Британия каби Европа давлатлари, Россия Федерацияси, Белоруссия, Украина, Қозоғистон Республикаси каби МДҲ мамлакатлари ўз таълим тизимида бугунги кунда юқори натижаларга эришмоқда.

Илмий-услубий адабиётларда модуль, кредит ва компетенциялар яхлит бир тизимнинг ўзаро чамбарчас боғланган ҳамда бири иккинчисини тўлдириб турувчи компонентлари сифатида талқин этилади. Кредит-модуль тизими асосида ўқув жараёнини ташкил этиш компетенциявий ёндашувни талаб этади.

Модулли ўқитишда модуль тушунчаси марказий категориялардан биридир. Адабиётларда модуль тушунчаси моҳияти, таълим мазмунини модуллар асосида ташкил этиш, модулли таълим шакл ва методларини ишлаб чиқиш борасида турлича ёндашувларни учратиш мумкин.

Модулли ўқитиш ғояси Халқаро меҳнат ташкилоти экспертлари S.Posilethwait, B.Goldshmid, M.Goidshmid ва J.Russel томонидан Европа давлатларининг энг прогрессив ва самарали таълим тизимлари асосида “таълим мазмуни бирликлари” концепциясининг яратилиши билан боғлиқ равишда пайдо бўлган. Модулли ўқитишнинг биринчи вариантлари сифатида Америка мактабларида кунни модулларга бўлиш, немисларнинг ўқув материалларини дастурий бирликларга ажратиши кабилар эътироф этилади. Педагогик технологиялар соҳасида жаҳон тажрибаси таҳлили кўрсатадики, модулли таълим технологиялари бугунги кунда Европа ва АҚШ олий таълим тизимида кенг қўлланилмоқда.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, модулларда ҳамма нарса ўлчанади ва баҳоланади: топшириқлар, машғулотларда иштирок этиш, таълим олувчиларнинг бошланғич, оралиқ ва якуний даражалари. Модулда таълим мақсадлари, модулни ўрганиш вазифалари ва даражалари, кўникма ва малакалар аниқ белгилаб қўйилади.

Биринчи навбатда, умумий дидактик мақсад (УДМ) қўйилади. УДМ асосида бирлаштирувчи дидактик мақсадлар (БДМ) шакллантирилади, кейин эса модуллар яратилади (М). БДМнинг амалга оширилиши натижасида УДМга эришилади. Ўз навбатида БДМ дидактик мақсадларни (ДМ) ҳамда хусусий дидактик мақсадларни (ХДМ) шакллантириш имкониятини беради ва улар асосида ўқув элементлари (ЎЭ) белгиланади. Шундай қилиб, модулли дастур (МД) мақсадлар иерархияси асосида қурилади. Модулли таълим таркибини мақсадларга йўналтирилганлик жиҳатидан қуйидаги расмда келтирилган схема кўринишида ифода этиш мумкин (1-расм).

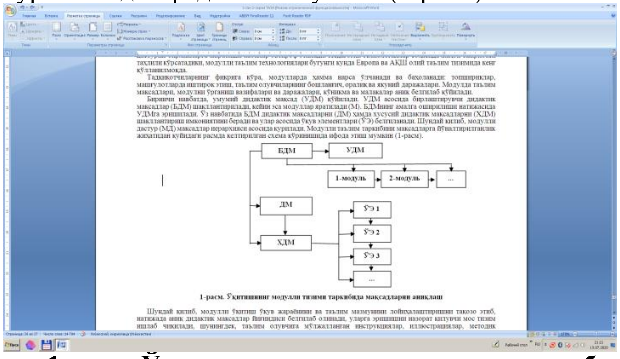

1-расм. Ўқитишнинг модулли тизими таркибида мақсадларни аниқлаш

Шундай қилиб, модулли ўқитиш ўқув жараёнини ва таълим мазмунини лойиҳалаштиришни тақозо этиб, натижада аниқ дидактик мақсадлар йиғиндиси белгилаб олинади, уларга эришишни назорат қилувчи мос тизим ишлаб чиқилади, шунингдек, таълим олувчига мўлжалланган инструкциялар, иллюстрациялар, методик кўрсатмалар билан таъминланган зарурий ўқув-услубий қўлланмалар тақдим этилади. Назорат тизимининг (кириш, жорий, оралиқ ва якуний) мавжудлиги педагогик жараённинг бориши тўғрисида ўз вақтида маълумот олиш ва зарур коррекцион ишларни амалга ошириш имконини беради. Бу эса ўз навбатида режалаштирилган натижага эришишни ҳамда ўқитувчи фаолиятини оқилона ташкил этиш имкониятини яратади.

Модуль таълимининг яна бир муҳим жиҳатларидан бири таълим олувчи таълим жараёнини ташкил этишда таълим берувчи билан бир хил ушбу жараённинг субъекти сифатида иштирок этишидадир. Айрим илмий педагогик адабиётларда модулли таълимнинг тизимлилик, бошқаларида унинг фаолиятли хусусиятлари кўрсатиб ўтилган [2].

Биз ўз тадқиқотларимизда модулли таълимни педагогик технология сифатида талқин этувчи ёндашувлар мақсадга мувофиқ эканлигини қўллаб-қуватлаймиз. Педагогик технология сифатида модулли таълим ўзида мақсадга мувофиқлик, натижадорлик, тежамкорлик, алгоритмлилик, лойиҳавийлик, яхлитлик, бошқарувчанлик, коррекциялаш ва кузатиш имкониятининг мавжудлиги каби барча хусусиятларни мужассам этади [3].

Г.Селевконинг педагогик технологиялар таснифида модулли ўқитиш дастурлаштирилган таълим турига, И.Сенновский ва П.Третьяковлар – шахсни ривожлантирувчи таълимга, М.Чошанов бўйича муаммоли таълим турига киритилади. Модулли ўқитиш айрим тадқиқотчилар томонидан инновацион таълим турларидан бири сифатида талқин этилиб, унинг блок-модулли, модуль-рейтинг, модулли-контекстли турлари ажратиб кўрсатилади [4].

Дунёнинг турли мамлакатларида ўтган давр мобайнида таълим жараёнида кредит технологияларининг ҳар хил вариантларидан фойдаланиб келинмоқда. Улар ичида Европанинг (European Credit Accumulation – ECA), Британиянинг (Credit Accumulation and Transfer System – CATS), АҚШнинг (US Credit System – USCS)лар алоҳида ажралиб туради. Охирги йилларда халқаро жамоатчилик ва мутахассислар томонидан айнан Кредитларни тўплаш ва кўчириш бўйича Европа тизими, яъни ECTS эътироф этилмоқда [5].

2000 йилларга келиб ECTS Европанинг ўттиздан ортиқ давлатларида минглаб олий таълим муассасаларида кенг жорий этилган. Европа давлатлари тажрибаси кредит тизими инновацион таълим дастурларини компетенциявий ва модулли ёндашувлар асосида яратиш борасида энг самарали тизимлардан бири эканлигини исботлади.

Ушбу тизимнинг пайдо бўлиш тарихига назар ташласак, у Болонья жараёнигача, яъни 1989 йилдаги Европа олий таълим муассасаларида ўзаро ўқитувчи ва талабалар алмашинувини амалга оширишга мўлжалланган «ERASMUS» дастури доирасида пайдо бўлган. Биринчи навбатда, ушбу тизимнинг моҳияти олий таълим муассасалари раҳбариятига ўз талабаларининг хорижда олган таълим натижаларини таълим олганлик тўғрисидаги ҳужжатларда юридик жиҳатдан тўғри расмийлаштиришга ёрдам бериш мақсадида ташкил этилганлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида мутахассислар тайёрлаш сифатини таъминлаш борасидаги бугунги олиб борилаётган тадбирлар ўқитишнинг инновацион методлари ва усулларини жорий этиш, ўқув жараёнини ташкил этишнинг ривожланган мамлакатларда самарадорлиги синовдан ўтган шаклларини татбиқ этиш, янги таълим воситаларидан ўқув жараёнида кенг фойдаланиш каби йўналишларда олиб борилмоқда.

Кредит технологияси – бу қатъий регламентлаштирилган ўқув жараёни доирасида таълим траекторияларини танлаш ва индивидуаллаштириш асосида билим, кўникма ва малакаларни мустақил ва ижодий эгаллаш даражаларини оширадиган ҳамда билим ҳажмини кредитлар кўринишида белгилашга мўлжалланган таълим технологиясидир.

Кредит тизимига асосланган ўқув жараёнида таълим олувчи ва таълим берувчи позициялари ҳам ўзгаради. Талаба пассив қабул қилувчи позициясидан ўқув жараёнининг фаол қатнашчисига айланади. Айни пайтда ўқитувчи роли ҳам кескин ўзгариб, у нафақат ахборот узатувчи, балки талабага ахборотни излаб топиш, уни қайта ишлаш, олган янги билимларни амалиётда қўллашда ёрдам берувчи вазифаларини бажаради.

Кредит технологиясига кўра ҳар бир ўқув фани бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ ва бири иккинчисидан келиб чиқадиган муаммолар йиғиндиси сифатида ўрганиш учун тақдим этилади, ушбу муаммолар талабалар томонидан мустақил ўрганиб чиқилиши назарда тутилади. Ушбу технологияни қўллаш ўқитувчиларнинг талабалар гуруҳи билан аудитория машғулотлари ҳажмини кескин камайтиришни талаб этади, айни вақтда талабаларнинг мустақил фаолиятига ажратиладиган соатлар сони ҳамда ўқитувчилар билан индивидуал ишлаш ҳажми ортади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармонига 1-илова. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz), 2019 йил 9 октябрь "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2019 йил 14 октябрь, 41-сон, 765-модда.

2. Анализ проблем и перспектив интеграции российской высшей школы в общеевропейское пространство высшего социально-экономического образования: проект Исследование ГУ-ВШЭ [Электронный ресурс] (http://new.hse.ru/sites/projects/bol/text/bolon_process_attachment.pdf).

3. Козырев В.А. Высшее образование России в зеркале Болонского процесса: науч.-метод. пособие для пед. работников вузов / В.А.Козырев, Н.Л.Шубина; Рос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. СПб., 2005, –С.429.

4. Астахова Е.В. Активизация самостоятельной учебной работы студентов технического университета в модульно-рейтинговом обучении: дисс… канд. пед. наук / Е.В.Астахова. – Кемерово: 2005.

5. Абдыгаппарова С.Б. Основы кредитной системы обучения в Казахстане. / С.Б.Абдыгаппарова, Г.К.Ахметова, С.Р.Ибатуллин.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Республикамиз олий таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида жаҳон стандартларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлаш, олий таълим муассасаларида таълим сифатининг халқаро эътироф этилишига эришишнинг баъзи томонлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена первоначальная степень подготовки кадров, отвечающих мировым стандартам в процессе реформ системы высшего образование. Приводятся примеры достижений признанных в мировом масштабе в образовательных упреждениях.

SUMMARY

The article deals with the issues of training personal meeting the reguirements of world standards in the process of reforms of higher education system. Some achievements reconized on a global scall in educational institutions ase given.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИЖОДКОРЛИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.М.Ҳамдамова – *таянч докторант*

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: ижодкорлик, қизиқиш, қобилият, дизайн, лойиҳалаш, моделлаштириш.

Ключевые слова: креативность, интерес, умение, дизайн, проектирование, моделирование.

Key words: creativity, interest, skill, design, projecting, modeling.

Республикамиз таълим муассасаларида замонавий ишлаб чиқариш, фан-техника ва жамият тараққиётининг асосий йўналишлари тўғрисидаги ютуқлардан таълим жараёнида кенг фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу эса замонавий ишлаб чиқаришнинг илмий асослари ҳамда фан-техниканинг сўнгги ютуқларидан фойдаланиб, умумтаълим мактабларида политехник таълимни амалга ошириш имконини беради.

Ҳозирги вақтда умумтаълим мактабларида ривожланган тафаккур ва кенг тажрибага эга бўлган ўқувчилар таҳсил олмоқда. Бугунги кун ўқувчилари замонавий компьютерлар, смартфон ва бошқа турли қурилмалардан фойдаланиш кўникмаларига эга бўлиб, улар ўзларининг салоҳиятини оширишда Интернет ва бошқа инновацион техника-технологиялардан кенг фойдаланмоқдалар [4:171]. Ўқитувчилар таълим жараёнида ўқувчиларнинг билим олишга бўлган қизиқишларини орттиришга, салоҳиятини ривожлантиришга, мустақил ижодий ишлаш кўникмаларининг шаклланишига, ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келмоқдалар.

Ижодкорликка бўлган эҳтиёж психофизиологик жиҳатдан қаралганда бир нечта босқичларда ривожланади. Булардан биринчиси ҳавас – эҳтиёжининг энг содда шакли бўлиб, инсон томонидан онгли бошқарилади. Иккинчиси нисбатан юқорироқ ривожланиш босқичи бўлган хоҳиш ҳам инсон томонидан онгли бошқарилиб, у шахснинг маълум буюм ёки ҳодисага нисбатан муносабатлари мажмуасини ифодалайди. Учинчиси, энг мураккаб босқич бўлган қизиқиш хоҳиши ва у боғлиқ бўлган тушунчалар асосида юзага келади. Қизиқиш ҳаётдаги ташқи таъсирлар, шахс фаолияти ҳамда таълим-тарбия жараёни таъсирида шаклланиб боради [1:82]. Бу ҳолатлар психологик омиллар – диққат, идрок, тушунча хотира, фикрлаш, сезги ва ирода хислатларига сезиларли таъсир кўрсатиб, ўқувчиларнинг шахс сифатида шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Қобилиятлар фаолият муваффақиятини белгилаб беради. Фаолият муваффақияти бу ишни амалга ошириш, у билан шуғулланиш истагини келтириб чиқаради. Шундан келиб чиқиб, қобилиятлар аниқ бир фаолият билан шуғулланишда иштирок этадилар, кўп ҳолларда эса мотивация шаклланишига туртки бўладилар. Фаолият давомида муваффақиятга эришиш мотивацияни мустаҳкамлайди, маълумки, такрорланувчи мотив, матонатли хатти-ҳаракатлар шаклида, характерга, инсон шахсий хусусиятига айланади. Шундай қилиб, шахсий хусусиятлар ва қобилиятлар бир-бирини тўлдиради, бунда улар ҳам, бошқалар ҳам мотивация, билим ва малака билан фаолиятда ва ўзини тутишда ўзаро муносабатда бўлади [2:23].

Ўқувчиларнинг техник қобилиятларининг ривожланиши мактаб давридан бошланади ва у таълим жараёнининг турли бўғинларида ривожланиб боради ва олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган даврда давом этиб, техник касбларни эгаллаган даврда яққол намоён бўлади. Асосийси, мактабда ҳар бир ўқувчининг тўғри танловини амалга оширишига ёрдам бериш лозим. Ўқувчининг қизиқиш ва қобилиятини инобатга олиб ўқитувчи унга айнан қайси йўналишни танлашига кўмаклашиши зарур, бу ўқувчиларнинг нафақат махсус қобилиятлари ва балки, уларнинг шахс сифатида шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Мактабда физика, кимё, технология дарсларида ўқувчиларнинг техник қобилиятларини ривожлантиришга йўналтиришни дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ривожлантириш мумкин. Техника билан шуғулланишга бўлган ўқувчиларнинг қизиқиши, истаги ва мойиллиги уларнинг техник касблар билан боғлиқ касбий мақсадларини аниқлаб беради [3:11]. Шунингдек, физикадан дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчиларнинг техник кўникмаларини ривожлантириш методик тизими модели таркибий қисми ўз ичига ўзаро боғланган икки тўлдирувчи мақсадларни олади: 1) ўқувчиларнинг техник кўникмаларини ривожлантириш билим, малака ва шахсий хусусиятларни шакллантиришни назарда тутади; 2) мактаб ўқувчилари орасидан техник мутахассисликларни танлашга тайёрлаш таълим йўналиши ва унда таълим олувчиларни муваффақиятли ўқишга йўналтириш лозим бўлади.

Ҳар қандай муаммони ҳал қилишни кишилар икки йўл билан амалга оширишлари мумкин.

1) аниқ стандарт ечимлар, умумий қабул қилинган схемаларни (бошқарув даражасини) қўллаш орқали;

2) мақсадга эришиш учун янги усулни ихтиро қилиш (яратиш, лойиҳалаш) ёки қурилишнинг барча элементларини янги, ўзига хос усулда (ижодий даража) амалга ошириш.

Ижод тушунчасига турли хил ёндашувлар мавжуд. Ижодкорлик – бу сифат жиҳатидан янги нарсани юзага келтирадиган ва ўзига хослиги ҳамда ижтимоий-тарихий ўзига хослиги билан ажралиб турадиган фаолият тури ҳисобланади. Ижодкорлик жараёни ҳар доим босқичма-босқич амалга оширилади ва қуйидаги тартибларни ўз ичига олади:

1) фикрнинг зиддияти, яратилиши ва асосланишидан хабардор бўлиш;

2) топшириқларни техник жиҳатдан ишлаб чиқиш ва у бўйича амалий ишлар бажариш;

3) ишда объектни синаб кўриш ва ижодий қарор натижасини баҳолаш.

Ўқувчилар ижодкорлик фаолиятини ташкил қилишда икки ўзаро боғлиқ вазифани эътиборга олиш лозим. Уларнинг биринчиси – ўқувчилар ижодкорлик фаолиятида мустақил фикрлашни ривожлантириш, билим эгаллашдаги интилувчанлиги, илмий дунёқарашини шакллантирилиши билан; иккинчиси – ўзлаштирилган билимларни таълимда ва амалий фаолиятда мустақил қўллай олишга ўргатиш билан белгиланади. Ижодкорлик ўқувчилар эгаллаётган билимларнинг мустаҳкамлиги ва мукаммаллигини таъминлаш, уларда фаол ва мустақил фикрловчи шахс хислатларини шакллантириш, ақлий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилувчи фаолият тури ҳисобланади.

Катталарнинг ижодий фаолияти кўпинча объектив ва ижтимоий кўринишдаги янгиликларни кашф этиш билан тугалланса, ўқувчилардаги бундай ижодий фаолият натижалари кўпинча субъектив ҳамда хусусий кўринишдаги янгиликларни яратиш билан ниҳоясига етади. Шуни алоҳида таъкидлаш зурурки, айрим ҳолларда ўқувчиларнинг ижодий фаолияти ҳам объектив янгиликларни яратиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шунга кўра болалардаги, яъни ўқувчилардаги ижодкорлик қобилиятини шартли равишда уч хил даражага бўлиш мумкин:

1-даража – *қуйи даража*. Бунда ўқувчилар томонидан топиладиган янгиликлар асосан субъектив кўринишда бўлади. Яъни бунда ўқувчилар илгаридан маълум бўлган янгиликларни бошқатдан "кашф" этадилар. Натижада, бу янгилик фақат шу ўқувчининг ўзи учунгина янгилик бўлади. Бироқ бу жараён ҳам осон кечмайди. Мазкур жараёнда ҳам ўқувчи кучли психологик ҳолатларни – масала моҳиятини тушуниш, англаш, тасаввур этиш, масала ечимини қидириш, айрим ечимларни таққослаш каби жараёнларни бошидан кечиради [1:93]. Шу сабабли, гарчи, натижа илгаридан маълум бўлса ҳам, айнан шу натижага келишнинг ўзиёқ ўқувчида келгусида уни объектив ижодий фаолиятга ўтиши учун замин бўлиб хизмат қилади.

2-даража – *ўрта даража*. Бунда ўқувчилар томонидан топилган янгиликлар ҳам субъектив, ҳам объектив кўринишларда бўлади. Яъни, бу даражага эришган ўқувчиларда янгилик яратиш усулларини бир мунча яхши эгаллаганлик, янгилик яратиш соҳасида бир мунча тажрибалар тўпланган ҳолатларини кузатиш мумкин [1:94]. Шу даражага эришган ўқувчиларга келгусида яхши эътибор берилса, уларнинг ижодкорлик қобилиятлари янада ривожлантирилса – улар айрим қийинчиликларни енгиб ўтиб, учинчи, яъни энг юқори даражага чиқа оладилар.

3-даража – *юқори даража*. Бунда ўқувчиларнинг топган янгиликлари асосан объектив кўринишида бўлади. Бироқ бу даражага эришиш осон эмас. Бунинг учун аввало ўқувчининг ўзида интилиш, қизиқиш бўлиши, ўқитувчи эса буни ўз вақтида пайқай олиши ҳамда ўқувчининг ижодкорлик қобилиятини ўстириш тадбирларини амалга ошириб бориши керак [1:94].

Ўқувчиларни ижодий фаолиятга жалб этиш бўйича асосий психологик-педагогик талабларни бажариш билан бирга бундай фаолиятнинг мазмунига қўйилган мақсадга ва ўқувчиларнинг ёшига мувофиқ методларни танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ўқувчиларни ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришнинг қатор самарадор методлари аниқланган, уларга қуйидагилар киради: Лойиҳалаш – лойиҳани ишлаб чиқиш ва асослаш. Лойиҳалаш натижаси – ишлаб чиқилаётган объектнинг лойиҳаси (матнлар, графиклар, чизмалар, ҳисоблар, моделлар ва бошқалар). Лойиҳалаш жараёни қуйидагича ифодаланиши мумкин: 1) илмий изланиш, муаммонинг энг яхши ечими; 2) топшириқ таърифи (асосланиши); 3) техник таклиф (олдиндан дизайн); 4) контур дизайни; 5) техник дизайн; 6) ишчи дизайн. Конструкциялаш – режалаштирилган объект (тизим) ва ишчи расмларни амалга оширишнинг батафсил схемасини ишлаб чиқиш. Биринчи навбатда дастлаб чизмалар ва ҳисоб-китоблар асосида прототип тайёрланади. Ишчи чизмалар ва техник ҳужжатлар уларни ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун тузилади [5:42].

Буюмларни конструкциялаш, манипулятив конструкциялаш, маълумотлари қисқартирилган техник ҳужжатларни қўллаш, ижодий масалаларни ҳал қилиш, ижодий топшириқларни бажариш, илгари тайёрланган конструкцияларни ўзлаштириб, ишларни қайта бажариш, хаёлий эксперимент, техник воситалар (шу жумладан тренажёрлар, компьютер дастурлари)дан фойдаланиб камчиликларни тузатиш кабиларни ўз ичига олади.

Моделлаштириш – объектларни уларни моделлари бўйича ўрганиш, ҳақиқатдан мавжуд бўлган объектлар, жараёнлар ёки ҳодисаларнинг моделларини қуриш ва ўрганиш, бу ҳодисаларнинг изоҳларини олиш,

шунингдек, тадқиқотлар қизиқтирадиган ҳодисаларини башорат қилиш.

Моделлаштириш жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

- расмийлаштириш (моделлар дизайни ва конфигурацияси, моделлар тизимлари ва тизимлар моделлари);
- ўзини моделлаштириш (турли вазифаларни белгилаш ва уларни модел асосида ҳал қилиш);
- симуляция натижаларини талқин қилиш, мавжуд реал тизимлар билан интеграция қилиш.

Ишлаб чиқариш шароитларида янги машиналар яратиш жараёнини ҳам ўқув устахоналари ва тўгарак машғулотлари хоналарида техник моделларни ясаш жараёни ҳам қуйидаги жиҳатларни ташкил қилади: техник мақсаднинг (машиналар) механизмлар конструкциясини, моделлар ясаш фикрининг вужудга келиши: техник мақсадга техник талаблар қўйиш: конструкция эскизларини тузиш ва муҳокама қилиш, технологик жараённи ишлаб чиқиш ҳамда керакли материаллар ва асбоб-ускуна, зарур жиҳозларни танлаш; мўлжалланган буюм деталларини тайёрлаш ва узелларга, узелларни буюмларга йиғиш, тайёр жиҳоз ёки мосламани синовдан ўтказиш.

Ўқувчиларда ижодкорлик қобилиятларининг ривожлантирилиш уларда техниканинг турли соҳаларига бўлган қизиқишларини оширади, уларни турли оддий қурилмаларни лойиҳалашдан тортиб, замонавий қурилмалар моделларини ясаш кўникмаларининг ҳосил бўлишига хизмат қилади, ихтирочиликка доир компетенцияларининг ривожланишида муҳим ўрин тутади.

Адабиётлар

1. Каримов И. Меҳнат таълими ўқитиш технологиялари. – Тошкент: “Фан ва технология”. 2013, 228-б.
2. Курилева Л.Н. Развитие технических способностей учащихся при обучении физике в основной школе. Дисс...канд.пед.наук. – Москва: 2017, – С. 225.
3. Шарипов Ш. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. ... дис. автореф. –Т.: 2012, 46-б.
4. Ҳамдамова Н.М. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини шакллантиришда муқобил энергия манбалари қурилмаларидан фойдаланиш имкониятлари. // Педагогик маҳорат. 2019, №5. 171-174-б.
5. Jo‘rayev H.O., Quliyeva Sh.H. va boshq. Texnik ijodkorlik va dizayn. O‘quv qo‘llanma. -Toshkent: “Turon Zamin Ziyo”, 2015, 240-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада фан-техниканинг сўнгги ютуқларидан фойдаланиб, умумтаълим мактаблари политехника таълимини амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг замонавий тараққиёти шароитида ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш шарт-шароитлари, ўқувчиларнинг ижодий ишларини ташкил этишнинг педагогик ва психологик хусусиятлари тўғрисидаги қарашлар баён қилинади. Шунингдек, ўқувчилар ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш даражалари, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини турли қурилмаларни лойиҳалаш ва ясаш орқали ривожлантириш имкониятлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использовании политехнического образования в общеобразовательных школах, развитие творческих способностей учащихся в условиях современного производства, педагогические и психологические особенности организации творческого труда учащихся, использование новейших достижений науки и техники. Рассматриваются также уровни развития творческих способностей учащихся, возможности развития их творческих способностей посредством проектирования и конструирования различных устройств.

SUMMARY

The article discusses the use of polytechnic education in secondary schools, the development of creative abilities of students in modern production, the pedagogical and psychological features of the organization of creative work of students, the use of the latest achievements of science and technology.It also covers the levels of development of students 'creative abilities, the possibilities of developing students' creative abilities through the design and construction of various devices.

БОЛАЛАРНИ СПОРТГА ЖАЛБ ҚИЛИШДА АЁЛЛАРНИНГ ЎРНИ

А.Хожаметов – *мустақил тадқиқотчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: хотин-қизлар спорти**,** соғлом турмиш тарзи, репродуктив соломатлик, жисмоний тарбия, оммавий спорт.

Ключевые слова: женский спорт, здоровый образ жизни, репродуктивное здоровье, физическая культура, популярные виды спорта.

Key words: Women's sport, healthy lifestyle, reproductive health, physical education, popular types of sport.

"Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлур" Юртбошимиз айтган ушбу сўзлар бугун жуда катта аҳамиятга моликлиги барчамизга аён. Фарзандларимизнинг соғлом ўсишида эса жисмоний тарбия ва спортнинг ўрни бекиёс. Жамиятнинг эртаси баркамол, кўчли ёшларимиз қўлида бўлмоғи учун қизларимизни, айниқса, қишлоқ қизларини спортга жалб қилиш зарурлиги, оналар соғлиги сўнгра болалар соғлиги ҳақида ўйлаш давр талаби бўлиб турибди. Бу йўлдаги саъй-ҳаракатлар, аввало, қизлар ўртасида тарғиботни кўчайтириш, соғлом авлодни баркамол қилиб тарбиялаш, жамиятга соғлом она-бола етказишда аёл мураббийларнинг ўрни ғоят муҳим. Демак, бу борадаги барча ҳаракатлар аёл мураббийларни тайёрлаш, қизларни спортга жалб қилиш, соғлом турмуш тарзини шакллантиришдан бошланади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг жамиятимизда юз бераётган туб ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришлар умуминсоний қадриятлар тизимида инсоннинг барча шахсий эҳтиёжлари, талаблари ва манфаатларини, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий-аҳлокий ва жисмоний имкониятларини янада кўтаришни тақозо этади [1].

Мамлакатимиз келажаги учун соғлом авлодни тарбиялаш ҳамда вояга етказишда жисмоний тарбиянинг аҳамияти жуда катта. Сунгги йилларда спорт ва жисмоний тарбия ёшлар ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб бориши билан бир қаторда, хотин-қизлар спортига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Республикамизда бу борада амалга оширилган салмоқли ишлар натижасида истиқлолнинг илк йилларида "Соғлом авлод учун" халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилганлиги, оналар ва болалар саломатлиги учун кураш йўлида бир қанча тадбирлар амалга оширилганлигини куриш мумкин. Биринчи давлат мукофотининг "Соғлом авлод учун" деб аталгани, "Аёллар йили", "Оналар ва болалар йили" деб эълон қилиниши ва давлат дастурларига киритилгани соғлом авлодни яратиш йўлидаги узоқ мақсадларни кўзлаб қилинган хайрли қадамлардир [2].

Бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган, айнан хотин-қизларни спортга жалб қилиш, мунтазам шуғулланишлари учун керакли шарт-шароитлар билан таъминлаш, соғлом авлод яратиш йўлида қилинаётган мақсадли ишлар мисолида мамлакатимиз раҳбари томонидан алоҳида эътибор

қаратилганлигини ҳамда ушбу саъй-ҳаракатларнинг дастлабки нишоналарини барчамиз гувоҳи бўлиб турибмиз. Маълумки, 2005 йилнинг 8 ноябрида Оксаройда биринчи Президентимиз Ислом Каримов раислигида ўтган Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг навбатдаги Ҳомийлик кенгашида болалар спортини ривожлантириш ва айникса қишлоқ жойларда ўқувчи-ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан фаол шуғулланишга оммавий жалб этиш ҳамда ўқувчи-қизларни яъни, маҳаллий қизларни мунтазам спорт билан шуғулланишларини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Бу борада Олий ва урта махсус таълим вазирлиги зиммасига бир қатор вазифалар юклатилиб, 2006-2007 ўқув йилидан бошлаб жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мураббийларига бўлган эҳтиёжни инобатга олган ҳолда маҳаллий аҳоли вакиллари хотин-қизларга бўлган имтиёзларга алоҳида эътибор қаратган ҳолда университетлар, вилоятлардаги педагогика институтлари негизида спорт мутахассисликлари бўйича қабулни кучайтириш ва олий ўқув юртларининг кундузги ҳамда сиртқи бўлимларига хотин-қизларни истисно сифатида қабул қилиш топширилди.

Бунинг натижасини жорий ўқув йилида ЎзДЖТИга хотин-қизлар спортини ривожлантириш мақсадида 210 нафар талаба-қизлар қабул қилиниб, таҳсил олаётганлиги, аёллар спортини ривожлантиришда айникса, маҳаллаий қизларни жисмоний тарбия ва спортга жалб қилиш борасида республикамизда амалга оширилган дастлабки илк қадамдир. Режа бўйича ушбу таҳсил олаётган талаба-қизларнинг 85 % идан ортиғи маҳаллий аҳоли вакиллари бўлиб, уларга олий таълим муассаси таҳсилидан сунг қишлок жойларда айнан қизлар уртасида спортни тарғибот қилишлари учун йўлланма берилади [3].

Дарҳақиқат, аёлларни спортга жалб қилиш давримизнинг ғоят муҳим муаммоларидан бири бўлиб турибди. Аёлларнинг тенг хуқуқлари, жамиятда ва оиладаги муносиб ўрни, ҳар соҳада эркаклар билан баравар қадам ташлашлари, уларнинг ва фарзандларнинг саломатлиги учун қилинаётган ишлар узоқни кўзлаб эзгу мақсадлар йўлида қилинаётган саъй-ҳаракатлардир.

Қизларни спортга жалб қилиш, уларни мунатазм шуғулланишлари учун керакли шароитлар билан таъминлаш, айникса қишлоқ қизларини жаҳон ареналарига олиб чиқишда туғилаётган баъзи муаммоларга бир оз бўлсада барҳам бериш вақти келди. Бу борадаги вазифаларнинг самарадорлигини ошириш учун бошқа етакчи ташкилотлар ҳам узларининг ҳиссаларини қушмоғи даркор. Биринчи навбатда қизларнинг ёш турмушга чиқишларига бир оз бўлсада барҳам бериш зарур. Бунга физиологик тарафдан ёндошадиган бўлсак, қизларнинг ёшига етмасдан турмушга чиқишлари оқибатида кўпгина касалликлар келиб чиқади. Организми жисмоний етилмаган қизларнинг фарзандлари ҳам жисмонан тўлиқ соғлом бўлиб туғилмайди. Чунки, қизлардаги асосан тос суякларининг тўлиқ етилмаганлиги оқибатида кўпчилик қизларда биринчи туғруғдан кейин қадди-қоматнинг бузилиш ҳоллари кўп ўчрайди. Келажак авлодни ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом бўлиб вояга етишида аввало она муҳим рол ўйнайди. Маълумки, гудак туғилиш давридан то балоғатга етиш давригача онанинг назорати остида бўлади. Ҳозирги кунда ёш оналарнинг кўпчилиги тажрибасиз. Юқорида таъкидлаганимиздек бунга уларнинг ёш турмуш қуришлари, организм тугиш жараёнига тайёр эмаслиги ва қизларнинг жисмонан тулиқ соғлом эмаслиги оқибатидир.

Спорт билан доимий шуғулланган қизларда турмуш қургандан сунг боланинг соғлом туғилишида муаммолар кўзатилмайди. Қолаверса, онанинг жисмоний тарбия ва спорт сирларидан озми-кўпми хабари бўлади. Болани қандай қилиб тарбия қилишни, жисмоний машқлар ва массажни қай вақтда, қай тарзда қўллаш сирларидан бохабар бўлади. Вахоланки, соғлом онадан-соғлом бола туғилади ва туғри тарбия топишига шубҳа туғилмайди. Фарзанднинг спорт билан шуғулланишида она қанчалик муҳимлигини асослаб берибгина қолмай, балки тарбия жараёнида оналарнинг ўрни бекиёслигини таъкидлаш жоиз.

Маълумки, боланинг мактабгача тарбия жараёнида оналар кўпроқ болалар билан бирга бўладилар. Бола ақлини танигандан бошлаб, уни ҳар томонлама мукаммал тарбия қилиб бориш масъулияти тўлиқ онанинг зиммасига тушади. Бунда тажрибали оналар боланинг жисмоний ва ақлий тарбиясини туғри йўналтира билишлари лозим. Бундан ташқари куни узайтирилган ва куни қисқа боғчаларда болаларнинг тарбияланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бунда эса бола икки томонлама: таълим ва жисмоний тарбия томонидан шаклланади ва ривожланади. Боланинг асосан мактабгача даврида онги тез шаклланади. Ҳар бир нарсани тезда илғаб олади, хотирасида яхши сақлаб қолади. Мана шу жараёнда болани жисмоний машқлар билан шуғуллантириш орқали онги тез ўсади, таълим тарафдан йўналтирилган аклий машқлар эса фикрлашга ўргатади. Ўз-ўзидан келиб чиқадики, жисмоний тарбия ва таълим бир-бири билан узвий боғлиқдир. Мана шу боғликликни мукаммал туғри йўналтирилган ҳолда олиб боришда онанинг роли жуда катта. Кейинчалик боланинг мактаб даврида ҳам бу ҳолат ўз-ўзидан давом этади. Бунда эса оналар аввалгидан ҳам масъулиятлироқ бўлишлари талаб этилади. Кўриниб турибдики, давлатимиз келажаги бўлган болаларнинг саломатлиги қанчалик муҳимлигида, оналарнинг ҳам жисмонан ҳам маънан соғлом бўлишлари талаб этилмайди.

Юртбошимиз-оммавий спортнинг инсон ва оила ҳаётидаги роли, унинг жисмоний ва маънавий соғломликнинг асоси экани, ҳаётга катта умид билан кириб келаётган ёшларга ўз қобилият ва истеъдодини руёбга чиқаришда спортнинг аҳамияти жўда катта эканлигини таъкидлаб келган.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. “Универсиада-2000” спорт анжумани қатнашчиларига йўллаган табрик сўзи. -Туркистон: 2000. 25 май.
2. “Оммавий спорт тадбирларини янада кучайтириш тадбирлари тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2003 йил 4 ноябрдаги қарори. / “Ҳалқ сўзи” 2003, 5 ноябр.
3. “Аёлларнинг фан ва спортдаги ўрни” Илмий амалий анжуман. Илмий тезислар тўплами. 2007 йил 14 апрел.
4. Ахмедова С. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислоҳотларда аёлларнинг роли. // Аёлларнинг фан ва спортдаги ўрни. -Т.: 2007.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мустақиллик йилларида хотин-қизлар спортининг ривожланиши, давлат дастурларининг амалга оширилиши, соғлом турмуш тарзини халқ орасида оммалаштириш, халқнинг репродуктив соламатлигини мустахкамлаш, хотин-қизларни спортга жалб қилиш, уларнинг оммавий спорт турлари билан мунтазам шуғулланиши учун зарур шароит яратиш ва ривожлантиришнинг узига хосликлари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы развития женского спорта за годы независимости, реализации государственных программ, популяризации здорового образа жизни, укрепления репродуктивного здоровья населения, вовлечения женщин в спорт, создания и развития условий для их регулярного участия в популярных видах спорта.

SUMMARY
This article discusses the development of women's sport over the years of independence, the implementation of state programs, the promotion of a healthy lifestyle, the strengthening of the reproductive health of the population, the involvement of women in sport, the creation and development of conditions for their regular participation in popular types of sports.

ИДИОМАЛАР- МАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ОМИЛ СИФАТИДА

Г.Х.Рўзиева - *мустақил тадқиқотчи*
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: чет тили, компетенция, идиома, фразеология, маданият, матн, машқ, иккинчи хорижий тил.
Ключевые слова: иностранный язык, компетенция, идиома, фразеология, культура, текст, второй иностранный язык.
Key words: foreign language, competence, idiom, phraseology, culture, text, second foreign language.

Замонавий жамиятда чет тилларни ўрганиш турли-туман соҳалардаги мутахассислар профессионал тайёргарлигининг ажралмас таркибий қисмига айланмоқда. Касб йўналишида ўсиш ва хорижий ҳамкорлар билан муносабатларни кенгайтириш масалаларининг муваффақиятли ҳал этилиши кўп жиҳатдан уларнинг лисоний тайёргарлиги сифатига боғлиқ.

Хорижий тил лексикасини ўрганиш, англаш, ўзлаштириш ва эгаллаш каби бир неча босқичлардан иборат динамик жараён тарзида намоён бўлади [5]. Албатта, табиий шароитларда тил ўрганишда ўрганиш босқичи ушбу тилдаги сўзларнинг, бевосита, корреляцияланган, тилдан ташқарида намоён бўладиган ҳолат билан уйғунлашишига, ушбу сўзлар таркибида она тилига хос бўлган ва тил ўрганаётган шахснинг илк туйғуларига дахлдор бўлади [4:52].

Инглиз тилини иккинчи чет тили сифатида ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларини батафсил кўриб чиқиш бизга ўзимизни қизиқтирган соҳадаги хулосаларни таҳлил қилиш имконини беради.

Маълумки, чет тилини ўқитиш жараёнида луғат захирасини кенгайтириш, грамматик билим ва кўникмаларни чуқурлаштириш ва такомиллаштириш, ўрганилаётган тил, халқ маданияти билан таништириш, ифодага эмоционал тус бериш учун фразеологик бирликлар устида ишлаш муҳим восита ҳисобланади.

Иккинчи хорижий тилни ўқитиш тамойили иерархияси қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

– умумилмий (асосий профессионал компетенциянинг шаклланишини таъминлайдиган) тамойиллар;

– умумдидактик (ўқитувчида базавий компетенциянинг шаклланишини таъминлайдиган) тамойиллар;

– услубий (чет тили ўқитувчисида махсус компетенциянинг шаклланишини таъминлайдиган) тамойиллар.

И.Л.Бим ўз концепциясида қайд этишича, умумийлик хоссасига қарамасдан, бир неча тамойиллар иккинчи тилга нисбатан қўлланишига қараб, қисман, модификациялашади [3:18].

Иккинчи чет тилини ўқитиш борасида И.Л. Бимнинг фикрига таянамиз. Олимнинг фикрича, унга қуйидаги тамойиллар кўпроқ мос келади: 1) коммуникатив-когнитив; 2) ўқитиш дифференциацияси; 3) ижтимоий-маданий йўналтирилганлик; 4) ўқитишнинг фаолият хусусиятининг кучайиши; 5) нутқий фаолиятнинг барча турларининг ўзаро боғлиқлиги; 6) тамойил даражасига кўтарилган қиёслама (контрастив) ёндашув; 7) ўқитиш иқтисодининг кучайиши (интенсификацияси) [3:18-22].

Иккинчи чет тилини ўқитишнинг энг муҳим тамойиллари орасидан Н.В. Баришников [2] қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатади:

1) маданиятлараро йўналтирилганлик;

2) когнитив-интеллектуал йўналтирилганлик;

3) пухталик;

4) онглилик ва онгсизликни оқилона уйғунлаштириш;

5) иккинчи чет тилини ўқитишда талабаларнинг лингвистик ва ўқув тажрибасини ҳисобга олиш.

Шундай қилиб, иккинчи чет тилини ўқитиш жараёнида юқорида санаб ўтилган барча тамойилларни ҳисобга олиш мазкур жараённи оптималлаштиришнинг зарур шарти деб ҳисоблаймиз. «Билингвистик ўқитишнинг умумий тизими фақат унинг таркибий қисмлари услубий тамойиллар бирлиги билан боғлиқ бўлгандагина самара бериши мумкин» [1].

Демак, бунда гап мутлақо янги дидактик-методик концепция тузиш эмас, балки изланишлар шароитида айрим модификациялар ҳосил қиладиган техник ҳолатларни аниқлаш ҳақида боради. Бундай омилларга биз қуйидагиларни киритдик:

1. Тил ва мамлакатшуносликка оид материалларнинг хоссалари.

2. Мақсадли гуруҳнинг ўзига хослиги.

3. Иккинчи чет тилини ўқитиш ва ўрганиш шартлари.

Оғзаки ва ёзма нутқ муносабатларида барқарор фразеологик бирликлардан фойдаланиш чет тилини билишнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири саналади. Лексиканинг фразеологик қатлами устида ишлаш талабанинг лексик заҳирасини кенгайтириш, грамматик билим ва кўникмаларни чуқурлаштириш ва такомиллаштириш имконини яратади.

Бундан ташқари, идиомалар ўрганилаётган тилда сўзлашадиган халқнинг миллий-маданий хусусиятларини тасвирлаш учун ёрқин материал бўлиб хизмат қилади. Бунда талабалар нутқини ифода этишда воқеликка муносабатини эмоционал-баҳо орқали изҳор қилиш қобилиятига эга бўлади, талабаларга ўрганилаётган тил орқали мамлакатнинг менталитети, характери, анъаналари, ижтимоий-этник меъёрлари ва баҳоларини англашда, шунингдек эгалланган билим, кўникмаларни тушуниш ва нутқда қўллай олишдан эстетик завқ олиш ҳиссини туйишида ёрдам беради.

Шубҳасиз, барқарор фразеологик иборалар (фразалар)ни эгаллаш талабалар учун муайян қийинчиликлар туғдиради. Бу қийинчиликлар барқарор ибораларнинг тил ҳодисаси сифатидаги мураккаблиги билан асосланади. Гап шундаки, тушуниш ва шунга мувофиқ грамматика қоидаларига асосан, сўзларни эркин танлаш ва бириктириш йўли билан барқарор фразеологик ибора тузиш эҳтимоли жуда паст. Таълимнинг спецификлиги ва барқарорлиги фразеологик ибораларнинг оғзаки ва ёзма нутқда қўллаш спецификаси ўқитиш даврининг бошидан босқичма-босқич ва кетма-кетликда ўзлаштириб бориш зарурати келтириб чиқаради.

Идиомаларни тўғри тушунишлари ва келажакда нутқда қўллай олишлари учун талабалар қуйидагиларни ўзлаштиришлари лозим: а) асосий ва қўшимча маънони, шу жумладан стилистик бўёқни; б) идиома қўлланган шаклни, шу билан бирга унинг барча вариантларини; в) ўзгариш имкониятларини; г) ушбу барқарор иборани қўллаш ўринли бўлган вазият ва нуқтаи назар (контекст)ни. Бошқача айтганда, матнни ҳар томонлама тушунишга ёрдам берадиган бошланғич ишни бажариш зарур.

Маълумки, лексик бирлик, жумладан, идиомаларнинг маъносини ойдинлаштиришни икки хил йўл билан: таржима ва таржимасиз ҳам амалга ошириш мумкин. Таржима қилмай амалга ошириш усулига қуйидагилар киради: 1) аниқлаш (дефиниция), яъни

идиомаларнинг мазмунини ўрганилаётган тилдаги ҳозиргача маълум бўлган сўзлар ёрдамида тавсифлаш, масалан, *A bigfishin a smallpond; Toeatlike a horse* ва ҳоказо. 2) синонимлар, яъни бир хил ёки бир-бирига яқин маъноларни англатувчи фразеологик бирикмалар, масалан: *Thereisn'tenoughroomtoswing a cat; Toputthecatamongthepigeons*; 3) контекст, яъни сўзнинг маъносини гапнинг умумий мазмунини тушуниш ва фактларни билишга асосланган контекстуал фараз ёрдамида аниқлаш. Мисоллардан кўриниб турганидек, идиомада ҳар бир сўзнинг маъносини эмас, балки умуман бирикманинг маъносини билиш муҳим. Бу нутқда мажозийликни таъминлайди.

Инглиз тилида идиомаларнинг маъносини ойдинлаштиришнинг юқорида санаб ўтилган усуллари ўзининг муайян устунлик ва камчиликларига эга. Таржима қилмасдан амалга ошириладиган усуллар фараз қилиш қобилиятини ўстиради, тилдаги амалиётни, хотира пойдеворини мустаҳкамлайди, ассоциатив алоқаларни кучайтиради ва ҳ.к. Бироқ бу усуллар кўп вақт талаб этади ва ҳар доим ҳам уларнинг маъносини талабалар томонидан тушунилишини таъминлай олмайди, усуллар вақтни тежайди ва қўлланишда универсал, аммо ҳар бир идиома инсонларнинг хулқини, унинг атроф-муҳитга муносабатини тасвирлайди, борлиқ ҳақидаги тассуротини шакллантиради. Инглиз тилини ўргана туриб, талабалар мамлакат тарихига шўнғийдилар, анъаналари, дини, маиший ҳаёт тарзи билан танишадилар. Тилнинг турли воситаларидан фойдаланган ҳолда чиройли, тўғри гапириш, ўз фикрини мантиқан ва лўнда ифодалаш, бошқа давлатлар вакиллари билан суҳбат давомида ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш филолог талабалар зиммасидаги энг асосий вазифалардан биридир.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, идиомалар дунёқарашини ўрганиш инглиз тилини ўрганишда зарур унсур ҳисобланади ва тилни тушунишни осонлаштиради, ўрганилаётан тил орқали халқнинг миллий маданиятига кириб боришга ёрдам беради, нутқни ифодали, тимсолий ва ёрқин қилади. Албатта, идиомаларни қўллаш талабаларга муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради, лекин бирмунча вақт ўтгандан сўнг талабалар худди тил ташувчидек сўзлай бошлайди, уларда нутқ тайёргарлиги ўсиб боради. Ўқитувчининг дарс бериш жараёнидаги мақсади идиомалардан ўйинли вазиятлар яратиш, мунозараларга киришиш ва улардан лингвистик кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган оғзаки нутқларда кўп бор фойдаланиш орқали талабаларда рағбатни оширишдан иборат бўлиши лозим. Шунингдек, турли маданиятлар менталитетини англаш ва қабул қилиш, натижада билимли, малакали, инглиз тилида эркин сўзлаша оладиган кадрлар тайёрлаш ҳам ўқитувчининг асосий вазифалари сирасига киради.

Чет тилидаги ҳар қандай матн ўзига хос идиомалар манбаси ҳисобланади. Матн устида ишлаш нутқий вазиятни табиий йўл билан яратиш муаммосини бартараф этади, кейинги ўқиш жараёнида идиомалар қатлами устида ишлаш ва бадиий асарларни муҳокама қилиш нафақат талабаларнинг луғат заҳирасини кенгайтиришга хизмат қилади, балки нутқда қўллаш ҳисобига бойиши орқали ўрганилаётган мамлакатни ва шу тилда сўзлашадиган халқнинг маданиятини ўзи учун кашф этиш жараёндан завқ олиш имконини ҳам беради.

Идиоматиканинг ҳар қандай тил лексик таркибида алоҳида мавқега эга эканлиги боис «фразеологик компетенция» тушунчаси муомалага киритилиши мақсадга мувофиқ. Бундай компетенцияни ажратиб кўрсатиш идиоматикани ўқитиш мақсадини лексик компетенциянинг таркибий қисми бўлган фразеологик компетенцияни ривожлантириш нуқтаи назаридан мувофиқлаштириш имконини беради. Фразеологик компетенциянинг анчайин мукаммал таърифи Л.С.Пугачеванинг диссертация тадқиқотида тақдим этилган. Муаллиф бундай компетенция деганда «сўзловчининг нафақат тил ва нутқнинг мажозий воситаларини англаш, уларни етарли даражада изоҳлай олиш, балки фразеологик бирликларни вазият, мавзу, шунингдек, мулоқот майдони, суҳбатдошлар мавқеи билан уйғун ифодалаш қобилиятини» тушунади [7:11].

Чет тили машғулотларида бошқа мамлакат маданияти билан танишиш билвосита рўй беради.

Ўрганилаётган тил мансуб мамлакатнинг тили ва маданияти муҳитидан ташқари бўлган бундай шароитларда хорижий тилга хос маданият билан алоқага киришиш (коммуникация) матнни тушуниш (кенг маънода) ва унинг мазмунини муҳокама қилиш асосида кечади.

Шунинг учун ҳам фразеологик компетенцияни ривожлантиришда замонавий изланувчилар томонидан кўрсатиб ўтилган қуйидаги тамойилларга таяниш зарур бўлади [6:5 -7]:

- билим, маҳорат ва кўникмаларни бевосита мулоқот жараёнига кўчириш тамойили. Мазкур амалиёт идиомалар билан билвосита коммуникация орқали ишлаш асосида шакллантирилган билим ва кўникмаларни бевосита мулоқотга кўчиришни тақозо этади;
- маданиятлараро ўзига хосликка эга идиомаларни қўллаш зарурати сифатида тушуниладиган маданиятлараро қадрият тамойили;
- маданиятлараро ўқитишни самарали ташкил этиш имконини берувчи ва талабаларни матнга фақат ўз маданияти нуқтаи назаридан қарамаслик кераклигини ўргатишга асосланган истиқболни ўзгартириш тамойили;
- ўқув материали сифатида фақат идиоматик мураккаблашган матнлардан фойдаланишга йўналтирилган онгли чегараланганлик тамойили;
- асл (аутентик) матн устида иш олиб боришни ташкил этишни кўзда тутувчи матннинг етакчилик роли тамойили, бунда талабани матнга жалб этиш муҳим;
- машқларнинг талабаларда тил соҳасига оид тахминларни ривожлантиришга қаратилганлигини назарда тутувчи тахмин бўйича ишлаш тамойили;
- талабаларни идиомаларга нисабатан маданиятлараро изоҳлар билан таништиришни назарда тутувчи қийинчиликларни изоҳлаш тамойили;
- ўқитиш жараёнида луғатлар ва маълумотномалардан фойдаланишни кўзда тутувчи қўшимча адабиётларни қидиришга қаратилган тамойил.

Юқорида санаб ўтилган тамойиллар, шубҳасиз, идиомаларни маданиятлараро ёндашув асосида ўқитишнинг асосий воситаси сифатида асл идиоматик жиҳатдан мураккаблаштирилган матнлар намоён бўлишини исботлайди. Идиоматик мураккаблаштирилган матнларни саралаш қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилиши лозим: матннинг когнитив қиймати, маданийлик қиймати, талабаларнинг қизиқиши ва тил билиш даражасига мувофиқлиги (йўналиш, мантиқ ва тил мураккаблигининг меъёрда бўлиши) ва муайян мавзуга мос келиши.

Идиомалардан унумли фойдаланиш талабаларнинг инглиз тили бўйича юқори даражадаги билимга эга бўлишларини тақозо этади ва ўқитувчи зиммасига талабада интермаданий дунёқараш, хушмуомалалик, ностандарт фикрлаш каби сифатларни шакллантиришдек муайян вазифаларни юклайди. Ўқитувчи маданиятлар медиатори сифатида талабаларда тил ўрганиш кўникмаси ва қимматли-йўналтирилган сифатлар мажмуасининг шаклланишига кўмаклашади.

Адабиётлар

1. Баринова С.Э. Инновационные технологии в обучении иностранным языкам: принципы построения факультативного курса «Второй иностранный язык в общеобразовательной школе». URL: http://festival/1september/ru/authors210-482-920/ (дата обращения: 25.07.2011).
2. Барышников Н.В. Методика обучения второму иностранному языку в школе. -М.: "Просвещение", 2003.
3. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского). -Обнинск: Титул, 2001.
4. Залевская А.А. Индивидуальное знание. Специфика и принципы функционирования. –Тверь: 1992.
5. Медведева И.Л. Психолингвистические проблемы функционирования лексики неродного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. -Уфа: 1999.
6. Османова И.В. Формирование лингвистической компетенции в обучении чтению студентов начального этапа вузов / факультетов лингвистического профиля: на материале лексики с национально-культурной семантикой английского языка: дисс. ... к. пед. н. -Пятигорск: 2009.
7. Пугачева Л.С. Формирование фразеологической компетенции иностранных студентов-филологов (на материале фразеосемантического поля «Деятельность человека»): автореф. дисс. ... к. пед. н. СПб., 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз тилини иккинчи чет тили сифатида ўқитишда идиомаларнинг ўрни ва роли таҳлилга тортилган. Чет тилини ўқитиш жараёнида тилнинг маданиятга, оид хусусиятларига кириб бориш тақозо этилади. Шу маънода, ўрганилаётган тилнинг мажозий қурилиши, ўзига хослигини ва муайян маданиятнинг айрим хоссаларини намоён этадиган идиомалар алоҳида аҳамият касб этади. Идиоматик мураккаблаштирилган матнларни саралаш қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилиши лозим: матннинг когнитив қиймати, маданийлик қиймати, талабаларнинг қизиқиши ва тил билиш даражасига мувофиқлиги (йўналиш, мантиқ ва тил мураккаблигининг меъёрда бўлиши) ва муайян мавзуга мос келиши.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются место и роль идиом при обучении второму иностранному языку. Обучение иностранному языку предполагает проникновение в культурные особенности языка. В этом смысле особенную роль играют идиомы, образный строй которых отражает своеобразие языка и некоторые особенности культуры. Основным средством обучения идиоматике на основе межкультурного подхода выступают аутентичные идиоматически усложненные тексты. Отбор среди идиоматически усложненных текстов должен проводиться по следующим критериям: познавательная ценность текста, его культурологическая ценность, соответствие интересам и языковому уровню студентов(с умеренной предметной, логической и языковой сложностью) и соответствие определённой тематике.

SUMMARY

The article discusses the place and role of idioms in teaching a second foreign language. Foreign language learning involves understanding the cultural characteristics of the language. In this sense, idioms play a special role, the figurative structure of which reflects the uniqueness of the language and some features of culture. The primary means of learning the idioms on the basis of the intercultural approach are idiomatically sophisticated the authentic texts. The selection among idiomatically complex texts should be based on the following criteria: the cognitive value of the text, its cultural value, compliance with the interests and language level of students (with moderate subject, logical and language complexity) and correspondence with a certain topic.

БЎЛАЖАК ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШДА МОБИЛ ИЛОВАЛАРНИ ҚЎЛЛАШ САМАРАДОРЛИГИ

С.С.Тажибаев – *педагогика фанлари доктори (DSc), доцент*

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

А.И.Олимов – *катта ўқитувчи*

Жиззах давлат педагогика институти

А.Т.Ниязов – *доцент*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жисмоний маданият, жисмоний тарбия, мобил иловалар, ўзлаштириш кўрсаткичлари.

Ключевые слова: физическая культура, физическое воспитание, мобильные приложения, показатели освоения.

Key words: physical culture, physical education, mobile applications, development indicators

Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда [1].

Олий таълим тизимини такомиллаштириш ва замон талабларига мослаштиришда ахборот-комуникация технологияларининг ўрни муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда ахборот-коммуникация технологиялари бутун дунёда таълим соҳасида ҳал қилувчи ғалабага эришмоқда. Кўпгина университетларда компьютерлаштирилган ўқув муҳити яратилди, ўқитувчилар учун малака ошириш тармоқлари юзага келтирилди, юзлаб таниқли университетларда барча билим соҳалари бўйича ўқув курслари ва дарсликлар кўринишидаги очиқ таълим манбаларини тақдим этувчи фондлар мавжуд. Таълимда янги йўналиш пайдо бўлди ва ривожланмоқда, бу - мобил таълим [2].

Замонавий талабаларнинг аксарияти техник ва психологик жиҳатдан ўқув жараёнларида мобил технологиялардан фойдаланишга тайёр ва мобил қурилмалар ҳамда технологияларнинг имкониятларидан янада самарали фойдаланиш учун янги имкониятларни кўриб чиқиш керак. Ушбу муаммони ҳал қилиш ўқитувчилар томонидан ташкилий саъй-ҳаракатларни, олий ўқув юртларидаги ўқув жараёнида мобил таълимнинг стратегиялари, шакллари ва усулларини амалга ошириш учун илмий-услубий ишлар устида изланишларни талаб қилади [4].

Ёшлар орасида мобил алоқанинг машҳурлигини инобатга олиб, ушбу алоқа турлари университетдаги ўқув жараёнини оптималлаштиришга қандай ёрдам бериши мумкинлигини таҳлил қилиш керак [3].

Тадқиқотнинг мақсади: жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитишда мобил иловалардан фойдаланиш самарадорлигини педагогик тажрибада текшириш.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитишда мобил иловалардан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш;
- жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитиш бўйича ишлаб чиқилган мобил иловалар самарадорлигини педагогик тажрибада текшириш.

- **Тадқиқотнинг объекти:** ОТМ да жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитиш жараёни.
- **Тадқиқотнинг предмети:** жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитишда мобил иловалардан фойдаланиш.
- **Ўтказилган тажрибалар натижалари ва муҳокамаси.**

"Жисмоний маданият" номли дастур ОТМ ларнинг

Жисмоний маданият йўналиши 2-курс талабалари учун ўқув режасидаги “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси” фанидан ўқув-услубий мажмуа материалларини ўз ичига олган. Дастурда III-IV семестрларда ўқитиладиган мавзулар юзасидан маъруза матнлари, тақдимот слайдлари, фан дастури, глоссарий, тестлар банки, фойдаланилган адабиётлар берилган. Шунингдек, ушбу дастурда масофавий таълим манзиллари ва соҳага тегишли интернет манзиллари берилган.

Дастур нафақат мутахассислар, балки мазкур соҳага қизиқувчилар учун ҳам мўлжалланган бўлиб, уларнинг бу соҳада ўз билимларини оширишларига ёрдам беради.

Дастурнинг қулайлиги шундаки, ушбу фандан интернетсиз масофавий таълим олиш учун имконият яратилади.

Дастурнинг функционал имкониятлари:

- маъруза матнларининг сместерлар бўйича сараланиши;
- Гамбургер меню орқали бошқаришнинг қулайлиги;
- асосий интерфейсда менюларнинг жойлашуви;
- ҳаволаларга интерактив тарзда ўтиш;
- бошқаришда саҳифанинг энг охирига ва энг бошига тез ўтиш имконияти;
- маърузада саҳифа рақамини киритиш орқали саҳифаларга ўтиш;
- кейинги ва олдинги маърузаларга ўтиш имконияти;
- маърузани яқинлаштириш ва узоқлаштириш имконияти;
- навигация ён панел саҳифанинг рақамини кўрсатиб туриши.

Ишлаб чиқилган мобил илованинг самарадорлигини аниқлаш бўйича ўтказилган педагогик тажрибалардан қуйидагилар аниқланди.

Иккинчи босқич талабалари учун учинчи семестрда ўтиладиган биринчи мавзу – “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанининг мақсад ва вазифалари”. Мазкур мавзу юзасида қуйидагилар режалаштирилган (1-жадвалга қаранг): жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанининг вазифалари тўғрисида талабаларга атрофлича ва чуқур касбий билимлар бериш, келажакдаги иш фаолиятларида жисмоний маданият бўйича касбий-амалий аҳамият касб этувчи касбий билимлар ва кўникмалар ҳамда янги педагогик технологиялар ҳақидаги назарий маълумотларга эга қилиш, мактабгача таълим муассасалари, умумтаълим мактаблари, академик лицей ҳамда касб-ҳунар коллежлари жисмоний тарбия ўқувчилари учун зарур бўлган жисмоний маданият машғулотларида умумривожлантирувчи машқлардан, умумий ва махсус машқлардан фойдаланиш, спорт мусобақалари, спорт байрамларини ташкил қилиш ва ўтказиш ҳамда синфдан ташқари тўгаракларни ташкил қилиш малакалари юзасидан кенг тушунча ҳосил қилиш.

Биринчи мавзуни ўзлаштириш кўрсаткичлари қуйидагича баҳоланди. Педагогик тажрибадан олдин тажриба гуруҳи таркибига кирувчи талабаларнинг 14% - “аъло”, 10% - “яхши”, 31% - “қониқарли”, 45% - “қониқарсиз”, назорат гуруҳи таркибига кирувчи талабаларнинг ўзлаштириш кўрсаткичлари эса 14% - “аъло”, 15% - “яхши”, 36% - “қониқарли”, 35% - “қониқарсиз” балл билан баҳоланган.

Ишлаб чиқилган мобил илованинг “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанининг мақсад ва вазифалари” мавзусини ўқитишдаги самарадорлигини текшириш мақсадида ўтказилган педагогик тажрибадан сўнг натижалар қуйидагича бўлди. Тажриба ва назорат гуруҳидаги талабалар мувофиқ тарзда 31%, 16% - “аъло”, 29%, 14% - “яхши”, 26%, 37% - “қониқарли”, 14%, 33% - “қониқарсиз” баҳоланган. Математик-статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, ТГ ва НГ талабаларининг натижалари солиштирилганда, жисмоний тарбия воситалари мазмунини ўзлаштириш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катта (1,98>1) эканлиги, шу билан бирга, билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталиги (1,41>0) аниқланди.

1-жадвал

ОТМ талабаларининг жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўзлаштириш кўрсаткичлари (3-семестр) (n=66)

Т/р	Мавзулар	Гуруҳлар		Ўзлаштириш даражаси				$К_{ўсб}$	$К_{бдб}$
				5 баҳо	4 баҳо	3 баҳо	2 баҳо		
1	“Жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанининг мақсад ва вазифалари”	ТГ	ТО	14%	10%	31%	45%	1,98>1	1,41>0
			ТК	31%	29%	26%	14%		
		НГ	ТО	14%	15%	36%	35%	0,41<1	0,11>0
			ТК	16%	14%	37%	33%		
2	“Ўзбекистон Республикасида жисмоний маданият тизими ривожланишининг умумий тавсифи”	ТГ	ТО	18%	14%	36%	32%	1,36>1	1,14>0
			ТК	37%	28%	21%	14%		
		НГ	ТО	14%	18%	35%	33%	0,65<1	0,18>0
			ТК	19%	21%	31%	29%		
3	“Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг жисмоний маданият ва спорт бўйича қабул қилган ҳужжатларининг аҳамияти”	ТГ	ТО	9%	11%	40%	40%	1,24>1	1,27>0
			ТК	35%	24%	21%	20%		
		НГ	ТО	12%	11%	38%	39%	0,82<1	0,23>0
			ТК	18%	21%	32%	29%		
4	“Жисмоний маданиятнинг жамиятдаги вазифалари ва шакллари”	ТГ	ТО	14%	15%	35%	36%	1,17>1	1,14>0
			ТК	38%	30%	21%	11%		
		НГ	ТО	15%	14%	41%	30%	0,73<1	0,11>0
			ТК	18%	21%	31%	30%		
5	“Жисмоний маданият тизимининг қонун-қоидалари”	ТГ	ТО	18%	19%	33%	30%	1,34>1	1,19>0
			ТК	39%	31%	20%	10%		
		НГ	ТО	11%	18%	32%	39%	0,65<1	0,32>0
			ТК	23%	25%	28%	24%		

Изоҳ: $К_{ўсб}$ - ўзлаштириш самарадорлигини баҳолаш коэффициенти, $К_{бдб}$ - билим даражасини баҳолаш коэффициенти, ТГ – тажриба гуруҳи,

НГ- назорат гуруҳи, ТО – тажрибадан олдин, ТК – тажрибадан кейин.

“Ўзбекистон Республикасида жисмоний маданият тизими ривожланишининг умумий тавсифи” деб номланган иккинчи мавзуни ўзлаштириш кўрсаткичлари педагогик тажрибадан олдин тажриба гуруҳи таркибига кирувчи талабаларда 18% - “аъло”, 14% - “яхши”, 36% - “қониқарли”, 32% - “қониқарсиз” баҳоланган.

Ўтказилган педагогик тажрибадан сўнг мазкур натижалар қуйидагича бўлган: 37% - “аъло”, 28% - “яхши”, 21% - “қониқарли”, 14% “қониқарсиз”. Математик-статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, ТГ талабаларининг натижалари йил бошида олинган натижаларга таққосланганда, ўзлаштириш самарадорлигини баҳолаш мезонининг бирдан катта (1,36>1) эканлиги, шу билан бирга, билиш даражасини баҳолаш мезонининг нолдан катталиги (1,14>0) аниқланди.

“Жисмоний маданиятнинг жамиятдаги вазифалари ва шакллари” деб номланган тўртинчи мавзу бўйича педагогик тажрибадан сўнг маълум бўлдики, тажриба ва назорат гуруҳидаги талабалар мувофиқ равишда 38%, 18% - “аъло”, 30%, 21% - “яхши”, 21%, 31% - “қониқарли”, 11%, 30% - “қониқарсиз” баҳоланган. Математик-статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, ТГ ва НГ талабаларининг натижалари солиштирилганда, жисмоний тарбия воситалари мазмунини ўзлаштириш самарадорлигини баҳолаш мезонининг бирдан катта (1,17>1) эканлиги, шу билан бирга, билиш даражасини баҳолаш мезонининг нолдан (1,14>0) катталиги аниқланди.

ХУЛОСАЛАР. Ўтказилган таҳлиллар асосида қуйидаги фикрларни билдириш ўринли. Ҳозирги вақтда олий таълим муассасасида “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси” фанини ўқитиш бугунги куннинг талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Бу борада қўлланилаётган восита ва усуллар анча эскирган. Мазкур ҳолат ушбу фанни ўқитишда ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб берадиган педагогик технологияларни қўллаш зарурати юзага келганлигини кўрсатади.

1. Бугунги кунда олий таълим тизимида ўқитиш жараёнига қўшимча сифатида ва аралаш таълим компоненти сифатида мобил таълимдан фойдаланиш мумкин. Мобил таълимни фаол қўллаш компьютерларни портатив гаджетларга алмаштиришни мақсад қилиб қўймайди, таълим муҳитини қизиқарли янги усуллар билан кенгайтиради ва бойитади, улар талабалар учун осонроқ ва қизиқарлидир.

2. Тажриба гуруҳидаги талабаларнинг “Жисмоний маданият тизимининг қонун-қоидалари” деб номланган мавзуни ўзлаштириши даражаси уларнинг баҳоларида қуйидагича акс этди: 39% – “аъло”, 31% – “яхши”, 20% – “қониқарли”, 10% – “қониқарсиз”, назорат гуруҳи талабалари эса мос равишда 23% – “аъло”, 25% – “яхши”, 28% – “қониқарли”, 24% – “қониқарсиз” баҳоланган. ТГ ва НГ талабаларининг натижалари солиштирилганда, жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўқитиш самарадорлигини баҳолаш коэффициенти бирдан катта (1,34>1) эканлиги, шу билан бирга, билиш даражасини баҳолаш коэффициенти нолдан катталиги (1,19>0) аниқланди. Бу тажриба методикаси талабаларнинг жисмоний маданият назарияси ва методикаси фанини ўзлаштиришларига ижобий таъсир кўрсатганлигини тасдиқлайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги Фармони. Lex.uz
2. Амиров А.Ж., Ашимбекова А.М., Темирова А.Е. Роль современных мобильных приложений в учебном процессе вуза. // Молодой учёный. 2017. №1. -С. 13-15. URL https://moluch.ru/archive/135/37927/(дата: 19.03.2019).
3. Виневская А.В. Использование потенциала информационных технологий в создании мобильной образовательной среды. Концепт. 2012, №9. -С. 78-84.
4. Голицына И.Н., Половникова Н.Л. Мобильное обучение как новая технология в образовании. Образовательные технологии и общество. 2011. №1. -С. 241-252.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада “Жисмоний маданият” номли мобил илованинг олий таълим муассасаларида таҳсил олувчи талабаларга “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси” фанини ўқитишдаги самарадорлигини педагогик тажрибада текшириш юзасидан олинган натижалар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны результаты тестирования эффективности мобильного приложения «Физическая культура» при обучении предмета теории и методике физической культуры студентам, обучающимся в ВУЗах.

SUMMARY

This article describes the results of testing the effectiveness of the mobile application "Physical culture" in teaching the theory of a sabject and methodology of physical culture to the students studying at HEI.

ВЛИЯНИЕ ДУХОВНО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАНИЯ

А.Т.Абдурахманова - *преподаватель*
Термезский государственный университет

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, ўқитиш, сиёсатдаги устуворликлар, маънавият, ахлоқ, эстетика.
Ключевые слова: образование, воспитание, обучение, приоритеты в политике, духовность, нравственность, эстетика.
Key words: education, upbringing, training, priorities in politics, spirituality, morality, aesthetics.

Процесс глобализации проникает в нашу жизнь быстро и глубоко. Глобализация - это, прежде всего, процесс беспрецедентного ускорения жизни, усиления всесторонней интеграции и сотрудничества между странами, быстрого распространения современных информационных технологий и научных достижений, нового качества общения между народами, появления возможностей для сотрудничества. Но другой аспект сегодняшнего процесса глобализации заключается в том, что он становится инструментом идеологического влияния на молодёжь, а также ареной борьбы различных политических, идеологических сил. «Сегодня идеологические полигоны являются более мощными, чем ядерные полигоны. Мы не должны забывать, что фундамент нашего будущего заложен в образовательных учреждениях, иными словами, будущее нашего народа зависит от образования и воспитания наших детей сегодня», - сказал Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев. Важным фактором формирования духовности у молодёжи является система образования. Наука и просвещение должны рассматриваться как главное условие человеческого совершенства и развития нации. Поэтому Конституция предусматривает: образование, школа и молодёжь находится под контролем государства.

Тяжёлая работа современных педагогов, которые считают священной задачей воспитание духовности, особенно в умах и действиях нашей молодёжи, - это сила, которая очищает человека от стереотипов, побуждает его расти сердцем, объединяет его внутренний мир, волю, веру и совесть. Каждый день обретает свою ценность.

В своей книге «Высокая духовность - непобедимая сила» Первый президент Ислам Каримов описал вклад школ и учителей в развитие общества: «... вклад и влияние великой школы на развитие человека и общества, работу учителей и тренеров, которые решают будущее не только нашей молодёжи, но и нашего народа, невозможно измерить и сравнить ».

Будущий педагог приобретает соответствующие знания и навыки в процессе изучения педагогических дисциплин, знакомятся с эстетическим и образовательным потенциалом образцов устного народного искусства. Ибн Сина, Рудаки, Саади, Сиддики и Хамза, великие мыслители и педагоги Ближнего Востока, высказали свои взгляды и мнения об образовательной силе фольклора. Фольклор - это народное искусство, сокровищница мудрой народной педагогики, которая служит всестороннему воспитанию детей. Это дидактическое средство эстетического восприятия мира, обучение молодого поколения красотам окружающей среды (слова, музыка, игры, драма и хореография, народные промыслы и ремесла).

Во всей народной педагогике есть сходство: развитие идеального человека, с помощью эстетического воспитания. Однако педагогика каждой нации - это особенность, принадлежащая к определённой народности. Эстетическое содержание преобладает в произведениях фольклора, эстетические критерии, нормы и правила, возрастает духовный и эстетический потенциал. Сказки, пословицы, пословицы, песни, игры оказывают большое эстетическое влияние - они представляют собой целостную эстетическую систему образования. Фольклорные произведения - загадки, сказки, потешки, небольшие стихи отличаются своими уникальными эстетическими возможностями. Фольклор отражает мудрое универсальное эстетическое и образовательное учение, переданное от старшего поколения к молодому поколению.

Гармоничное содержание фольклора это художественно-эстетическая основа, духовно-эстетическая сущность служат основным фактором в воспитании студентов. фольклор несет образовательную, а также образовательную и воспитательную нагрузку. Красивые (внутренние и внешние качества) герои, прекрасная природа, животные и птицы с их эстетической внешностью, несравненные человеческие чувства и эмоции, торжество добра над злом, красоты человеческих отношений, поведения - всё это осваивается детьми с жаждой познания и с усвоением на всю жизнь. Фольклор любой нации всегда мудрый, является средством умственного воспитания студентов.

Чтобы эффективно обучать студентов через это наследие народной педагогики, нужна теоретическая и практическая подготовка учителей в соответствии, эстетического и осмысленного наследия в системе образовательного процесса. В народной педагогике педагогическое значение фольклора неоспоримо. Это мощный инструмент воспитания. Для воспитания учеников педагог должен знать особенности, пути, формы и методы использования фольклора в образовательных и внешкольных процессах. Желательно использовать следующие виды искусства: живопись - вводится, прежде всего, в жанр пейзажа - после поездки на природу, например, осенью («Золотая осень» И.И.Левитана, «Золотая осень» Н.Карахана) с чтением стихов узбекских поэтов, посвященных этому сезону; цветное изображение, в котором эстетические аспекты животных (как можно ближе) ярко выражены, также можно использовать в графических жанрах; скульптура, особенно её небольшие формы, которые отражают изображение животных - для тех же целей, помимо использования трёхмерного исследования эстетического изображения, в том числе восприятия через тело; музыка - это использование музыки с целью восприятия музыки, проникновения в музыкально-художественный образ, размышления о нём. Познакомить студентов с произведениями известных композиторов. Использование литературы служит основой эстетического воспитания учащихся. Художественно-литературные тексты обладают огромным чуствительно-эмоциональным, идейно-художественным и воспитательным потенциалом; использование театрального искусства (посещение или запись на кассету) играет важную роль в формировании идеи. Обсуждение театральных постановок под руководством учителя активизирует наблюдение, усиливая эмоциональное воздействие игры на детей, когда они проникают, воображают, сравнивают и обобщают сущность драматического поведения; с эстетической точки зрения формируется способность понимать и оценивать идеологическое и художественное решение пьесы, у учащихся развивается эстетическая культура. Хореография - использование в искусстве танцевальных, пластических и гармонических движений возрастных де-

тей, воспитание эстетического и нравственного образа ребёнка. Фотография - художественная фотография, концентрированный эстетический образ человеческой натуры оказывает эмоциональное воздействие на детей, удовлетворяет их образовательные, педагогические, прежде всего, эстетические потребности. Искусство кино имеет многофункциональное значение, эстетика как инструмент, оказывающий сильное влияние на воспитание молодёжи, освещают человеческие отношения.

Целью использования различных видов национального и мирового искусства является общее развитие личности студента, его духовно-эстетическое совершенствование. В то же время, это научить восприятию многих видов произведений искусства. Учебный план, образовательная деятельность классного руководителя, внеклассные мероприятия должны направлять интегрированным образом, на ознакомление учащихся с искусством.

Ответственность родителей играет особую роль в духовно-эстетическом воспитании молодёжи. Чистейшие чувства человека, мировоззрение добра и добродетели, благородства и доброты, священные концепции, необходимые человеку, такие как честь и гордость, сначала начинают закладываться в семье, а затем переходят в общество.

Важные инструменты для образования, чтобы полностью удовлетворить духовно-эстетические потребности молодых людей: пресса, телевидение, кино, театр, литература, музыка, живопись и архитектура, все области, которые могут непосредственно повлиять на человеческое сердце и разум. В то же время необходимо устранить существующие недостатки в духовно-эстетическом воспитании, избавиться от пороков.

Таким образом, важность социальных, политических и гуманитарных наук в духовно-эстетическом воспитании молодежи в нашей стране несопоставима, поэтому представителям этих дисциплин придется выполнять свои весьма ответственные задачи на уровне современных требований. Изменения в образовании изменили форму и содержание воспитания, критерии эффективности, результативности обучаемости. Сегодняшний педагог стремится к инновациям, необходимо правильно принять и донести до своих учеников на высоком уровне. Чтобы организовывать и проводить занятие на духовно-эстетической основе на высоком уровне, учитель должен иметь педагогические навыки. Только тогда сможем воспитать молодое поколение с высочайшими человеческими качествами, которое станет обладателем нашего великого будущего.

Литература

1. Каримов И.А. Последовательное продолжение пути модернизации нашей страны является важным фактором нашего развития // Начальное образование, 2011, выпуск 1, -С. 2-3.
2. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» // Гармонично развитое поколение - основа развития Узбекистана. - Ташкент: «Шарк», 1998.
3. Республика Узбекистан «Национальная программа образования» // Гармонично развитое поколение - основа развития Узбекистана. Ташкент: «Шарк», 1998.
4. Мечта гармонично развитого поколения (составители: Курбанов Ш., Саидов Х., Ахлиддинов Р. .) - Ташкент: «Шарк», 1999.
5. Новая редакция Государственного образовательного стандарта по начальному образованию // Начальное образование.- Ташкент, 2005, № 5, -С. 5,6,8-9.
6. Авезов С. Критерии идеи национальной независимости. // Начальное образование, 2006, выпуск 12, -С.10.
7. Фарсахонова Д. Важные аспекты современного нравственного воспитания. // Начальное образование, 2009, выпуск 6.
8. Имамов К., Мирзаев Т., Саримсаков Б., Сафаров О. Устная поэзия узбекского народа. - Ташкент: «Учитель», 1990.
9. Джабборов Ш. Использование фольклора. // Начальное образование, 2011, выпуск 2, -С.28-29.

РЕЗЮМЕ

Давлат ёшларга катта эътибор қаратмоқда, давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида белгиланган, келажак авлоднинг маънавий ва эстетик тарбиясини шакллантириш вазифалари меърий ҳужжатларда белгилаб берилган. Педагогик фаолиятда талабаларни маънавий, аҳлоқий ва эстетик йўналишда тарбиялаш муҳим омил хисобланади.

РЕЗЮМЕ

Государство уделяет большое внимание молодёжи, определило в качестве приоритета государственной политики, задачи формирования духовно-эстетичного воспитания будущего поколения. В педагогической деятельности является важным фактором воспитание студентов в духовном, нравственном и эстетическом направлении.

SUMMARY

The state pays great attention to young people, has determined as a priority of state policy, defined the tasks of forming the spiritual and aesthetic education of the future generation. In teaching , it is an important factor in educating students in the spiritual, moral and aesthetic directions.

BIOKIMYO FANINI O‘QITISHDA KEYS USULINI QO‘LLASH MASALALARI

H.I.Amonova – *texnika fanlari nomzodi*

L.N.Niyazov – *fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti

Tayanch so‘zlar: biokimyo, keys usuli, mashg‘ulot, tibbiyot, oliy ta’lim, tajriba.

Ключевые слова: биохимия, кейс-метод, обучение, медицина, высшее образование, опыт.

Key words: biochemistry, case-study, teaching, medicine, higher education, experience.

Ma’lumki, tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida fundamental fanlar birinchi va ikkinchi bosqichda o‘qitiladi. Bo‘lajak shifokorlarni tayyorlashda kimyo fanlarining o‘rni muhimdir. Biokimyo fanini odatda ikkinchi bosqich talabalariga o‘qitiladi. Bu fan keng miqyosdagi ilmiy sohani, hayotning barcha jabhalarini bazaviy va molekulyar darajada qamrab oladi; oliy tibbiyot ta’limida biokimyo tirik organizmlarni tashkil etuvchi moddalarning kimyoviy tabiati, ularning o‘zgarishi, shuningdek, bu o‘zgarishlarning hujayralar, to‘qimalar va umuman tananing faoliyati bilan o‘zaro bog‘liqligi haqida tasavvur hosil qiladi [1]. So‘nggi yillardagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat talabalar ushbu fanni o‘rganishda yuzaki yondashuvni namoyish etadilar, bu o‘quv materialini shunchaki yodlash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [2,3]. Shuning uchun ta’limning tub asoslarini o‘zgartirish, muqobil texnologiyalarni rivojlantirish zarur [4,5,6]. Shifokorlarning faoliyatiga qo‘yilayotgan talablarning asosiy ko‘nikma va qobiliyatlarga mos kelmasligi biokimyoviy tahlil natijalarini tahlil qila olish va izohlay olmaslik diagnostik xatolarga olib kelishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, kimyo fanini o‘qitishda laboratoriya mashg‘ulotlari va mustaqil ta’limda an’anaviy usullardan tashqari zamonaviy usullar shu jumladan keys usulidan [7,8] foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tadqiqotning maqsadi keys usulini biokimyo fanini o’qtishda joriy etish va baholash bo‘yicha mezon ishlab chiqishdan iborat.

Talabalarga yoki tinglovchilarga oldindan tayyorgarliksiz ishlab chiqarish jarayonida yuz bergan aniq bir hodisa (voqea) to‘g‘risida qisqacha ma’lumot beriladi. To‘g‘ri qaror qabul qilish uchun ishtirokchilar o‘qituvchiga qo‘shimcha savollar berishlari, vaziyatni tushuntirish variantlarini aytib berishlari va o‘zlari qaror qabul qilishlari mumkin. Keyingi jamoaviy muhokamada axborot so‘rovlaridagi xatolar aniqlanadi, haqiqiy vaziyat qayta tiklanadi, muammo aniqlanadi va tinglovchilarning qarorlari tahlil qilinadi [9, 10].

Haqiqiy vaziyatni yaratish uchun keyslarning tahlili o‘qituvchi (murabbiy) faoliyatining ajralmas qismi bo‘lgan amaliy tadqiqotlarni tahliliga qo‘shilishi mumkin. Dars jarayonida rahbarlarning hujjatlar bilan ishlashi vaziyati ko‘rib chiqiladi, talabalar ish xatlari yozilgan papkalarni olganda, yuqori tashkilotlarning buyruqlari, cheklangan vaqt ichida qarorlar qabul qilishadi. Dars oxirida tinglovchi – “lider”larning barcha harakatlari birgalikda muhokama qilinadi va to‘plangan ballar bo‘yicha baholanishi mumkin.

Amaliyotda keys bilan ishlash quyidagi usullarni o‘z ichiga oladi:

– Ma’lumotlar bilan ishlash – dastlab hamma uchun bir xil. Ushbu sohada o‘z tajribasidan foydalanish, qo‘shimcha ma’lumot manbalarini jalb qilish, mavjud ma’lumotlarni tuzish va sintez hamda va boshqalar bir xil boshlang‘ich ma’lumot sharoitida turli xil qarorlar qabul qilish modellari qanday shakllantirilishini vizual tarzda ko‘rish imkoniyatini beradi;

– Muammolarni aniqlash texnologiyalari. Talabalar turli xil yondashuvlarni tanlash imkoni borligini bilishi juda muhim;

– Mojaroning rivojlanishini ko‘rsatuvchi faktlar ketma-ketligini va ularni taqqoslash orqali mojaro mavzusiga chiqish va muammoning mazmunini tahlil qilish;

– Vaziyatning subyektlarini tahlil qilish, ularning tashkilotdagi o‘rnini, o‘zaro munosabatlar sxemalarini, qiziqish sohalarini, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan mojaro predmetini aniqlash, so‘ngra olingan xulosalarni tasdiqlovchi yoki rad qiluvchi faktlar bilan taqqoslash;

– Vaziyatning yaxlit tizim sifatida tavsiflanishi. Bunday holda, turli xil tizim diagnostikasi usullari, “og‘riq nuqtalarini” aniqlash va boshqalar ishlatiladi;

– Muammoni hal qilish uchun chora tadbirlar – ko‘pincha qarama-qarshi mezonlar mavjud bo’lganda, muqobil yechim qabul qilinadi. Natijada, ishtirokchilar muammoni hal qilishda an’ana yoki analogiya doirasidan tashqarida bo‘lgan standart yondashuv yoki yechimni taklif qiladilar.

Oliy ta’lim muassasalari bakalavr yo‘nalishlarida odatda amaliy va ta’limiy keyslardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Katta strukturalanmagan keyslarni ta’lim jarayonida qo‘llash taklif etilmaydi. Chunki, bu turdagi keyslarni o‘qish va analiz qilish uchun juda ko‘p vaqt talab etiladi. Shu sababli bu kabi keyslarni yozma imtihon olishda yoki mustaqil ishlarni tashkil etishda qo‘llash mumkin. Strukturalangan keyslarni kursning hamma bo‘limlarida ham qo‘llab bo‘lmaydi, chunki, bunda ma’lum formula yoki modellarni qo‘llash talab etiladi. Mini-keyslar esa o‘qituvchi tomonidan butun kurs davomida qo‘llanilishi mumkin.

Barcha amallar – namuna olishdan boshlab tajribalarni o‘tkazish texnikasi va natijalarni olishgacha bo‘lgan davr hisobot tarzida rasmiylashtirilishi nazarda tutilgan.

Hisobot papkasi tayyor bo‘lgach, kichik guruh fan o‘qituvchilariga bajargan ishlari to‘g‘risida prezentatsiya tayyorlab hisobot berishlari belgilangan. Har bir kichik guruh talabalari mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan baholash mezoni ko‘rsatkichlari asosida baholandi, baholash mezoni 2- jadvalda keltirilgan. Baholash mezoni ko‘rsatikichlarini mavzu yoki fan bo‘limidan kelib chiqib o‘zgartirilishi mumkin. Baholashni guruhlar kesimida va har bir talabaga nisbatan individual amalga oshirish imkoniyati mavjud.

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, biokimyodan tayyorlangan keys talabalarda mustaqil ravishda o‘z ustida ishlash, tahlil o‘tkazish uslubiyotini rivojlantirish, noan’anaviy sharoitlarda qaror qabul qilish, analitik fikrlash qobiliyati, adabiyotlar bilan ishlash, ma’lumot va axborotni qayta ishlash, tahlillarda xatoliklarni aniqlash malakasiga ega bo‘ladi;

Ikkinchidan, ishlab chiqilgan keyslar ilmiy tadqiqotga yo‘naltirish va stimullashtirish yo‘lida xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Березов Т.Т., Коровкин Б.Ф. Биологическая химия. – М.: “Медицина”. 1998. –С. 704.
2. Herreid C. F. The Future of Case Study Teaching in Science //Downloaded Oct. 2011. – T.: 2014. – P. 28.
3. Kulak V., Newton G. A guide to using case-based learning in biochemistry education //Biochemistry and molecular biology education. 2014, – T. 42. – №. 6. – P. 457-473.
4. Артюкова О.А., Лемешко Т.Н. Повышение эффективности освоения дисциплины «Биологическая химия» с использованием элементов технологии проектно-созидательного обучения. // Инновационные технологии в высшем медицинском образовании. Проблемы. Анализ. Суждения. 2013. №17. -С.117-121.
5. Артюхина А.И., Чумаков В.И. Интерактивные методы обучения в медицинском вузе: учебное пособие. -Волгоград: ВолгГМУ. 2012. -С. 212.
6. Беляева Ю.Н., Губанова Г.В., Шеметова Г.Н. Внедрение системы кейс-технологий как способ повышения качества преподавания клинических дисциплин в медицинском ВУЗе. // Инновационные обучающие технологии в медицине: сборник материалов Республиканской научно-практической конференции с междунар. участием. -Витебск: ВГМУ. 2017, -С. 12-15.
7. Ниязов Л.Н. Кейс-стади усули ва ундан кимё таълимида фойдаланиш // Бухоро давлат университети илмий ахбороти журнали. 2017, № 3(67). 200-206-б.
8. Ниязов Л.Н., Назаров И.И. О применении кейсов в обучении химии в медицинских вузах. // Материалы 66-ой годичной научно-практической конференции ТГМУ им. Абуали ибни Сино с международным участием «Роль и место инновационных технологий в современной медицине». –Душанбе: 2018, – С. 202.
9. Ниязов Л.Н. Аналитик кимё лаборатория машғулотларида кейс-стадини қўллаш имкониятлари. //Фан ва технологиялар тараққиёти. 2018. № 4. 53-57-б.
10. Niyazov L.N., Nikolayev Ye.L., Safarova N.S. Oliy tibbiyot ta’limida kimyo fanlarini o’qitishda keys usulini qo’llash masalalari / Monografiya. – Buxoro: 2020, 128-b.

REZYUME

Maqolada oliy tibbiyot ta’limida biokimyo fanini o‘qitishda keys usulini qo‘llash hamda keys bilan auditoriyada ishlash bo‘yicha nazariy ma’lumotlar hamda amaliy takliflar keltirilgan. Dars jarayonida keyslarni qo‘llash talabalarning amaliy ko‘nikmalarini va ijodiy yondashuvini rivojlantirishi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены теоретические сведения и практические рекомендации по использованию метода кейсов в преподавании биохимии в высшем медицинском образовании, а также по использованию кейсов в аудитории и оценке знаний студентов. Было установлено, что применение кейсов в процессе обучения развивает практические навыки и творческий подход студентов.

SUMMARY

The article provides theoretical information and practical recommendations on the use of the case study in teaching biochemistry in higher medical education, as well as on the use of cases in the classroom and assessment of students’ knowledge. It was found that the use of case studies in the learning process develops students’ practical skills and creativity.

IRRACIONAL TEŃLEMELERDI SHESHIWDIŃ BAZÍ BIR USÍLLARÍ

M.Asqarov – *fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent*
Ájiniyaz atındaģı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: tenglama, irratsional tenglama, trigonometrik almashtirishlar usuli.
Ключевые слова: уравнение, иррациональное уравнение, метод тригонометрического подстановки.
Key words: equation, irrational equation, trigonometric substitution method.

Ózgeriwshisi koren astında bolģan teńlemelerge irracional teńleme dep ataladı. Mısalı $\sqrt[3]{x}-2=0$ teńleme. Irracional teńlemelerdi sheshiwde payda bolģan sheshimdi tekseriw talap etiledi, sebebi durıs emes teńlikti kvadratqa kótergende durıs teńlik payda bolıwı múmkin.

Ayırım jaģdaylarda irracional teńlemeni teń kúshli teńlemelerge ótiw arqalı sheshiw qolaylı boladı.

1-mısal. Teńlemeni shesheyik: $\sqrt{x}=x-2$.

Teńlemeniń eki tárepin kvadratqa kóterip $x=x^2-4x+4$ teńlemege iye bolamız. Túrlendiriwlerden keyin $x^2-5x+4=($ kvadrat teńlemege iye bolamız hám oniń korenlerin $x=1$ hám $x=4$ tabamız.

Tabılģan sanlar berilgen teńlemeniń koreni bolatuģinin tekseremiz $\sqrt{4}=4-2$, yaģniy 4 – berilgen teńlemeniń sheshimi, al 1 sanın teńlemege qoyģanda 1=-1 durıs emes teńlik payda boladı, yaģniy 1 sanı berilgen teńlemeniń sheshimi emes, demek ol qollanģan sheshıw usılınan payda bolģan ózgeshe koren dep ataladı.

Juwabı: $x=4$.

Teńlemeniń eki tárepin kvadratqa kóteriwden aldın teńliktiń bir tárepinde tek radikallar, al ekinshi tárepinde berilgen teńlemeniń qalģan aģzaları turatuģınday etip túrlendiriw kerek. Eger, radikallar sanı úsh hám onnanda kóp bolsa usı procesti radikallardan qutılģansha dawam ettiremiz.

3-dárejeli radikalģa iye bolģan teńlemelerdi sheshiwde tómendegi birdeyliklerdi qollanģan paydalı boladı:

$$(a+b)^3=a^3+3a^2b+3ab^2+b^3=a^3+b^3+3ab(a+b)$$

$$(a-b)^3=a^3-3a^2b+3ab^2-b^3=a^3-b^3-3ab(a-b)$$

2-mısal: $\sqrt[3]{2x+17}-\sqrt[3]{2x-2}=1$.

Bul teńlemeniń eki tárepin 3-dárejege kóteremiz hám joqarıdaģı keltirilgen birdeyliklerden paydalanamız:

$$\left(\sqrt[3]{2x+17}-\sqrt[3]{2x-2}\right)=1^3 \Leftrightarrow 2x+17-2x+2-$$

$$-3\sqrt[3]{2x+17}\sqrt[3]{2x-2}\left(\sqrt[3]{2x+17}-\sqrt[3]{2x-2}\right)=1$$

Qawıs ishindegi ańlatpa 1 ge ten ekenligin esapqa alıp teńlemeni túrlendiremiz hám jańa teńlemege iye bolamız:

$$6=\sqrt[3]{(2x+17)(2x-2)} \Leftrightarrow 6^3=(2x+17)(2x-2)$$

Teńlemeni sheship $x=5$ hám $x=-\frac{25}{2}$ korenlerine iye bolamız.

Juwabı: $5;-\frac{25}{2}$.

Irracional teńlemelerdi sheshiwdiń usılları ádette irracional teńlemeni oģan teń kúshli bolģan yamasa oniń saldarı bolģan ratcional teńleme menen almastırıwģa tiykarlanģan. Sonlıqtan, irracional teńlemelerdi sheshiwde eki jol bar boladı:

1) saldar teńlemege ótiw hám tabılģan korenlerdi tekseriw;

2) teń kúshli sistemaģa ótiw.

Ekinshi jol tabılģan korenlerdi tekseriwden qutqaradı hám isenimli bolıp esaplanadı.

3-mısal: Teńlemeni sheshemiz

$$\frac{\sqrt{x^2+8x}}{\sqrt{x+1}}+\sqrt{x+7}=\frac{7}{\sqrt{x+1}}.$$

Teńlemeni tómendegishe jazamız

$$\sqrt{x^2+8x}+\sqrt{x^2+8x+7}=7$$

Belgilep alıp $x^2+8x=t$ mına teńlemege iye bolamız $\sqrt{t}+\sqrt{t+7}=7$. Bul teńleme bir ģana 9 korenine iye boladı. x ózgeriwshisine qaytıp $x^2+8x-9=0$, $x_1=-9$, $x_2=1$ iye bolamız.

Tekseriw arqalı -9 – ózgeshe korendi tabamız.

Juwabı: 1.

Irracionalliq teńlemelerdi sheshıwde effektiv esaplanatuģın usıllardı yaģniy trigonometriyalıq almastırıw usılın qarayıq.

4- mısal. Teńlemeni shesheyik:

$$\sqrt{\frac{1+2x\sqrt{1-x^2}}{2}}+2x^2=1$$

$1-x^2\geq 0$ bolģanlıqtan, $|x|\leq 1$ boladı. Sonlıqtan $x=\sin\alpha$, $\alpha\in\left[-\frac{\pi}{2};\frac{\pi}{2}\right]$ belgilewdi kiritiwge boladı.

Teńleme tómendegi túrge keltiriledi

$$\sqrt{\frac{1+2\sin\alpha\cos\alpha}{2}}=1-2\sin^2\alpha \Leftrightarrow .$$

$$\Leftrightarrow \frac{|\sin\alpha+\cos\alpha|}{\sqrt{2}}=\cos 2\alpha \Leftrightarrow \left|\sin\left(\alpha+\frac{\pi}{4}\right)\right|=\cos 2\alpha$$

Belgileymiz $\alpha+\frac{\pi}{4}=u$, bunda $u\in\left[-\frac{\pi}{4};\frac{3\pi}{4}\right]$, bul jaģdayda

$$|\sin u|=\sin 2u \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l}\begin{cases}\sin u\rangle 0\\ \cos u=\frac{1}{2}\end{cases}\\ \sin u=0\\ \begin{cases}\sin u\langle 0\\ \cos u=-\frac{1}{2}\end{cases}\end{array}\right. \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l}u_1=\frac{\pi}{3}\\ u_2=0\end{array}\right.$$

$$x_1=\sin\left(u_1-\frac{\pi}{4}\right)=\sin\left(\frac{\pi}{3}-\frac{\pi}{4}\right)=\sin\frac{\pi}{3}\cos\frac{\pi}{4}-\cos\frac{\pi}{3}\sin\frac{\pi}{4}=$$

$$=\frac{\sqrt{3}}{2}\cdot\frac{\sqrt{2}}{2}-\frac{1}{2}\cdot\frac{\sqrt{2}}{2}=\frac{\sqrt{6}-\sqrt{2}}{4}.$$

$$x_2=\sin\left(u_2-\frac{\pi}{4}\right)=\sin\left(-\frac{\pi}{4}\right)=-\frac{\sqrt{2}}{2}.$$

Juwabı: $\left\{-\frac{\sqrt{2}}{2};\frac{\sqrt{6}-\sqrt{2}}{4}\right\}$.

Radikal belgisi astındaǵı ańlatpanı tolıq kvadratqa aylandırıw arqalı sheshiw usılı

5-mısal. Teńlemeni sheshiń:

$$\sqrt{5+x-4\sqrt{x+1}}+\sqrt{10+x-6\sqrt{x+1}}=1.$$

Sheshiw: Koren astındaǵı ańlatpanı túrlendiremiz:

$$5+x-4\sqrt{x+1}=(x+1)-2\times2\sqrt{x+1}+4=(\sqrt{x+1}-2)^2$$

$$10+x-6\sqrt{x+1}=(x+1)-2\times3\sqrt{x+1}+9=(\sqrt{x+1}-3)^2$$

$\sqrt{a^2}=|a|$, teńliginen paydalanıp tómendegige iye bolamız:

$$\left|\sqrt{x+1}-2\right|+\left|\sqrt{x+1}-3\right|=1.$$

Meyli $y=\sqrt{x+1};\ y\geq0$ bolsın. Bul jaǵdayda teńleme mına túrge keledi:

$$\begin{cases}|y-2|+|y-3|=1\\ y\geq0\end{cases}\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}0\leq y\leq2\\ -y+2-y+3=1\end{cases}\\ \begin{cases}2\leq y\leq3\\ y-2-y+3=1\end{cases}\\ \begin{cases}y\geq3\\ y-2+y-3=1\end{cases}\end{array}\right.\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}0\leq y\leq2\\ y=2\end{cases}\\ \begin{cases}2\leq y\leq3\\ 1=1\end{cases}\\ \begin{cases}y\geq3\\ y=3\end{cases}\end{array}\right.\Leftrightarrow 2\leq y\leq3$$

Belgilewge qaytamız:

$$2\leq\sqrt{x+1}\leq3\Leftrightarrow4\leq x+1\leq9\Leftrightarrow3\leq x\leq8$$

Juwabı: $[3;8]$.

Teńlemeniń eki tárepin funkciyaǵa kóbeytiw.

6-mısal. Teńlemeni sheshiń

$$\frac{1}{4}x=\left(\sqrt{1+x}-1\right)\left(\sqrt{1-x}+1\right).$$

Sheshiw. Teńlemeniń eki tárepin $h(x)=\sqrt{1+x}+$ funkciyasına kóbeytemiz. $\sqrt{1+x}+1$ ańlatpası $\sqrt{1+x}-1$ ańlatpasına túyinles bolıp esaplanadı. Bul kóbeytiwdıń maqseti: eki túyinles ańlatpaniń kóbeymesi radikallarsiz ańlatpa bolatuǵınınan paydalanıw .

Bul kóbeytiwdiń hám sáykes túrlendiriwlerdiń nátiyjesinde tómendegi teńlemege iye bolamız.

$x\left(\sqrt{1+x}-4\sqrt{1-x}-3\right)=0$. Bul teńleme $\sqrt{1+x}-4\sqrt{1-x}-3=0$ teńlemesi korenge iye bolmaǵanlıqtan, tek bir ǵana $x=0$ korenine iye boladı.

Tekseriw $x=0$ - koren ekenligin korsetedi.

Juwabı. $x=0$.

Teńlemeni anıqlanıw oblastın tabıw hám izertlew arqalı sheshıw.

7-mısal. Teńlemeni sheshiń:

$$3\sqrt{3x+1}-\sqrt{x-1}-4\sqrt[3]{x+7}=-2-\sqrt{1-x}.$$

Sheshiw:

$$\text{A.O:}\ \begin{cases}3x+1\geq0\\ x-1\geq0\\ 1-x\geq0\end{cases}\Leftrightarrow\begin{cases}x\geq-1/3\\ x\geq1\\ x\leq1\end{cases}\Leftrightarrow x=1$$

Mánisler oblastı tek bir ǵana mánisten turadı. Bul mánistiń teńleme koreni ekenligin tekseremiz.

$$3\sqrt{4}-\sqrt{0}-4\sqrt[3]{8}=-2-\sqrt{0};6-8=-2;-2=-2.$$

Demek, $x=1$ biziń teńlememizdiń koreni.

Juwabı: 1

Teńlemeni teńsizliklerden paydalanıp sheshiw

8-mısal. Teńlemeni sheshiń

$$\sqrt{1-\frac{x}{3}}+\sqrt[6]{1+x}=\left(1-\frac{x}{24}\right)^4+\left(1+\frac{x}{36}\right)^6$$

Sheshiw. Teńlemeniń shep tárepine Bernulli teńsizligin (eger $0<p<1$ bolsa, onda $(1+x)^p\leq1+px,$ bunda $x>-1$) al oń tárepin Bernulli teńsizligine (eger $p<0$ yamasa $p>1$, bolsa, onda $(1+x)^p\geq1+px,$) kóbeytemiz.

Bul jaǵdayda:

$$\sqrt{1-\frac{x}{3}}+\sqrt[6]{1+x}=\left(1-\frac{x}{3}\right)^{\frac{1}{2}}+(1+x)^{\frac{1}{6}}\leq1-\frac{x}{6}+1+\frac{x}{6}=2$$

hám

$$\left(1-\frac{x}{24}\right)^4+\left(1+\frac{x}{36}\right)^6\geq1-\frac{x}{6}+1+\frac{x}{6}=2.$$

Bunnan teńlemeniń eki tárepine qollanılǵan Bernulli teńsizligi teńlikke aylanatuǵını kelip shıǵadı, bul tek $x=0$ bolǵan jaǵdayda ǵana orınlanadı.

Juwabı: $x=0$.

Ádebiyatlar

1. Абдухамидов А. ва бошқ. Алгебра ва математик анализ асослари (1, 2 қисм). Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун. – Т.: “Ўқитувчи”, 2014.
2. Егоров А. Иррациональные уравнения. Математика. Первое сентября. 2002.
3. Моденов В. П. Решение иррациональных уравнений. Математика в школе. 1970.

REZYUME

Ushbu maqolada irratsional tenglamalarni echishning bazi usullari misollar yordamida tushuntirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются некоторые методы решения иррациональных уравнений.

SUMMARY

The author of the article describes some methods of solving irrational equations.

LOGARIFMLIK HÁM KÓRSETKISHLI TEŃSIZLIKLERDI INTERVALLAR USÍLÍNAN PAYDALANÍP SHESHIW

M.Asqarov – *fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent*
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: tengsizliklar, intervallar usuli, soddalashtirilgan usul.
Ключевые слова: неравенства, метод интервалов, упрощенные методы.
Key words: inequalities, interval method, simplified methods.

Ulıwmalasqan intervallar usılı.

Teńsizliklerdi sheshiwdiń ulıwmalasqan intervallar usılı $f(x)\vee 0$, túrdegi teńsizliklerdi sheshiwde paydalanıladı, bunda $\vee$ – belgisi $>,\geq,<,\leq$, belgileriniń birewi, alınadı.

$f(x)$ – logarifmlik, kórsetkishli, irracional yamasa trigonimetriyalıq funkciya.

Sheshiwdiń algoritmi tómendegishe boladı:

1. $f(x)$ funkciyasınıń anıqlanıw oblastın tabamız.
2. $f(x)$ funkciyasınıń nollerin tabamız.
3. Funkciyanıń nolleri arqalı onıń anıqlanıw oblastında bólingen aralıqlardağı funkciyanıń belgilerin anıqlaymız. Bunıń ushın hárbir aralıqtağı qolaylı sandı alıp funkciyanıń mánisin tabamız.
4. $f(x)$ funkciyası sáykes belgige iye bolğan aralıqlardı biriktirip sheshimniń juwabın jazamız.

Bul usıllardıń tiykarında kesindide úzliksiz funkciyanıń eki nollik mánisleriniń aralıgında belgisiniń turaqlı ekenligi jatadı.

Ulıwma jağdayda kóp waqıttı alatuğın hár bir intervaldağı noqatlarda funkciyanıń mánislerin esaplawğa tuwra keledi.

Jetilistirilgen intervallar usılı.

Biz bul statyada tiykarı logarifm, dáreje astındağ ańlatpası kópağzalı bolğan logarifmlik hám kórsetkishli teńlemelerdi bólshek racional yamasa racional teńsizliklerge keltiriwge mısallar qaraymız.

1. Tómendegi logarifmlik teńsizlikti qarayıq

$$\log_{a(x)} f(x)\geq \log_{a(x)} g(x) \qquad (1)$$

bunda $a(x),\ f(x),\ g(x)$ - bazıbir funkciyalar.

Bunday teńsizlikti sheshiwdiń standart usılı tómendegi eki jağdayğa alıp keledi.

Birinshi jağdayda $0<a(x)<$, teńsizlik $f(x)\leq g(x)$ kóriniske keledi.

Ekinshi jağdayda $a(x)>1$, teńsizlik $f(x)\geq g(x)$ kóriniske keldi.

Usı eki jağdaydı biriktiriwge bola ma?- degen soraw payda boladı. Bul sorawğa tómendegi dálillewsiz qabıl etilgen teorema juwap beredi.

1-Teorema. $\log_{a(x)} f(x)\geq \log_{a(x)} g(x)$ logarifmlik teńsizligi tómendegi sistemağa teń kúshli boladı:

$$\begin{cases} a(x)>0,\\ a(x)\neq 1,\\ f(x)>0,\\ g(x)>0,\\ (a(x)-1)(f(x)-g(x))\geq 0. \end{cases} \qquad (2)$$

1-Mısal. Teńsizlikti sheshiń

$$\log_{x-2}(x^2-1)>\log_{x-2}(2x^2+x-3).$$

Sheshiliwi. 1-teoremadan paydalanıp tómendegi teńsizlikler sitemasına iye bolamız:

$$\begin{cases} x-2>0,\\ x-2\neq 1,\\ x^2-1>0,\\ 2x^2+x-3>0,\\ ((x-2)-1)((x^2-1)-(2x^2+x-3))>0. \end{cases}$$

Birinshi 4 teńsizlikti sheship berilgen teńsizliktiń anıqlanıw oblastın tabamız:

$$\begin{cases} x>2,\\ x\neq 3,\\ x<-1 \ yamasa \ x>1,\\ x<-\frac{3}{2} \ yamasa \ x>1. \end{cases}$$

Bunnan: $x\in(2,3)\cup(3,+\infty)$.

Endi sistemanıń 5-teńsizligin sheshemiz. Ápiwayı túrlendiriwden keyin teńsizlikke iye bolamız

$$(x-3)(-x^2-x+2)>0.$$

Ekinshi kóbeyiwshige -1 di kóbeytiw arqalı teńsizliktiń belgisin almastıramız:

$$(x-3)(x^2+x-2)<0.$$

Bul teńsizlikte ekinshi kóbeyiwshiniń korenleri 1 hám -2 ge teń ekenligin anıqlawğa boladı. Sonlıqtan, ekinshi kóbeyiwshini ekiağzalılarğa jayıw arqalı tómendigige iye bolamız :

$$(x-3)(x-1)(x+2)<0.$$

Bul teńsizlikti intervallar usılı menen ańsat sheshiwge boladı: $x\in(-\infty,-2)\cup(1,3)$.

Aldın tabılğan anıqlanıw oblastın esapqa alıp berilgen teńsizliktiń sheshimine iye bolamız.

Juwabı : $x\in(2,3)$.

2. Endi kórsetkishli teńsizlikti qaraymız

$$a(x)^{f(x)}\geq a(x)^{g(x)} \qquad (3)$$

Joqarıdaği sıyaqlı bul teńsizlikte eki jağdayğa alıp keledi.

Birinshi jağdayda dárejeniń tiykarı oń, bıraq birden kishi (teńsizliktiń belgisi ózgeredi), ekinshi jağdayda dárejeniń tiykarı birden úlken (teńsizliktiń belgisi saqlanadı).

Logarifmlik teńsizliktegi jağday sıyaqlı teńsizlikti sheshiwdi ápiwayılastırıwğa boladı. Bul usıl tómendegi teoremağa tiykarlanğan.

2-Teorema. $a(x)^{f(x)}\geq a(x)^{g(x)}$ kórsetkishli teńsizligi tómendegi sistemasına teń kúshli boladı:

$$\begin{cases} a(x)>0,\\ a(x)\neq 1,\\ (a(x)-1)(f(x)-g(x))\geq 0. \end{cases} \qquad (4)$$

2-Mısal. Teńsizlikti sheshiń

$$(x^2-x-2)^{(2x^2-x-1)} \geq (x^2-x-2)^{(9-x^2)}.$$

Sheshiliwi. (4)-sistema sıyaqlı teńsizlikler sistemasın dúzemiz:

$$\begin{cases} x^2-x-2>0, \\ x^2-x-2\neq 1, \\ ((x^2-x-2)-1)((2x^2-x-1)-(9-x^2))\geq 0. \end{cases}$$

Dáslepki eki teńsizlikti sheship berilgen kórsetkishli teńsizliktiń anıqlanıw oblastın tabamız:

$$\begin{cases} x<-1 \; yaki \;\; x>2, \\ x\neq \frac{1\pm\sqrt{13}}{2}. \end{cases}$$ Bunnan:

$$x\in(-\infty,\frac{1-\sqrt{13}}{2})\cup(\frac{1-\sqrt{13}}{2},-1)\cup(2,\frac{1+\sqrt{13}}{2})\cup(\frac{1+\sqrt{13}}{2},+\infty)$$

Keyin tiykarǵı teńsizlikti qaraymız

$((x^2-x-2)-1)((2x^2-x-1)-(9-x^2))\geq 0$ hám ápiwayılastıramız: $(x^2-x-3)(3x^2-x-10)\geq 0$.

Bul teńsizliktegi birinshi kóbeyiwshiniń korenin biz aldın anıqlaǵan edik: $x_{1,2}=\frac{1\pm\sqrt{13}}{2}$. Ekinshi kóbeyiwshiniń koreni: $x_{3,4}=\frac{1\pm\sqrt{121}}{6}$, $x_3=-\frac{5}{3}$, $x_4=2$.

Endi korenlerdi tártiplestiremiz: $3<\sqrt{13}<4$ bolǵanlıǵı sebepli, $x_3<x_1<x_4<x_2$ boladı. Intervallar usılın qollanıw arqalı tiykarǵı teńsizliktiń tómendegi sheshimine iye bolamız: $x\in(-\infty,-\frac{5}{3})\cup(\frac{1-\sqrt{13}}{2},2)\cup(\frac{1+\sqrt{13}}{2},+\infty)$.

Aldın tabılǵan anıqlanıw oblastın esapqa alsaq, juwmaqlawshı sheshimge iye bolamız:

$$x\in(-\infty,-\frac{5}{3})\cup(\frac{1-\sqrt{13}}{2},-1)\cup(\frac{1+\sqrt{13}}{2},+\infty).$$

Biz keltirgen mısallarda ápiwayılastırılǵan intervallar usılın paydalandıq. Bul usıldıń mazmunı quramalı $F(x)$ ańlatpasın $F(x)\vee 0$ teńsizligine teń kúshli bolǵan $G(x)\vee 0$ teńsizligine keltiretuǵın ápiwayı $G(x)$ ańlatpası menen almastırıwdan ibarat boladı. Bizler joqarıdaǵı mısallarda $F(x)=\log_{a(x)} f(x)-\log_{a(x)} g(x)$, ańlatpasın $G(x)=(a(x)-1)(f(x)-g(x))$, al $F(x)=a(x)^{f(x)}-a(x)^{g(x)}$ al ańlatpasın $G(x)=(a(x)-1)(f(x)-g(x))$ ápiwayı ańlatpa menen almastırdıq.

Ádebiyatlar

1. Алимов Ш. ва бошқ. «Алгебра», 9 синф. – Т.: «Ўқитувчи», 2014.
2. Абдухамидов А. ва бошқ. Алгебра ва математик анализ асослари (1, 2 қисм). Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун. – Т.: «Ўқитувчи», 2014.
3. Корянов А.Г., Прокофьев А.А. Методы решения неравенств с одной переменной. – М.: 2011.

REZYUME

Maqolada logarifmik va ko'rsatkichli tengsizliklarni intervallar usulidan foydalanib echish yo'llari misollar yordamida tushuntirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются способы решения логарифмических и показательных неравенств с использованием метода интервалов.

RESUME

The article contains the descrition of ways for solving logarithmic and exponential inequalities using the interval method.

ЖАС ӨСПИРИМЛЕРДИҢ САЛАМАТ ҲӘМ САНАЛЫ РАЎАЖЛАНЫЎЫНДА МИЛЛИЙ ОЙЫНЛАРДЫҢ ТӘСИРИ

Г.Бердибаева - *студент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: миллий болалар ўйинлари, гуруҳлар, «Арқаласпақ», «Пышық-тышқан», «Шыр айланба».
Ключевые слова: национальные детские игры, группы, «Арқаласпақ», «Кошки-мышки», «Шыр айланба».
Key words: national children's games, groups, "Arqalaspaq", "Cats and Mice", "Shir Aylanba".

Өзбекстан Республикасының биринши Президенти И.А.Каримов өзиниң «Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш» мийнетинде «Келешегимиздиң тырнағы билим дәргайларында жаратылады, басқаша айтқанда халкымыздың ертеңги күни қандай болыўы перзентлеримиздиң бүгин кандай тәлим ҳәм тәрбия алыўына байланыслы екенлигин умытпаўымыз керек» - деген еди [1].

Турмысымыздың барлық салаларында әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалардың нәтийжелилиги, дәслеп халык рууҳый дүньясының тиклениуи, бай тарийхый мийраслардың терең үйренилиўи, дәстүр ҳәм үрп-әдетлеримиздиң сақланыўы, мәдений ҳәм көркем өнер, илим ҳәм тәлимниң раўажланыўы,ең әҳмийетлиси жәмийет ой-пикириниң өзгериўи ҳәм жоқары-лаўы менен ажыралмас байланыслы. Өсип киятырған жас әўладқа, оның фи-зикалық ҳәм рууҳый тәрбиясына оғада үлкен жуўапкершилик сезими менен қатнас жасаў- ҳәр бир оқытыўшы ҳәм тәрбияшының миннетли ўазыйпасы.

Баслаўыш класс оқыўшылары ушын дене мәденияты сабағында қарақалпақ миллий ойынларынан пайдаланыў, оқыў жобасына киргизиў оғада орынлы ис. Қарақалпақ халқының ишинде балалардың жас өзгешеликлерин есапқа алган, олардың дене тәрбиясын, ақыл – санасының раўажланыўына жақсы тәсир жасайтуғын миллий ойынлардың түωрлери оғада көп. Ҳәзирги күнде бул ойынлардың үлгилери миллий халықлық байрам- Наўрыз байрамында азгандай көринис береди. Ата-бабаларымыз дөреткен, бизге шекем жетип келген бул миллий балалар ойынларына итибар берип, анализ етип қараганымызда , олардағы бала организмине, ақыл-санасына жақсы тәсирли етип ойлап табылған ойын үлгилерин көрдик.

«Арқаласпақ» [2] миллий ойынынын қағыйдалары төмендегише:

Ойыншылар дәслеп 2- топарға бөлинеди.Ҳәр топардан еки бала шығады.Еки топардан шыққан балалардың арасы 20 метрдей қашықлықта болып жайласады. Бул жерде имканияты барынша ул ҳәм қыз балалар топарда араласып турғаны менен ойынға шыққанда ул бала менен ул бала, қыз бала менен қыз бала шыққаны дурымырак болады.Еки тәрептен шыққан иойыншылар 20 метр аралықтан бир-бирине

карама-карсы болып биринши бала екинши баланы арқалап турыпсорау береди, еки тарептеги ойыншыларда бирдей ҳәрекетте болады.

1-сораў. биринши бала екинши балаға бири-бирине терис қарап, қолларын айкастырған ҳалда бир жерге еңкейип, арқасындағы бала аспанга карайды. «Аспанда не бар?» - деп сорайды.

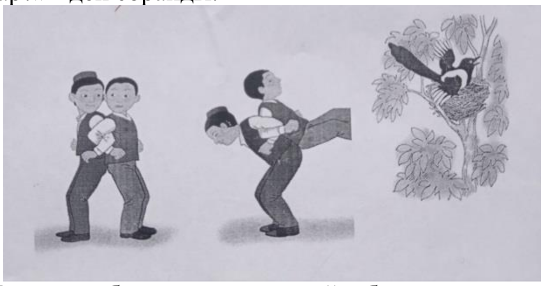

Екинши бала «аспанда ай бар»,«аспанда күн бар»,«аспанда булт бар», «аспанда қуслар ушып баратыр» ҳәм т.б. өзи көрген, билген аспан денелерин, аспанда көринген нәрселерди айтады.

2-сораў «Жерде не бар?» - деп арқасындағы бала енди арқалап турған баладан сорайды.Ол да «жерде таў бар», «жерде суў бар», «жерде тереклер өсип тур» ҳәм т.б. жерде нени көрсе сол нәрселерди, билгенлерин айтады.

3-сораў. Енди жерге еңкейип арқалап турған, арқасындағы балаға сораў береди. «Ҳәккениң үйи қайда?»-дейди. Арқасындағы бала бир белгини айтады. «Он атланасаң оң жақтағы теректе», «Жигирма адым жүрсең, ҳәкке-ниң үйин көресең»,«Анаў теректи бир айлансан табасаң» ҳәм т.б. белгилерди балалар айтады. Шәртти орынлап яки он атлам, яки жигирма адым жүриўи керек. Егер бала шәртти орынлай алса, еки упай алыўға миясар болады. Еки топардағы еки ойыншылар бирдей ўақытта әмелий усы шынығыўды әмелге асырып барады. Жупласқан балалар ҳәр топарда 6-7 болыўы мүмкин. Оқыў-шылар саны 28-30 болса барлығы толық қатнасады. Бул ойынның әҳмийетли таманы сонда, балалар ойнайды, шынығады. Топарларға бөлиниў арқалы то-пар ағзаларында қатаң жуўапкершилик сезимлери пайда болады. Жәмәәт бо-лып бир мақсетке жетиўге умтылады.Бул арқалы табанлы мийнет етиў керек-лигин түсинип жетисе баслайды. Ҳәр топардан шыққан жупласқан балаларда топардағыдан да күшлирек жуўапкершилик сезимлери пайда болады.Өз сал-мақ категорияларындағы аўырлықты көтериўге талпынады. Өз денесиндеги саламатлықты,күшти сезинеди, биледи. Тәбийғый түрде өзинде күшти топ-лаўға, раўажландырыўға умтылады. Ойын шәртлериндеги сораўлар арқалы сана-сезими раўажланады. Тапқырлық, шешенлик пенен көрген, билген нәр-селерин жупкерлестирип, уйқастырып сөйлеўди, сөйлеу мәдениятын раўаж-ландырады.

Қарақалпақ миллий балалар ойынларындағы бул усыллар дерлик бар-лық түрлеринде де қәлиплескен. Балалардың өзин коршаған орталықты би-лиўде дүньяны таныўында, илимли-билимли болыўында бул ойынлардың орны гиреўли.

Балалар ойынларының бири «Пышық-тышқан» ойыны да сырттан қарағанымызда жүдә әпиўайы. Бунда балалар 10-15 ойыншы ямаса оннан көбирек балалар қатнасыўы аркалы ойын ойналады. балалар шеңбер болып бир-бири менен қол усласып турады.Арадан еки бала шығып бири тышқан, бири пышық болады. Бизге мәлим тәбийғый түрде тышқан қашады, пышық қуўады.Балалардың бири тышкан болып, шеңберди айланып, биресе ишине кирип, биресе сыртқа шығып услатпаўға ҳәрекет етип жуўырады. «Пышық» болса услап алыўға ҳәрекет етип, күшин салып жуўырады. «Пышық» «тышқан»ды услап алса, олардың қуўыспағы тамамланып, орнына басқа еки бала шығады. Ойын барлық балалар , қызлар «пышық-тышқан» болғанынша даўам еттириледи. «Пышық-тышқан» ойыны заўықлы ойын. Тәбиятынан балаларда пышық-тышқанларға уқсап бирин-бири қуўысып, жуўырысып жүрип ойнайды. Ал бул ойынның балаларды бир жерге жәмлеп, бир-бирине дыққатлы түрде қарап, избе-из «пышық-тышқан» болып қуўып жуўырыўлары ҳәр бир балада өзин көрсетиўге умтылыўы күшли болады.

Мәселен: «тышқан» ҳеш қашан туттырғысы келмейди, «пышық» нәзериндеги «тышқанды» тутыўы шәрт. Екеўиндеги усы жуўапкершилик сезими ҳәр бир балада өзинде күш топлаўға, исеним пайда етиўинде, жәмәәт алдында абыройлы, адамгерщилик сезимлериниң ояныўында үлкен тәсир жасайды. Балалар физикалық жақтан шынығады, ақылый раўажланыўы системасы әмелге асырылып барылады.

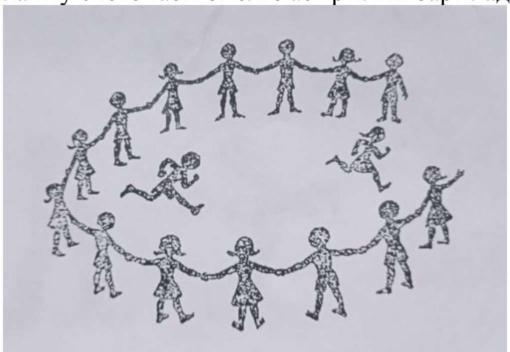

«Шыр айланба» миллий балалар ойыны да щебер усталық пенен көплеген коампонентлерди ишине қамтып алып, балалардың физикалық ҳәрекетлери денемәдениятына тәсир жасаса, ойын шәртлерин орынлаўда санаў арқалы санақты- илимди үйретиўге бағдарланған. Ойын балалардың шөлкемлесиўинде, жәмлесиўинде әмелге асыцрылады. Балалар қатарласып турады. Катардағы балалар өзлерин санай баслайды. Биринши бала 1,2,3,4,5,6,7 – санак сан жетиге келгенде жетинши бала ортаға шығады, яғный ойын басқарыўшы санаў арқалы сайланады.Кимге жети саны түссе, сол бала ойын басқарыўшы болып сайланады. «Шыр айланба» ойынында:

«Шыр айланбаған тобым,
Ғыр айланбаған тобым,
Шыр-шыр айланып кетти,
Есабым саған жетти» - деген бир куплет

тақмағын айтып ҳәр бир қатнасыўшы, ойынға түспестен бурын айтады. Ойын басқарыўшы бала дәслеп өзи баслап айтады ҳәм топты оң қолына алып жерге қатты урады, топ аспаннан түсемен дегенше, орнында турып бир айланып қақшып алыўы керек. Усылайынша 10-15 мәртеге шекем даўам еттириўи мүмкин. Егер ойыншы бала ылақтырған тобын бир айланып қақшый алмаса ойын тоқтатылады. Изиндеги екинши, үшинши балалар усы тақылетте даўам еттиреди. «Шыр айланба» өзине ылайық атамасы бар қызықлы ойынлардың бир түри. Бул ойынның түри де балаларда жекке – жекке өзлеринде үлкен жуўапкершилик сезимлерин пайда етеди. Ҳәр бир бала бир куплет тақмақты ядлап алыўға умтылады. Бул арқалы көркем сөзликке, сөз мәнилерин аңлаўға, ядлаўға бейимлилик пайда болады. Дене мәдениятын раўажландырыўда, өзин дурыс, дәл басқарыўда тәжирийбе топлайды. Топтың айланып түсиў тезлиги менен өзиниң айланыў тезлигин бириктириўи,адам организмин сезимталлық пенен басқара алыў психологиясы раўажландырылады.

Биз жоқарыда үш миллий балалар ойынларының түрин берип өтип, оларды талқыға алғанымызда, халқымыздың даналық пенен ойлап тапқан балалардың нормал өсип раўажланыўында орны гиреўли болған

миллий ойынларына тәсийн қаласаң. Миллий балалар ойынларын тәлим-тәрбия саласында әмелиятқа енгизиў оғада зәрүрли. Бул дүнья халықлары арасында өзимиздиң миллий өзиншелик сыпатларымыз бенен, ата-бабаларымыздан қалған бийбаҳа мийрасларымызды сақлап, раўажландырған боламыз.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А.Жоқары мәнаўият –жеңилмес күш. –Ташкент: «Манаўият», 2008.
2. Шылманов П. Миллий балалар ойынлары. –Нөкис: «Қарақалпакстан», 1994.
3. Баўатдинова С. Қарақалпақ балалар фольклорының лирикалық түрлери. «Тафаккур бостаны», 2019

РЕЗЮМЕ

Мақола қорақалпақ миллий болалар ўйинларининг аҳамиятини очиб беришга бағишланган. Болалар танаси ва руҳиятини ривожлантиришда болалар ўйинларининг ўрни «Арқаласпақ», «Пышық-тышқан», «Шыр айланба» миллий ўйинлар техникасини намойиш этиш орқали тасвирланади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена раскрытию значимости каракалпакских национальных детских игр. О роли детских игр в развитии тела и духа ребёнка рассказывается путём демонстрации приёмов народных игр «Аркаласпак», «Кошки-мышки», «Шыр айланба».

SUMMARY

The article is devoted to revealing the significance of the Karakalpak national children's games. The role of children's games in the development of the child's body and spirit is described by demonstrating the techniques of folk games "Arkalaspak", " Cats and Mice", "Shyr aylanba"

USING AUTHENTIC TEXTS IN FOREIGN LANGUAGES CLASSSES

V.T.Дjumabaeva – *assistant teacher*

Karakalpak State University named after Berdakh

Таянч сўзлар: чет тили, аутентик матн, ўқув жараёни, луғат, ўқув вазифаси, нутқ фаолияти.

Ключевые слова: иностранный язык, аутентичный текст, учебный процесс, лексика, учебное задание, речевая деятельность.

Key words: a foreign language, an authentic text, a learning process, vocabulary, educational task, a speech activity.

Introduction

Characteristic significance of present time is that the English language, being an international language of communication and a state language of several countries, is getting widely used for communication in Uzbekistan as well. It is impossible to conduct international scientific-practical conferences and seminars without using English.

In the educational process, a great attention was paid to such a concept as the originality of the material or its authenticity. "Authentic," when translated from English, means "original" An authentic text is not primarily intended for educational purposes.

Researcher of the authenticity concept M. Breen identifies 4 types of authenticity:

1) The authenticity of the text materials used for educational purposes;
2) Degree of authenticity perceived by students;
3) The authenticity of educational institutions;
4) The authenticity of the social situation in the classroom.

Special attention is paid to the authenticity of the text [6:60 -70].

It is also an important fact that since authenticity is not limited to certain conditions, up to now a single definition of authenticity has not been developed yet, but it involves different types of authenticity. The presence or absence of a certain type of authenticity varies depending on the individual situation of communication. Therefore, the inconsistency of issues related to authenticity of the text is quite relevant.

The implementation of the pedagogical process is possible with authentic materials taken from original sources which are not initially intended for educational purposes [1:395]. However, it is worth noting that such texts are rather difficult for students to understand and they may not always correspond to educational environment and intended learning objectives.

Taking into account these features, E.V.Nosonovich, R.P.Milrud consider that the authors of textbooks need to pay attention to all aspects of authentic speech activities and educational requirements of that language activity while compiling texts. Just such texts, created for educational purposes and as much as close to source samples, will be considered as authentic. They are used in foreign language interaction and correspond to:

- the norms and objectives of natural communication;
- learning requirements;
- thinking and language level of students [3:11-18].

In order to call texts authentic, they must be equipped with certain structural features, and in the first place, introduce an authentic discourse. The following are characteristic for a discursive authentic text:

- natural lexical content;
- natural grammar;
- situational appropriateness of language means;
- logical integrity;
- thematic unity [3:11-18].

A discursive authentic text has the following characteristics:

- structural authenticity;
- lexical - phraseological authenticity;
- grammatical authenticity;
- functional authenticity;
- cultural authenticity;
- informative authenticity;
- situational authenticity;
- the authenticity of the national mind set;
- reactive authenticity;
- authenticity of register;
- the authenticity of educational tasks [3:11-18].

Structural authenticity. is associated with the peculiarities of the text construction and its logic with substantial and formal integrity. An authentic text is characterized by the fact that the sentences are not only closely interrelated with each other, but also harmoniously complement each other in such a way that a logical connection is established between them, providing the text with communicative integrity. The coherence of the text is determined by its theme and it is impossible not to note the role of the title, which leads the learner to perceive a certain kind of information. [4:1028].

In the **lexical - phraseological authenticity**, the selection of lexical units and phraseology plays an important role. The text produced by students does not have a big content, and the vocabulary used is related to those areas of life and interests that students are interested in: family, free time, hobbies, traveling and others [2:987]. Due to phraseological units, the text presents expressiveness and emotional connotation. Phrasal verbs are actively used in the English language, for example, *to break down, to call back* and many other verbs. Proverbs and phraseological units allow students to develop authentic speaking skills [3:6].

Grammatical authenticity. is associated with the use of typical grammar structures of this language both in oral

and written speech. Being familiar with grammatical models allows minimizing inter language effects and makes possible to avoid many mistakes in the further mastery of a foreign language. The grammar of any language and its vocabulary regularly undergo changes and continuously develop.

According to E.V. Nosonovich and R.P.Milrud, **functional authenticity** is determined by natural features while selecting linguistic activities to meet learning objectives. A variety (in the stylistic plan) of texts allows the learner to understand a separately taken authentic text and use the optimal means of expressing thoughts that are relevant in a particular communicative situation.

The significance of **cultural authenticity** is determined by the close relationship with the culture, peculiarities of life, behavior and mindset of the target language country [5:800].

Informative authenticity. of an educational text implies the fact that any natural text contains new information that could raise reader's interest. Therefore, it is required to adjust the content taking students' age, and interests into consideration and evaluate information in terms of meaning and accessibility for students. The text is considered as informatively authentic if it can make a learner interested who reads or listens to this text.

Currently, the informative feature of methodical authenticity is one of the determining factors in the selection of educational materials. The students are provided with texts containing relevant information for them: the life of foreign students, traditions and customs of the target language country and historical and other facts.

Situational authenticity. implies the naturalness of the situation, which is offered as an educational illustration, the interest of native speakers to the stated topic and the naturalness of the discussion.

The text is compiled by the authors in a similar way so that the person, reading it can easily recognize the type of text that is familiar in everyday life. It can be personal letters, advertisements, texts of popular science, cooking recipes, excerpts from the biography of famous people: popular music performers, politicians, athletes, which is interesting for this group of readers [3,4].

It is also important to take into account the authenticity of the national mindset in the selection of materials: the desire to reflect the situation that is usual and routine for a native speaker may not always be adequately perceived by students. There are certain speech taboos for discussing some topics, for example, connected with religion, income, and personal problems.

Reactive authenticity. implies that in a real communicative situation any text, which is either read or listened, causes a certain reaction. Therefore, when developing an educational text, it is necessary to endow with emotional coloring and provide feedback from the mental and speech activities.

Authenticity of the decorated text suggests the presence of photos of characters; auditory series: all kinds of noises and sounds, which allow facilitating its understanding.

Authentic learning tasks stimulate interaction with texts and are based on the operations, which are performed in the process of working with source information outside of the classroom [3:10].

Conclusion. Thus, an authentic text is not only a concept that is based on originality, authenticity, but also takes into account a number of characteristics that allow such a text to be called as authentic discourse and to perform a variety of learning tasks.

References

1. Aksenova N.V., Shepetovskiy D.V. Forming Language Identity and Improving Linguistic and Cultural Competences of Technical High Educational Institutions students // Young Scientist. 2013. № 12(59). – p. 394-396.
2. Jiinskaya A.V., Sensov A.E., Truntyagin A.A. Transformation of ideology in a political world // Young Scientist. 2015, №9. – p. 968- 970.
3. Nosonovich E.V., Milrud R.P. Parameters of authentic learning text // Foreign Language at School. 1999, № 1. -p. 11-18.
4. Rostova E.S., Tumakova N.A. To the question of the role of games in foreign language classes in high educational institutions // Young scientist. 2015, № 8. - p.1028-1030.
5. Sensov A.E., Muratova E.N., Onishenko A.K. Peculiarities of political discourse research through analysing concepts // Young scientist. 2015, № 4. – p. 799-802.
6. Breen M.P. Authenticity in the Classroom. Applied Linguistics. 1985. № 6/1. –p. 60-70.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада чет тилларини ўқитишда аутентик материаллардан фойдаланиш усуллари келтирилган. Аутентик таълим вазифалари матн билан ўзаро рағбатлантириш ва синфдан ташқари манбалар, ахборотлар билан ишлаш жараёнида амалга ошириладиган операцияларга асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье предлагаются методы использования аутентичных материалов в обучении иностранным языкам. Аутентичные учебные задания стимулируют взаимодействие с текстами и основаны на операциях, которые выполняются в процессе работы с исходной информацией вне аудитории.

SUMMARY

The article proposes methods of using authentic materials in teaching foreign languages. Authentic learning tasks stimulate interaction with texts and based on the operations, that are performed white working with source information outside the classroom.

EXCEL ЭЛЕКТРОН КЕСТЕ ПРОГРАММАСЫНДА СЫЗЫҚЛЫ ПРОГРАММАЛАСТЫРЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИН СИМПЛЕКС УСЫЛЫ МЕНЕН ШЕШИЎ

Р.М.Жалелов – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

К.М.Жалелов –*ассистент оқытыўшы*

Мухаммед ал-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: чизиқли дастурлаштириш, симплекс усули, мақсад функцияси, таянч ечими, базис, оптимал ечим.

Ключевые слова: линейное программарирование, симплексный метод, целевая функция, опорное решение, базис, оптимальное решение.

Key words: linear programming, simplex method, criterion function, the basic solution, basis, the optimum solution.

Симплекс усылы, СП (Сызықлы программаластырыў) ның қәлеген мәселесин шешиўге қолланыўға болатуғын, кең тарқалған ҳәр тәреплемели есаплаў усылы болады. Бул усылдың мәниси мынадан ибарат: мәселениң таяныш шешимлериниң базислери бойынша оның оптималлық шешими табылғанша избе-из алға қарай жүристи аңлатады [1].

Мейли, матрицалық көринисте жазылған СП мәселеси берилген болсын:

$$z(x) = (c, x) \rightarrow min(max), \quad (1)$$

$$Ax \leq b, \quad (2)$$

$$x \geq 0 \quad (3)$$

Бул мәселени симплекс усылы менен шешиў ушын алдын ала төмендеги жумыслар орынланады:

- мәселениң математикалық модели каноникалық көринисине келтирилип жазылады;
- мәселениң басланғыш таяныш шешими табылады;
- дәслепки симплекс-кестесине, басланғыш таяныш шешимине сәйкес келетуғын төмендеги мағлыўматлар жазылады: мақсет фунциясының коэффициентлери: гезектеги базисти дүзетуғын векторлар (Б-базис бағанасы); C_δ бағанасына гезектеги базистиң векторлары қандай индекске ийе болса, тап сондай индекске ийе мақсет функциясының коэффициентлери жазылады; P_0бағанасына дәслепки таяныш шешиминиң оң белгили дүзиўшилери жазылады; P_j бағаналарына дәслепки мәселениң шеклеўлериниң коэффициентлеринен дүзилген векторлар жазылады; $P_1, P_2, \dots, P_n$ векторларына сәйкес келетуғын $\delta_j(j=\overline{1,n})$ баҳалары симплекс-кестениң ең соңғы қатарына жазылады [2].

$\delta_j(j=\overline{1,n})$ баҳалары мына формулалар менен анықланады:

$$\delta_j = z_j - c_j,\ \ z_j = \sum_{i=1}^{m} c_i a_{ij},\quad j=1,2,\dots,n$$

Ағымдағы базистеги мақсет функциясының мәниси

$$z_0 = \sum_{i=1}^{m} c_i a_{i0}$$

P_0 бағанасының ең соңғы қатарына жазылады.

Симплекс усылының есаплаў алгоритми

1.Жоқарыда көрсетилген қәделер бойынша симплекс-кесте толтырылады.

2.Егер де барлық $j=1,2,\dots,n$ ушын $\delta_j \geq 0$ болса, онда басланғыш шешими мәселениң оптималлық шешими болады.

3. Егер де $\delta_j < 0$ теңсизликлери бар ҳәм кестениң P_k бағанасында барлық элементлери $a_{ik} \leq 0$ болса, онда мәселениң мақсет функциясы мәселениң мүмкин болған шешимлериниң көплигинде жоқарыдан шегараланбаған болады (максимум мәселеси шешимге ийе болмайды).

4.Егер де $\delta_j < 0$ баҳалары бар ҳәм бул терис баҳаларға сәйкес келетуғын P_j бағаналарында ең кеминде бир $a_{ij} > 0$ элементи бар болса, онда бурынғы таяныш шешимине салыстырғанда жақсы, жаңа таяныш шешимине өтиў мүмкин болады.

5. Таяныш шешимди жақсылаў ушын базиске киргизилетуғын P_k векторы, ең киши терис δ_j баҳасы менен анықланады. Бундай баҳа жайласқан бағана **бағдарлаўшы бағана** деп аталады.

6. Базистен шығарылатуғын векторды анықлаў ушын барлық $a_{ik} > 0$ элементлери бойынша $min(b_i/a_{ik})$ мәнисин табады. Мейли, бул минимумға $i=r$ болғанда ерисилсин. Сонда базистен P_r векторы базистен шығарылады ҳәм a_{rk}**шешиўши элемент** деп аталады [3].

7. Жаңа таяныш шешимине сәйкес келетуғын симплекс-кесте толтырылады.

Бунның ушын: а) жаңа таяныш шешимниң оң дүзиўшилери

$$\acute{b_i} = \begin{cases} b_i - \left(\frac{b_r}{a_{rk}}\right) a_{ik}, & i \neq r \text{ болғанда} \\ \frac{b_r}{a_{rk}}, & i = r\text{болғанда} \end{cases} \quad (4)$$

формулалары менен, ал P_j векторларының жаңа базистиң векторлары бойынша жиклениўлериниң коэффициентлери

$$\acute{a_{ij}} = \begin{cases} a_{ij} - \left(\frac{a_{rj}}{a_{rk}}\right) a_{ik}, & i \neq r \text{ болғанда} \\ \frac{a_{rj}}{a_{rk}}, & i = r\text{болғанда} \end{cases} \quad (5)$$

формулалалары менен есапланады. Бул (4) ҳәм (5) формулалары менен $\acute{b_i}$ ҳәм $\acute{a_{ij}}$ есапланғаннан соң олардың мәнислери симплекс-кестеге жазылады. Бул кестениң $(m+1)$-қатарының элементлери

$$\acute{z_0} = z_0 - (b_r/a_{rk})\delta_k$$
$$\acute{\delta_j} = \delta_j - \left(a_{rj}/a_{rk}\right)\delta_k$$

формулалар менен ямаса олардың анықламалары бойынша есапланыўы мүмкин.

Бул усылды толығырақ түсиниў ушын төмендеги мәселени қолланамыз:

$$z(x) = 9x_1 + 5x_2 + 4x_3 + 3x_4 + 2x_5 \to max,$$
$$x_1 - 2x_2 + 2x_3 \leq 6,$$
$$x_1 + 2x_2 + x_3 + x_4 = 24,$$
$$2x_1 + x_2 - 4x_3 + x_5 = 30$$
$$x_j \geq 0,\quad \left(j=\overline{1,5}\right)$$

Дәслепки берилген мәселени каноникалық көриниске келтиремиз:

$$z(x) = 9x_1 + 5x_2 + 4x_3 + 3x_4 + 2x_5 \to max,$$
$$x_1 - 2x_2 + 2x_3 + x_6 = 6,$$
$$x_1 + 2x_2 + x_3 + x_4 = 24,$$
$$2x_1 + x_2 - 4x_3 + x_5 = 30$$
$$x_j \geq 0,\quad (j=\overline{1,6})$$

1) Теңлемелер системасын векторлық көринисинде жазамыз:

$$x_1P_1 + x_2P_2 + x_3P_3 + x_4P_4 + x_5P_5 + x_6P_6 = P_0$$

Бунда

$P_1 = (1,1,2)'$, $P_2 = (-2,2,1)'$, $P_3 = (2,1,-4)'$, $P_4 = (0,1,0)'$,

$P_5 = (0,0,1)'$, $P_6 = (1,0,0)'$, $P_0 = (6,24,30)'$

2) $P_1, P_2, P_3, P_4, P_5, P_6$векторларының арасында P_4, P_5, P_6 үш бирлик векторлары бар болғанлықтан, берилген мәселениң басланғыш таяныш шешимин тиккелей жазыўға болады: $x^{(0)} = (0,0,0,30,24,6)$. Усылдың I адымының симплекс-кестесин жасаймыз (1-кестениң I бөлимин ҳәм $x^{(0)}$ таяныш шешимин оптималлыққа тексеремиз.

1-кесте

Б	$C_Б$	P_0	9	5	4	3	2	0	Кестениң бөлимлери
			P_1	P_2	P_3	P_4	P_5	P_6	
P_6	0	6	1	-2	2	0	0	1	I
P_4	3	24	1	2	1	1	0	0	
P_5	2	30	2	1	-4	0	1	0	
δ_j		132	-2	3	-9	0	0	0	
P_3	4	3	1/2	-1	1	0	0	1/2	II

P_4	3	21	1/2	3	0	1	0	-1/2	
P_5	2	42	4	-3	0	0	1	2	
δ_j		159	5/2	-6	0	0	0	9	
P_3	4	10	2/3	0	1	1/3	0	1/3	III
P_2	5	7	1/6	1	0	1/3	0	-1/6	
P_5	2	63	9/2	0	0	1	1	3/2	
δ_j		201	7/2	0	0	2	0	7/2	

Кестениң I бөлиминен көринип турғанындай, $x^{(0)}$ таяныш шешими оптималь шешим болмайды. Өйткени, P_1 ҳәм P_3 векторлары ушын $\delta_1 = -2, \delta_3 = -9$ баҳалары таяныш шешимниң оптималлық шәртине қарама-қарсы келеди. Максимум мәселесинде таяныш шешимниң оптималь шешим болыўы ушын шегаралаўшы шәртлердиң барлық векторлары ушын $\delta_j \geq 0$ болыўы талап етиледи. Енди базиске киргизилетуғын ҳәм базистен шығарылатуғын векторларды анықлаймыз. Абсолют шамасы бойынша ең үлкен терис δ_j саны P_3 векторының бағанасында жайласқан. Демек, базиске P_3 векторы киргизиледи. Базистен шығарылатуғын векторды анықлаймыз. Бунның ушын барлық $a_{i3} > 0$ ушын $\theta_0 = min\left(\frac{b_i}{a_{i3}}\right)$ санын табамыз: $a_{i3} = 2$ болады. Сонлықтан, базистен P_6 векторы шығарылады, ал $a_{i3} = 2$ саны шешиўши элемент болады. Сонда, усылдың II адымына сәйкес симплекс-кесте 1-кестениң II бөлиминиң көринисине ийе болады.

Бул кестеден берилген мәселениң жаңа $x^{(1)} = (0,0,3,21,42,0)$ таяныш шешими келип шығады. Мәселениң бул таяныш шешими де, оптималь шешим болмайды. Себеби, P_1 ҳәм P_2 векторы $\delta_2 = -6$ терис баҳасына ийе. P_2 векторын базиске киргизиў керек. Базистен шығырылатуғын векторда анықлаў ушын барлық $a'_{ir} > 0$ ушын $\theta'_0 = min\left(\frac{b_i}{a_{ir}}\right)$ шамасы есапланады. Бирақ P_2 векторының бағанасында тек бир $a'_{22} = 3$ саны бар. Соның ушын базистен P_4 векторы шығарылады, ал $a_{22} = 2$ саны шешиўши элемент болады. Сонда, усылдың III адымына сәйкес симплекс-кесте 1-кестениң III бөлиминиң көринисине ийе болады.

Бул кестеден мәселениң келеси таяныш шешими $x^{(2)} = (0,7,10,0,63,0)$ векторы болатуғынлығы келип шығады. Базиске кирмеген барлық векторлардың базис векторлары бойынша жиклениўлериниң баҳалары оң болатуғынын көремиз. Сонлықтан, соңғы табылған таяныш шешим берилген мәселениң бирден бир оптималь шешими болады.

$x^* = x^{(2)} = (0,7,10,0,63,0)$ векторы, ал мақсет функциясының оған сәйкес оптималь мәниси $\max z(x) = z(x^{(2)}) = 201$ болады.

Жоқарыдағы сызықлы программаластырыў мәселесин MSExcel программасы жәрдеминде оптималь шешимин табамыз.

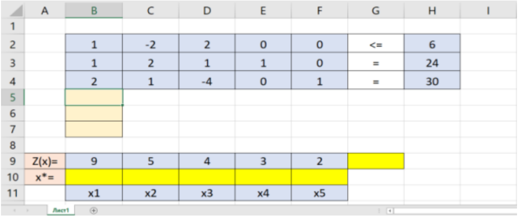

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1									
2		1	-2	2	0	0	<=	6	
3		1	2	1	1	0	=	24	
4		2	1	-4	0	1	=	30	
5									
6									
7									
8									
9	Z(x)=	9	5	4	3	2			
10	x*=								
11		x1	x2	x3	x4	x5			

1) Оның ушын дәслеп берилген мәселедеги коэффициентлерди киритип шығамыз:

2) **B5** кетекшесине =СУММПРОИЗВ(B2:F2;B10:F10), **B6**кетекшесине =СУММПРОИЗВ(B3:F3;B10:F10), **B7**кетекшесине=СУММПРОИЗВ(B4:F4;B10:F10)формулаларын киритемиз.

3) **G9** кетекшесине =СУММПРОИЗВ(B9:F9;B10:F10) формуласын киритемиз.

4) **“Данные”** менюсында “**Поиск решения”**ни пайда етиў ушын төмендеги избе-изликти орынлаймыз: **“Файл”**менюсынан **Параметры -> Надстройки-> Поиск решения-> Перейти->OK.**

5) **G9** кетекшесине барып **“Поиск решения”**түймесин басамыз ҳәм төмендегише толтырамыз:

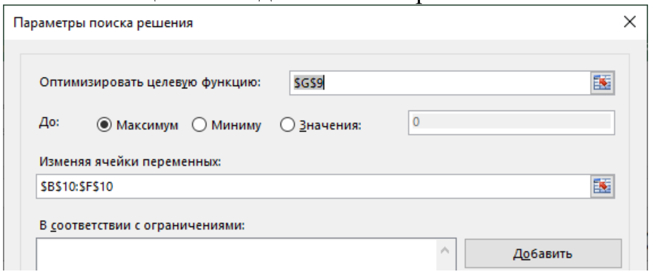

“Оптимизировать целевую функцию:” ға мақсет функцияның мәниси шығарылатуғын **$G$9**кетекшеси ҳәм**“Изменяя ячейки переменных:”** қа оптималь шешим шығарылатуғын **$B$10:$F$10** диапазон киритиледи.

6) **Добавить** түймесин басып төмендеги шәртлерди киритемиз:

$B$10:$F$10=целое
$B$5<=$H$2
$B$6<=$H$3
$B$7<=$H$4

“Выберите метод решения:” дан**“Поиск решения лин.задач симплекс-методом”** буйрығын таңлаймыз.

7) **“Найти решение”**түймесин басамыз ҳәм төмендеги оптималь шешимге ийе боламыз.

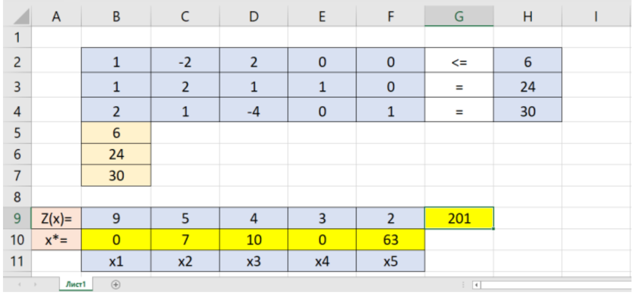

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1									
2		1	-2	2	0	0	<=	6	
3		1	2	1	1	0	=	24	
4		2	1	-4	0	1	=	30	
5		6							
6		24							
7		30							
8									
9	Z(x)=	9	5	4	3	2	201		
10	x*=	0	7	10	0	63			
11		x1	x2	x3	x4	x5			

Усы тәризде, берилген сызықлы программаластырыў мәселесиниң симплекс усылы жәрдеминде оптималь шешими ҳәм мақсет функцияның максималь мәниси MSExcel программасы жәрдеминде табылады.

Әдебиятлар

1. Мирзаев А.Н., Абдурахманов Ю.М. Иқтисодий математик усуллар ва моделлар ўқув қўлланма. – Тошкент: “Тафаккур” 2015.

2. Раисов М. Математик программалаштириш. – Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2013.
3. Отаров А.О., Уразымбетова Э.П. Экстремаллық мәселелер ҳаққында. – Нөкис: “Билим”, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чизиқли дастурлаштириш масаласининг қўйилиши ва унинг симплекс усули ёрдамида ечилиши таҳлилга тортилган. Мазкур масалани MS Excel дастури ёрдамида ҳисоблаш кетма-кетлиги ва натижалари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена постановка задачи линейного программирования и её решение с помощью симплекс метода. Здесь приводится последовательность решения задачи и результаты вычисления с помощью программы Excel.

SUMMARY

The article deals with the statement of a problem of linear programming and its decision with the help of a simplex method. Here it is presented the sequence of the decision of a problem and results of calculations by means of program Excel.

MS EXCEL ПРОГРАММАСЫ ЖӘРДЕМИНДЕ ТРАНСПОРТ МӘСЕЛЕСИН ПОТЕНЦИАЛЛАР УСЫЛЫ МЕНЕН ШЕШИЎ

Р.М.Жалелов – *ассистент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институти
К.М.Жалелов – *ассистент оқытыўшы*
Мухаммед ал-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: чизиқли дастурлаштириш, транспорт масаласи, потенциаллар усули, таъминловчилар, фойдаланувчилар, таянч ечим, оптимал ечим.

Ключевые слова: линейное программирование, транспортная задача, метод потенциалов, производители, потребители, опорное решение, оптимальное решение.

Key words: Linear programming, transport problem, method of potentials, manufacturers, consumers, the basic solution, the optimum solution.

Ҳәзирги ўақытта сызықлы программаластырыўдың транспорт мәселеси ҳәр қыйлы экономикалық процесслерди теориялық жақтан тийкарлаўда ҳәм жобаластырыў практикасында кең қолланылады. Ол, әсиресе, санаат ҳәм аўылхожалығының ең әҳмийетли өнимлерин жеткерип бериўде, сондай-ақ жүк тасыўдың ҳәм транспорттың ҳәр қыйлы түрлериниң жумысларын оптималь жобаластырыўда оғада айрықша әхмийетке ийе болады.

Мейли, тәмийинлеўшилер A_1, A_2, …,A_m базаларына сәйкес a_1, a_2, ...,a_m тонна бир қыйлы өним бар болсын. Бул өнимди талаплары сәйкес b_1, b_2, ..., b_n тонна болған B_1, B_2, ...,B_n тутыныўшыларына жеткерип бериў керек. Бир тонна өнимди i- тәмийинлеўшиден j- тутыныўшыға жеткерип бериў жумсалатуғын транспорт шығыны C_{ij}пул бирлигине тең. Сонда, барлық өнимди толық тасып, тутыныўшылардың талапларын толық қанаатландырғандай ҳәм транспорт шығынларының улыўма муғдары ең аз (минимум) болғандай етип, өнимди тасыў жобасын жасаў талап етиледи.

Усылайынша қойылған транспорт мәселесиниң математикалық моделин жасаў ушын X_{ij} арқалы i- тәмийинлеўшиден j- тутыныўшыға тасылыўы керек өнимниң муғдарын белгилеймиз. Сонда транспорт мәселесиниң шәртлерин төмендеги арнаўлы кестеге жазыўға болады.

1-кесте

Тәмийн-леўшилер	Тутыныўшылар				Өнимниң бар муғдары
	B_1	B_2	…	B_n	
A_1					A_1
A_2					A_1
…	…	…	…	…	…
A_m					A_1
Талап-лары	b_1	b_2	…	b_n	$\sum_{i=1}^{m} a_i = \sum_{j=1}^{n} b_j$

Кестедеги$X = (x_{ij})(i = \overline{1,m};\ j = \overline{1,n})$матрицасы-өним тасыў жобасы деп, ал $C = (c_{ij})(i = \overline{1,m};\ j = \overline{1,n})$ матрицасы транспорт шығынларының матрицасы деп аталады.

Мәселениң шәрти бойынша i- тәмийинлеўшиден j- тутыныўшыға x_{ij}тонна өним тасыў жобаластырылған. Бундай муғдардағы өнимди тасыў ушын жумсалатуғын транспорт шығынлары c_{ij} пул бирлигине тең болады. Сонлықтан, жобаластырылған барлық өнимди тасыў ушын жумсалатуғын транспорт шығынларының улыўма муғдары

$$Z(X) = \sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n} c_{ij}x_{ij}$$

Функциясы менен аңлатылады. Шеклеўлер системасы мәселениң төмендеги шәртлеринен келип шығады:

а) ҳәр бир тәмийинлеўшидеги барлық өним тутыныўшыға толық тасылыўы (бөлистирилиўи) керек. Бул талап математикалық жақтан төмендегише жазылады:

$$\sum_{j=1}^{n} x_{ij} = a_i\ (i = \overline{1,m})$$

Бул теңлемелер 1-кестениң қатарларынан келип шығады;

б) тутыныўшылардың талаплары толық қанаатландырылады:

$$\sum_{i=1}^{m} x_{ij} = b_j\ (j = \overline{1,n})$$

Бул теңлемелер 1-кестениң бағаналарынан келип шығады;

в) өнимди тасыўдың көлеми терис болмаўы керек:

$$x_{ij} \geq 0(i = \overline{1,m};\ j = \overline{1,n}).$$

Солай етип, транспорт мәселесиниң математикалық модели төмендегише жазылады:

$$Z(X) = \sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n} c_{ij}x_{ij} \to min, \quad (1)$$

$$\sum_{j=1}^{n} x_{ij} = a_i\ (i = \overline{1,m}) \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^{m} x_{ij} = b_j\ (j = \overline{1,n}) \quad (3)$$

$$x_{ij} \geq 0(i = \overline{1,m};\ j = \overline{1,n}) \quad (4)$$

Транспорт мәселесиниң бул математикалық моделинде тәмийинлеўшилерде бар өнимниң улыўма муғдары тутыныўшылардың талапларының улыўма муғдарына тең деп уйғарылады:

$$\sum_{i=1}^{m} a_i = \sum_{j=1}^{n} b_j \qquad 5)$$

Сонлықтан, транспорт мәселесиниң (1)-(4) модели, оның жабық модели деп аталады. Егер де, (5) шәрти орынланбаса, транспорт мәселесиниң бул модели, оның ашық модели деп аталады. Транспорт мәселеси шешимге ийе болыўы ушын (5) шәртиниң орынланыўы зәрүр [1].

Потенциаллар усылында транспорт мәселесиниң оптималь шешимин табыў басланғыш таяныш шешиминен басланып, оның оптималь шешимине жақынырақ болған, жаңа таяныш шешимине избе-из өтилип барылады. Нәтийжеде, шекли сандағы адымнан соң, мәселениң оптималь шешими табылады. Усылдың ҳәр бир адымында табылған таяныш шешимин оптималлыққа тексериў ушын ҳәр бир A_i тәмийинлеўшисине ҳәм B_j тутыныўшысына, оның потенциалы деп аталатуғын α_i ҳәм β_i шамалары сәйкес келтириледи. Бул потенциаллар $\alpha_i + \beta_i = c_{ij}(i = \overline{1,m};\ j = \overline{1,n})$ теңлиги орынланғандай етип, яғный олардың қосындысы A_i тәмийинлеўшисинен B_j тутыныўшысына бир бирлик өнимди тасыў ушын жумсалатуғын c_{ij} пул бирлигине тең болғандай етип сайлап алынады. Потенциаллар усылының тийкарында төмендеги теорема жатады.

Теорема. Егер де транспорт мәселесиниң базы бир $X^* = (x_{ij}^*)(i = \overline{1,m}; j = \overline{1,n})$ таяныш шешими ушын $x_{ij}^* > 0$болғанда

$$\alpha_i + \beta_i = c_{ij}(i = \overline{1,m}; j = \overline{1,n})$$

$x_{ij}^* = 0$ болғанда

$$\alpha_i + \beta_i \le c_{ij}(i = \overline{1,m}; j = \overline{1,n})$$

Шәртлерин туғын$\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m;\ \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ санлары бар болса, онда X^*- транспорт мәселесиниң оптималь шешим болады.

Мейли, жоқарыда келтирилген арқа-батыс ҳәм ең аз шығынлар усылларының биреўин қолланып, транспорт мәселесиниң басланғыш таяныш шешими табылған болсын. Ҳәр бир тәмийинлеўши ҳәм тутыныўшы ушын $\alpha_i, \beta_j(i = \overline{1,m}; j = \overline{1,n})$ потенциаллары анықланады. Бул санларды

$$\alpha_i + \beta_i = c_{ij} \qquad (6)$$

Системасынан табады. Бунда, c_{ij} -транспорт шығынлары матрицасының сәйкес элементлери, яғный алдын ала берилген санлар.

Транспорт мәселесиниң шәртлериниң кестесинде толтырылатуғын клеткаларының саны $n + m - 1$ге тең болғанлықтан, $n + m$ белгисизи бар (6) системасында $n + m - 1$теңлемелер бар, яғный белгисизлердиң саны теңлемелер санына 1 ге артық болады. Сонлықтан белгисизлердиң биреўин қәлеген санға тең, мәселен $\alpha_1 = 0$ деп алып, (6) системасынан қалған белгисизлердиң мәнислерин избе-из анықлаўға болады. Барлық потенциаллар табылғаннан соң, кестениң ҳәр бир бос клеткасы ушын

$$\alpha_{ij} = \alpha_i + \beta_i - c_{ij} \qquad (7)$$

санын анықлайды [2].

а) егер де бул α_{ij} санларының арасында оң санлар жоқ болса, онда табылған таяныш шешими мәселениң оптималь шешими болады;

б) ал, егер де базы бир бос клетка ушын $\alpha_{ij} > 0$ болса, онда дәслепки таяныш шешими мәселениң оптималь шешими болмайды ҳәм жаңа таяныш шешимине өтиў керек болады. Буның ушын $\alpha_{ij} > 0$ болған барлық бос клеткаларды тексереди ҳәм бул санлардың арасынан ең үлкенин сайлап алады.

Мәселениң таяныш шешими дурыс табылса, онда кестениң қәлеген бос клеткасы ушын тек бир циклды жасаўға болады. Сайлап алынған бос клетка ушын цикл дүзилгеннен соң жаңа таяныш шешимине өтеди. Буның ушын, бул бос клетка менен байланыслы клеткалардағы өнимлердиң орынлары алмастырылады. Бундай алмастырыўлар төмендеги қәделер бойынша орынланады:

1) Сайлап алынған бос клетка менен цикл бойынша байланысқан ҳәр бир анық белги бериледи. Бунда дәслепки алынған бос клеткаға қосыў (+) белгиси, ал басқа клеткаларға гезеги бойынша алыў (-) ҳәм қосыў (+) белгилери бериледи. Бул клеткаларды қосыў белгили ҳәм алыў белгили клеткалар деп те атайды.

2) сайлап алынған бос клеткаға алыў белгили клеткалардағы санлардың ең кишисин жазады. Буннан соң, бул санды қосыў (+) белгили клеткалардағы санларға қосады, ал алыў (-) белгили клеткалардағы санлардан алады. Нәтийжеде, сайлап алынған ҳәм бурын бос болған клетка енди толтырылған клетка болады, ал x_{ij} санларының ең кишиси жазылған клетка енди бос клеткаға айланады.

Солай етип, сайлап алынған бос клетка менен цикл бойынша байланысқан клеткалардағы өнимлердиң орынларын алмастырыў, транспорт мәселесиниң жаңа таяныш шешимин анықлайды.

Транспорт мәселесиниң көрсетилген усыл менен табылған жаңа таяныш шешими оптималлыққа тексериледи. Буның ушын тәмийинлеўшилердиң ҳәм тутыныўшылардың потенциалларын анықлайды ҳәм (7) санларын табады. Егер де бул санлардың арасында оң санлар жоқ болса, онда мәселениң оптималь шешиминиң табылғаны. Ал, егер де оң санлар бар болса, онда жоқарыда көрсетилген усыл менен жаңа таяныш шешимине өтеди. Усылдың шекли сандағы бир неше адымларын орынлағаннан соң, транспорт мәселесиниң оптималь шешими анықланады [3].

	A	B	C	D	E	F
1		B1	B2	B3	Zapas	
2	A1	7	5	8	210	
3	A2	11	9	10	120	
4	A3	6	6	7	120	
5	Talap	150	150	150		
6						
7					0	
8					0	
9					0	
10		0	0	0	z(x)	
11		0	0	0	0	
12						

Транспорт мәселесин MSExcel программасы жәрдеминде оптималь шешимин табамыз.

8) Оның ушын дәслеп берилген мәселеде ги коэффициентлерди киритип шығамыз:

2) **B10** кетекшесине=СУММ(B7:B9);
C10 кетекшесине=СУММ(C7:C9);
D10 кетекшесине=СУММ(D7:D9);
E7 кетекшесине=СУММ(B7:D7);
E8 кетекшесине=СУММ(B8:D8);
E9 кетекшесине=СУММ(B9:D9);
B11кетекшесине=СУММПРОИЗВ(B7:B9;B2:B4);
C11кетекшесине=СУММПРОИЗВ(C7:C9;C2:C4);

D11кетекшесине=СУММПРОИЗВ(D7:D9;D2:D4) формулаларын киритемиз.

3) **E11**кетекшесине=СУММ(B11:D11) формуласын киритемиз.

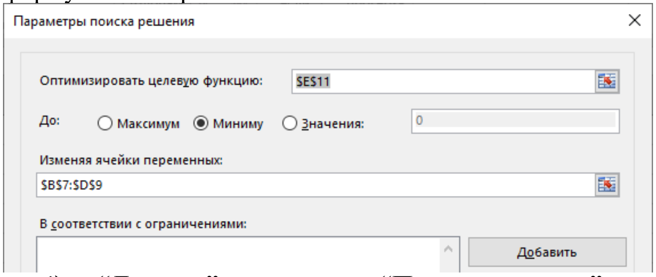

4) **“Данные”** менюсында “**Поиск решения**” ни пайда етиў ушын төмендеги избе-изликти орынлаймыз: **“Файл”** менюсынан **Параметры -> Надстройки-> Поиск решения-> Перейти->OK.**

5) **E11**кетекшесине барып **“Поиск решения”** түймесин басамыз ҳәм төмендегише толтырамыз:

“Оптимизировать целевую функцию:” ға мақсет функцияның мәниси шығарылатуғын **$E$11** кетекшеси ҳәм **“Изменяя ячейки переменных:”**қа оптималь шешим шығарылатуғын **$B$7:$D$9**диапазон киритиледи.

6) **Добавить** түймесин басып төмендеги шәртлерди киритемиз:

$B$7:$D$9=целое; $B$7:$D$9>=0

$B$10:$D$10=$B$5:$D$5; $E$7:$E$9=$E$2:$E$4

	A	B	C	D	E	F
1		B1	B2	B3	Zapas	
2	A1	7	5	8	210	
3	A2	11	9	10	120	
4	A3	6	6	7	120	
5	Talap	150	150	150		
6						
7		60	150	0	210	
8		0	0	120	120	
9		90	0	30	120	
10		150	150	150	z(x)	
11		960	750	1410	3120	
12						

“Выберите метод решения:” дан**“Поиск решения лин.задач симплекс-методом”** буйрығын таңлаймыз.

7) **“Найти решение”** түймесин басамыз ҳәм төмендеги оптималь шешимге ийе боламыз.

Усы тәризде, берилген транспорт мәселесиниң потенциаллар усылы жәрдеминде оптималь шешими ҳәм мақсет функцияның минималь мәниси MSExcel программасы жәрдеминде табылады.

Әдебиятлар

1. Мирзаев А.Н., Абдурахманов Ю.М. Иқтисодий математик усуллар ва моделлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Тафаккур”, 2015.
2. Раисов М. Математик программалаштириш. – Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2013.
3. Отаров А.О., Уразымбетова Э.П. Экстремаллық мәселелер ҳаққында. – Нөкис: “Билим”, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чизиқли дастурлашнинг транспорт масаласининг экономика йўналмшидаги тутган ўрни ҳақида сўз боради. MS Excel программаси ёрдамида бу масалани потенциаллар усулидан фойдаланиб ечиш кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о роли транспортной задачи линейного программирования в области экономики. Рассматривается решение этой задачи методом потенциалов с помощью программы MS Excel.

SUMMARY

The article deals with a role of a transport problem of linear programming in the field of economy. It is considered the decision of this problem by a method of potentials by means of program MS Excel.

ДАРС ЖАРАЁНИДА БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШИ МЕТОДИКАСИ

А.П.Жумамуратов – *таянч докторант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ахборот-коммуникацион компетенция, ахборот технологияси, компетенция, инновацион технология, методика, интернет.

Ключевые слова: информационно-коммуникационная компетенция, компетенция, информационные технологии, инновационные технологии, методика, интернет.

Key words: Information and communication competence, competence, information technology, competence, innovation technology, methodology, Internet.

Бугунги кунда жаҳондаги илғор давлатлар таълими тараққиёти тажрибаларига таянган ҳолда кадрлар тайёрлаш тизимини яратиш таълим тизими олдида турган асосий вазифалардан бирига айланди. Шундай экан, бизда хорижий тажрибани ўрганиш ва амалга татбиқ қилиш, қолаверса, олий таълимни бошқариш тизимини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Таълимни модернизациялаш шароитида ўқитиш сифатини бошқариш, таълим тизимини модернизациялаш бўйича хорижий тажрибаларни ўрганиш, республикамизда шу йўналишда олиб борилаётган илмий ва амалий тадқиқотлар натижаларини ўрганиш, таҳлил этиш ва истиқболли режаларни ишлаб чиқишда фойдаланиш, мақбул ўқитиш тамойилларини танлаб олиш ва сифатни бошқариш тизими салоҳиятини кўтаришга йўналтирилган мезонларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ўзининг асарида нафақат академик илм-фанни, балки олий ўқув юртларидаги илм-фанни янада ривожлантириш, илмий муассасаларнинг моддий-техник базасини илғор хорижий марказлар даражасида ва олимлар талабаларига мувофиқ сезиларли равишда мустаҳкамлаш зарурлигини алоҳида таъкидлаб ўтган [1].

Республикамизда узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсати изчил давом эттирилмоқда. Жумладан, таълим-тарбия тизимини илғор хорижий тажрибалар асосида янги босқичга кўтариш, педагог кадрлар тайёрлашнинг инновацион механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишга доир кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, педагог кадрлар тайёрлашнинг инновацион тизимини ишлаб чиқиш, педагогика соҳасидаги илмий тадқиқотларни истиқболли мақсадларни кўзлаб амалга ошириш механизмларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш асосида олий таълим муассасалари фаолиятининг сифати ҳамда самарадорлигини ошириш” [2] каби муҳим вазифалар белгиланди. Бу эса, олий таълим сифати ва

самарадорлигини оширишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини такомиллаштириш, интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш долзарб аҳамият касб этишини кўрсатади.

Бошланғич синф ўқитувчиларининг дарс жараёнида ахборот технологияларидан фойдаланиш олий таълимнинг ўқув дастурининг мазмуни “Бошланғич таълим” йўналиши бўйича бошланғич умумий таълимнинг тахминий базавий ўқув дастурларини ишлаб чиқишда муҳим ўзгаришларни белгилайди. Ўқитувчиларнинг касбий фаолиятида АКТ имкониятларини амалга ошириш: педагогик, дизайн, тадқиқот ва маданий-маърифий. Шу муносабат билан бошланғич синф ўқитувчисини тайёрлашда нафақат АКТ соҳасидаги билим, кўникма ва компетенциялар тўпламига эга бўлиш, балки тобора кўпайиб бораётган ўқув ва услубий маълумотларни қидириш ва танлаш учун АКТнинг дидактик имкониятларини амалга ошириш кўникмалари талаб этилади, уни қайта ишлаш, ўзгартириш ва ҳақиқий ўқув жараёнида қўллаш талаб этилади.

Бошланғич синф ўқитувчиси касбий фаолиятининг ўзига хос хусусияти болаларни турли хил фанларни ўқитиш жараёнида ҳам, ўқув материалларини электрон шаклда яратишда ўқув материалларини яратиш жараёнида, ота-оналар ва уларнинг ҳамкасблари билан ўзаро алоқада АКТ воситаларидан фойдаланишдир. Ушбу хусусиятлар ББСЎнинг АКТ соҳасидаги касбий фаолиятида ўқитиш доирасининг кенгайишини белгилайди, бу маълум даражада россиялик тадқиқотчиларнинг илмий ва услубий ишланмаларида акс этади.

Мактаб ўқитувчиси, ўрта ва олий ўқув юртлари ўқитувчиси томонидан муваффақиятли касбий фаолияти учун зарур бўлган АКТ имкониятларини амалга ошириш бўйича билим ва кўникмалар Ахборот жамияти глобал оммавий алоқа шароитида ёш авлодни ўқитиш жараёнидаги етакчи ролни сақлаб турибди.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда касбий фаолиятда АКТдан фойдаланиш соҳасида ББСЎ тайёрлашнинг қуйидаги асосий йўналишларини ажратиш мумкин:

Бошланғич синф ўқитувчиларининг АКТдан фойдаланиши уларнинг касбий фаолиятда АКТдан фойдаланиш билан боғлиқ ваколатлари доирасида кўриб чиқилади. Бу тенденция мактабдан кейин ва ўқув машғулотига тайёрлашда, синфда АКТ воситаларини ишлатишда, билим ва ўқитувчи кўникмаларини шакллантириш билан боғлиқ услубий ва ташкилий материалларда ва асосан, тақдимотлар орқали ривожлантириш ва бошланғич мактаб учун тайёр дастурларини ишлатиш билан боғлиқ. Шу билан бирга, турли хил таърифлар таклиф этилмоқда, масалан, “ахборот-коммуникацион компетенция”, “АКТ компетенцияси”, “ахборот ва технологик компетенция” тушунчалари моҳиятига кўра бир-бирларидан фарқ қилмайди. Ваколатни амалга ошириш даражалари ҳам таклиф этилади ва унинг шаклланиш хусусиятлари ва шартлари тавсифланади, аммо қоида тариқасида, ваколат даражаларининг моҳият жиҳатлари очиб берилмайди. Таъкидлаш жоизки, АКТ компетенциясига бўлган барча ёндашувларда АКТни қўллашда АКТнинг дидактик имкониятларидан фойдаланиш ҳисобга олинмайди. Бошланғич синфлар учун тўғри дастурларни танлаш бўйича билим ва кўникмалар ҳисобга олинмайди. Бундан ташқари, уни шакллантириш учун ўқув ва услубий ёрдам аниқ шаклда кўринмайди.

Ривожлантириш асосий мактаб ўқитувчилари АКТ тайёрлаш методик тизим моделлари ва махсус ривожлантириш билан боғлиқ шакллантириш услубий тизими лойиҳалаш ёндашувлар “ахборот-коммуникация ваколатига. “Шу билан бирга, ушбу ёндашувлар асосан ўқитувчилар томонидан болалар математикаси ва информатика фанларини ўқитишда АКТдан фойдаланишга, шунингдек умумий ёндашувлар даражасида таълим жараёнида АКТдан фойдаланишга қаратилган. Шу билан бирга, услубий тизимнинг барча таркибий қисмлари тўлиқ ҳисобга олинмаган мақсадлар, таркиби, ташкилий шакллар, услублар ва ўқув қўлланмалари, бу бизга АКТ соҳасида бошланғич синф ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлаш учун тўлиқ услубий тизимни яратишга имкон бермайди.

Бошланғич синф ўқитувчиларининг касбий фаолиятида АКТдан фойдаланиш информатика фанининг бир қисми ҳисобланади, аммо “Информатика” фанининг мазмуни ўқитувчиларнинг касбий фаолиятида АКТдан фойдаланиш учун жавобгарликни ўз ичига олмайди.

PTP ёки ЭТР фойдаланиш ўргатиш деб ҳисобланади, услубий турли шаклларни ўз ичига олган ахборот манбаи (график, матн, сон, овоз, мусиқа, видео, фото ва бошқалар) ахборот сифатида рақамли (электрон) шаклда ифодаланган ресурс, таълим мақсадларини амалга оширишга қаратилган. Шуни таъкидлаш керакки, ЭТРнинг янада тўлиқ ва кўп ўлчовли таърифи мавжуд. Айрим муаллифлар томонидан тавсия этилган териш (масалан, маълумот турига кўра “рақамли тасвирни ёзиш”: матнли, визуал, комбинацияланган, аудио ва видео маълумот, мураккаб тузилишга эга интерфаол моделлар) катта тахминлар билан қабул қилиниши мумкин ва кейин таркиб мазмунидан фарқли ўлароқ фақат ташқи белгилар билан қабул қилиниши мумкин; таълимни ахборотлаштириш илм-фан ва амалиётига аллақачон кириб келган. Ҳозирги вақтда бошланғич мактаб ўқитувчилари асосан ўқитувчиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилган тақдимотлардан фойдаланадилар ва компаниялар томонидан дастурий таъминотни ишлаб чиқишади, аммо бошланғич мактабларда муаллифлик ўқитиш усулларини бойитиш учун Интернетнинг аудиовизуал ахборот ресурслари ва инструментал ахборот тизимларининг имкониятларидан фойдаланмайдилар.

Касбий фаолиятда бошланғич синф ўқитувчиларининг АКТ соҳасидаги тажрибасини инобатга олган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, болаларни ушбу фанга кўпроқ қизиқтириш, эътиборини жалб қилиш, билим олишда ғайратни кучайтириш ва янги билимларни мус-тақил равишда излашга ўрганиш учун кўриш имкониятларини кенгайтиришга эътибор қаратилган. Ўқитувчилар бошланғич мактаб ўқувчилари учун (асосан компьютерда тақдимотлардан фойдаланган ҳолда) ижодий когнитив фаолиятни ташкил қилиш, боланинининг идрок этиш учун тушунарли ва осон шаклда тақдим этиш учун ҳам янги таълим усулларини ишлаб чиқмоқдалар, бу эса таълим мазмунини яхшироқ ўзлаштиришга ҳисса қўшади ва тушунишни рағбатлантиради.

Бошланғич мактаб ўқитувчисининг амалий ишида кенг тарқалган ва тез-тез ишлатиладигани бу – машғулот учун мўлжалланган ўқув компьютер ўйинлари (масалан, оғзаки ҳисоблаш), ўқув материалларини визуаллаштириш ва таълим муаммоларини ҳал қилиш учун экранда турли хил ўйин сюжетлари ва жумбоқларни таклиф қилишдан иборат ўйин фаолиятини ташкил етиш. ва ҳоказо [3].

Ўқитувчининг фаолиятларини методологик янгилашга ижодий ёндашуви турли дарсларда улар ўзларининг ихтиролари, жумладан компьютер тақдимотлари, тайёр дастурлар, проектор, интерфаол доскадан фойдаланишларида намоён бўлади. Масалан, «Алифбо» дарсларида ўқувчиларга ҳарфлар ва товушлар тўғрисида “компьютер фильмлари” таклиф этилади, ёзув дарсларида мултимедиа прожектори

дафтарга нусха кўчириш саҳифаси тасвирини проекциялаш учун ишлатилади. Математика дарсларида "Математик Дизайнер" деб номланади, унинг ёрдамида ҳисоблаш кўникмаларини шакллантириш текширилади ёки оғзаки санашни текшириш ва ўз-ўзини текшириш учун мисоллар ва вазифалар намойиш этилади.

Баъзи бошланғич мактаб ўқитувчилари ўқитиш ва ўқитиш усулларини такомиллаштириш учун "рақамли муҳит" деб номланишини жорий этиш зарурлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, "атроф-муҳит" тушунчаси топилмади ва "атроф-муҳит" тушунчаси ўқувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шарти сифатида педагогик атама сифатида кўриб чиқилмайди. Замонавий талабалар замонавий жамият ҳаётига тайёр бўлиши кераклиги муҳимлиги, ушбу муаммонинг ечими ўқув жараёнига АКТни кенг жорий этишни таъминлаш, ўқув жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциациялаш ва визуал-бадиий тафаккурни ривожлантириш учун мавҳум-мантиқий устунлик сифатида мисли кўрилмаган имкониятлар мавжудлиги таъкидланди. Муваффақиятли ўрганиш ва талабаларнинг билим фаолиятини ташкил қилиш учун зарур бўлган тасаввур. Шу билан бирга, АКТга асосланган ахборот муносабатлари имкониятларини амалга оширишга на назарий, на услубий ёндашувлар таклиф этилмайди.

Бир қатор бошланғич мактаб ўқитувчиларига кўра бошланғич синф ўқитувчисининг асосий вазифалари – билим олишга, ижодга ва дунёни билишга бўлган қизиқишни ривожлантиришдир. Буни ҳал қилиш усулларидан бири ўқитувчилар турли хил АКТ воситаларидан, хусусан, бошланғич синфлар ўқув жараёнида электрон ўқув материалларидан фойдаланишда кўринади, бу эса шакллар, усуллар ва ўқув кўлланмаларини диверсификация қилиш, ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини ошириш имконини беради. Тест синовлари, викториналар, визуал карталар, сўровномалар, дидактик материаллар (матн муҳарририда, презентацияларда, Интернетдан қидиришда)ни яратиш учун MS Wordдан қандай фойдаланиш тўғрисида мисоллар келтирилган.

Хулоса сифатида ўқитувчи "бошланғич кассада замонавий ахборот технологияларининг имкониятларидан ваколатли фойдаланиш"нинг ўқув жараёнига ижобий таъсирини санаб ўтамиз: когнитив фаолиятни фаоллаштириш; талабалар фаолиятини такомиллаштириш; бошланғич синф ўқувчиларида мустақил таълим ва ўзини ўзи бошқариш кўникмаларини ривожлантириш; ўқув қулайлиги даражасини ошириш; дарсда фаоллик ва ташаббускорликнинг ортиши; ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш, хавфсизлик қоидаларига риоя қилган ҳолда компьютер кўникмаларини эгаллаш сифатида ахборот-коммуникация компетенциясини шакллантириш.

Ушбу соҳанинг мутахассислари таъкидлаганидек, "компьютердан фойдаланган ҳолда, визуал ва эшитиш тасвирлари ёрдамида индивидуал равишда ўрганиш учун идеал имкониятларга эришилди"; маълум бир ўқув курсининг мавзуси билан алоқа таъминланади. Шуни таъкидлаш керакки, бу ҳолда биз фақат ахборот муҳитининг таркибий қисмлари ҳақида гапирамиз.

Бошланғич мактаб ўқитувчилари мултимедия технологиялари асосида тақдимотларнинг муаллифларига алоҳида ўрин ажратадилар, бу аслида расмларнинг, овознинг, графиканинг, матннинг динамикасини уйғунлаштирган ҳолда, энг севимли ўқитиш воситасига айланади; сизга расмларни қўшиш имконини беради, яъни улар бир вақтнинг ўзида эшитиш ва кўриш органларига таъсир қилиш билан бирга, боланинг эътиборини жалб қилиш ва ушлаб туришга имкон беради. Бу синфда қулай ҳиссий муҳитни яратади, ўқувчининг ривожланишига ҳисса қўшади. Афсуски, тақдимотда ахборот технологияларининг интерфаол имкониятлари амалга оширилмаяпти, бу эса АКТнинг дидактик имкониятларини тўлиқ амалга ошириш тўғрисида гапиришга имкон бермайди. Тақдимотлар ўқитувчилар томонидан дарснинг барча босқичларида (билимларни янгилашда, янги материални тушунтиришда, суҳбат қуришда ва тузатишда) ва, асосан, дарс давомида эмас, балки қисмларга ажратилган ҳолда, янада мураккаб масалаларни ечишда қўлланилади [4].

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2017, 107-б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги 4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 6-сон. 70-модда.

3. Энциклопедия педагогических технологий. – М.: "Владос", 2005, –С. 463.

4. Ситникова Л.Д. Методическая система формирования информационно-коммуникационной компетентности будущих учителей начальных классов на основе контекстного подхода: дис..., канд. пед. наук.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошланғич синф ўқитувчиларининг дарс жараёнида ахборот технологияларидан фойдаланишининг асосий вазифалари – билим олишга, ижодга ва дунё янгиликларини билишга бўлган қизиқишини ривожлантиришдан иборат. Бошланғич синф ўқитувчилари дарс жараёнида компьютердан фойдаланиш учун маълумотлар олиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные задачи учителей начальных классов по использованию информационных технологий на уроках и развитию интереса в обучении, творчестве и изучению мировых новостей. Во время урока учителя начальных классов могут воспользоваться компьютером для получения информации.

SUMMARY

The article discusses the basic tasks of primary school teachers in the use of information technology at the lessons and developing an interest in learning, creativity and knowing the news of the world. Primary school teachers can get information using a computer during the lesson.

THE EFFECTIVENESS OF USING AN ONLINE-PROGRAM IN TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO CHEMISTRY STUDENTS

F.T.Kaipbergenova – *doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: lug'at, "aqliy leksika", takrorlash, samaradorlik, grammatik va leksik nutq qobiliyatlari, nofilologik.

Ключевые слова: словарный запас, «ментальная лексика», повторение, эффективность, грамматические и лексические речевые навыки, нелингвистический.

Key words: vocabulary, "mental lexicon", repetition, effectiveness, grammatical and lexical speech skills, non-linguistic.

It is necessary to begin this article describing vocabulary itself. All languages have words. Language emerges first as words, both historically, and in terms of the each of us learned our first and subsequent languages. Vocabulary

is defined as “all words known and used by a particular person”.

Vocabulary is an essential component for successful communication. While grammar is important, a lack of vocabulary may result in complete failure to convey a message. Vocabulary is a necessary ingredient for all communication. Speaking would be meaningless and perhaps impossible having only structure without vocabulary. Vocabulary is generally a matter of remembering, unlike e.g. learning grammar, which is a system based only in rules. To be able to teach as effectively as possible, it is important to know, how words are remembered and stored in student’s mind and how long term memory is organized [1]. The prominent role of vocabulary knowledge in second or foreign language learning has been recently recognized by a great number of theorists and researchers in this field. Acquiring an extensive vocabulary is one of the largest challenges in teaching a second language. Several authors agree that vocabulary is stored in the mind in a highly organized and complex web-like system, so-called “mental lexicon”. In mental lexicon words are stored, categorized and interconnected in many ways, according to their features such as meaning, form, collocation, syntactic properties, cultural background etc. Consequently, a word being retrieved is looked up through several pathways at once, which is extremely economical in terms in time needed. We divide the professional vocabulary studied by chemistry (chemistry-technology, agrochemistry, biochemistry, petrochemistry and etc.) students into several groups: general scientific terms (property, to discover, development, to undergo, etc.), basic chemical concepts (substance, matter, chemical element, etc.), names of scales, laws, etc. (Periodic Table, Celsius scale, etc.), names of chemical elements (hydrogen, oxygen, helium, etc.), names of chemical compounds (hydrochloric acid, sodium chloride, sulphuric acid, etc.), names of devices and tools in the laboratory (test-tube, flask, beaker, Bunsen burner, etc.), names of processes (condensation, evaporation, etc.).

Vocabulary teaching is one of the most important components of any language class. The main reason is the fact that it is a medium, which carries meaning; learning to understand and express the meaning is what counts in learning languages. Thornbury summarized a research into a memory, which suggests principles supporting the process of permanent or long-term remembering. In this summary he listed several ways to follow to make vocabulary teaching as effective as possible:

Firstly repetition, yet what he means is “repetition of encounters with a word”, for example in reading. Furthermore, he stresses the importance of retrieval and use of new words. While practicing learners should make decisions about words, for example match rhyming words of use new items to complete sentences.

Moreover, personalizing in vocabulary practice has proved to be beneficial for remembering along with spacing, which means that the presentation of new vocabulary is divided into more widely, separated sequences followed by repeated revision later on with gradually extending periods between them. For example: the end of the lesson, next lesson, next week and so on [2:24].

Another helpful element is motivation, which is closely linked with attention. “A very high degree of attention (called arousal) seems to correlate with improved recall.” Connected to this, emotional value of words should be considered as well.

This article describes the experimental work on the implementation of the first organizational and pedagogical condition - orienting students of Karakalpak State University in the specialty of “Chemical technology” towards activities to form professionally oriented language competence in teaching a foreign language by increasing motivation, students' readiness, modular structuring and enrichment of content training material through professional knowledge through interdisciplinary communication and coordination of training -educational program in a foreign language with programs in special disciplines, as well as elements of logic and dialectics.

For the formation of lexical and grammatical speech skills of students of non-linguistic faculties of training based on computer technologies, a series of tasks was developed in the work.

In order to verify the effectiveness of the proposed methodology, experimental training was conducted. Training is carried out camping for one semester in the 2019-2020 academic year on the basis of Interfaculty Department of Foreign Languages of Karakalpak State University named after Berdakh. The participants of the pilot training were 46 students of the 1st course of “Chemical technology” faculty. The level of English proficiency corresponded to level B1 - according to the Common European Framework of Reference for Languages (Common European Framework of Reference: Language, Testing and Assessment, 2001). During the experimental training, two types of control were used. The first type of control was carried out by the teacher during experimental training to control the participation of all students in project activities and the use of computer online-program and the linguistic corps in the formation of lexical and grammatical speech skills of chemistry students, as well as after the end of experimental training in the form of a general discussion. The second type of control consisted of conducting stating and control sections. Computer technology has been integrated into the classroom and extracurricular work of students. The experiment was carried out in three stages: ascertaining, forming and control stages. At the ascertaining stage of the experiment, the participants in the control (23 students) and the experimental (23 students) groups performed a test to determine the level of foreign language proficiency.

Table № 1

Test to determine the initial level of knowledge of chemistry students

Foreign language proficiency test	Control group (23 students)			Experimental group (23 students)		
	“3”	“4”	“5”	“3”	“4”	“5”
	16	6	1	14	7	2

The test included tasks for all types of speech activity, as well as the formation of grammar skills of students' speech. The test results were encoded and processed using Excel programs. The test results were encoded on a five point scale. To assess the significance of the results obtained, Student t-criterion was used.

Table № 2 presents one of many results of a comparative analysis of the data of the recital shear in two groups.

Table № 2

The data of the recital shear in the control and experimental groups

№	**Theme:**	**Control group (23 students)**			**Experimental group (23 students)**		
		«3»	«4»	«5»	«3»	«4»	«5»
1.	Independence Day of Uzbekistan	16	6	1	13	8	2

2.	Personal information	12	10	1	8	12	3
3.	Our Institute	13	9	1	9	9	5
4.	Appearance and character	12	8	3	9	10	4
5.	Daily activities	13	9	1	10	9	4
6.	Health	11	9	3	8	11	4
7.	Food and drink	11	9	3	7	12	4
8.	Shopping	15	6	2	7	10	6
9.	Let`s learn to write letters	15	5	3	10	9	4
10.	Seasons and the weather	13	8	2	10	9	4
11.	What is chemistry?	12	8	3	9	9	5

The experimental group (23 students) and control group (23 students) were trained according to the same teaching materials for students of the specialty "Chemical technology". In addition, training in the experimental group was carried out in accordance with the online computer program “E-platform for improving subject knowledge” that we developed (http://smartstudent.uz/), as well as using a series of tasks for the formation of lexical and grammatical speech skills of chemistry technology students. According to the curriculum, students had 2 hours a week. During the semester, students studied 11 topics. Within each of the topics studied, they had to do tasks and tests. When studying lexical and grammatical material, they regularly used an online computer program “E-platform for improving subject knowledge”.

As can be seen from the above, the training of chemistry (chemistry-technology, agrochemistry, biochemistry, petrochemistry and etc.) students using online computer program “E-platform for improving subject knowledge” that we developed, has increased the motivation of students to learn a foreign language, as well as the level of students' knowledge by about 6-8%.

References

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Vocabulary
2. Thornbury S. How to teach grammar //Pearson Education Limited. 2004, - P.24

REZYUME

Lug‘at “jamiyatda ishlatiladigan va ma’lum bo‘lgan barcha so‘zlar” deb belgilangan. “Lug‘at” so‘zi odatda ma’lum bir tilda so‘zlar yoki ularning birikmalarini ifodalaydi. Lug‘at boyligi – bu qachondir to‘liq o‘zlashtirib bo‘ladigan jarayon emas; balki hayotiy faoliyat davomida kengayib boradigan hodisa. Yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi to‘xtamas ekan, so‘zlarni o‘zlashtirish jarayoni ham hech qachon to‘xtamaydi.

РЕЗЮМЕ

В статье слово «словарь» определяется как «все слова, известные и используемые конкретным человеком». Слово «словарь» обычно представляет собой краткое изложение слов или их комбинаций на определенном языке. Словарный запас - это не то, что когда-либо может быть полностью освоено; это то, что расширяется и углубляется в течение жизни. Появление новых слов никогда не прекратится, как и освоение новых слов.

SUMMARY

In the article the concept «vocabulary» is defined as “all words known and used by a particular person”. The word “vocabulary” generally represents a summary of the words or their combinations in a particular language. Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of a lifetime. The emergence of new words will never stop, as will the development of new words.

УДК 69.5.1

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Л.А.Камолов -*старший преподаватель*
Академия МЧС РУз
Л.А.Халмаматова -*старший преподаватель*
ТАСИ
Т.Т.Калкоразов - *курсант 4 курса Академия МЧС РУз*

Таянч сўзлар: boshqaruv, qurilish kompleksi, bino, globallashuv sharoitlari.
Ключевые слова: управление, строительный комплекс, строительство, условия глобализации.
Key words: management, building complex, building, conditions of globalization.

Введение: Сооружающиеся сегодня индустриальные комплексы, соответствующие современным требованиям возведения и эксплуатации, представляют собой совокупность различных объектов всевозмож-ного производственного, энергетического, транспортного, вспомогательного, жилищного и культурно-бытового назначения. Хорошо известно, что их возведение проходит при активном участии многочисленных организаций, с обязательным использованием крупногабаритных строительных машин.

Как очерёдность возведения строительных объектов, предусмотренных в непосредственном составе комплекса, так и распределение по ним капиталовложений и рабочих кадров могут различаться. Именно поэтому, принято считать, что результативное планирование строительства промышленных комплексов по сложности и схематичности приравнивается к максимально усложнённой по наличию вариаций технико-экономической задаче [1].

В числе современных тенденций характеризующих развитие строительства в рыночных условиях является необходимость усовершенствования и развитие генподрядной системы управления, которая по мнению специалистов испытывает сегодня некоторые трудности. Затруднения, как правило, связаны с тем, что количество организаций-исполнителей при субподрядном способе строительства может составлять несколько десятков. В таких условиях необходима четкая координация и согласованность действий всех исполнителей. Основная трудность в том, что обычно организации-участники строительства не связаны между собой административными узами, а сотрудничают в рамках договорных обязательств.

По всей вероятности, что хорошо продуманные на перспективу, тщательно проработанные и чётко прописанные договорные обязательства являются ключевым фактором успеха. При этом создание и эффективное функционирование координационного центра кардинально упростит процесс строительства.

Именно в соответствии с существующими нормами ШНК 3.01.01-03 "Организация строительного производства" рекомендовано полномочия такого центра предоставлять генподрядчику. Таким образом, в случае такого выбора его решения являются обязательными для выполнения всеми участниками строительств с различной ведомственной принадлежностью и формой

собственности (ОАО, АО, ООО, и т.д.). Но следует отметить, что хотя подобный режим управления устанавливается в большинстве случаях и оправдывает себя на большинстве строек, он не является обязательным.

Практика показывает, что нередко организации осуществляющие роль генподрядчика непосредственно не занимаются строительными работами. Это оказывает отрицательное воздействие и негативно отражается на качественном составлении и ведении организационно-технологической документации. Связано это с тем, что заинтересованность генподрядчика связана с тем насколько в кратчайшие сроки будет разработан проект и другого рода организационно-технологические документы.

По всей видимости нежелательное воздействие не исключено, поскольку вопрос качества организационно-технологической деятельности отходит на второй план. В этой связи на некоторых крупных стройках ведущую роль принимает на себя заказчик, то есть компания не имеющая в своём штате востребованных специалистов и вынужденная привлекать необходимое количество нужных специалистов извне.

Всё это, в свою очередь, увеличивает не только сроки сдачи, но как следствие и стоимость организационно-технологической документации. Вполне понятно, что при таком раскладе организационных мероприятий осуществление контроля строительства достаточно сложно. В числе нежелательных факторов специалисты выделяют нехватку мощностей и квалифицированных трудовых ресурсов в строительных компаниях. Учитывая возрастающие требования к функционированию современных промышленных предприятий сегодня все активнее используются методы стратегического управления. Преимущество подобного метода заключается в том, что он предусматривает учёт возникающих рисков, включающих в себя внезапные и резкие изменения погодных условий, нарушение технологий и ужесточение конкуренции как важного элемента современной экономики. В таких случаях необходимо оперативное реагирование и разработка более эффективных приемов менеджмента.

Вырабатываемые организационные механизмы все более отражают и способствуют выявлению новых проблем и выработке необходимых решений. Большинство экспертов в области строительства считают целесообразным развитие гибких организационных структур, способных своевременно и эффективно реагировать на возникающие изменения и потребности. Под гибкостью подразумевается способность закрепления наиболее рациональных связей и обеспечения взаимодействия различных ступеней управления. В этой связи эксперты определяют следующие критерии:

• ближайший путь от источника команды до объек та управления;

• необходимое число ступеней и звеньев;

• минимальное число «входов» и «выходов» каждого звена;

• результативное участия каждого звена в процессе управления;

• оптимальный состав видов работ по управлению;

• недопустимость дублирования.

Всё чаще применяемым сегодня, с учётом упомянутых критерий, способом решения видится переход к инжиниринговой системе управления строительством [2,3,4,5]. В числе оснований для подобного выбора и перехода от генподрядной к инжиниринговой схеме управлении являются нижеприведённые причины:

• заметное усложнение задач управления строительством; усиление ответственности;

• создание единого центра принятия управленческих, технических, технологический, организационных решений; более тщательное разграничение сфер компетенции;

• формирования более простой, но надежной схемы прохождения информации.

Таким образом, функционирование организатора строительства в качестве отдельного субъекта может обеспечить, по всей вероятности, эффективное решение возникающих задач непосредственно на строительном объекте. Причём, в качестве устроителя строительства могут выступать как специализированные инжиниринговые подразделения компаний управляющих инвестиционно-строительными проектами, так и автономные инжиниринговые компании, осуществляющие обязанности организатора строительства.

Практика показывает, что привлечение инжиниринговых подразделений обусловлено необходимостью решения технологических, организационных, экономических и управленческих задач. Использование инжиниринговой схемы управления на строительной площадке, основанной на функционировании организатора строительства, позволяет перейти к кластерной модели строительного производства: основной - строительный и обслуживающий логистический. В зависимости от характера, масштаба строительного производства, а также иных условий конкретного объекта логистический кластер может быть частью строительного кластера или занимает обособленное место на строительной площадке.

Выводы: Установление оптимального способа реализации проекта по времени при максимально эффективном использовании ресурсов являются ключевыми факторами успеха, а при растущей с каждым днем конкуренции гарантом выживания строительной организации. Инжиниринговая схема системы управления строительством, основанная на функционировании организатора строительства как отдельного субъекта, как нельзя лучше отвечает требованиям современных экономических реалий.

Литература

1. Rashidov J.G, Sound-insulation technology for ventilated facades, The most urgent issues of the city building and its convergence.Collection of scientific works on the results of Republican scientific-technical conference. Tashkent, November 10-11, 2017 Part 3.
2. Rashidov J. Contemporary approaches of superiority management in construction, Asian journal of research, Volume 4 Osaka, Japan 2017
3. ШНК 3.01.01-03 Организация строительного производства.
4. Kerzner, H. Project management: a system approach to planning, scheduling and controlling. 6th ed. - John Wiley & Sons, Inc., 1998
5. www.civilengineering.com

РЕЗЮМЕ

Мақолада муваффақиятга эришиш учун муҳим бўлган ресурслардан самарали фойдаланиш ва доимий рақобатнинг кучайиб бораётганлиги ҳисобга олинган ҳолда қурилиш ташкилотининг яшовчанлик кафолатлари аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье определены результативные использования ресурсов, которые являются ключевыми факторами успеха, а при растущей с каждым днём конкуренции гарантом выживания строительной организации.

SUMMARY

The article defines the effective use of resources which are key factors to success, and with everyday growing competition, the guarantor of the survival of the construction of organization.

АМАЛИЙ ДАСТУРЛАР ОРҚАЛИ МАТЕМАТИКАНИ ЎҚИТИШ

Ж.Б.Мамадиёров – *таянч докторант*
Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти

Таянч сўзлар: флаш дастури, HTML тили, электрон дарсликлар, таълимдаги инновацион технологиялар, ахборот-коммуникация технологиялари, замонавий компютер ахборот технологиялари.

Ключевые слова: Flash-программа, язык HTML, электронные учебники, инновационные технологии в образовании, информационно-коммуникационные технологии, современные компьютерные информационные технологии.

Key words: Flash program, language HTML, electronic textbooks, innovative technologies in education, information and communication technologies, modern computer information technologies.

Замонавий жамиятда тезкор ўзгаришлар рўй бермоқда, бугунги кунда инсон янги шароитларга тезда мослаша олишни талаб қилади. Шу муносабат билан жамият шаклланиши бир қанча муаммоларга дуч келмоқда. Шу сабабли, ўқув жараёнида нафақат математикада билим, кўникма тизими, балки уларни эгаллаш ва амалиётга қўллаш бўйича универсал таълим ҳаракатларида ўзлаштириш муаммоси айниқса долзарб бўлиб қолмоқда. Ўқув жараёнини ташкил этишга анъанавий ёндашув билим ва кўникмаларни етарли даражада ўзлаштиришни таъминлайди, аммо бу шахснинг ривожланишига, унинг имкониятларини очишга ҳисса қўшмайди.

Бугунги кунда ҳар бир ўқитувчи тараққиётга интилиши, фаолиятини тубдан ўзгартириши керак. Унинг ҳар бир дарси инновацион бўлиши керак. Ўқитувчининг инновацион дарсда ихтирочилик фаолияти турли хил ғайриоддий вазифалар, фавқулотда ҳаракатлар, конструктив таклифлар, кўнгилочар машқлар, дарс жараёнини лойиҳалаш, ўқув вазиятлари, дидактик материаллар яратиш, илмий далилларни танлаш, ўқувчиларнинг ижодий ишларини ташкил этишда намоён бўлади.

Бугунги кунда ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) ўқув жараёнида тобора кўпроқ ўрин эгалламоқда. Ушбу технологияларнинг асосий устунлиги – бу кўриш қобилиятидир, чунки маълумотларнинг катта қисми визуал хотира ёрдамида олинади ва ўрганишда унга таъсир қилиш жуда муҳимдир. Ахборот технологиялари ўқув жараёнини ижодий ва ўқувчиларга йўналтиришга ёрдам беради.

Математика дарсларида компьютер технологияларидан фойдаланиш лозимлиги сабабли ижтимоий, педагогик ва технологик сабабларга кўра қуйидагилар юзага келади:

a) таълим тизимига бундай инновацион технологияларини киритишга бўлган талабларни оширади;

b) педагогик таълим самарадорлигини ошириш учун янги воситаларни излаш заруратини оширади;

c) компьютер ўқув маълумотларини узатиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради, ўқув мотивациясини кучайтириш ва ўқувчиларни ўқув жараёнига фаол жалб қилиш имконини беради.

Таълимни компьютерлаштириш таълим жараёни самарадорлигини ошириш истиқболлари, жамиятнинг ёш авлодга қўядиган талаблари ва амалий мактаб тайёргарлиги ўртасидаги тафовутни камайтириш билан боғлиқ.

Агар ўқувчиларга математикани ўқитиш жараёнида мактабда қўлланиладиган ўқитиш усулларини ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда уйғунлаштириш мақбул бўлса, унда ўқув жараёнининг самарадорлиги ошади, чунки бу ҳолда таълимни дифференциаллаштиришни визуализация қилиш тамойиллари энг тўлиқ амалга оширилади, ўқувчиларнинг мотивацияси кучаяди.

Замонавий компьютер ахборот технологиялари ва улардан ўқув жараёнида фойдаланиш учун хилма-хил имкониятларга эга. Бошқа томондан, бу соҳада кўплаб муаммолар мавжуд.

Биринчидан, ахборот-компютер технологиялари шунчалик тез ривожланмоқдаки, педагогик тадқиқотлар ва уларни ўқув жараёнида қўллаш бўйича услубий ишланмалар ҳам тезда эскиради.

Иккинчидан**,** техник воситалар ўқитувчидан касбий фаолиятда фойдаланиш имкониятлари жуда хилма-хил ва кўп қиррали бўлиб, уларни ўқув жараёнида қўллашнинг янги усуллари пайдо бўлади ва ўқув жараёнида компьютер технологияларидан ваколатли фойдаланиш билан боғлиқ янги вазифалар, муаммолар ўқитувчилар олдида пайдо бўлади.

Замонавий ахборот технологиялари ва техник жиҳозлар болалар билан ишлашда уларнинг ёши, ривожланиш даражаси ва тайёргарлигини ҳисобга олган ҳолда турли хил усуллардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради. Замонавий ўқитиш технологиялари ўқитувчиларни ҳам, ўқувчиларни ҳам биргаликдаги ишларнинг фаол иштирокчисига айлантиради, чунки замонавий ўқитиш воситалари янги дидактик материалларни ишлаб чиқиш, иш ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришда мустақиллик ва ижодий фаолликни намойиш этиш имконини беради.

Математикани ўқитиш жараёнида компьютер технологиялари ўқув жараёнига мутлақо мос бўлиши керак.

11-синфларда математикани ўқитишда АКТдан фойдаланиш методологияси ўқувчиларга анъанавий ўқув материалларини компьютер ёрдамида қўллаб-қувватлаш орқали ўқув материалларини самарали ўзлаштириш даражаларига эришиш учун ўқитиш усуллари ва воситаларининг тўпламини ўз ичига олади.

Ахборот технологияларидан фойдаланиш методологияси математик дарсларда нафақат ўқув материалларининг анъанавий қисмларидан фойдаланган ҳолда, балки дидактик вазифаларни самарали ечишга имкон берадиган турли хил қўшимча ўқитиш воситаларидан биргаликда фойдаланишни ўз ичига олади. Бизнинг фикримизча, уларнинг ёрдами билан тақдим этилган ўқув материаллари таркибининг органик бирлигини таъминлайдиган ўқитиш учун ахборот технологияларидан фойдаланиш педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ кўринади. Шу билан бирга, дарс мазмуни мультимедия ёрдамида визуаллаштирилган ўқув маълумотлари орқали яхшироқ очилади.

11-синфларда математикани ўқитиш жараёнида компьютер технологияларини қўллаш методологиясини фақатгина уни амалга оширишнинг техник томонига қараб қисқартириш мумкин эмас, гарчи уларни қўллаш компьютер ускуналари билан етарли даражада таъминланган бўлса ҳам, дастурий таъминотнинг ишдан чиқиши муваффақият қозонишига таъсир қилиши мумкин.

Математика дарсларида компьютер технологияларини қўллашнинг ташкилий томони муҳим кўринади. ўқув материалларининг таркибий қисми сифатида фойдаланиш жойи ва вақтини аниқлаш, АКТни анъанавий ўқув қўлланмаларига кетма-кет ёки параллел равишда ўқув жараёнига киритиш. Анъанавий дарсликнинг компьютер имкониятларидан фойдаланиш ва ўқув материалининг мазмуни, уларни ўқув жараёнида фойдаланиш вақтига қараб ўзгариши мумкин. Шунга ўхшаш вазият билимларни такрорлаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш дарсларида мумкин.

Математик дарсларда АКТдан фойдаланиш ўқитувчига қуйидагиларга имкон беради:

1. мультимедия хусусиятларининг бойлиги туфайли ўқув жараёнини янада қизиқарли ва жонли қилиш;

2. визуал таълим муаммосини самарали ҳал қилиш;

3. ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун ўқув материалларининг визуализациясини кенгайтириш.

Янги материални тушунтириш учун презентациялар ишлатилганда ўқувчиларнинг мавзуга катта қизиқиш билдиришлари кузатилди. Компьютер технологияларидан фойдаланиш дарслари нафақат ўқув жараёнини жонлантиради, балки ўқув мотивациясини ҳам оширади. Замонавий дарсни компьютер ахборот технологияларидан фойдаланмасдан тасаввур қилиш қийин.

Ахборот компьютер технологияларидан дарснинг исталган босқичида фойдаланиш мумкин:

1. Дарс мавзусини кўрсатиш.

2. Дарс бошида, ўрганилаётган мавзу бўйича саволлардан фойдаланиб, муаммоли вазиятни яратиш.

3. Ўқитувчининг тушунтиришига қўшимча сифатида (тақдимотлар, формулалар, диаграммалар, чизмалар, видеоклиплар ва бошқалар)

4. Билимни назорат қилиш.

Ахборот технологияларининг асосий таълимий аҳамияти шундаки, у сизга янада фаол интерфаол ўқув муҳитини яратишга имкон беради, бу эса ўқитувчи ва ўқувчининг ихтиёрида чексиз имкониятларга эга [1].

Компьютер ахборот технологияларининг анъанавий технологиялардан устунликлари кўп қиррали. Материални янада тасвирий, визуал тақдим этиш, билимларни ва бошқа барча нарсаларни самарали синовдан ўтказиш имкониятларидан ташқари, улар ўқувчилар ишидаги турли ташкилий шаклларни, ўқитувчи фаолиятидаги ўқитиш усулларини ўз ичига олади.

Агар ўқувчи бирон бир саволга қийналса, у ҳар қандай вақтда назарияга қайтиши ва материални қайта ўрганиши мумкин.

Таълим тизимининг асосий вазифаси муваффақиятли фан ва амалиёт, миллий ва инсоний қадриятлар асосида шахсларни шакллантириш, ривожлантириш ва касбий кайфиятни кўтариш, янги таълим технологияларини жорий этиш, таълимни ахборотлаштириш учун зарур шарт-шароитларни яратишдан иборат. Бундай муҳим муаммоларни ҳал қилишда янги авлодни сифатли ўқитиш учун математиканинг ўрни жуда муҳимдир. Ҳозирги дунё математиканинг кўп қиррали ривожланиши даври, шунинг учун математик маданият даражасини кўтариш асосий устувор вазифадир. Шунингдек, математиканинг ўрни жамият учун жуда муҳимдир, чунки агар сиз математик усулларнинг турли соҳаларидан фойдаланмасангиз, унда илмий тараққиёт бўлмайди. Бу нафақат тайёр математик маълумотлардан фойдаланиш, балки фан ва технологияларни ривожлантиришга, зарурат туғилганда янги ғояни тақдим эта оладиган математик билимли мутахассисларни тайёрлашга ёрдам берадиган янги ишларга йўл очишни англатади. Бу мутахассислар, шубҳасиз, бугунги мактаб ўқувчилари, эртанги университет ўқувчилари.

Флаш – бу 21-асрнинг инқилобий технологияси, келажак технологияси. Овоз эффектлари билан бир вақтнинг ўзида векторли графикани амалга оширади. Ушбу дастур овоз билан жиҳозланган, бу ерда сиз нафақат анимацион матнлар ва графикаларни яратишингиз мумкин, балки уни экспорт қилиш, импорт қилиш имконияти мавжудлиги сабабли, функционал графикаларни ва инқилоб жисмларини ўрганишда ўқитувчилар учун кўргазмали қуроллар яратишда етакчи дастур ҳисобланади. Анимация – бу объектларнинг ҳаракати, ўқув жараёнида анимацион объектлар, видеолардан фойдаланиш жуда муҳим, бу ўқувчининг математикани ўрганишга қизиқишини келтириб чиқаради.

Инновацион технологиялар ўқитувчига унинг ишида жуда фойдали, у ҳар доим ўқувчининг камчиликларини кузатиб бориши ва тузатувчи чоралар кўриши мумкин. Ҳозирги замоннинг ривожланиш суръати ўқитувчилардан тадқиқот соҳаларида ижодкорликни янги усулда қуришни талаб қилади. Шу сабабли, 21-аср – компютер ва ахборот технологиялари билан боғлиқ инновацион ва ўқув жараёни асри ўқувчининг фикрлаш қобилиятини шакллантиради. Ахборот жамиятида ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини шакллантирувчи ва компьютер саводхонлигини ривожлантирадиган умумий нақшлар билан кенг тарқалган педагогик технологияларнинг самарадорлиги юқори, натижада касбий салоҳиятни шакллантиришга йўл очилади.

Таълим соҳасида "Электрон дарсликлар"дан фойдаланиш нафақат ўқувчилар фаоллигини оширишга ёрдам беради, балки мантиқий фикрлаш ва ижодий томондан ёндашувларни шакллантиради. Фақат ўқитувчининг кўрсатмаларига риоя қилиш ёки фақат дарсликдан фойдаланиш замонавий дунё талабларига жавоб бермайди. Шунинг учун электрон дарсликлардан фойдаланмасдан олдинга силжиш мумкин эмас. Натижада биз ўқувчидан муайян мавзуга қизиқишга ижодий ёндашамиз. Материални ўрганишда электрон дарсликларнинг ўрни жуда катта. Мавзунинг назарий жиҳатлари кенг муҳокама қилинган. График расмларни, контурни визуал равишда кузатиш, шунингдек, бир вақтнинг ўзида тинглаш ва кўриш дарсни якунлашда яхши натижалар беради.

Бугунги кунда электрон дарсликни ишлаб чиқишнинг кўплаб усуллари мавжуд. Аммо ўқитувчилар доимий равишда материалларни, тест топшириқларини янгилаб, қийинчилик даражалари бўйича тақсимлаганлиги сабабли, HTML улар учун энг қулай бўлади. HTML тилидаги шаклларнинг тузилиши, расмга гиперҳавола бериш, веб-саҳифадаги расмга ёки матнга филтрлардан фойдаланиш, буларнинг барчаси материалларда ёритилган ва мисоллар билан тасдиқланган [2].

Хулоса қилиб айтганда, катта тезликда ривожланаётган замонавий дунёнинг талабларига тўлиқ жавоб бериш учун ўқитувчига инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини ривожлантиришда ёрдам керак. Шунинг учун ўқитувчининг ўзи биринчи навбатда инновацион технологияларни ўзлаштириши керак ва фақат бу ҳолда уларни ўқув жараёнида самарали қўллай олади.

Бугунги кунда ўқитувчининг асосий мақсади – таълим, ахборот, иқтисодий маконга кира оладиган, оғир рақобат шароитида омон қоладиган ва қандай ишлашни биладиган одамни тайёрлаш. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчига ресурслардан фойдаланиш, тўғри эслаб қолган нарсаларни эслаб қолиш ва қўллаш, ўрганиш маъносини тушуниш, ҳақиқий ҳаёт ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш ва дунёни бошқача нуқтаи назардан кўриш, ўқувчида ижодий тамойилларни уйғотишга ҳисса қўшишдир.

Норматив ҳужжатлардаги ўзгаришлар, ўқув жараёнининг самарадорлигини ошириш ва янги марраларни забт этиш учун инновацион технологиялар ва компьютер дастурларининг такомиллаштирилиши муносабати билан "Флаш дастури, HTML тили ва инновацион технологияларнинг интеграцияси орқали математикани ўқитиш методологиясини такомиллаш-тириш" мавзусида тайёрланган илмий ишлар тўлдирилади.

Адабиётлар

1. Баракаев М. ва б. Замонавийлашув шароитида математика фанини ўкитиш технологиялари. Услубий кулланма (умумий урта таълим мактабларининг ўкитувчилари учун). – Тошкент: 2017, 231-б.

2. Mamadiyorov J.B. «Algebra va analiz asoslari» fanini oʻqitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Fizika, matematika va informatika. 2019, № 1. 21-28-b.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ахборот технологиялари ёрдамида математика фанини ўқитиш усуллари ёритилган. Унда компьютерда ўқитиш

тизими, жумладан, Флаш дастури, HTML тили, электрон дарсликлар ҳамда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш методикаси келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается методика преподавания математики с использованием информационных технологий. Они включают в себя компьютерные системы обучения, в том числе программное обеспечение Flash, язык HTML, электронные учебники, а также методы использования современных информационных технологий.

SUMMARY

The article describes the methods of teaching mathematics using information technologies. They include computer training systems, including Flash software, language HTML, e-textbooks, as well as methods of using modern information technologies.

УМУМТАЪЛИМ ФАНЛАРИНИ ТАДБИРКОРЛИККА ЙЎНАЛТИРИБ ЎҚИТИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

М.М.Мирзакаримова – *эркин тадқиқотчи*

Андижон давлат университети

Таянч сўзлар: умумтаълим фанлари, тадбиркорлик, педагогик шарт-шароитлар, умумий ўрта таълим мактаби, меҳнат бозори, илғор технология.

Ключевые слова: общеобразовательные науки, предпринимательство, педагогические условия, общеобразовательная школа, рынок труда, передовые технологии.

Key words: general education sciences, entrepreneurship, pedagogical conditions, general secondary school, labor market, advanced technologies.

Бугунги кунда мамлакатимизда таълим тизимини ривожлантириш учун ҳукуматимиз томонидан жуда катта эътибор берилмоқда. Мамлакатимизда таълим соҳасида амалга оширилаётганислоҳотлар мустақиллигимизнинг биринчи кунлариданоқ амалга оширила бошланди. Жумладан, 1997 йил 29 августда “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури”нинг қабул қилиниши бу соҳада туб ўзгаришларга олиб келди.

Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил сентябрь ойининг 14- куни қабул қилинган “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуннинг бир қатор моддаларида айнан ёшлар тадбиркорлигига алоҳида урғу берилган. Ушбу қонуннинг 3-моддасида ёшлар деганда мамлакатимизнинг 14 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган шахслари тушунилиши белгилаб қўйилган. Ёшларда тадбиркорлик кўникмаларини ривожлантириш учун давлатимиз ҳукумати томонидан кўплаб шарт-шароитлар яратиб келинмоқда ва бу давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири сифатида белгиланди [1]. Шунингдек, ёшларимизни тадбиркорликка, ишбилармонликка жалб этишда, касбга йўналтиришда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирок этиши мумкинлиги қонуннинг 19-моддасида акс этган [1] ҳамда қонуннинг 26-моддасига кўра, ёшларнинг иқтисодий мустақиллигини ҳамда ёшлар тадбиркорлиги давлат томонидан қўллаб-қувватланиши белгилаб қўйилган. Шу билан бир қаторда ушбу қонунда давлатимиз томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ ёшларимизда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида тегишли имтиёзлар ва афзалликлар белгиланишига алоҳида урғу берилган [1]. Мамлакатимизда ташкил этилган ёшлар ижтимоий хизмати ёшларни ижтимоий ҳимоя қилади ҳамда ёшларни тадбиркорликка йўналтиришни ривожлантиришга кўмаклашиш унинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади [1] .

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони мамлакатимизнинг кейинги беш йили учун дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда. Беш йўналишдан иборат Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи йўналишида айнан таълим ва илм фанни ривожлантиришга алоҳида урғу берилган [2]. Унга кўра умумий ўрта таълим сифатини тубдан ошириш мақсадида бир қатор фанлар, улар жумласига, чет тиллар, аниқ фанлар йўналиши бўйича информатика ҳамда математика, табиий фанлардан физика, кимё, биология каби ва бошқа муҳим, талаб юқори бўлган хорижий тиллар, аниқ ва табиий фанларни чуқурлаштирилган тарзда ўқувчиларга ўргатишга алоҳида тўхталган. Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлида сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос равишда давом эттириш Ҳаракатлар стратегиясининг асосий устувор вазифалари сифатида белгилаб олинган. Ушбу йўналишнинг аҳамиятга молик томони шундаки, давлатнинг ёшларга оид сиёсатини такомиллаштиришда ҳамда ёшлар бандлигини таъминлашда, ишга жойлаштириш масалаларида умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар коллежлари ва олий таълим муассасалари битирувчиларини хусусий тадбиркорлик соҳасига жалб этиш назарда тутилган [2].

Кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, мамлакатимиз иқтисодий қудратини, юртимизда тинчлик ва барқарорлик, ижтимоий тотувлик мустаҳкамланиши ҳеч кимга сир эмас. Нега деганда, тадбиркор нафақат ўзини ва оиласини, балки халқни ҳам, давлатни ҳам боқади. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва қудратли бўлади” [3].

Бизнес фаолиятининг инновационлигини, яъни замонавий ёндашувларга асосланганлиги, илғор технологиялар ва бошқарув усуллари асосида ташкил этилганлигини англатувчи иқтисодий йўналиш фаол тадбиркорлик ҳисобланади. Бу эса халқ таълими соҳасидаги таълим стандартлари ва илғор хорижий тажрибалар асосида ўқитиш услубларини ўқувчининг индивидуал, тадбиркорликка, шахсга ва касбга йўналтирувчи қобилиятини рўёбга чиқариш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири эканлигини англатади. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, битта ишсиз одам – ўнта муаммо дегани. Масаланинг нақадар жиддий эканлигини ушбу муаммолар туфайли ишсиз одамнинг ўзига, оиласи ва маҳалласига, жамиятга келтирадиган зараридан англаш мумкин [4].

“Ҳар бир оила – тадбиркор” ҳамда “Ёшлар – келажагимиз” дастурлари доирасида мамлакатимизда

сезиларли ишлар амалга оширилмоқда ҳамда ёшларимизнинг тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларга ўз бизнесини йўлга қўйиши учун катта имтиёзлар берилмоқда [4].

Юрт тинчлиги, Ватан равнақи, мамлакатимиз фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ёш авлоднинг илмга, ҳунарга бўлган интилишларини ҳар томонлама кучайтириш, келажак авлоднинг тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш давлатимиз томонидан амалга оширилаётганислоҳотларининг марказида бўлиб келган [5].

Жорий йилнинг 21-22 май кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Андижон вилоятига ташрифи давомида 11-синф битирувчиларнинг бандлигини таъминлаш ҳамда “Андижон тажрибаси”ни жорий этиш бўйича битирувчиларнинг кафолатланган касб-ҳунар ва иш жойларига эга бўлиши, тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган имтиёзли кредитлар, ер майдонларининг ажратилиши бўйича туман ҳокимлиги, секторлар раҳбарлари ва иш берувчилар билан аниқ, мақсадли ҳамкорликни кучайтириш, бу жараёнда мавжуд имкониятлар асосида битирувчилар бандлигини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш, “Ҳоким ва ёшлар учрашуви” ҳамда секторлар раҳбарларининг битирувчилар билан учрашувларини амалий натижаларга йўналтирилган ҳолда ташкил этиш белгилаб берилди.

Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш келажакда меҳнат бозорида рақобатбардош, масъулиятли, ўз касбини яхши эгалланган ва боғлиқ фаолият соҳаларини тушунувчи, жаҳон стандартлари даражасида самарали ишлашга қодир, тегишли билим эгаллашда шахснинг эҳтиёжларини қондиришни белгилайди.

Умумий ўрта таълим мактабларида умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш, ўқувчиларда тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш муаммоси етарли ўрганилмаган, умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш жараёнига таъсир этувчи омиллар аниқланмаган, мазкур жараён етарли назарий-методологик таъминланмаган ва унинг самарадорлиги учун педагогик шарт-шароитлар етарли ишлаб чиқилмаган.

Хулоса қиладиган бўлсак, юқорида келтирилган фикрлар мақоланинг муаммосини белгилаб беради ва ўрганилаётган муаммонинг долзарблиги, унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти ва умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизимини такомиллаштириш бўйича халқ таълими тизимида етарлича методик тавсиялар ишлаб чиқилмаганлигига асос бўлади. Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитишнинг педагогик шарт-шароитларни аниқлаштириш, назарий-амалий жиҳатларини асослаш ва илмий асосланган таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш, 10-11 синфларда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш жараёни, умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш мазмуни ва педагогик шарт-шароитлари мустаҳкамлаш лозим.

Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитишнинг асосий йўналишлари ва тамойилларини аниқлашда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитишнинг ижтимоий-педагогик, касбий ва шахсий ривожланиш имкониятлари; касб танлаш мотивлари; ўқувчиларнинг мойилликлари, қизиқишлари, қадриятга йўналганлик омиллари эмпирик жиҳатдан асосланиши; умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш модели ва технологияси ишлаб чиқилиши ҳамда қўлланилиши таълим сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, умумий ўрта таълим мактаблари ёшларида тадбиркорлик ташаббусини ривожлантира олсак, уларга маблағлардан тўғри фойдаланишни ўргатсак, нафақат иқтисодий, балки кўплаб ижтимоий муаммолар ҳам ҳал этилади [4].

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонуни. Тошкент ш., 2016 йил 14 сентябрь,ЎРҚ-406-сон.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами., 2017 й., 6-сон, 70-модда. LexUZ шарҳи, / «Халқ сўзи» 2016 йил 15 сентябрдаги 182 (6617)-сонида.
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. 2016 йил, декабрь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2017 йил, январь. @prezident_uz телеграм канали.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги “Билимли авлод – буюк келажакнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир” маърузаси.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитишнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлаштириш, назарий-амалий жиҳатларини асослаш ва илмий асосланган таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш, 10-11 синфларда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш жараёни, умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш мазмуни ва педагогик шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган фикр ва мулоҳазалар ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается педагогические условия преподавания общего образования предпринимательству, обоснование теоретических и практических аспектов и разработка научно обоснованных предложений и практических рекомендаций, процесс преподавания общеобразовательных предметов в 10-11 классах с предпринимательством, содержание обучения общему образованию предпринимательства и мнения и соображения, связанные с педагогическими условиями.

SUMMARY

The article outlines the pedagogical conditions for the teaching of general education to entrepreneurship, substantiation of theoretical and practical aspects and development of scientifically based proposals and practical recommendations, the process of teaching general education subjects in grades 10-11, focused on entrepreneurship, the content of teaching general education to entrepreneurship and opinions and considerations related to pedagogical conditions.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА МЕТОДИКАСИ ПРЕДМЕТИНИНГ ТАЪЛИМ – ТАРБИЯ ТИЗИМИДАГИ АҲАМИЯТИ

П.Ш.Мырзамбетов – *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, методика, предмет, амалиёт, кўникма, факт, педагогик жараён.
Ключевые слова: физическое воспитание, методика, предмет, практика, умение, факт, педагогический процесс.
Key words: physical education, methodology, subject, practice, ability, fact, pedagogical process.

Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси фани мутахассисликга йўналтирилган ўқув предмети сифатида жисмоний тарбия мутахассислари учун фундаментал билимлар тизими, инсон жисмоний баркамоллиги ва унга эришиш ҳамда бошқаришнинг умумий қонуниятларини ўргатади.

Жисмоний тарбия назарияси илмий фан тарзида жисмоний тарбияга оид мавжуд фактларни изоҳлаб беради ва умумлаштиради. Амалий фан сифатида инсоннинг жисмоний баркамоллигининг воситалари, жисмоний тарбияси шакллари ва унинг услубияти ҳақидаги амалий, назарий билимларни беради, ҳаётий - зарурий ҳаракат малакалари ва кўникмалари заҳирасини оширади.

Жисмоний тарбия назарияси ва унинг амалиёти ҳамиша ривожланишда ва мукаммаллашиб боради. Амалиёт натижалари, илмий тадқиқот маълумотлари, жисмоний тарбия назариясини ва услубиятини янгича тамойиллар ва қонунлар билан бойита боради. Шунинг учун ҳам жисмоний тарбия назарияси ва методикаси предмети қотиб қолган ўзгармас маълумотлардан иборат бўлиши мумкин эмас.

Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси ижтимоий, табиий, педагогика фанлари эришган муваффақиятларга таянади. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси ҳар қандай ҳолатда илмий педагогиканинг асосини ташкил этувчи умумий қонунлардан, принциплар ва қоидалардан фойдаланади, шу жумладан, барча спорт фанлари учун ҳам бу қонунлар, принциплар ва қоидалар мос келади ва ўзига хос маъно касб этади.

Ўқув фани сифатида шаклланиши ва унинг ривожланишига жамият аъзоларининг жисмоний тайёргарлигини ошириш мумкинлиги ҳақидаги назарий фикрнинг вужудга келиши ва унга интилиш сабаб бўлди. Бу билан инсоннинг жисмоний ривожланишини бошқариш меҳнат ва ҳарбий амалиётда юқори самара бериши исботланди.

Жисмоний тарбия назарияси ва методикасининг мазмуни қуйдагиларни ўз ичига олади:

- жисмоний тарбия жамият маҳсули эканлиги, ижтимоий ҳодиса сифатида тарбиянинг бошқа шакллари билан боғлиқлиги;
- жисмоний тарбиянинг мақсади, унинг умумий вазифалари ва тамойиллари;
- жисмоний тарбиянинг воситалари, методик принциплари;
- ҳаракатга ўргатиш, ўқитишнинг услублари;
- жисмоний сифатларни ривожлантириш;
- жисмоний машқлар билан шуғулланиш машғулотларини ташкиллашнинг шакллари;
- жисмоний тарбия жараёнини режалаштириш ва унинг ҳисоботи;
- жисмоний тарбия услубиятининг хусусиятлари;
- мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болалар жисмоний тарбияси;
- спорт тренировкаси жараёнининг тавсифи.

Педагогик жараён тарзида жисмоний тарбиянинг умумий қонуниятлари жисмоний тарбия назариясининг ўрганиш предмети ҳисобланади. Умумий қонуниятлар деганда, аҳолининг ҳар қандай табақасини: болалар, ўсмирлар, ёшлар, ўрта ёшдагилар, катталар ва қариялар ҳамда жисмоний машқлар билан шуғулланишни эндигина бошлаганларни, малакали спортчиларни жисмоний тарбиясининг хусусий томонлари тушунилади.

Бундан ташқари, жисмоний тарбия услубияти жисмоний тарбиянинг ажратиб олинган айрим хусусий қонуниятларини ҳам ўрганиш предмети қилиб белгилайди ва педагогик жараённинг умумий қонуниятларини амалга оширишда “Умумий ва касб махсус жисмоний тайёргарлиги методикаси” сифатида аниқ йўналишдаги методикалардан фойдаланилади. Бундай услубиятларнинг ҳар бири ўз ичида хусусий услубларга эга. Услубларнинг турли-туманлиги шуғулланувчиларнинг қайси психологик типларига мансублилиги, уларнинг ёши, жинси, қайси касб эгаси эканлиги ва танланган спорт мутахассислиги (мактаб ёшидаги болалар жисмоний тарбияси методикаси ва ҳ.к.)га хос ва мос келиши керак.

Спорт педагогикасининг айрим фанлари услубияти (спорт ўйинлари, гимнастика ва бошқаларни ўқитиш методикаси) алоҳида мустақил ажратилган илмий ва ўқув фанлари тарзида шаклланган. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти фани эса уларни ягона назарий ва услубий асослар билан қуроллантиради, ўрганиш предметлари характерига кўра педагогика фанлари тизимидаги фан сифатида ўз қоидаларини ижтимоий психологик ва биологик факторлар ҳисобига тўлдиради.

Жисмоний тарбия назарияси ва методикасининг ривожланиши учун қуйидагилар асосий манба ҳисобланади:

- мамлакатимизда жисмоний маданият ва спортни юксалтиришнинг йўллари ҳозирги пайтдаги аҳволи, ҳақидаги хукумат қарорлари, қонунлари;
- жамиятининг ривожланиши давомида инсонни ҳар томонлама камол топтириш ҳақидаги прогрессив таълимотлар. Бу таълимотлар инсоннинг ҳар томонлама ривожланиши ҳуқуқинигина овоза қилиш билан кифояланмай, унинг мазмунинини очишга уриниш ҳамда шу ғояларни амалга ошириш йўлларини назарий, амалий жиҳатдан асослашдан иборатдир;
- жисмоний тарбия назарияси ва услубияти соҳаси буйича олиб борилган ва олиб борилаётган илмий изланишлар ва бошқа аралаш фанларнинг жисмоний тарбияга оид тўплаган назарий, амалий билимлар тизими;
- ижтимоий турмуш тарзининг ҳаётий амалиёти тажрибаси, жамиятнинг юқори жисмоний тайёргарликка эга бўлган кишиларга талаби.
- жамият аъзоларининг жисмоний тарбия қонуниятларини билиши ва шу асосда инсон жисмоний камолоти тизимини тузиш ва уни бошқаришга интилишни вужудга келиши:
- жисмоний тарбия тизими мавжуд жамият маънавиятининг бир бўлаги ҳисобланган жисмоний маданият концепциялари;
- жисмоний тарбия амалиёти – манба сифатида назарий қоидаларнинг ҳаётийлигини текширади, амалиётда туғилган оригинал ғоялардан фойдаланади ва улар эса тарбия назарияси ва методикасини бойитади.
- архив материалари , шахсий кузатиш натижалари (кундаликлар, спортчилар ва уларнинг мураббийларининг режалари, мусобақа баённомалари, конспектлар, маъруза матнлари ва ҳ. к. лар) жисмоний тарбия назариясини бойитади ва унга манба бўлиб хизмат қилади.

Жисмоний тарбия назарияси ва методикасининг ривожланиши бир неча даврларни ўз ичига олади.

Биринчи давр – инсон ўзининг ижтимоий фаолияти давомида ҳаракат фаолиятининг организмга таъсири ҳақидаги энг дастлабки (эмпирик) билимлари (Понамарев Н.И. 1975). Энг дастлабки эмпирик билимларнинг

тўпланиши "машқланганлик"нинг фойдасини кузатиш усулларини англашга имкон яратди. Бу "жисмоний машқлар"нинг ва "жисмоний тарбия"нинг пайдо бўлиши учун шароит яратилишида омил бўлиб хизмат қилди.

Иккинчи давр – жисмоний тарбия жараёнида қўллана бошлаган дастлабки услубиятларнинг яратилиши – қадимги Юнонистонда қулдорлик давлати даврини ва Ўрта асрни ўз ичида олади.

Жисмоний тарбиядаги бу услублар тажрибалар орқали вужудга келтирилган бўлиб, файласуфлар, педагоглар, шифокорлар одам организмининг фаолияти қонуниятларинини ҳали билмаслиги сабабли жисмоний машқлар таъсири механизмини тушунтира олмас, шунга кўра жисмоний машқлар билан шуғулланишнинг фойдасини ташқи натижаларга қараб баҳолардилар. Юнонистоннинг жисмоний тарбия услубияти айтарли даражада маълум эди. У мавжуд воситалар ва услубиятларни ривожлантириш учун уларни ягона тизимига бирлаштира олган эдилар.

Ўрта асрнинг ўрталарида услубиятларининг хиллари ортди. Гимнастика, сузиш, ўйинлар, камон отиш, отда чопиш, қиличбозлик буйича дастлабки қўлланмалар пайдо бўлди. Аждодларимиз Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Берунийларнинг жисмоний тарбияга оид илмий дунёқарашлари вужудга келди.

Учинчи давр – жисмоний тарбия ҳақидаги назарий билимларнинг интенсив тўпланиши. Бу давр уйғониш давридан XIX асрнинг охиригача бўлган даврни ўз ичига олади. Инсон тарбияси, уни ўқитиш, даволаш ҳақидаги фаннинг ривожланиши, файласуфлар, педагог ва шифокорларнинг жисмоний тарбия муаммоларига эътибор қила бошлашлари даври, фалсафий, педагогик ва тиббий маълумотларнинг, билимларининг вужудга кела бошлаган даври. Бу маълумотлар ҳали турлича эди, чунки кўпинча ўша даврда мустақилроқ саналган фалсафа, педагогика, тиббиёт фанлари таркибида вояга етар эди. Йўл-йўлакай, аммо зарур бўлган даражада бундай илмий фанларнинг вакиллари кўпинча ўз муаммоларини жисмоний тарбиянинг ролини ҳисобга олмай ҳал қилиш мумкин эмаслигини тушуна бошладилар.

Жумладан, швейцариялик демократ, педагог И.Г.Песталоцци томонидан (1746-1827) болалар ҳаракат қобилиятини ривожлантириш учун тузилган жисмоний машқлар тизимини яратишдаги бўғинлар (суставная) гимнастикаси умумий педагогика назарияси ичида алоҳида ўринни эгаллайди. XVIII асрда анатомлар томонидан жисмоний машқлар "биомеханикаси" бўйича изланишлар олиб борилди, XIX асрда эса жисмоний тарбия ҳақида илмий назарий ишлар вужудга келди.

Жамият ҳаётида жисмоний тарбиянинг роли, тарбиянинг синфий характерга эга эканлиги илмий асосланди. Тарбиянинг мазмуни очилди ва унда жисмоний тарбиянинг ўрни аниқланди ҳамда шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўллари белгиланди.

Айнан шу даврда жисмоний тарбия назариясига асос солинди, деб ҳисобга олиниб, соҳа бўйича илмий фаразлар ва билимлар тўпланиши орқали мустақил фан сифатида ажралиб чиқди.

Тўртинчи давр – XIX асрнинг охиридан илмий ва ўқув фани сифатида жисмоний тарбия назарияси ва методикаси шакллана борди. Бу даврнинг характерли томони шундаки, фан сифатида жисмоний тарбия жамият ҳаётининг бошқа жабҳаларига ҳам таъсир кўрсата бошлади. Жисмоний тарбия соҳаси назарияси олимларидан бири Петр Франсевич Лестафт (1837-1909) ўзининг тарих методикасига оид асарлари билан ҳозирги замон жисмоний тарбия назарияси ва методикаси мустақил илмий-назарий ва ўқув фани (предмети) эканлигини илмий-амалий исботлади.

Бешинчи давр – ривожланган мамлакатлар ва собиқ шўролар давлати олимларининг изланишлари даври бўлиб, фаннинг интенсив ривожланиши материалистик диалектикага асосланган ҳолда ўша даврда прогрессив ҳисобланган методларга таяниб амалга оширилди.

Жисмоний тарбия муаммоларини мажмуавий ҳал этишда бутун бир олимлар жамоалари, мутахассислаштирилган илмий ва ўқув муассасалари самарали меҳнат қилдилар. Амалий материалларнинг мўллиги, янги қонуниятларнинг очилиши, дастлабки ягона жисмоний тарбия назарияси ва методикасининг дифференцияланишига олиб келди. Янги махсус фанлар "Жисмоний маданиятни ташкиллаштириш ва бошқариш" "Жисмоний машқлар биомеханикаси", "Спорт психологияси", "Спорт метрологияси", "Спорт физиологияси", "Даволаш физкультураси", "Жисмоний машқлар гигиенаси" ва бошқалар ажралиб чиқди. Юқоридаги фанларнинг айрим соҳалари қатор аралаш фанларнинг билимларидан кенг фойдаланиш лозимлигини кўрсатди. Масалан, болаларнинг спорт мутахассислиги муаммоси – бу фақатгина спорт педагогикаси муаммосигина бўлиб қолмай, ижтимоий, психологик, социологик ва биологик муаммолардир. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси курсида педагогик жараён муаммоларини умумий психология, педагогика, физиология ва бошқа фанларнинг далилларисиз тўла изоҳлаб, исботлаб бўлмайди.

Адабиётлар

1. Саламов Р.С. Спорт машғулотларининг назарий асослар. Ўқув қўлланма. – Т.: ЎзДЖТИ. Нашриёт-матбаа бўлими, 2005.
2. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. "Ita press", 2015.
3. Тоймуродов Р.А. Ўзбек миллий кураши. – Тошкент: "Ибн Сино", 1990.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жисмоний тарбия назарияси ва методикаси предметининг таълим-тарбия тизимидаги аҳамияти тўғрисида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается значение предмета теории и методологии физического воспитания в системе образования.

SUMMARY

The article discusses the importance of the subject of theory and methodology of physical education in the educational system.

BASLAWÍSH TÁLIMDE PÁNLER INTEGRACIYASÍ TIYKARÍNDA BILIM SAPASÍN ARTTÍRÍW

N.M.Nagmetova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: integratsiyalangan ta'lim, boshlang'ich ta'lim, integratsiyon bog'liqlik, «Shaftolining novdasi», o'qishni tashkil etish shakllari, mavzuni to'g'ri tanlash, integraciyalangan dars.

Ключевые слова: интегрированное образование, начальное образование, интегрированная взаимозависимость, «Персиковая ветка», формы организации обучения, правильный выбор темы, интегрированный урок.

Key words: Integrated education, primary education, integrated interdependence, "Peach Branch", forms of learning organization, correct choice of topic, integrated lesson.

Ǵárezsiz elimizde sońǵı jıllarda júrgizilip atırǵan bilim reformasına tiyisli túpkilikli ózgerisler, atap aytqanda jáhánde rawajlanǵan mámleketlerdegi bilim siyasatınıń tiykarǵı kórsetkishi bolıp esaplanatuǵın, bilim beriw dárejesine endiriw procesi – jámiyetlik ortalıqtaǵı insanlardıń ayrıqsha pikirleri menen kóz-qarasların qálip-

lestiriwge tiykar boldı.

Integraciyalasqan tálim pedagogika iliminiń baslı máselesi bolıwı menen birge házirgi kúndegi ilimlerdiń integraciyalanıw tendenciyası jağdayında mekteplerdiń bilim mazmunın bildiriwdiń eń baslı shárti bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019 jıl 29 apreldegi «Ózbekstan Respublikası Xalq bilimlendiriw sistemasın 2030 jılğa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyıqlaw haqqında»ğı PP-5712-san Pármanında «mámleket bilimlendiriw standartları kompetenciyalıq qatnasqa tiykarlanğanlığına qaramastan, oqıtıw hám bahalaw metodları, sonıń menen birge sabaqlıqlar hám basqa oqıw materialların tiykarınan informaciyanı yadlaw hám bayanlawğa qaratılğan bolıp, sın pikirlew, informaciyanı ózbetinshe izlew hám analiz etiw kónlikpeleri hám basqa ilimiy tájriybelerdi rawajlandırıwğa tosqınlıq jasap atır». Baslawısh mektep tálim hám tárbiyasın integraciyalaw mashqalası teoriya ushın da, ámeliyat ushın da áhmiyetli bolıp tabıladı.

Integraciya (lat. Integratio – tiklew, tolıqtırıw, birlestiriw, integer – bútin sózinen alınğan) sintezlep bir pútkil etip birlestiriw, logikalıq pútin halga keltiriw mánisinde túsiniledi. Tálim mazmunın integraciyalaw degende pánlerdiń jaqınlasıwı hám óz-ara baylanıs procesi, bir-birin talap etetuğın, keńeytiretuğın, tereńlestiretuğın oqıw predmetleri mazmunın sintezlew, yağnıy logikalıq birlestirip bir pútkil (pútin) jağdayğa keltiriwdi túsinemiz.

Integraciyalıq baylanıslar teoriyalıq bilimdi is júzinde qollanıwğa, ilimniń hártúrli tarawları haqqında keń túsinigi bar adamdı tárbiyalawda múmkinshilik beredi, oqıwshılarğa bilim beriw hám olardıń biliw qabiletin rawajlandırıwğa jağday jasaydı.

Kóplegen pedagoglar menen psixologlar pikirlerine qarağanda, oqıwshılardıń hártúrli pánlerdegi bilimler menen uqıplılıqlardı, qolaylılıqtıń individual elementleri arasındağı baylanıslardı bilip hám qabıllanıwı olardıń bilimlerin bir dizimge túsiredi, aqıl-oyına, biliw xızmetine dóretiwshilik kórinis beredi.

Ilimiy ádebiyatlarda intergreciyalasqan tálimniń didaktikalıq tiykarında oqıw pánleri alınğan bolıp, ilimlerdiń gumanitarlıq, tábiyatanıw hám texnikalıq bolıp dástúrli biriktirliwi, olardıń izertleytuğın ob'ektleriniń ortaqlılığında, pánlik qatnaslardıń birligine tiykarlanğan. Olar jámiyet, tábiyat, miynet tarawları boyınsha biriktiriledi de, hár pán óz ishinde bilim iskerliklerge arnalğan materialdı hám oqıwshılardıń ulıwma biliw ob'ektlerin bir dizimge keltiredi.

Sonıń menen integraciyalasqan tálimniń áhmiyetine mınalar jatadı:

1. Oqıw pánler arasındağı ózara baylanıstıń bolıwı – ilimler tiykarın baqılawdıń hám bilim diziminiń rawajlanıwınıń zárúr shárti bolıp tabıladı.
2. Kózqaraslardıń qáliplesiwi bilim mazmunınıń tiykarğı bólekleriniń baylanısın talap etedi.
3. Integraciyalasqan tálim hár tárepleme tálim-tárbiya beriwdiń barlıq tarawların kompleksli ámelge asırıwğa tásir jasaydı.
4. Integraciyalasqan tálim pedagogikalıq miynettiń ilimiy tiykarında tiyimli shólkemlestiriliwine járdem beredi.
5. Pedagoglardıń is-háreketiniń ózara kelisimli hám demokratiyalıq negizge is alıp barıwına tásir etedi.

Hár anıq wazıypanı oqıw-tárbiya procesi arqalı ámelge asırıladı. Intergaciyalasqan tálim oqıtıwdıń mazmunı, usılları, oqıtıwdıń shólkemlestiriw túrleri menen sheklenbeydi. Ol oqıwshı menen muğallimniń oqıw-biliw is-háreketiniń bir bóligi bolıp esaplanadı.

Sonıń menen integraciyalasqan tálim óziniń mánisi jağınan kópmağınalı pedagogikalıq mashqala bolıp tabıladı. Demek, integraciyalasqan tálim mazmunlı usıllar dizimin hám shólkemlestiriw jumıslarınıń túrlerin sapalılıq jağınan qayta burıwğa jeteleydi. Nátiyjede oqıtıwdıń rawajlandırıwshılıq, bilim hám tárbiya beriwshilik xızmeti ob'ektivli túrde keńeyedi.

Integraciyalasqan tálimlerdi ámelge asırıwdıń tiykarğı kórsetpeleri: pán boyınsha oqıwlıqlardı, oqıw quralların jazıw kezinde; oqıw orınlarınıń túrine baylanıslı metodikalıq hám oqıw-metodikalıq jumıslardı júrgiziwde bulardı baslı názerde uslağan jón. Sonday-aq, pedagogikada belgilengen pánler aralıq baylanıslardı oqıw materiallarınıń waqıt kriteriyası, jekelegen pánlerdegi oqıw materialın faktilik, jámiyetlik, teoriyalıq xabarlıq máni; oqıw pánlerindegi bilimler menen is-háreket túrleri; mazmunlıq xabar, operaciyalıq is-háreketlik, shólkemlestiriw-metodikalıq negizine tán tallap juwmaqlanğan túri boyınsha ámelge asırğanımız abzal bolıp tabıladı.

Sonday-aq, integraciyalasqan tálim haqqında I.Pestalocci óziniń maqalasında oqıw sabaqlıqlarındağı baylanıslılıq máselesine keń toqtalıp óter eken: "Bir-biri menen baylanıslı pánler sanasına keltir, olardı tábiyattağı tığız baylanıslılıq jağdayında ekenin bil" – deydi. Pestalocci bir pánniń basqa bir pánnen uzaqlasıwı hátte qáwipliligin aytıp ótedi.

Baslawısh tálimde integraciyalanğan tálimnen paydalanıwda tájiriybe-sınaw jumısları reje tiykarında alıp barıldı. Oqıtıwshılardan anketa sorawlarına ótkizdik.

1. Siz integraciyalanğan tálimnen paydalanasız ba? degen sorawımızğa 80% oqıtıwshı pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıp ótiwdi aytıp ótken. Bunnan kelip shığadı hátteki bazı bir oqıtıwshılarımız integraciyalanğan tálimniń alıp barılıw procesin de túsinbegen sıyaqlı.

2. Siz sabaq procesinde integraciyalanğan tálimnen kóbirek qaysı pánlerdi baylanıstırıp ótesiz? degen sorawımızğa 80% oqıtıwshı ana tili menen oqıw sabaqlığın, súwret penen miynetti baylanıstırıp ótiwlerin keltirip ótken. Bunnan kórinip turıptı oqıtıwshılarımız bir-birine tikkeley jaqın bolğan pánlerdi ğana baylanıstırıp ótedi eken.

Tájiriybe-sınaw procesinde baslawısh klaslarğa ózimizdiń integraciyalanğan sabaq islenbelerimiz boyınsha alıp barğan temalarımız óz nátiyjeliligin taptı.

Bunda biz 4-klass oqıw sabaqlığındağı berilgen «Shabdaldıń shaqası» atlı gúrrińin integraciyalasqan formada alıp baramız.

Bunda biz Amet degen balanıń shabdal ağashın sındırıp qoyıp, ózinde qanshelli ayıpker sezingenin, baqtıń iyesi Seydan atadan keshirim sorawğa ózinde kúsh taba almağanlığı hám hár mektepten qaytqanda sınğan miyweli shabdal ağashınıń kúnnen-kúnge solıp baratırğanın kórgen Amet ózinde kúsh tawıp atadan keshirim sorawğa bel baylağan, tábiyatqa, adamlarğa qanshama zıyan keltirgen bala haqqında gúrriń berilgen. Bunda:

1. Tábiyat kórinisleri;
2. Usı tema boyınsha gúrriń jazıw (ana tili sabağına)
3. Shabdal ağashınıń sınğan kórinisin salıw (súwret sabağına);
4. Ádep-ikramlılıq tárbiyası;

Miywe bağı kórinisi, tábiyat hám shabdaldıń miyweleri qanshelli mazalı ekenligi ulıwma alğanda tábiyat penen baylanıstırıp, bir pánniń ózinde birneshe pándi baylanıstırıp, pánler aralıq integraciyalap alıp barıwımız jaqsı nátiyjelerge erise aldıq. Oqıwshılar ushın hám hár tárepleme oqıwshılardı bilimlendiriwshilik hám tárbiyalıq pazıyletlerdi úyretip barsaq maqsetke muwapıq bolar edi.

Integraciyalasqan oqıtıwdıń natiyjeliligi oqıwshılardıń pánlerdi hár tárepleme analiz ete alıwı, oqıtıwshınıń oqıwdı shólkemlestiriw formaların, pedagogikalıq tárepten temanı durıs tańlawğa baylanıslı bolıp tabıladı.

Integraciyalanğan tálimnen paydalanıw:

- oqıwshılardıń keń, erkin pikirlewdi rawajlandırıwğa úles qosadı;
- oqıw pánlerine kompleks qatnastı qáliplestiredi;
- oqıwshılardıń bilim alıw sapasın jaqsılaydı;
- oqıwshılardıń hámme pánge bolgan qızığıwshılığın

arttıradı hám rawajlandıradı;

- oqıwshılardıń dúnyaǵa kóz qarasın keńeyttiredi, oqıwshılardıń dóretiwshilik qabiletleriniń rawajlanıwına járdem beredi hámde oqıw materialların tereń túsinip jetiwge, ózlestiriwge járdem beredi.

Ádebiyatlardı analizlep, bir neshe integrallasqan sabaqlardı ótkizgenimizden soń, tómendegi juwmaqlarǵa keldik.

1. Integraciya - óyrenilip atırǵan pándi tereń, izbe-iz hám hár tárepleme ashıp beretuǵın jetekshi poziciyalar tiykarında pánler, bólimler, hár qıylı temalardıń tábiiy ózara baylanıslılıǵı.

2. Oqıtıwshı integraciyalanǵan sabaqlardıń maqsetin anıqlawı, úyrenilip atırǵan materialdıń mazmunın tereń úyrenip shıǵıwı, temaǵa sáykes keletuǵın oqıtıw usılların hám quralların tańlawı, kelip shıǵatuǵın nátiyjeni boljawı kerek.

3. Integraciyalanǵan sabaqlardan ónimli paydalanıw berilgen materiallardı ózlestiriw dárejesin joqarılatadı.

4. Integraciyalanǵan tálim balanıń pikirlew, seziw, túsiniw, háreket etiw qábiletiniń qáliplesiwine úles qosadı.

5. Integraciyalanǵan sabaqlar klassta ǵana emes, ekskursiya formasında da ótkiziwliwi múmkin.

Ádebiyatlar

1. «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон Фармони.

2. Boshlanǵich ta’lim pedagogikasi, innovaciya va integraciyasi. O’quv qo’llanma. /R.Mavlyanova, N.Raxmankulova. – O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi. – Toshkent. Voris nashrioti, 2013. – 240 b.

3. Oqıw kitabı. 4-klass: Tórt jıllıq baslawısh mekteptiń 4-klası ushın sabaqlıq. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017, 216 bet.

REZYUME

Maqolada hozirgi kunda integratsiyalash tendensiyasi holatida maktablarning bilimlari mazmuni, boshlang’ich ta’limda intgratsiyalangan ta’limdan foydalanish usullari, dars ishlari ko’rsatilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыто содержание обучения в школах, способы использования интегрированного обучения в начальном образовании, планы уроков в современных тенденциях интеграции.

SUMMARY

The article describes the content of education in schools, methods of using integrated teaching in primary education, lesson plans in the current condition of integration tendency.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ПЕДАГОГИК ЖАРАЁНЛАРНИ БОШҚАРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

К.Ю.Норова - *таянч докторант*

Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти

Таянч сўзлар: тамойил, концептуал асос, таьлим менежменти, ҳамкорлик, бошқарув, инновация, педагогик жараён, фан, тизим.

Ключевые слова: принцип, концептуальная основа, управление образованием, сотрудничество, менеджмент, инновация, педагогический процесс, предмет, система.

Key words: principle, conceptual framework, education management, cooperation, management, innovation, pedagogical process, subject, system.

Дунё миқёсида олий таълим муассасаларида таҳсил олувчиларининг билим, кўникма, малака эгаллашларини такомиллаштириш, интеллектуал ва деентологик камолотини ривожлантириш, таълим сифатини ошириш, уни инсонпарварлаштириш, ўқув предметларига соғломлаштирувчи технологияларни жорий этиш, узвийлиги ва узлуксизлиги, ривожлантирувчи ва ижтимоийлаштирувчи мақсадларини таъминлаш, мутахассисларни, шу жумладан, бўлажак мутахассисларнинг креативлиги, ижодкорлигини ошириш вазифалари қўйилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, бошқарув назариялари ва педагогикага алоқадор классик қарашлар таълим менежментининг концептуал асослари бўлиб ҳисобланади [1,2,5]. Мазкур асослар таълим-тарбия (педагогик жараёнлар) тизимида кенгислоҳотлар ўтказишга замин яратди.

Концептуал асосларга мувофиқ таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркиби, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш, таълим-тарбия тизимини бугунги замонавий, тараққий топган демократик давлатлар талабларига жавоб бера оладиган қилиб бошқаришга йўл очилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги «2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли, 2018 йилнинг 7 майдаги “Иқтисодиёт ва соҳа йўналишларига инновацияларни татбиқ қилиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3569-сонли қарорларининг ижросини таъминлаш кўп жиҳатдан педагогик жараёнларни оқилона бошқаришга хизмат қилади [3,4,].

Бошқарув – маълум бир фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш йўналишидаги вазифаларни бажариш лозимлигини ўрганадиган ҳамда турли шароитларда бошқарув функцияларини вазиятларга кўра қандай амалга оширилиши, у ёки бу функционал вазифаларни муваффақиятли амалга оширишга қандай омиллар таъсир кўрсатишини ўрганувчи жараён. Маълумки, инглизча "менежмент" сўзи бир неча семантик маънога эга. Биринчидан, хусусий ва давлат бизнеси соҳасида бошқарув ишларини олиб бориш; иккинчидан. тадбиркорлик фаолияти, турмуш тарзи ва замонавий жамият сиёсатига таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий институт; учинчидан. ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларининг техник ва ташкилий, ижтимоий жиҳатларини ўрганадиган илмий фан. Бинобарин, олий таълим муассасаларида ўқитиладиган “Таълим менежменти” педагогик жараёнларни бошқариш тамойиллари, усуллари, воситалари ва шакллари тўпламини ўзида акс эттиради.

Педагогик жараён – педагогик категориялардан бири бўлиб, маълум бир мақсадга йўналтирилган педагогик фаолияти таъсирида ташкилий шакллантирилган ва мазмунан бойитилган тизим бўлиб, бунда педагогик фаолият- эстетик, ахлоқий, сиёсий, иқтисодий каби мақсадларга мувофиқ равишда ёш авлодни ҳаётга тайёрлашнинг ақлан ўйлаб кўрилган, катта ёшдагиларнинг ижтимоий зарур бўлган меҳнатининг ўзига хос туридир [6:17]. Педагогик бошқарувнинг қуйидаги тамойиллари мавжуд:

- инсонга ҳурмат ва ишонч принципи;
- шахсга яхлит қараш принципи;
- ҳамкорлик тамойили;
- ижтимоий адолат принципи;
- бошқарувга индивидуал ёндашиш принципи;

- ўқитувчи ишини бойитиш принципи;
- шахсий рағбатлантириш принципи;
- келишув тамойили;
- жамоавий қарорлар қабул қилиш принципи;
- мақсадли уйғунлик тамойили;
- горизонтал боғланиш принципи;
- автоном бошқарув принципи;
- доимий янгиланиш принципи [7:13]

Юқорида келтирилган ҳар бир тамойилга батафсилроқ тўхталиб ўтадиган бўлсак, шахсга бўлган ҳурмат ва ишонч принципи раҳбар ва ўқитувчилар таркибининг асосий принципи бўлиб, ҳар бир ўқитувчининг эътиқодида акс этади, унинг хатти-ҳаракатларини рағбатлантиради ва ўқитувчилар жамоаси ва бутун таълим муассасаси ҳаётида акс этади.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда шахснинг яхлит қараш принципи таълим муассасасининг қиймат тизимидаги иккинчи муҳим позициядир, бунда раҳбар ва педагоглар таркибининг ҳар бир аъзосини нафақат касбий фаолиятни амалга оширувчи субъект сифатида эмас, балки унинг барча эҳтиёжлари, ниятлари, мақсадлари, ушбу жараёндаги барча кечинмаларни бошидан ўтказувчи шахс сифатида белгилайди. Шу билан бирга, ҳар бир ўқитувчи таҳсил олувчининг барча хислатлари ва ўзлигида намоён бўлувчи сифатларда шахс ўрнида кўради.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг ҳамкорлик принципи таълим менежментидаги монологдан диалогик асосга ўтишни, коммуникацияли мулоқот, субъект – субъект муносабатларига ўтишни таъминлайди. Ундан келиб чиқадиган баъзи талаблар:

шахсни педагогик тизимнинг пассив элементи эмас, балки фаол иштирокчиси сифатида кўриш;

ўқитувчиларнинг шахсий фазилатларини билиш ва ҳисобга олиш ва шу асосда ўқув муассасасида юқори самарали иш муҳитини яратиб, улар ўртасида мақбул ижтимоий ва педагогик алоқаларни шакллантириш;

ўқитувчида таҳсил олувчиларга нисбатан инсоний муносабатни, компетенция, ташаббускорлик ва жавобгарликни қадрлаш;

ўқитувчида нафақат масъулиятлилик ва жавобгарлик ҳиссини, балки унинг ўрни ва нуфузи, таълим муассасасини бошқариш жараёнида фаол иштирокчи сифатидаги ташкилотчилиги малакаларини ривожлантириш;

раҳбар ва ўқитувчиларнинг биргаликдаги фаолиятининг асосий шарти сифатида: инсонпарварлик, онгли интизом, ташаббускорлик, педагогик мақсадга мувофиқ иш юритиш кабиларга амал қилиш.

Юқорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида республика олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг ижтимоий адолат принципи муҳим аҳамият касб этади. Бунда ҳар бир педагогик жараён иштирокчилари бошқалар билан тенг мавқега эга бўлган таркибда шундай бошқарилишни назарда тутадики, маъмурият билан ўзаро муносабатларда фақат шахснинг мақсади эмас, балки бошқарувнинг мақсадига устуворлик бериш қулайлигини тан олиш сифатида тушунишга асосланган.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг мақсадни уйғунлаштириш принципи муҳим аҳамият касб этади. Ушбу принцип таълим мақсадларига мувофиқликни ва мақсадга йўналган фаолиятни таъминлайди. Натижада, мақсад яхлитлиги таълим тизимини бошқариш вазифаси билан уйғунликда, профессор-ўқитувчилар фаолиятини ўқув юртнинг умумий мақсадларига мос келадиган вазиятда вужудга келади.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг индивидуал ёндашиш принципи раҳбар ва ўқитувчиларнинг индивидуал хусусиятларини, уларнинг касбий тайёргарлиги, қизиқишлари, ҳаётий тажрибаси ва ижтимоий тажрибасини ҳисобга олишни назарда тутади.

Таълим муассасасини бошқаришда индивидуал ёндашувнинг асосий вазифаларидан бири ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини босқичма-босқич ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, ўқитувчи учун индивидуал мақсадларни ва уларга эришиш босқичларини белгилаш, уларни ўз фаолиятларини муваффақиятли ташкил қилишга сабаб бўлади.

Ўқитувчи ишини бойитиш принципи раҳбарнинг ўз ходимида касбий қизиқишни уйғотиш ва унинг профессионал ишончини қўллаб-қувватлаш орқали ўқитувчининг касбий фаолиятини диверсификация қилишга интилишини кучайтиришдир.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг шахсий рағбатлантириш принципи ўқитувчининг меҳнатга бўлган шахсий қизиқишини таъминлайди, ўқув муассасаси ва жамоага маълум мажбуриятларни қабул қилишга ёрдам беради.

Педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг консенсус принципини амалга ошириш раҳбарга мустақил фикрлар ва турли нуқтаи назарларни шакллантириш шароитида жамоани келишиб олишга, таълим субъектларини қарама-қаршиликдан йироқ бўлган ҳамкорликда фаолият олиб боришга имкон беради.

Жамоавий қарорларни қабул қилиш принципи педагогларнинг фақат ижрочилар сифатида эмас, ташкил эта олиш лаёқатига эга ходим сифатида тан олинишлари, бошқарувни демократлаштириш воситалари асосида ташкил қилишни билдиради.

Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда бошқарувнинг горизонтал алоқалар принципи барча профессор-ўқитувчилар таркибидаги алоқаларни ўрнатишни, маълумот, тажриба алмашишни таъминлайди.

Таълим муассасаларини автономлаштириш принципи таълим менежментини демократлаштиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб, таълим муассасасидаги раҳбарларни шакллантириш учун зарур шартдир. Принципни амалга ошириш учун талаблар:

бошқарувнинг аниқ йўналишларини (методик бирлашма, диагностик қўллаб - қувватлаш жамоаси, ўқув дастурий таъминот жамоаси, таҳсил олувчиларнинг педагогик қўллаб-қувватлаш жамоаси ва бошқалар) бошқарадиган ўқитувчиларнинг бутун ўқитувчилар йиғилишида танланиши ёки тасдиқланиши мақсадга мувофиқдир.

Инновацион ўзгариш тамойили таълим муассасасининг иш режимидан ривожланиш режимига ўтишини белгилайди. Ушбу тамойил ўқитиш ва тарбиялашнинг янги технологиялари, усулларини ўзлаштириш жараёнини ташкил этиш, ўқув муассасасидаги ташкилий ва психологик тузилишларни ўзгартириш ҳамда бошқа ўзгаришларни амалга оширишда асосий йўлланма ҳисобланади. Уни амалга ошириш учун:

ҳар қандай катта ўзгаришларни олдиндан тайёрлаш керак, бу жамоада маълум психологик кайфиятни яратади;

ўзгаришлар аниқ режа (лойиҳа) ва ҳисоб-китобларга асосланиши керак, бу албатта муваффақиятга олиб келади - агар муваффақиятга ишонч бўлмаса, уларни амалга оширмаслик яхшироқдир;

жамоа ўзгаришларни амалга ошириш учун назарий ва амалий жиҳатдан тайёр бўлиши керак.

Юқорида келтирилган принциплар олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқаришда ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади. Ушбу тамойиллар педагогик жараён иштирокчиларининг ўқув ҳамда касбий фаолияти самараси ва унумдорлигидан манфаатдорлиги, ундан қониқишни таъминлаши, жамоада қулай ижтимоий-психологик муҳитни шакллантириш ва барқарорлаштириш учун субъект амалга оширадиган ҳатти-ҳаракатлар уйғунлигини мувофиқлаштиришга мўлжалланган тизим сифатида хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: 2008
2. Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги Қонун. 1997.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги «2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилнинг 7 майдаги "Иқтисодиёт ва соҳа йўналишларига инновацияларни татбиқ қилиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ 3569 – сон қарори.
5. Йўлдошев Н.К., Захидов Т.Е. Менежмент. –"Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти". –Тошкент: 2018.
6. Турсунов И.И. , Нишоналиев У.Н. Педагогика. - Тошкент: "Ўқитувчи", 2007.
7. Джураев Р.Х.,Турғунов С.Т Таьлим менежменти. – Тошкент: «Ворис». 2006.

РЕЗЮМЕ

Олий таълим муассасалари учун педагогик жараёнларни бошқаришда бўлажак мутахассисларни рақобатбардош ва жаҳон стандартларига жавоб бера оладиган юқори салоҳиятли кадрларни тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, олий таълим муассасаларида "Таълим менежменти" ўқув курсини ўқитиш нуқтаи-назаридан педагогик жараёнларни бошқариш ва ташкил қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

РЕЗЮМЕ

В управлении педагогическими процессами в высших учебных заведениях важна подготовка высококвалифицированных кадров, которые будут соответствовать мировым стандартам. Поэтому управление и организация педагогических процессов играет важную роль в преподавании курса «Управление образованием» в высших учебных заведениях.

SUMMARY

In the management of pedagogical processes in higher education institutions, it is important to train future professionals with high potential who can compete and meet world standards. Therefore, the management and organization in pedagogical processes in terms of teaching the course "Education Management" in higher education institutions is important.

ПАЛЎАНЛАР ҲАҚҚЫНДАҒЫ ӘПСАНА ҲӘМ ГҮРРИҢЛЕР ТИЙКАРЫНДА ОҚЫЎШЫ ЖАСЛАРДЫ БАТЫРЛЫҚҚА, МӘРТЛИККЕ ТАЯРЛАЎДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

Б.Т.Нурекеев - *стажер излениўши*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кураш, полвон, халқ, юртсеварлик, мерос, миллий қадриятлар, фарзанд, авлод, ёшлар, кураш, ғалаба, ватан ҳимояси, наммуна, тарбия.

Ключевые слова: борьба, борец (палван), народ, любовь к Родине, наследие, национальные ценности, ребёнок, поколение, молодёжь, выйти на поединок, победить, защищать страну, образец, воспитание.

Key words: wrestling, fighter, people, love for Motherland, heritage, national value, child, generation, youth, to fight, to win, to protect the country, a sample, education.

Қарақалпақ халық батырларының бири, XIX әсирде жасап өткен Ерназар алакөз жүдә ири, турпатлы, қарыўлы жигит болған. Онын палўанлығы, мәртлик ислери бойынша халқымыз арасында көплеген әпсана, гүрриңлер бар.

«Бир күнлери Хийўа ханы үлкен етип той береди.Той бурыннан бизиң халықларымызда гүрессиз өтпеген. Тойдың гүресинде ханның баққы не бир палўанлары Иран палўанынан жеңиле береди. Намысарға шыдамаған ханның қатты ашыўы келеди. «Иранлыны жығатуғын палўан қалмады ма?»- деп сораған ўақта қарақалпақтың Турым бийи бар, «Тақсыр, бир қасық қанымнан кешсеңиз айтаман,»дейди. «Айт», деген. «Сизиң зинданда айыплы болып жатырған Ерназар қолдаўлы бар. Бир жеңсе бул палўанды сол жығады, тақсыр» депти. Дәрҳал зинданнан шығарып, еки күн аўқатландырып, деп алдырып, қурға алып шығың, деп буйрық етеди.

Еки күнде азмаз сыртқа көзи, өзи үйренискен Ерназар батыр, палўан үшинши күни аўданлап қурға шығады. Иранлы да балтыр жүнлерине қоңыраў таққан, билеклери сатандай, сатанлары адамның белиндей, мойны гүжирейген, дәў сыпат бир бәламат екен. Күш қарыўға толып турған Ерназар оның турпатынан сескенбейди, бақырысынан айбынбайды, туўры қарсы барып, жағасынан услап, гүресип кетеди. Екеўи де ет писирим алысады, жағаласады, тутысады, тартысады, әмеллерин қолланып көреди, бирақ бирин-бири жыға алмайды. Гүресип жүрген Ерназардың көзи бир ўақта өзин басын тигип, жығады деп ант ишип, зинданнан алдырған Турым бийге түседи. Ол бир қысым болып отырған екен. Жықпаса өзине де, Турым бийге де жақсы болмаслығын билип, бар күшин салып жамбас әмелип қолланып, Ерназар «Ҳәўип»деп қарсыласын көтере баслайды. Сол жерде Турым бий «Көтер нарым», деп руўхый демеў береди. Сөйтип оны жерге шалқасынан жығады. Қатты түскени соншелли, иранлы палўан көпке шекем орнынан тура алмай жатады.

Хан қуўанып кетеди. Саўға-сыйын береди. Лекин ол бағана Турым бийдиң айтқан «көтер нарым» деген сөзин умытпаған екен, бийге «нарың неше пуд жүк көтереди», дейди. «Қырық пуд көтереди» дейди Турым бий де қалыспай. Қырық пуд дән алдырып, Ерназарға «көтер» дейди. Ол және бир «ҳәўип» деп жүкти көтерип, қурды бир айландырып ханның алдына дүрс еттирип таслаған екен.» Және бир әңгимеде усы Ерназардың тоғайдан бир арбадан көп отынды, өзи отын астында көринбей көтерип келгени айтылады.

Мине, бул ўақыялардың халқымызды ўатан сүйиўшиликке тәрбиялаўда, олардың санасын раўажландырып, патриотлық сезимлерин оятыўда, солай етип өз халқын, ўатанын сүйиўде әҳмийетли қурал болып хызмет етери сөзсиз.

Бундай ибратлы гәплер ҳәр бир палўан бойынша бар десек қәтелеспеймиз.

Жаңабай Қаратай улы 1889-жылы туўылып, 1925-жылы қайтыс болған. Дым аз ўақыт өмир сүрген. Деген менен усы аз дәўир ишинде өзиниң таланты арқасында халқымыздың сүйикли палўаны, хошҳаўаз қосықшысы, сазендеси сыпатында даңқ таратыўға үлгерген, жети қырлы бир сырлы перзенти болып қалды. Оның Ақсүңгүл, Қазы ийшан, Айжамал ҳәм басқа қосықларын бүгин де жаслар, халқымыз сүйип тыңлайды.

1945-жылы Хожелиде Қазақбай саллақ дегенниң тойында хорезмли Қурбанбай қоңыраўлы палўан деген қарақалпақтың ҳәмме палўанларын жығып сала берген. Ел арына тарысқан той ийеси Қазақбай аўылласы Мәтжан хожаға «гүреспеген ким қалды. Ким бар мына

бәлени жығып, абырайды алатуғындай» депти. Ол «Жаңабай бар, Ақтубалы», депти. «Алдырың», депти.

Жаңабай жол азабынан шаршап болдырып келген. Хорезмлилер тынықпасын деп «Ҳәзир гүресемиз», деп турып алған. Солай етип, гүрес басланады. Көп айқасады, тиреседи, халыққа тамаша да береди, өзлери болдырады да. Бир пайытын күтип жүрген қоңыраўлы, аты шуўлы палўанды Жаңабай арқалап жерге тартып урады. Ҳақыйқый жеңеди. Бирге келген жолдаслары Қурбанбайдан жеңилиўиниң себебин сорағанда ол «Жаңабайдың еки ийнинде еки жолбарысы бар екен. Мен оларға ҳеш илаж ете алмадым», деген екен. Сол тойда бир көзи қатты биреў келип палўанымызға «Мен жети қырлы жигитти көрип едим, бирақ сендей сегиз қырлысын көрмедим», депти. Соннан Жаңабай көзигипти, аўырыпты [2].

Палўанлардың дерлик барлығының арқасы бар, әрўағы, пири бар делинеди. Мәселен, Ерназар алакөздиң де жолбарысы бар, биреўлериниң әрўағы шер, бүркит, қаршыға, жараған түйе, өгиз болып келеди. Көбисиники жолбарыс екени айтылады.

Журналист Ж.Моянов өзиниң аўылласы Жаңабай Қаратай улына арнаған «Палўанлар сәрдары» тарийхый қыссасында Жаңабай палўанның бир неше рет Хийўадағы тойларға барып гүрескенин сөз етеди. Жолда, Урысайда қарақшыларға жолыққан. Сонда палўан олардың бес-алтаўына баш бермей, бәрин бир - бириниң үстине тақластырып жатқарып, үстине шығып отырғанын айтады. Сондай-ақ, ешеги суўдан өтпегенде, түсип, ешекти бир қолтығына қысып, жаптан арғы жағаға алып өтип, және минип кете берген екен.Аўылындағы үлкен жаптың өтер тусындағы паяпыл ҳәлсиз екен. Адамлар ары - бери өтиўде қыйналған. Бир жағада узын терек жатыр екен, лекин оны адамлар биргелесип те жапқа паяпыл ете алмапты, күшлери келмепти. Бир күнлери сол жерден өтип баратырған Жаңабай ағамыз буны көрип, бир өзи үлкен теректи қушақлап, жапқа кесесине таслап, өткел ислеген екен [3].

Жийенбай Мояновтың «Палўанлар атасы» деп аталған бир нешше мәрте избе-из Өзбекстан чемпионы болған Сапалақ палўан Шамуратовтың өмири ҳәм палўаншылығына арналған да ҳүжжетли қыссасы бар. Сондай-ақ, белгили жазыўшы Әбдимурат Атажанов та ертеректе «Сапалақ палўан» атамасында көркем повесть дөреткен еди. Усы кейинги шығармада Сапалақтың күш - қарыўлы екенин дәлиллеген бир эпизод сөз етилген колхозшылар түсликке қайтып киятыр. Алдындағы үлкен жап суўға ғарқ толы екен. Берги жағаға өтиў керек. Сонда бир ойыншыл жеңгеси Сапалақ пенен ҳәзиллеседи «бизлерди ылақтырып өткер, ағаң менен дизе қосып шай ишип қайтайын үйге барып,» деп. «Күш атасын танымас» деген, жеңгеден жеңилип отыра ма, «…еки қолын белине таянып турған қатынның қаптай белинен қапсыра қушақлап алды да, тап гүрескендегидей «ҳәўип»деп бақырып жиберди…

-Қалай түскен жериң жайлы ма,-деп бақырды Сапалақ.

-Қус төсектен кем емес.-Жаңағы қатын үстибасының шаңын қағып, түкиринип-түкиринип былайырақ барып турды. Басқалар пәнтқумар қалмасын…

Және бир мушындай қатынды бир баў пишен шелли көрмей атып урды. Ол «өйппей» деп қыйғырып жиберди ҳәм дүс төменине түсти. Аўзы-басы ала шаң, түптүп деп түкиринип атыр[1]. Палўанлар өмирине байланыслы бундай даңқаралы гүрриңлер көпшилик палўанларда бар, ҳәр бириниң өмиринде бир-еки емес, көплеген бундай жаслар үлги алатуғын ўақыялар жүз берген ҳәм оларды халқымыз умытпай атадан-балаға айтып,бүгинги әўладқа да жеткерип отыр. Бул гүрринлерди еситкен, оқыған жас әўладтың сондай белгили күш ийеси болғысы келетуғыны анық. Өткен палўан аталардың ел, халық ушын гүрес тутқаны, жаўдан халқын қорғағаны бүгинги перзентлеримизде ўатансүйиўшилик сезимлерин еле де күшейтеди, олардың ислеринен үлги тәрбия алатуғыны анық.

Бизге белгили, бүгинги «кураш» аты менен жәҳән спортлары қатарынан орын алып киятырған гүрес көпшилик халықлар сыяқлы қарақалпақ халқының да қанына сиңген, бабалардан мийрас миллий қәдириятларымыздан есапланады.

Әдебиятлар

1. Атажанов Ә.Сапалақ палўан. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1984.
2. Сатаев А. Қарақалпақстан палўанлары. –Тошкент: 2018, 640-б.
3. Моянов Ж. // «Әмиўдәрья» Палўанлар атасы. 2018, №2, 45-59-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола кураш спорти билан шуғулланган машҳур қорақалпоқ полвонларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ёзилган оғзаки ижод ва ёзма бадиий адабиёт намуналарининг педагогик аҳамияти масаласига бағишланган. Полвонлар ҳақида ёзилган достонлар, афсоналар, қиссалар ва ҳикоятлар халқимизнинг миллий қадриятлари сифатида авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Улар энг яхши инсоний фазилатлар – мардликни, юртсеварликни, ватанпарварликни, ҳар томонлама ривожланган, эркин фикрлаш салоҳиятига эга, маънавий, ахлоқий ва жисмоний ривожланган ёш авлодни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы педагогического значения произведений устного народного творчества и художественной литературы, посвящённые жизни и деятельности известных каракалпакских борцов (палванов), занимавшимися таким видом спорта как борьба. Эпосы, легенды, притчи, сказания и рассказы о борцах являются национальной ценностью и достоянием народа, которое передаётся из поколения в поколение. Они играют важную роль в воспитании лучших общечеловеческих качеств -мужества, любви и преданности Родине, патриотизма, в воспитании всесторонне развитой, свободно мыслящей личности, в духовно-нравственном и физическом развитии молодого поколения нашей страны.

SUMMARY

The article deals with the issues of pedagogical significance of folklore and works of fiction devoted to the life and activity of the well-known Karakalpak fighters (palvans) who went in for such kind of sport as wrestling. Eposes, legends, parables and stories about fighters are of a great importance as national value and heritage of the people that are inherited from generation to generation. They play a great role in education of the best human qualities – courage, love and devotion to Motherland, patriotism, in education of comprehensively developed, freely thinking personality, in spiritual-moral and physical development of young generation of our country.

OPTIKANING MURAKKAB MAVZULARINI O'RGANISHDA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL QILISH

D.S.Ro'ziyeva – *assistent o'qituvchi*
Buxoro muhandislik texnologiya instituti

Tayanch so'zlar: anomal dispersiya, dispersiya, prizma, sindirish ko'rsatkichi, spektrlar, yutilish spektrlari, to'lqin uzunligi, sinish burchagi, filtrlar.

Ключевые слова: аномальная дисперсия, дисперсия, призма, показатель преломления, спектры, поглощающие спектры, длина волны, угол разрыва, фильтры.

Key words: ous dispersion anomal, dispersion, prism, refractive index, spectra, absorption of spectra, wavelength, cornerof tearing, filters.

Har qanday mamlakatning kuch-qudrati uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Bu esa bevosita ta'lim sifatiga bog'liq. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, iqtisodiyotning innovatsion yo'nalishda shakllantirilishi, jahon iqtisodiyotiga integrallashuvi ta'lim tizimi oldiga dolzarb masalalaridan biri bo'lgan sifatli ta'limni amalga oshirishni va sifatli mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo'yadi. Fan-texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlariga tayangan holda talabalarning bilim malaka va ko'nikmalarini rivojlantirib borish izlanuvchanlikka fikrlash qobiliyatlarini yuksaltirishda axborot kommunikatsion texnologiyalar xizmatidan maqsadli ravishda samarali foydalanish imkoniyatlarini oshirishda talabalar mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish eng dolzarb muammolardan biridir. Texnik yo'nalishdagi oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun fizikaning optika bo'limiga boshqa bo'limlarga nisbatan o'quv mashg'ulotlari uchun kam vaqt ajratilgan. Optikada interferentsiya, difraktsiya, dispersiya, qutblanish kabi hodisalarni faqat ko'rgazmalar, sxemalar, chizmalar bilan tushuntirish usullarining samaradorligi yetarlicha bo'lmaydi. Chunki, yuqorida qayd qilingan hodisalar optika bo'limidagi murakkab va ko'proq diqqat talab qiladigan mavzular sirasiga kiradi. Holbuki, bo'lg'usi mutaxassis amaliyotda foydalaniladigan optik qayd qilgichlar, spektral tahlil qilish imkoniyatini beruvchi laboratoriya qurilmalari, lazer texnologiyasi bo'yicha ishlaydigan barcha o'lchov asboblarining ish jarayonini optikadan egallagan bilimlariga asoslanib tushunish imkoniyatiga ega bo'la oladi[1:25]. Shularni inobatga olib, yorug'likning dispersiyasi va muhitda yutilishi hodisasini tushuntirish bo'yicha laboratoriya mashg'ulotlarining ahamiyati haqida to'xtalib o'tamiz. Nima uchun aynan yorug'lik dispersiyasi va yorug'likning muhitlarda yutilishi mavzularining tanlanganligiga sabab:

1) yorug'lik dispersiyaning munozarali ikkita turi normal va anomal dispersiya hodisalarining;

2) yorug'likning muhitdagi yutilish koeffitsientining qiymatini Lambert Buger qonunidan foydalanib, real tajriba usulida fizik mohiyatini ochib berishdir.

Dars jarayonida asosiy optik hodisalardan biri dispersiya mavzusi bo'yicha umumiy tushunchalar berish bilan birga dispersiyaning ikkita turi normal va anomal dispersiya haqida aytib o'tiladi. Sindirish ko'rsatkichini aniqlashda qo'llaniladigan har qanday metod (prizmalarda sindirish, to'la ichki qaytish, interferentsion asboblar) dispersiyani topishga xizmat qilishi mumkin. Yorug'likning dispersiyasi ustidagi dastlabki eksperimental tekshirishlarni I.Nyuton qilgan (1672- y) bo'lib prizmada sindirish usulida bajarilgan edi, bu tekshirishlar namoyish qilishda va ilmiy tekshirishda hozir ham yaxshi metod hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda sindirish ko'rsatkichi bilan dispersiya orasidagi bog'lanish ancha murakkab bo'lishi mumkinligi ma'lum; odatda dispersiyaning orta borishi bilan sindirish ko'rsatkichi orta borsada, lekin hamma vaqt bunday bo'lavermaydi. Hatto, dispersiyaning umumiy o'zgarib borishi ya'ni, to'lqin uzunlik kamaygani sari, sindirish ko'rsatkichining kattalasha borishi hamma vaqt ham o'rinli bo'lavermaydi [2:48]. Leru (1862- y) yod bug'i to'ldirilgan prizmada yorug'lik sinishini kuzatib, qizil nurlarga qaraganda ko'k nurlar kamroq sinishini topdi (boshqa nurlarni yod yutadi va ular ko'rinmay qoladi). Leru bu xususiyatni anomal dispersiya deb atadi, bu nom hozirgacha saqlanib keladi.

Dispersiya suyuqliklarda ham anomal o'zgarib boradi; batafsil tadqiqotlarning ko'rsatishicha, har qanday modda o'zining yutish polosalariga ega bo'ladi va sindirish ko'rsatkichining umumiy o'zgarib borishi (grafigi) bu polosalar spektrning qayerida joylashganiga bog'liq bo'ladi[4:225]. Shuning uchun, normal va anomal dispersiyani biri -biriga qarshi qo'yishning ma'nosi yo'q. Har qanday moddaga tegishli to'la dispersion manzara yutilish chiziqlari yoki polosalari ichidagi sohalarga mos anomal dispersiya sohalaridan va yutilish polosalari orasida joylashgan normal dispersiya sohalaridan iborat bo'ladi. Dars jarayonida o'qituvchi umumiy ta'riflar bilan chegaralanib qoladi. Talabada aynan anomal dispersiya hodisasi haqidagi tasavvurlar mavhumligicha qoladi. Xuddi mana shu mavhum tushunchalarni faqatgina tajriba ishi bilan ko'rsatib, anomal dispersiya tushunchasi haqida talaba aniq ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin. Anomal dispersiya hodisasini kuzatish bo'yicha tajriba ishi dispers suyuqliklarda turli suyuqliklarning sindirish ko'rsatkichlarini hisoblash va solishtirish; sindirish ko'rsatgichining qiymati to'lqin uzunligiga bog'liq bo'lgandagi sindirish ko'rsatgichining qiymati mingdan bir ulushlarda o'zgarishini topish suyuqliklarda yorug'lik dispersiyasini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Mazkur tajribada 4 xil turlicha suyuqliklar (suv, toluol, skipidar, etiltsinnamat) bilan to'ldirilgan uchburchak shaklli g'ovak prizmadan foydalanamiz. Prizmaning har bir burchagi 60^0 ga teng shuning uchun agar yorug'lik nuri prizmaning ikkala tomoniga uchinchi tomoniga nisbatan parallel tushsa, sinish burchagi orqali quyidagi formula bilan topiladi.

$$(\lambda) = 2\sin(30^0 + \frac{\alpha(\lambda)}{2}) \qquad (1)$$

$$\alpha(\lambda) = \tan\frac{d(\lambda)}{D} \qquad (2)$$

Bu tajriba ishini bajarishda talaba geometrik optikaning qonunlaridan, geometrik o'lchov usullaridan foydalanib, sindirish ko'rsatgichining turli suyuqliklar uchun qiymatlarini aniqlash bilan bir qatorda anomal dispersiya hodisasining ro'y berishi natijasida sindirish ko'rsatgichining qiymatidagi to'lqin o'zgarishi bilan yuzaga keladigan farqni tajribaviy usulda olingan kattaliklar bilan hisoblab, yetarlicha tasavvur va xulosalarga kelishi mumkin (1-jadval).

1-jadval. Dispers suyuqliklarning sindirish ko'rsatgichlari.

Dispers suyuqlik turi	Sindirish ko'rsatgichi	Sindirish ko'rsat-gichining farqi
Suv	1,33	0,006
Spirt	1,36	0,006
Toluol	1,50	0,014
Skipidar	1,47	0,014
Etilsinnamat	1,56	0,028

1-rasm. Fuksin moddasining yutilish spektri.

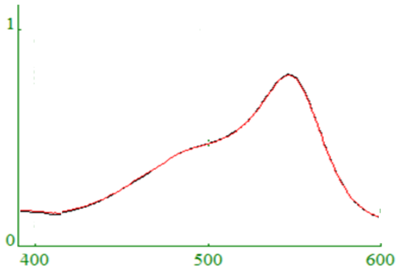

Laboratoriya ishida yorug‘lik manbasiga tartib bilan bir safar qizil, keyingi safar ko‘k rangli filtrlarni qo‘yib har bir suyuqlik uchun natijalar olish mumkin [5:127]. Tajribada yorug‘lik manbasiga turli xildagi rang filtrlarini o‘rnatib har qaysi rang to‘lqin uzunligida moddaning sindirish ko‘rsatgichining qiymati o‘zgarishi topildi. Unga ko‘ra, suvning sindirish ko‘rsatgichi eng kichik, etiltsinnamat moddasida eng katta qiymatga erishadi.

Asosiysi, anomal dispersiya hodisasiga ko‘ra suyuqlikning yorug‘likni sindirish koeffitsientining qiymati to‘lqin uzunligiga bog‘liq bo‘lgan alohida holatlar ham laboratoriya usulida aniqlandi. Unga ko‘ra, qizil va ko‘k filtrlardan o‘tgan yorug‘lik nurlari dispers suyuqliklar bilan to‘ldirilgan prizmada sinishini kuzatib, qizil nurlarga qaraganda ko‘k nurlar kamroq sinadi, degan xulosaga kelish mumkin. Endi yorug‘likning muhitlarda yutilishi va yutilish spektrlari mavzusiga to‘xtalib o‘tamiz. Dastavval mavzuga tegishli nazariy ma’lumotlar beriladi. Yorug‘likning yutilish qonuni Buger tomonidan o‘rganilgan [4:228]. Keyinchalik esa Lambert va Ber tomonidan har tomonlama o‘rganildi. Bu qonunning qo‘llanilish sohasini Vavilov o‘rgangan va u tushayotgan yorug‘lik intensivligini 10^{-10} martagacha o‘zgarganda ham Buger qonuni o‘rinli ekanligini aniqlagan:

$$I = I_0 e^{-\beta x} \qquad (3)$$

(3) ifoda Buger qonuni nomi bilan ataladi. β- yutilish koeffitsienti deyiladi. Masalan, x_1 qalinlik uchun intensivlik I_1 bo'lsa va x_2 uchun I_2 bo'lsa unda yorug'likning berilgan suyuqlikda yutilish koeffitsienti quyidagicha topiladi:

$$\beta = \frac{1}{x_1 - x_2} \ln\left(\frac{I_1}{I_2}\right) \qquad (4)$$

Agar, ma’lum to‘lqin uzunlikli yorug‘lik nuri biror miqdorda aralashmali eritmadan o‘tganda fotonlar ko‘p bo‘lmagan miqdordagi yutuvchi kimyoviy birikmalar bilan to‘qnashadi va mos holatda yuqori shaffoflikni va past spektral yutilishni kuzatishimiz mumkin. Agar shu nur kontsentratsiyasi yuqori bo‘lgan eritmadan o‘tsa, fotonlar ko‘p miqdordagi yutiluvchi kimyoviy birikmalar bilan to‘qnashadi va mos holda past shaffoflikni va yuqori spektral yutilishni kuzatishimiz mumkin. Shunday qilib, spektral yutilish namuna kontsentratsiyasiga bog‘liq. Spektrofotometrda optik zichlikning yoki o‘tkazuvchanlikning to‘lqin uzunlikka bog‘liqligi o‘lchanadi. Bizni modda yutilish spektrining shakli qiziqtirsa, tajribada o‘lchangan optik zichlik D ning to‘lqin uzunligiga bog‘lanish grafigini chizish yetarli bo‘ladi. Agar, modda yutilish spektrining shakli bilan birgalikda intensivligini aniqlash talab qilinsa, tajribada D ni aniqlagach

$$\beta = \frac{1}{x_1 - x_2} \ln\left(\frac{I_1}{I_2}\right) \qquad (5)$$

bu formula yordamida yutilish koeffitsienti yoki yorug‘likning molyar yutilish koeffitsientining har bir to‘lqin uzunligiga mos keluvchi qiymati hisoblab topiladi. Lambert Buger qonuniga ko‘ra, yorug‘likning muhitlarda yutilish koeffitsienti qiymatiga ranglarni hosil qilish jarayonining bog‘liqligini ham aynan dasturiy vositalar yordamida bajarib ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, RGB rang modeli (RGB – Red – qizil, Green – yashil, Blue – ko'k) barcha ranglar qizil, yashil va sariq ranglarning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi [3:112]. Yorug‘likning yutilish hodisasidan absorbtsion spektral tahlilda foydalaniladi. Yutilish spektrlarining strukturaviy tuzilishiga qarab, molekulyar tuzilma va tarkib aniqlanadi. Shu sababli, yutilish spektrlarini o‘rganish moddani tekshirishning miqdoriy va sifatiy tekshirish usuli bo‘lib hisoblanadi. Nazariy bilimlar berish jarayonini tajribaviy usullar orqali ham boyitish mumkin. Laboratoriya usulida rangli suyuqlikda yorug‘likning yutilish koeffitsientining qiymatini Lambert Buger formulasi bilan aniqlashda ishchi modda sifatida fuksin qizil rangdagi sun’iy bo‘yoq bo‘lib hisoblanadi [5:204]. Fuksin mqddasining kimyoviy tuzilish bo‘yicha formulasi $C_{20}H_{19}N_3HCL$ bo‘lib, yashil yaltiroq kristall ko‘rinishida bo‘ladi.

Fuksinning suvdagi eritmasini tayyorlab, uning ma’lum qalinligidagi yorug‘lik yutilish koeffitsientining qiymatini va yutilish spektrlarini aniqlash mumkin. Fuksin moddasining yutilish spektrlari EMC-30 PC-UV Spektrofotometr qurilmasi yordamida kuzatilib, yorug‘lik to‘lqin uzunligi λ ning muhitning optik zichligi D ga bog‘liqlik grafigi hosil qilindi (1-rasm). Grafikdan to‘lqin uzunligining qiymati oshgan sari yutilish spektrlarining kattaroq va kengroq sohani egallashi ko‘rinib turibdi. Keng va katta soha yashil rang to‘lqin uzunligiga to‘g‘ri kelganligi uchun ham fuksinli qizil-binafsha eritmaning natijaviy rangi olov rangda bo‘lishini asoslash mumkin. Galogen lampa, yig‘uvchi linza, fuksinli qizil-binafsha rangli eritma solingan kyuveta, to‘g‘ri yo‘nalishli ko‘rish prizmasi bir xil balandlikda ketma-ket joylashtiriladi. Yorug‘lik manbasidan chiqqan yorug‘lik yig‘uvchi linzadan o‘tib kyuvetaga tushadi. Kyuvetadan o‘tgan yorug‘lik nuri to‘g‘ri yo‘nalishli ko‘rish prizmasidan ekranda rangli polosalar hosil qiladi. Polosalarda yashil rang ko‘rinmaydi, demak, fuksinli eritmada eng ko‘p yutiladigan spektr yashil rangga tegishli ekan. Bu laboratoriya ishini ayniqsa, neft va gaz sanoati yo‘nalishidagi talabalar uchun o‘ta muhim tajriba ishi sifatida sanash mumkin.

Bu orqali talabalar suyuq neft mahsulotlarining yorug‘likni yutish qobiliyatiga qarab sifatini tekshirish kabi amaliy ishlarni bajarish uchun bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishadi. Fizikani o‘qitish ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash, ilmiy-metodik ishlarida, mashg‘ulotlar jarayonida internet tarmoqlari, elektron doska, virtual ishlanmalar, multimediali namoyish tajribalaridan faol foydalanish va talabalarning individual faolligini ta’minlashda ijodiy yondashish zaruriyati mavjudligi hisobga olinib, optika bo‘limiga tegishli Lambert-Buger qonunini tajribada tekshirishda dasturiy vositalarning ahamiyati ijobiy tomonlari o‘rganib chiqildi.

Demak, yorug‘likning anomal dispersiyasi, yorug‘likning muhitlarda yutilishi, yutilish spektrlari kabi murakkab mavzularni laboratoriya ishlari yordamida ko‘rsatilib o‘qitilsa, talabada mustahkam bilim va tushunchalar hosil bo‘ladi. Kelgusidagi ish faoliyatlarida ham foydalaniladigan optik asboblar bilan ishlash ko‘nikmalari shakllanadi.

Adabiyotlar

1. Hodjiyev M.T., Olimov Q.T. Elektron darsliklarni yaratish texnologiyasi va sifatini baholash metodikasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2005.
2. Kleyman G. Kompyuteri v prosessi obucheniya. – M.: “Progress”, 2013.
3. Sevenkov Yu. M., Semenova Y. Yu. Effektivnost kompyuternogo obucheniya // Noviye inform.texnologi v obrazovani. Obzorna-ya informasiya,vip.6,NIIVO(Efficiency of computer training). // New inform.technologies in education. Review information, vol. -M.: 2012.

4. Katalog programmnix sredstv uchebnogo naznacheniya.Fond algoritmov I program NIIVO.vip(Catalog of educational software. Fund of algorithms and programs). - M.: 2015.
5. Landsberg G.C. Optika (Optika). -Toshkent: "Uqituvchi" 1981.

REZYUME

Maqolada fizikaning optika bo'limiga tegishli yorug'likning dispers suyuqliklarda sodir bo'luvchi anomal dispersiya hodisasi; shuningdek yorug'likning muhitda yutilishi kabi murakkab mavzularni o'qitishda tajriba mashg'ulotlarining samaradorligi, tajribada fizik kattaliklarni tekshirish imkoniyatlari haqida mulohazalar va natijalar bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются аномальные дисперсионные явления, возникающие в дисперсионных жидкостях света, принадлежащих физическому факультету оптики; а также, эффективность экспериментальной подготовки при обучении сложным предметам, таким как поглощение света в окружающей среде; рассматриваются и приводятся результаты о возможности проверки физической величины в эксперименте.

SUMMARY

The article describes an anomalous dispersion phenomenon that occurs in the dispersion liquids of the light belonging to the physics department of optics; and the effectiveness of pilot training in teaching complex subjects, such as absorption of light in the environment; and discusses the results of checking physical quantities in the experiment.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ МАТЕМАТИКА КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

Н.Р.Саидова - *мустақил изланувчи*
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бошланғич синф, математика, компетенция, рақамли таълим, ахборотли манба, рақамли формат, рақамли таълим ресурслари, ахборот-коммуникация технологиялари, ўқув-билув жараёни, тафаккур.

Ключевые слова: начальный класс, математика, компетенция, цифровое обучения, информационный источник, цифровой формат, ресурсы цифрового обучения, информационно–коммуникативные технологии, учебно-познавательный процесс, интеллект.

Key words: elementary form, mathematics, competence, digital education, information sources, digital format, resourcis of digital education, information communication technologies, studying-learning process, intelligence.

Бошланғич таълим жараёнида турли электрон таълимий ресурслардан фойдаланиш натижасида боланинг идрок, хотира, тафаккур каби ақлий операциялари, перцептив ва когнитив фикрлаши, интеллектуал сифатлари ривожлантирилади [1]. Чунки, "мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, равонлиги, софлиги, ўткирлиги билан бошқа даврдаги инсонлардан кескин фарқланадилар. Онгли ҳатти-ҳаракат эҳтиёжларининг мавжудлиги, ўқитувчи шахсига ишонч ва юксак эҳтиром юқори бўлади. Бу ёш даврида тафаккурнинг фаоллиги кузатилади, ўқув фанларига ижобий муносабат, билим олишнинг ижтимоий аҳамиятини англаш туйғулари таркиб топади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда психик жиҳатдан ўқиши муносабати билан яратилган образларни, табиат ва жамиятнинг объектив қонунларига суянган ҳолда баҳолаш кўникмаси такомиллашади" [2]. Шу сабабли бошланғич синф ўқитувчиси математика таълимига АКТни татбиқ қилар экан, ушбу ҳолатларнинг барчасини инобатга олиши лозим бўлади. Шу билан бирга бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенция- ларини шакллантиришда ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) воситаларини амалиётга татбиқ этишда қуйидаги заруратлар мавжуд: яратилган ўқув-услубий таъминотнинг машғулотларга ўз вақтида етиб боришини таъминлаш; ўқитувчиларниинг маҳоратини узлуксиз такомиллаштириб бориш; фанни ўқитишга доир янги метод ва технологияларни оператив татбиқ этиш; математикадан таълим сифати ва самарадорлигини таъминлаш; уларнинг билим, кўникма ва малакаларининг доимий мониторингини олиб бориш;

Фикримизча, бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантириш жараёнида ўқитувчи (шакллантириш) ва ўқувчи (эгаллаш)нинг мақсадга қаратилган фаолияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади (1-расм). Бунда ахборот-таълимий ресурсларнинг мавжудлиги, математика дарсларида ўқув-методик таъминланганлик моддий-техник базанинг мавжудлиги катта аҳамият касб этади.

Бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг таркибий тузилмаси

1-жадвал

Ўқитувчи фаолияти	Бошланғич синф ўқувчиси фаолияти
1. Ўқувчиларда математикага оид қизиқишни ҳосил қилиш, мантиқий хулоса чиқаришга ўргатиш	1. Математикани ўрганишга ижобий мотивацияни ҳосил қилиш бўйича шахсий фаолият, индивидуалликнинг намоён бўлиши
2. Доимий равишда билимларни мустаҳкамлаш ва ўқувчиларни янги билимлар билан таниш-тириш, АКТ воситаларидан фойдаланиш	2.Аввал ўрганилганларини мустаҳкамлаш ва янги АКТ орқали билимларни идрок этиш; янги ахборотга эга бўлиш
3.Ўқувчиларнинг билиш жараёнларини бошқариш; АКТ воситалари триадаси (ўқитувчи-ўқувчи-АКТ)да ишлаш.	3. АКТ воситасида таҳлил этиш, умумлаштириш, таққослаш, тизимлаштириш
4. Мустақил фикрлашни шакл-лантиришга имкон берувчи қонуниятларни билиш жараёнини бошқариш	4. АКТ воситаси орқали мустақил фикрлаш 5. Мустақил фикрлаш кўникма ва малакаларини эгаллаш, уларни тизимлаштириш
5. Назарий билимлардан амалий фойдалана олиш жараёнини бошқариш	6. Юзага келувчи муаммоларни мустақил амалий фаолият
6. АКТ воситаларидан фойдаланиш орқали эвристик ва тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этиш	
7.Мустақил фикрлашнинг шаклланишидаги ўзгаришларни назорат қилиш ва кейинги ривожини башоратлаш	7. Мустақил фикрлай олиш даражасини ўз-ўзининг ташхис этиши; Кинестетик сезгиларнинг ривожланиши; Таълим жараёнида когнитив ва перцептив англашнинг содир бўлиши

1-жадвалда бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг таркибий тузилмасида кўрсатилганидек, бошланғич таълим жараёнида дидактик муҳит механизмларини такомиллаштиришда сифатли билим, кўникма, малака эгаллашнинг мақсади, ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти, мазмун, метод, шакл, восита, натижа иштирок этади. Мазкур таркибий қисмлар мустақил фикрлаш жараёнини яхлит тизим сифатида қарашга имкон беради ҳамда ўқувчиларнинг математикавий компетенцияларини шакллантириш имконини беради.

Бугунги кунда ахборот ҳажми ва кўлами кенгайиб бораётган шароитда анъанавий таълим жараёнида ўқитувчи ҳоҳлаган маълумотни Интернет тармоғидан танлаб олиши мумкин [3]. Ахборот хизмати контекстида ўқитувчи билиш жараёнларини ривожлантиришга мўлжалланган ахборотни тақдим қилиб қолмасдан, балки дидактик характерга эга бўлган вазиятли, махсус топшириқларни ишлаб чиқишни, бошланғич синф ўқувчисининг математикадан “бўшлиқлар”ни тўлдиришга қаратилган коррекцион тадбирларни уюштиришга, индивидуал ёндашув асосида таълим сифатини оширишга муваффақ бўлади. Бундай ёндашув педагог ролини ўзгартириб қолмасдан, замонавий тавсифга эга бўлган ахборот-коммуникацион муҳитда ўқувчини ҳам таълим жараёнининг фаол субъектига айлантиради.

Бошланғич синф ўқитувчиларида барча билимларни ягона рақамли формат (матн, визуал, видео, аудио)га ўтказиш орқали уларни йиғиш, жамлаш, саралаш, ишлов бериш, қайтатдан идрок қилиш кўникмаларининг ривожланганлик даражаси муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, таҳлилларимиз натижасида, бундай малакалар тадқиқотимизда қатнашган барча бошланғич таълим ўқитувчиларида ривожлантирилмаганлигининг гувоҳи бўлдик. Натижада, бу ўқувчилар қаторида уларнинг ҳам АКТ саводхонлиги бўйича компетентлилиги даражасини унификация қилишга имконият яратди. Шунингдек, тажрибаларимиз давомида биз бошланғич синф ўқитувчилари томонидан рақамли таълим ресурслари (РТР)дан педагогик фаолиятларида фойдаланиш малакаларини ўргандик. “Чунки, замонавий таълим мақсадларининг ижросини таъминлашга қаратилган рақамли таълим ресурслари – ахборотли манба (график тасвирлар, матнлар, рақамли, мусиқали, овозли, видео, фото тасвирли маълумотлар)дан фойдаланиш компетентлилиги ривожланган ўқитувчигина сифатли таълим бериши мумкин” [4, 5].

Бошланғич таълим жараёнида АКТдан фойдаланиш муҳитини шакллантиришда ўқитувчи учун қуйидаги вазифалар аҳмиятли бўлиб ҳисобланади: АКТга асосланган ўқув-билув жараёнининг барча босқичлари ва унинг натижаларини педагогик нуқтаи назардан таҳлил қила олишлари, ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишларига имкон берадиган ўқув-билув жараёнининг мақсади, мазмуни, педагогик воситалари аниқ намоён бўлишини таъминлашлари; таълим мазмуни, ўқитиш методикаси ва технологияларига киритилган янги ўқув элементларини назарий-дидактик жиҳатдан асослаб бера олишлари; олинган натижаларга таянган ҳолда келгусидаги педагогик фаолиятлари, ҳатти-ҳаракатларини тузатиб, такомиллаштириб боришлари талаб этилади.

Бошланғич таълим жараёнида ўзаро ҳамкорлик муҳитини шакллантириш механизмларининг такомиллашуви ўқитувчининг ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнига раҳбарлик қилишида яққол намоён бўлади. Бу ҳолатда уларда ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнини ташкил этиш ва бошқариш мезонларини ўзлаштирганликлари; касбий, шахсий ривожланишини таъминловчи педагогик моделни ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнида қўллай олишларида намоён бўлади.

АКТ асосида ўқув-билув жараёнида ўқувчиларнинг ҳамжиҳатликда ривожланиш даражаларини ташхислайдиган методларни қўллай билиш, таълим жаранёнини лойиҳалаштира олиш кўникмасига эришиш – буларнинг барчаси ўзаро ҳамкорликда ишлаш механизмларининг оқилона ташкил қилинганидан далолат беради.

АКТ асосида ўқув-билув вазияти ўз характерига кўра мунтазам, ривожланувчи, жараёнли фаолиятдир. Ушбу педагогик жараённинг муваффақиятини таъминлаш учун ўқитувчи ва ўқувчиларнинг хоҳиш-иродаси, онглилиги, фаоллиги муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, анъанавий ўқув вазияти, усуллари, методлари ва воситаларидан воз кечиш бир қадар мураккаб бўлмоқда. Бунинг учун ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам ҳамкорлик қилишга руҳан тайёр бўлишлари керак [4].

Бунинг учун дастлаб ўқитувчилар педагогик фаолиятнинг янги тури бўлган ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнини ташкил этишга тайёр бўлишлари лозим.

АКТга асосланган ўқув-билув жараёнини мақсадга мувофиқ ҳолда таъминлаш учун қуйидагиларни амалга ошириш керак: электрон таълимий ресурсларга асосланган ўқув жараёни мазмунини бойитиши, ўқувчиларнинг когнитив ва сензитив идрок этишларини шакллантиришга йўналтириши; ўқув-билув жараёнида ўқувчиларнинг биргаликда муваффақиятга эришишлари учун қулай шароит яратиши, ўқув материалларини ўзлаштирганда саломатлик усулларини таъминлаши, яъни компьютер технологияларидан фойдаланишда бола организмига унинг таъсирини ўрганиши; ўқув-билув жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг қизиқишлари, интилишларини изчил тарзда диалог асосида ривожлантиришга йўналтира олиши; ўқув-билув жараёнида ўқитувчи ўқув материалларини ўқувчиларнинг шахсий тажрибалари, билимлари билан уйғунлаштирган ҳолда тақдим эта олиши лозим.

Математика дарсларида ўқув мақсади билан боғлиқ ҳолда педагогик жиҳатдан таъминланиши ҳам муҳим дидактик аҳамиятга эга. Ўқув-билув жараёнида муайян ўқув вазиятини коммуникативлик, биргаликдаги фаолиятга йўналтирилганлик жиҳатидан таъминлаш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Математика дарсларида биринчи навбатда, ўқувчиларнинг биргаликдаги умумий тараққиётлари таъминланиши зарур. Бу типдаги ўқув жараёнларида ўқувчи билан ўқитувчи, ўқувчи билан ўқувчилар орасида ўзаро мулоқот, диалог тарзидаги суҳбат, фикр алмашиш учун қулай педагогик вазият вужудга келтирилиши талаб этилади. Ўқув-билув жараёнида ўқувчиларнинг ҳамжиҳатлик асосидаги умумий ривожланишлари учун аҳамиятли бўлган натижалар қўлга киритилади. Ушбу натижалардан келиб чиққан ҳолда ўқитувчи ўқув жараёнида ўзаро ҳамкорликнинг қай даражада йўлга қўйилганлиги ҳақида хулоса чиқара олади [6].

Математика дарслари самарадорлигини таъминлашда касбий маҳоратга эга бўлган ўқитувчилар билан ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорликлари, бир-бирларининг тажрибаларидан ижодий фойдалана олишлари муҳим аҳамият касб этади. Ўқув-билув жараёнида ўқитувчининг педагогик фаолияти

ўқувчиларнинг тараққиётига йўналтирилади. Амалдаги анъанавий таълим жараёнида ўқитувчининг бутун эътибори ўқувчининг билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга қаратилгани ҳолда ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнида бу фаолият ўқувчиларни ўзаро ҳамжиҳатлик ва дўстона муносабатлар асосида ижодий ривожлантиришга қаратилади. Бунинг учун ўқитувчи нафақат педагогик маҳорат, балки замонавий билимлар, таълим технологиялари билан қуролланган бўлиши керак. Ўқитувчи ҳамкорликка асосланган ўқув-билув жараёнининг туб моҳияти, мазмуни, мақсад ва вазифаларини ҳам яхши билиши талаб этилади.

Ўқитувчи АКТдан фойдаланиб, ташкил этилган таълим жараёнининг дидактик хусусиятлари ва тамойилларини ўрганиш билан бир қаторда, биргаликдаги ўқув фаолиятини методик жиҳатдан узлуксиз таъминлаш йўллари, ўқувчиларда ўз фаолиятларини ташкил этиш тажрибасининг шаклланиши, таълим олувчиларни ривожлантириш имкониятлари, ўқувчиларни интеллектуал ривожлантиришга хизмат қиладиган вазиятларнинг дарс жараёнидаги ўрни ва аҳамиятини англаб олади.

Математика дарсларида ўқув-билув жараёни натижаларини ташхислашда ўқитувчилар қуйидагиларга амал қилишлари керак: ўқув-билув жараёни ўқувчиларни ривожлантириш имкониятини таъминлай олиши ва ўқитувчининг ўзаро ҳамкорлик жараёнини ташкил этишга тайёрлиги; асосланган ўқув-билув жараёнининг ўқувчилар орасида дўстона муҳитни таркиб топтиришга қодирлиги. ўқитувчининг АКТ воситасида таълим жараёнини ташкил этишга йўналтирилган фаолияти самарадорлиги [7].

Ўқитувчиларнинг АКТ воситасида таълим жараёнини ташкил этишда таяниладиган тамойиллар ва назарий ёндашувларни билишларини қуйидаги параметрлар ёрдамида аниқлаш мумкин: таълим жараёнига технологик жиҳатдан ёндаша олишлари, ҳамкорликка асосланган таълим жараёнига инсонийлик тамойиллари асосида ёндашишлари ҳамда ўқувчиларнинг имкониятларини билиш ва баҳолай олиш йўналишлари орқали.

Хулоса қилиб айтганда, илмий-педагогик, социологик, фалсафий, информатика ва коммуникация соҳасидаги манбаларни қиёсий-типологик таҳлил қилиш асосида бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда АКТ воситаларидан фойдаланиш ҳам педагогик ҳам психологик жиҳатдан катта аҳамият касб этиши аниқланди. Бу эса, бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда АКТ воситаларидан фойдаланиш технологияси мазмунини такомиллаштириш, уни татбиқ қилиш йўналишлари, босқичлари, усулларини, педагогик шарт-шароитларини ўрганишга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Диванова М.С. Бошланғич синфларда математика фанини ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш. Услубий қўлланма. – Тошкент: 2013, 46-б.
2. Абдуллаева Ш.А. Педагогик диагностика. Дарслик. –Тошкент: Университет, 2019, 310-б.
3. Якушина Е.В. Методика обучения работе с информационными ресурсами на основе действующей модели Интернета. Дисс... на соиск. учен. степ, канд. пед. наук. – Москва: 2002, -С.197.
4. Красильникова В.А. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании. Учебное пособие. –Оренбург: 2012, -С. 291.
5. Черняева Э.П. Реализация индивидуальных образовательных траекторий студентов вузов в процессе использования электронного учебника. Автореф. дисс... на соиск. учен. степ, канд. пед. наук. – Владикавказ: 2007, –С. 21.
6. Касимов Ф.М. Бошланғич синф математика дарсларида ижодий топшириқлар тизими // Педагогика фанлари номзоди бўйича диссертацияси автореферати. –Тошкент: 2008, 23-б.
7. Мухамедшина А. В. Электронный учебник по математике в средней школе-образовательный ресурс нового поколения. Концепт: научно-методический электронный журнал официального сайта эвристических олимпиад «Совёнок» и «Прорыв». 1 квартал 2011, ART 11-1-04. Киров: 2011 г. URL: http://www.covenok.ru/koncept/2011/ 11104.htm. Гос. рег. Эл № ФС 77-414. – ISSN 2225-1618.

РЕЗЮМЕ

Бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда ахборот-коммуникацион воситалардан фойдаланиш жараёнини ташкил этишнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлаш бу соҳада мавжуд бўлган ёндашувлар, тушунчалар, қарашлар, таълимотларни тўплаш, тасниф қилиш ва уни ўқитувчи фаолиятига жорий этиш зарурлиги бўйича илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқиш заруриятига қаратилган масалалар бўйича мақолада тадқиқот олиб борилган.

РЕЗЮМЕ

Определение педагогических условий организации процесса применения средств информационно-коммуникативных технологий при формировании математических компетенций учащихся начальных классов исследована на основе необходимости разработки научно-методических рекомендаций с целью классификации в этой сфере существующих подходов, понятий, взглядов, сборов учений и её внедрения в деятельности учителя.

SUMMARY

The definition of the pedagogical conditions for organizing the process of using information and communication technologies in the formation of mathematical competencies of primary school students is investigated on the basis of the need to develop scientific and methodological recommendations in order to classify existing approaches, concepts, views, collection of teaching in this area and its implementation in the teacher's activites.

ОРФОЭПИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ, СТРУКТУРА

Н.К.Саримсакова - *старший преподаватель*

Академия Вооружённых Сил Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: рус тили, нутқ маданияти, орфоэпик компетенция, курсантлар, профессионал-контекстли нутқ фаолияти.

Ключевые слова: русский язык, культура речи, орфоэпическая компетенция, курсанты, профессионально-контекстная речевая деятельность.

Key words: Russian language, speech culture, orthoepic competence, cadets, professional-contextual speech activity.

Перед военными вузами Узбекистана ставится задача языковой подготовки курсантов, способных к лаконичной и эффективной коммуникации средствами профессиональной культуры речи [1:5-9, 50-54].

В рамках государственного стандарта республики Узбекистан основное назначение языковой подготовки курсантов военных вузов состоит в формировании профессиональной коммуникативной компетенции, в контексте которой понятие «языковой компетенции» позиционируется как многоаспектный речеосознаваемый и речепродуктивный феномен, проявляющий себя совокупности отдельных самостоятельных компетенций [2:248].

Республиканский компонент государственного образовательного стандарта, охватывающий общеобразовательную и профессиональную сферы, определяет тот

должный объем знаний, умений и навыков, который в дальнейшем обеспечивают профессиональную подготовку будущих военнослужащих высокого качества и уровня. Региональный компонент стандарта (в нашем случае в области военной профессии) ориентирован, в основном, на профессиональный цикл, направленный на удовлетворение требований и нужд работодателей, а также законодательной сферы и сферы власти. При этом контроль уровня качества профессиональной подготовки играет главную и регулирующую роль [3:93-95].

Усиление внимания в рамках социального и государственного заказа к владению узбекскими обучающимися военных вузов русским языком как языком межнационального общения связано, прежде всего, с тем, чтобы обеспечить высокий профессиональный уровень выпускника военного вуза, довести его [уровень] до высококлассности зарубежного специалиста.

Так, в составе языковой компетенции, определяемой как сумма знаний словарных единиц во владении ими согласно определенным формальным правилам, в рамках которых осуществляется трансляционное соответствие передаваемых и воспринимаемых в вербальной коммуникации лексических единиц, придающих информации осмысленность и максимальную эффективность высказывания [4:248].

Говоря о структуре языковой компетенции в контексте освоения русского языка как межнационального, необходимо отметить, что в ней [структуре] выделяют ряд составляющих относительно самостоятельных компонентов, к которым относят: лексическую компетенцию, грамматическую и семантическую компетенции, фонологическую, орфографическую и орфоэпическую компетенции. Важность формирования данных компетенций в рамках языковой подготовки неоспорима. Каждый из компонентов языковой компетенции определяет особую функцию коммуникационного взаимодействия, среди которых в условиях современных реалий поликультуризации профессионального сообщества (включая военную профессиональную сферу) особое внимание привлечено к формированию орфоэпической компетенции.

Эта значимость подчеркивается необходимостью эффективного общения в военной профессии, призванной зачастую решать задачи экстренного назначения, в рамках которых вербальная коммуникация должна максимально учитывать произносительные нормы языка на фоне сформированности профессионального языкового портфолио [5:185-189, 52-54].

Согласно результатам контент-анализа, в спектре рассмотренных определений понятия «орфоэпическая компетенция» были выделены следующие базовые семантические компоненты, среди которых: а) способность использовать произносительные нормы; б) отсутствие орфоэпических ошибок; в) продуцирование речи на основе норм и правил.

Таким образом, считаем необходимым отметить, что результаты контент-анализа, а также структурно-частотного анализа лексемы «орфоэпическая компетенция», позволяют сформулировать следующее определение данного понятия: орфоэпическая компетенция – это способность владения нормами устного и письменного литературного языка, реализуемых в речевой деятельности на основе правил произношения в языке, а также орфоэпических знаний, умений и навыков, что позволяет избегать допущения орфоэпических ошибок в речевых действиях, демонстрируя должный уровень произносительно-слуховой и речевой культуры, способствующей достижению соответствия с целями высказывания, коммуникативной целесообразностью и условиями общения на фоне высокой культуры мышления, обусловленной отчетливостью и ясностью произношения, соотнесенностью звуков и букв, лексическим ударением, интонационностью, дикцией, громкостью, темпом, ритмом речи говорящего [6].

Однако, необходимо отметить, что при акцентированной орфоэпической подготовке курсантов достижение задач формирования правильного исследования различных ученых на сегодняшний день акцентируют внимание на том, что преподавание курсантам военных вузов Узбекистана русского языка и культуры речи в рамках развития их орфоэпической компетентности имеет свои особенности, обусловленные реальными потребностями будущих военнослужащих в области русского языка [7:24].

Одной из таких потребностей является формирование у курсантов военных вузов орфоэпической компетенции. Её значение в языковой подготовке будущих военнослужащих достаточно велико и обусловлено приобретением различных языковых умений и навыков, составляющих структуру самой орфоэпической компетенции.

В ней [орфоэпической компетенции] интегрируются фонетические, фонационные, интонационные и пр. умения и навыки, позволяющие говорить о структуре самой компетенции наиболее объективно.

Считаем необходимым отметить, что, согласно требованиям государственных стандартов нового поколения, курсанты в течение всего периода обучения должны овладевать языковыми нормами русской речи, включая различные нормативные языковые средства.

Однако, тем не менее, очень важным при этом становится орфоэпический концепт, так как владение орфоэпическим навыками, являющимися многоплановыми и многоаспектными, позволяет на этапе обучения и в дальнейшем более успешно организовывать коммуникативное взаимодействие на так называемом эмотивно-эмпатийном и регулятивно-организационном уровнях русскоязычного военноориентированного общения [8:144-148, 31-35].

Обучаясь правильному владению звуковым строем русского языка, правильным произношением, а также культурой голоса, курсанты совершенствуют свои орфоэпические навыки, позволяющие им впоследствии прибегать к общению в любой его форме.

Если же орфоэпические навыки не будут сформированы должным образом, то курсант как будущий военнослужащий, чья профессиональная деятельность реализуется в порой экстремальных условиях, может столкнуться с такой проблемой, когда с трудом будет воспринимать обращенную к нему быструю, эмоционально окрашенную речь, а также речь, произносимую в условиях различных шумовых помех. Коммуникативный контакт в таких условиях выполнения, например, срочной служебно-боевой задачи, будет всецело нарушен, если собеседник не будет владеть произносительными навыками или грубо нарушать произносительные нормы.

Таким образом, формирование орфоэпических навыков будущих военнослужащих на этапе профессионального образования и начальной профессиональной самореализации является важной и постоянной задачей, так как сформированность у обучающихся устойчивых норм произношения и должный уровень развития их орфоэпической культуры обеспечит в дальнейшем нормальное функционирование монологической и диалогической устной речевой деятельности.

Таким образом, подводя итоги, можем отметить, что владение орфоэпическими нормами русского языка (особенно в его устной форме) для будущих военнослужащих является значимой основой успешного выполнения профессиональной деятельности, в которой многие ее аспекты (принятие решения в рамках иерархического коммуникационного взаимодействия, отдача

приказов и распоряжений, от которых зависит правильность и четкость выполнения служебно-боевой задачи и мн. др.) обусловлены эффективной коммуникацией.

В этом понимании значимости орфоэпической компетенции и совершенствования орфоэпической грамотности данные явления представляют собой сложнокомпозицонную структуру. Однако, освоение орфоэпической компетенции в сфере военно-профессиональной деятельности позволяет избегать двусмысленности понимания высказывания, выстраивания догадок об информативном контексте в процессе восприятия, а также исключать нелепости при речепродуцирующей деятельности, находиться постоянно в состоянии готовности к четкому речевому изъяснению и выражению тех мыслей, которые необходимо точно передать.

Формирование орфоэпической компетенции имеет концептуальную включенность в контекст методики обучения в рамках современной методической теории. Данная теория предопределяет наличие и своевременную разработку (обновление) следующих основных аспектов:

-разработку методики обучения, имеющей направленную включенность в профессиональную подготовку будущих военнослужащих;

-реализацию интегративного компонента, обусловленного связями с такими науками как педагогика, лингвистика, психология и т.д.;

-соответствие методики современных преобразований и тенденций перспективного развития военной профессиональной сферы;

-методика должна иметь отечественный, а не зарубежный концептуально-идеологический и теоретико-методологический базис.

Формирование орфоэпической компетенции курсантов военных вузов является на сегодняшний день достаточно актуальной проблемой, которая, осуществляя опору на современные инновационные дидактико-методологические и развивающе-воспитательные подходы и технологии, реализуемые в образовательном учреждении, накладывает ответственность как на преподавателя русского языка, так и на самого курсанта.

Литература

1. Ахтамбаев Р.П. Особенности речевой культуры в работе военных переводчиков. Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2014. № 1 (13). -С.5-9; Барышников Н.В., Шевцов И.О. Культура речи офицера: идеал и реальность. Интернет-ресурс: https://docviewer.yandex.ru/view/0/?page (Дата обращения 18.10.2019); Мельникова А.Ю. Проблемы обучения русскому языку как иностранному студентов из Узбекистана. Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2017. № 2. -С. 50-54.
2. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка. -М.: МГЛУ. 2005, -С. 248.
3. Гойибназарова Г.Н., Латыпова А.Р. Государственный образовательный стандарт в республике Узбекистан. Вопросы науки и образования. 2018. № 5 (17). -С. 93-95.
4. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка. -М.: МГЛУ. 2005, -С.248.
5. Тюменева Н.П. Речевая культура курсантов вузов ФСИН. Человек: преступление и наказание. 2014, № 3 (86). -С. 185-189; Тараканова А. М. Формирование фонетико-фонологической компетенции у студентов языкового вуза. Наука, образование и культура. 2016. № 8 (11). -С. 52-54; Миханцева А. И. Формирование орфоэпической компетенции в процессе освоения норм произносительной речи родного языка. Международный студенческий научный вестник. 2014. Интернет-ресурс: https://scienceforum.ru/2014/article/2014005954 (Дата обращения 20.10.2019).
6. Уточнено автором.
7. Чухлебова И.А. Обучение иностранных военнослужащих научному стилю речи русского языка: автореф. ... дис. канд. пед. наук. -Елец: 2007, -С. 24.
8. Лавринова Н.Н. Особенности культуры общения военнослужащих. Аналитика культурологии. 2009. № 15. -С. 144-148; Петрусевич А.А., Жумаханов А.З. О соотношении личностно-ориентированного и социально-ориентированного в военно-профессиональном воспитании курсантов. Вестник Оренбургского государственного университета. 2017. № 11 (211). -С. 31-35.

РЕЗЮМЕ

Мақолада курсантларнинг орфоэпик компетенцияси тушунчаси, моҳияти ва тузилиши долзарб масала қилиб қойилган. Муаллиф ушбу муаммони келажак харбий хизматчиларининг орфоэпик компетенциясини шакллантириш доирасида кўриб чиқади. Мақола орфоэпик компетенцияни шакллантиришнинг тобора кучайиб бораётган аҳамиятини исботлайди, касбий йўналтирилган оғзаки нутқни такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади. Муаллиф курсантларнинг орфоэпик компетенциясининг тузилишига этибор қаратади, ушбу компетенцияни шакллантириш учун «Рус тили» фанини ўқитишнинг асосий имкониятларини кўрсатади. Шунингдек, мақолада курсантларнинг орфоэпик маҳоратини шакллантришнинг методологик воситалари, улардан фойдаланиш бўйича мисоллар келтирилган. Муаллиф бошланғич касбий ўзини англаш босқичида курсатларнинг орфоэпик компетенциясини шакллантириш муҳим ва доимий вазифа эканлигини такидлайди, чунки талаффузнинг барқарор стандартларини ва нутқ маданиятини тўғри ривожлантириш келажакда монологик ва диалогик нутқ фаолиятининг нормал ишлашини таъминлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье актуализируется понятие, сущность и структура орфоэпической компетенции курсантов. Автор рассматривает данную проблему в рамках формирования орфоэпической компетенции будущих военнослужащих. В статье обосновывается возрастающая значимость формирования орфоэпической компетенции, перечисляются основные причины, указывающие на необходимость совершенствования профессионально-ориентированной устной речи. Автор уделяет внимание структуре орфоэпической компетенции курсантов, показывает основные возможности преподавания дисциплины «Русский язык» для формирования данной компетенции. В статье также представлены методические средства формирования орфоэпической компетенции курсантов, приводятся примеры их использования. Автором обосновывается, что формирование орфоэпической компетенции курсантов на этапе начальной профессиональной самореализации является важной и постоянной задачей, так как сформированность устойчивых норм произношения и должный уровень развития культуры речи обеспечит в дальнейшем нормальное функционирование монологической и диалогической устной речевой деятельности.

SUMMARY

The article actualizes the concept, essence and structure of the orthoepic competence of cadets. The author considers this problem in the framework of the formation of the orthoepic competence of future military personnel. The article substantiates the growing importance of the formation of orthoepic competence, lists the main reasons indicating the need to improve professionally oriented oral speech. The author pays attention to the structure of orthoepic competence of cadets, shows the main possibilities of teaching the discipline «Russian language» for the formation of this competency. The article also presents the methodological means of forming the orthoepic competence of cadets, provides examples of their use. The author substantiates that the formation of the orthoepic competence of cadets at the stage of initial professional self-realization is an important and constant task, since the formation of stable pronunciation standards and the proper level of development of speech culture will ensure the normal functioning of monologic and dialogical oral speech activity in the future.

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА НАЗАРИЙ БИЛИМЛАРНИ АМАЛДА ҚЎЛЛАШ ГРАММАТИК САВОДХОНЛИКНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

С.С.Тажбенова– *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: назарий билим, имло, термин, таъриф, қоида, қиёслаш, изоҳлаш, фаолият, ёдлаш, саводхонлик, тавсиф, тавсия, усул.

Ключевые слова: теоретические знания, орфография, терминология, определение, правило, сравнение, толкование, деятельность, запоминание, грамотность, описание, рекомендация, метод.

Key words: theoretical knowledge, spelling, terminology, definition, rule, comparison, interpretation, activity, memorization, literacy, description, recommendation, method.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигига эришгач, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида тубислоҳотлар бошлаб юборилди. Шу жумладан, таълим сохасида, бевосита бошланғич таълим тизимида ҳам янгиланишларга юз тутилди. Бу янгиланишларнинг замирида фарзандларимизга ёшлик давриданоқ самарали таълим ва тарбия бериш ётади. Айниқса, ёшларимизнинг она тилида тўғри, маъноли ва чиройли гапириш сингари бугунги куннинг ижтимоий ҳаётида талаб этилаётган вазифаларни айнан бошланғич синфлардан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг она тилида тўғри, равон гапиришлари, саводли ёзишлари, адабий тил қонун-қоидаларига риоя қилишлари кўп жиҳатдан дарсларда олинаётган назарий билимларни амалда қўллай билиш билан боғлиқдир.

Бошланғич синфлар учун она тилидан яратилган дарсликларда айрим тил ҳодисаларини кузатиш учун мисоллар берилади, лекин на ўқувчилардан улар юзасидан хулоса чиқариш талаб этилмайди ва на назарий билим даражасига олиб чиқилмайди. Масалан, 1-синф «Ona tili» дарслигида қуйидаги машқлар ҳавола қилинган:

43-mashq. So`zlarning aytilishi va yozilishini taqqoslang. Qaysi tovushlarning aytilishi bilan yozilishida farq bor?

1. Kitob, oftob, savob, javob, janub. 2. Ozod, obod, avlod, ajdod.

Ko`chiring. b va d harflarining tagiga chizing.

2-qatordagi d harfi talaffuzda qaysi tovush kabi aytilyapti?

44-mashq. Katakchalarga b va d *mk* undoshlaridan mosini qo`yib ko`chiring.

choysha
hiso
rubo

So`z oxiridagi unli harfni tushirib o`qing. Oxirgi tovush qanday talaffuz qilinyapti?

45-mashq. Nuqtalar o`rniga tegishli uncloshni qo`yib o`qing.

Yaxshi bola

Sevgan do`sti — **kito.-ofto.,**
Qoidasi axloq-odo.,
Maqtanishning hech o`zi yo`q,
Gaplarida «sen» so˛zi yo'q.
Obid Rasul

Ko`chiring. Ajratilgan so`zlarning talaffuzi va yozilishidagi farqni ayting.

46-mashq. So`zlarning talaffuzi va yozilishini taqqoslang.

tug — tuk yod — yot
qars tub — tup

Ko`chiring. So`zlarning ma'nosini o`z-gartirayotgan harfning tagiga chizing.

Berilgan harflar qaysi tovushni ifo-dalaydi? Ular so`zda qaysi tovush kabi aytilishi mumkin? Bo`sh kataklarga shu tovushni ifodalovchi harfni yozing.

47-mashq. Nuqtalar o`rniga b-p, **JBi** d-t, g-k, z-s undoshlaridan mosini qo`yib, so`zlarni yozing.

Davla., ozo., tu., tarvu., hiso., rubo., bar., Zayna., kopto., Abbo., talaffu..

48-mashq. o`qing. Topishmoqning JL javobini toping.

Dur shodalar uzilgandek
Ko`kdan** tushar **patirlab.
Yer yuzida turar andak
*Suv bo`lguncha **yaltirab*** (Ziyod Komilov).

Ko`chiring. Ajratilgan so`zlardagi aytilishi yozilishiga mos kelmagan undosh-ning tagiga chizing/

Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларга назарий билим бериш турли даражаларда амалга оширилади. Бундай даражаланишнинг меъёрий асослари «Она тили» давлат таълим стандарти ва ўқув дастури талаблари билан белгиланади. Ушбу талабларда грамматик назарияни ўргатиш зарурлиги инкор этилмайди, фақат унинг оз даражада ўрганилиши кераклигига ишора қилинади, холос. Чунки назарий билимсиз имло билан боғлиқ бирор грамматик амални тўғри бажариш қийин бўлганидек, машқларсиз тўғрилик сифатига эга бўлган на нутқий кўникмани, на орфографик малакани ҳосил қилиш мумкин эмас.

Грамматик назария ўрганилар экан, у асосийми, асосий эмасми, қай даражада бўлмасин, ўқувчиларнинг билимига айланиши керак. Бола *фонетика* сўзини билса, фонетика соҳаси нималарни ўргатиши ҳақида тушунчага эга бўлса, бунинг ҳам билим саналиши шакшубҳасиздир. Назарияни бу каби билиш даражаси кўпроқ методик тушунчаларни ўзида акс эттирувчи феълларда яққол намоён бўлади. Масалан, термин-тушунчани билиш, таърифни эслаб қолиш, қоидани тушуниб олиш, билимни амалий эгаллаш ва бошқа шу сингарилар – бир хил даражадаги ўқув ҳаракатлари эмаслиги аён ҳақиқат.

Дарсда ўқув ҳаракатлари икки томонлама амалга ошади: бир томондан, ўқитувчининг фаолияти, иккинчи томондан, ўқувчиларнинг фаолияти натижасида юзага чиқади. Методист олимлар ўқитувчининг билим бериш фаолияти ҳақида гапирганда, қуйидаги методик тушунчалардан фойдаланадилар: *билим бериш, ўргатиш, тушунтириш, тушуниб олишларига эришиш, тушунчаларни шакллантириш, аниқлаш, билмаганларини тўлдириш.*

Ўқувчининг билим олиш фаолияти: *ўрганиш, назарий билим олиш, англаш, тушуниб олиш, билиб олиш, ўзлаштириб олиш, қуруқ ёдлаш, тушунчаларни шакллантириш, кузатиш, таҳлил қилиш (изоҳлаш), солиштириш (қиёслаш), умумлаштириш, хулоса чиқариш, мисол келтириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш.*

Кўриниб турганидек, она тили дарсларида ўқитувчи ўқувчиларга назарий билим беради, шу мақсадда дастлаб ўргатиш ҳаракатида бўлади, янги билимни тушунтиради, турли йўллар билан ўқувчиларнинг тушуниб олишларига эришиш учун тегишли чоралар кўради, пировардида ўқувчиларда тил ҳодисаси юзасидан тушунчани шакллантиришга интилади, ўқувчиларнинг олган билимларини аниқлайди ва тўлдиради. Кўринадики, назарий билим бериш хусусида ўқитувчининг фаолияти ўргатишдан назорат қилишгача тасаввур қилинади. Методик тавсияларни баён этишда бу тушунчаларнинг айримлари (*билим бериш, ўргатиш, тушунтириш)* маънодошлар сифатида ишлатилса-да, уларда муайян даражаланиш, фарқланиш мавжуд. Ту-

шунтириш билим бериш усулларидан бири бўлса, ўргатиш таълим жараёнини тўлиқ қамраб олади. Ўргатишда аниқлик етишмайди.

Ўқувчиларнинг назарий билим олиш йўлида бажарадиган таълимий ҳаракатлари қуйидагича тартибланиши мумкин: *ўрганиш, англаш: таҳлил қилиш (изоҳлаш), солиштириш, хулоса чиқариш, тушуниб олиш, ёдлаш, билиб олиш, ўзлаштириб олиш, тушунчани шакллантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш, мисол келтириш.*

Айрим методистлар ўқитувчиларнинг фаолият турларига билимларни ўрганиш учун замин яратиш, ўқувчиларни ўйлашга, изланишга, хулоса чиқаришга ундаш, уларнинг ижодий фикрлай олишларини, мулоҳаза юритишларини таъминлаш, қизиқишларини, фаоллигини оширишни [1-4] киритадилар.

А.Палекеева ўқувчиларга теран билим бериш, тил ҳодисасини тўлиқ тушунтириш, икки хил қўлланиш сабабини сўраш тариқасида ўрганиш даражасини чуқурлаштириш сифатини қўшиб тавсия беради [3].

Айрим методист олимлар назарий сўзини ишлатмаслик учун «амалий ўргатиш», «амалий таништириш» каби ифодалардан фойдаланадилар. Бу ердаги амалий тушунчасини икки маънода англаш мумкин: 1) амалий йўллар билан ўргатиш (таништириш); 2) амалий мақсадларда ўргатиш (таништириш). Биринчи ҳолат бугунги кунда кенг тарғиб қилинаётган индуктив усулга хосдир: тил ҳодисаси дастлаб мисоллар асосида кузаттирилади, яъни уни ўргатиш (таништириш) амалий машқ бажаришдан бошланади. Амалий йўл билан назарий билимга қараб борилади. Шунга кўра «Амалий билан назарийнинг фарқи нимада?» деган савол туғилиши табиий. Бизнингча, амалий идуктив усулга ишора қилса, назарий тил ўргатишдаги дедуктив усулдан фойдаланишни кўзда тутади.

Билимни амалий мақсадларда ўргатиш (таништириш) деганда асосан билимни амалда қўллаш кўникма ва малакаларини шакллантириш тушунилиши мумкин. Лекин, биламизки, назарий маълумотларнинг ҳаммаси ҳам амалда қўлланавермайди.

А.Палекеева ўқитувчининг маҳоратига ҳам муайян талабларни илгари суради. Чунончи, «…sawatlı, o'z kasibinin' mamanı, teren bilimge iye, o'z kasibin su'yetug'ın, qa'dirleytug'ın oqıtıwshı bolıwı za'ru'r» (7-bet). Унинг фикрича, ўқитувчининг сўзи қисқа, аниқ, тиянақли, таъсирли, далилли, қизиқарли бўлиши зарур [3-4], …дарс давомида ўқитувчи нуқул гапираверса, болалар жалиғип кетади…

Таъриф ва қоидалар мазмунини ***тушуниб олиш*** назарий билимни ўрганишдаги дастлабки қадам, энг қуйи даража ҳисобланиши мумкин. Ушбу даражада дастлабки тушунчалар ҳосил қилиниши мумкин. Булар амалий ишлар асосида ***шакллантирилади***. Билим (назарий билим) беришнинг дастлабки қадами ўқитувчининг тушунтириши, ўқувчиларнинг берилган билим мазмунини тушуниб олишлари саналади. Демак, методик тавсиялардаги билим бериш ўқитувчининг фаолиятига тегишли, тушуниб олиш тушунчаси ўқувчилар фаолиятига тегишли. Фақат тушуниб олиш билимни англашнинг дастлабки даражасини, қадамини ифода этади. Бизнингча, методик тавсияларда ўқитувчининг қадамлари ҳам, ўқувчиларнинг қадамлари ҳам билимни ўзлаштириш даражаларига монанд баён этилиши аниқликни юзага келтиради.

Ўзлаштириш деган методик тушунча билимни ўзлаштириш, қоидани ўзлаштириш каби бирикмаларда ишлатилгани тўғри бўлади. Лекин қайси унлиларнинг йўғон эканлигини ***ўзлаштириб олиш*** мумкин эмас. Буни билиб олиш, эслаб қолиш мумкин.

Она тили дарсларида тил ҳодисаларини ўрганиш бир алоҳида йўналиш бўлса, олинган билимлар асосида нутқ ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш ҳам алоҳида йўналиш деб топилади. Лекин ушбу икки йўналиш бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Ушбу йўналишлар ўқитувчи ва ўқувчилар олиб борадиган ўргатиш ва ўрганиш фаолиятидаги ўзига хосликларга эга.

Қоидалар асосида нутқнинг тўғрилигига эришиш ўқувчининг билимни амалда қўллаш кўникма ва малакаларидан далолат беради. Демак, методик йўриқ бошқача таърифланиши керак: ўқувчиларга назарий билимни амалда қўллашни ўргатиш ва шу асосда нутқининг тўғрилигини (саводхонликни) таъминлаш.

Агар ўқувчиларнинг сўзларни қорақалпоқ тилининг имло қоидалари асосида ***тўғри ёза олишларига эришиши*** кераклиги айтилса, бу билан таълимдан кўзланадиган мақсад ва пировард натижани ифодалаган бўлинади, лекин ўргатиш метод ва усуллари ноаниқлигича қолади. Аввал нималар ўргатилиши, қайси метод ва усуллар ёрдамида ўргатилиши аниқ кўрсатилмоғи, ўқувчиларнинг босқичиа-босқич бажарадиган вазифалари даражаданган ҳолда баён этилмоғи лозим.

Хуллас, таълим жараёнини ёритишда фойдаланиладиган методик тушунчалар, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бу жараёндаги фаолияти кенг тавсифланган тавсиялар тайёрланса, муаллимлар асосий мақсаддан чалғимаган ҳолда дарс ўтадилар. Бир ўқитувчининг эришган натижаларини ушбу таувсиялардан фойдаланган ўқитувчиларнинг ҳам такрор эришишлари реал ҳақиқатга айланади.

Адабиётлар

1. Qutlimuratov B. Qaraqalpaq tili 1-kl. Metodikalıq qollanba. Red. S.Aytmuratova. – Nókis: «Bilim», 2003. 32-b.
2. G'ulomova X., G'afforova T. Ona tili darslari: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: «Sharq» NMAK, 2003. 3-4-b.
3. Palekeeva A. 4-klasta qaraqalpaq tilin oqıtuw boyınsha metodikalıq qollanba. – Nókis: «Bilim», 2003. 92-b.
4. Xudoyberganova M., Fuzailov S., Muxtorova M. 3-sinfda ona tili darslari: Óqituvchilar uchun metodik qo`llanma. – Toshkent: «O`qituvchi», 2004. 128-b.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчилар назарий билимларини амалда қўллашнинг долзарб муаммолари, ўрганилаётган назарияни амалиётда қўллай билиши ва билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальным проблемам практического применения теоретических знаний на уроках родного языка в начальной школе, умению применять изученную теорию на практике и развитию знаний, навыков.

SUMMARY

The article is devoted to the actual problems of practical application of theoretical knowledge in the lessons is the native lang in primary school, the ability to apply the studied theory in practice and the development of knowledge, and skills.

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ЎҚИТИШДА МАХСУС МОБИЛ ИЛОВАЛАР ЯРАТИШ ЗАРУРИЯТИ (жисмоний тарбия мисолида)

С.С.Тажибаев – *педагогика фанлари доктори (DSc), доцент*
Е.Ю.Дауренов - *доцент*
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
А.И.Олимов - *катта ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим, жисмоний маданият ўқитувчилари, инновацион технология, мобил иловалар.
Ключевые слова: образование, учител физкультуры, инновационные технологии, мобильные приложения.
Key words: education. physical culture teacher, innovative technology, mobile applications.

Долзарблиги: "Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида" Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 8 октябрда ПФ-5847-сонли Фармони эълон қилинди. Ушбу фармонда Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш кўзда тутилган [1].

Концепцияда бир қатор замонавий технологияларни жорий этган холда миллий электрон таълим ресурслари яратилишини жадаллаштириш, хорижий электрон таълим ресурсларини таржима қилиш ишларини ташкил этиш, таълим жараёнида электрон ресурслар салмоғини босқичма-босқич ошириб бориш, электрон ўқув адабиётлар яратиш, уларни мобил қурилмаларга юклаб олиш мақсадида кутубхоналарда QR-код ёрдамида электрон ресурслар ҳақидаги ахборотларни жойлаштириш тизимини яратиш. Шунингдек таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, таълим жараёнида халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган замонавий дастурий маҳсулотлардан фойдаланишни ривожлантириш назарда тутилган.

Бугунги кунда бутун дунёда ахборот алмашишнинг қулай воситаси сифатида мобил технологиялар кенг қўлланилмоқда. Мобил технологиялар турмушимизнинг турли соҳалари, жумладан, ишлаб чиқаришда, саноатда, тиббиётда ва таълим жараёнида ўз ўрнини мукаммал эгаллаб келмоқда [3,4].

Шу нуқтаи назардан, олий ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаш жараёнини такомиллаштиришга ва уларнинг касбий тайёргарлигига қўйилган давлат таълим стандартлари талабларини амалга оширишга оид илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, жумладан, махсус мобил иловалар яратиш, бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий фаолиятга оид ўқув-тарбия жараёнини самарали ташкил этишнинг шакл, метод ва воситалари, янги инновацион технологияларини ўқув жараёнига қўллаш, ихтисослик фанларидан бўлажак мутахассисларни касбий билим кўникмаларини ошириш учун ўқув-услубий таъминотларни яратиш каби ишларнинг етарли даражада олиб борилмаётганлиги ишимизнинг долзарблигини белгилайди.

Мақсад ва вазифалар. Юртимиз педагогика олий ўқув юртларининг жисмоний маданият йўналиши талабаларининг бугунги кунда таълим олиш жараёнларида энг кўп ва қулай бўлган замонавий иннавацион технологиялар ва дастурий воситалар жумладан мобил иловалардан фойдаланишларини ўрганиб тахлил қилишни мақсад қилганмиз. Шу асосда:

1. Жисмоний маданият йўналишида кадрлар тайёрлашда ахборот технологиялардан фойдаланиш даражаларини ўрганиш, таълим-тарбия жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланишга муносабатларини ўрганиш илмий педагогик жиҳатдан таҳлил қилиш;
2. Бўлажак мутаҳасис-талабаларнинг фанлардан маълумотларни олиш ва мутахассислиги бўйича фанларни ўқишда бугунги кун талабларидан келиб чиқиб қайси восита ёки усул қулайлиги тўғрисида уларнинг фикрларини анкета сўровномаси орқали ўрганиш, каби вазифалар қўйилди.

Тадқиқот натижалари ва хулосалари.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 06.04.2016 йил 137- сонли буйруғи билан тасдиқланган 5112000-Жисмоний маданият бакалавриат таълим йўналишининг малака талабларининг иккинчи боб иккинчи бўлимида ушбу йўналиш бўйича бакалаврларнинг касбий фаолиятларига бўлимлар бўйича малака талаблари қўйилган. Ушбу бўлимларнинг деярли барчасида рақоботбардош умумкасбий тайёргарликка эга бўлиши, глобаллашув шароитда кечаётган жараёнларда замонавий педагогик ва ахборот коммуникация технологияларини оқилона танлай олиш, ижодий ёндошув асосида метод ва технологияларнинг миллий менталитетга мослигини таъминлаш қобилятларига эга бўлиши белгилаб қўйилган [2]. Шуларга асосланган холда биз Жиззах давлат педагогика институти ва Гулистон давлат университети жисмоний маданият таълим йўналишининг юқори курсларида таҳсил олаётган бўлажак мутахасислардан бугунги кунда касбий билимларни эгаллашда қандай воситалар ва усуллар қулайлигини анкета саволномаси орқали ўргандик.

Ахборот олиш ва ўзаро алмашиш, маълумотларни йиғиш манбалари сифатида биз бўлажак мутахассисларга жисмоний тарбия ва спорт бўйича маълумотларни олиш ва мутахассислиги бўйича фанларни ўқишда улар учун қайси восита қулайлигини ўргандик (1-диаграмма).

1-диаграмма

Диаграммадан кўриниб турибдики Жиззах Давлат педагогика институти талабалардан 24,7%, Гулистон Давлат университети талабаларининг 29,5% ахборот ресурс марказидан ўз соҳалари бўйича маълумотларни олишда ва фанлардан билимларини оширишда фойдаланар эканлар. Албатта бугуги кунда хар бир ОТМ ахборот ресурс марказида яратилган шароитларни холати, таълим йўналишлари кесимида мавжуд ўқув адабиётларини бугунги кун талабидан келиб чиқиб шакллантирилганлигини хам эътиборга олиш лозим.

Ахборот технологияларнинг шиддат билан ривожланиши ушбу сохада хам катта ўзгаришларга олиб келмоқда. Мобил телефонлардан фақат алоқа воситаси сифатида фойдаланилган бўлса, хозирда

турли операцион тизимли смартфонлар комьютер бажарадиган ишларни деярли хаммасини амалга оширмоқда. Шу сабабли респондентлардан ЖДПИ 54,5%, ГулДУ 52,6% мобил телефонлар орқали, шахсий компьютерда эса, ЖДПИ 20,8%, ГулДУ 17,9% ишлашни афзал кўришар экан.

Бундан бир неча йил олдин интернетдан фойдаланиш учун фақатгина шахсий компьютерлардан фойдаланилар эди. Бугунги кунда эса интернет фойдаланувчиларининг аксарияти мобил телефонлари орқали фойдаланаётгани бизга маълум. Ушбу масалада ёшларни берган маълумотлари хам фикримизга яққол исбот бўлди. Интернетдан фойдаланиш учун кўпрок шахсий компьютерданми ёки мобиль телефондан фойдаланишларини ўргандик (2-диаграмма).

2-диаграмма

1. Юқоридаги маълумотларга асосланган холда бугунги куннинг ёшлари, бўлажак мутахассисларимизнинг хаётларига мобил телефонлар борган сари кириб бормоқда. Албатта бунинг учун зарур меъёрий-хуқуқий хужжатлар хам ишлаб чиқилмоқда. Замонавий смартфонлар учун зарурий дастурий воситалар ишлаб чиқишдан олдин талабаларнинг шу русмдаги мобил телефонлари билан таъминланганлик даражасини ўргандик (*3-диаграмма*). Хозирда талаба ёшларимизнинг аксарияти яъни ЖДПИ 92,2%, ГулДУ 91,0% замонавий операцион тизимга эга бўлган мобил телефонлардан фойдаланишларини маълум қилишди.

3-диаграмма

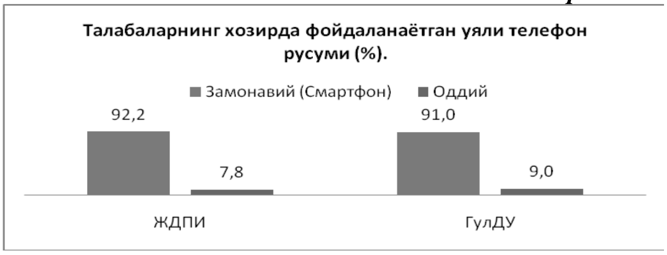

Бугун мобил қурилмалар ҳаётимизда алоҳида аҳамиятга эга. Турли сохаларда ва бизнес вазифалар учун ҳар бир фойдаланувчи смартфон ёки планшетлардан фойдаланади. Бундай қурилмалардан таълим олиш ва билимни бойитиш учун зарур дастурий махсулотлар керак бўлади. Ёшларимиздан шундай дастурий таъминот, мобиль иловалар хақида тушунчага эгаликларини билиш ва улардан фойдаланишларини ўрганиш мақсадидаги сўровимизга қуйидагича жавобларни олдик. ЖДПИ 45,5%, ГулДУ 53,8% бўлажак мутахассисларимиз мобил иловалар хақида тўлиқ тушунчага эга эканликларини билдиришди. Қисман деб ЖДПИ 50,6%, ГулДУ 41,0% жавоб беришган. Етарли даражада тушунчага эга эмасликларини ва кам фойдаланишларини ЖДПИ 3,9%, ГулДУ 5,1% юқори курс талабалари маълум қилишган (4-диаграмма).

4-диаграмма

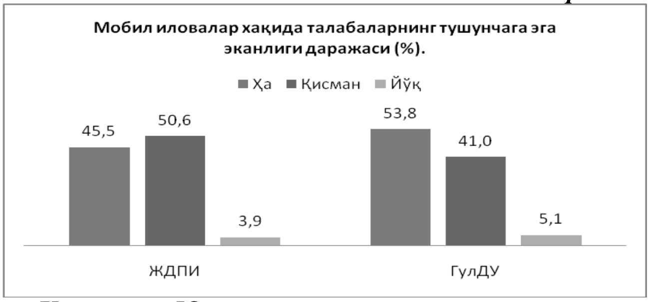

Хулоса. Юқоридаги таҳлилимиздан хулоса қилишимиз мумкинки, бугунги кундаги бўлажак ёш кадрларимиз АКТни, жумладан, замонавий мобил курилмаларни жуда яхши ўзлаштириб олганлигини инобатга олиб, ўз билимларини касбий малака ва махоратларини ошириш учун восита сифатида фойдаланишимизни жамиятнинг ўзи тақозо этмоқда.

Турли техник муаммоларга таянган ҳолда, мобил қурилмаларни қўллаш инсоннинг шахсий ҳаёти ва шахсий ҳавфсизлигида негатив акс этиши мумкин. Мавжуд камчилик ва чегаралашларга қарамай, мобил технологиялар тез тарқалмоқда ва келажакда энг самарали ўқитиш методларидан бири бўлиши мумкин. Мобил иловалар бугунги кун талабларидан келиб чиқиб қизиқарли, тўғри ва аниқ ишлаб чиқилиши ўқитишнинг самарасига ва бўлажак мутахассислар ўз билимларини, касбий малака ва маҳоратларини оширишга олиб келиши мумкин. Талабаларга билим беришда мобил иловалардан фойдаланиш ғоясини амалга оширишининг кўпгина аспектлари мавжуд. Ўз олдимизга тўғри мақсад қўйиб, барча афзал ва камчилик томонларини кўриб чиқиб, замонавий таълим жараёни сифатини ошириш учун мустаҳкам база яратиш зарур, бу эса замон билан ҳамнафас бўлишдир.

Адабиётлар

1. “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847-сон Фармони 2019 йил 8 октябрь. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси ахборот тизими «LexUZ».
2. 5112000-Жисмоний маданият бакалавриат таълим йўналишининг малака талаблари. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. –Тошкент: 2016, 28-б.
3. Доскажанов Ч.Т., Даненова Г.Т., Коккоз М.М. Роль мобильных приложений в системе образования. // Международный журнал экспериментального образования. № 2. 2018, -С.17-22.
4. Камалов Р.Р. Реализация мобильного обучения на самостоятельных занятиях физической культурой в вузе. КамаловР.Р., Касаткин К.А., Наговицын Р.С. // Вестник развития науки и образования. 2013, № 5. -С.162-168.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим жараёнида инновацион технологияларнинг роли ва бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий билимларини ошириш учун бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда фойдаланиш учун зарурий дастурий воситалар, жумладан, махсус мобил иловалар яратишнинг зарурияти ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль инновационных технологий в образовании и необходимость создания специальных мобильных приложений, в том числе использование современных мобильных приложений для повышения профессиональных знаний будущих учителей физкультуры.

SUMMARY

The article examines the role of innovative technologies in education and the need to create special mobile applications, including the use of modern mobile applications to enhance the professional knowledge of future physical education teachers.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИНИНГ 5-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ИНФОРМАТИКАДАН БИЛИМЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ СИФАТИНИ ОШИРИШ МУАММОСИ

Б.Н.Тлегенов – *ассистент ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, малака, билим, кўникма, муаммоли ўқитиш, моҳият, функция, технология, метод, вазифа, , структура, дарс.

Ключевые слова: образование, воспитание, умение, знания, навыки, проблемное обучение, сущность, функции, технологии, методы, задачи, структура, урок.

Key words: education, knowledge, skill, experience, problem-based teaching, essence, functions, technology, methods, tasks, structure, lesson.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида малакали мутахассис ва баркамол шахсни тарбиялашда узлуксиз таълим тизимининг асосий босқичларидан бири бўлган – мактаб таълими муҳим ўрин тутади. Бу ўз навбатида, ўқувчиларга илмий билимларни чуқур ўргатиш, уларнинг дунёқарашини кенгайтириш, тафаккурини бойитиш ҳамда мустақиллик, тадбиркорлик, ташаббускорлик, ижодкорлик каби касбий сифатларини ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Мактабда ташкил этилаётган таълим сифати ўқувчиларнинг ўқув фанлари, жумладан, информатика фанини пухта ўзлаштириши билан белгиланади. Ўқувчиларга бу фанга оид билимларнинг муайян тизим асосида берилиши уларнинг фаоллигини, мустақиллигига асосланишини, уларда мазкур фанни ўзлаштиришга бўлган қизиқишни шакллантиради, илғор хориж тажрибалари ва методлари билан бойитилиши, уларда ўзлаштириладиган билимнинг сифат даражасини оширади ва унинг барқарор хусусият касб этишига замин яратади.

Мактабда ўқув фанлари ўртасидаги интеграция, ўзаро боғлиқликни таъминлаш, ўқувчиларга информатика фанига оид билимларининг муайян таснифга мувофиқ бериш уларда бу фанни ўзлаштириш сифатини оширишда яна бир муҳим омил сифатида кўзга ташланади. Чунончи, ўқиш, она тили, технология каби фанларни ўрганишда ўқувчилар йил фаслларининг ўзгариши, табиий ҳодисаларнинг моҳияти билан танишиш асосида, биринчидан, дастлабки ўқиш ва ёзиш кўникмаларни ўзлаштирсалар, иккинчидан, тасаввурлари бойийди, учинчидан, нутқ бойлиги ўсади, тўртинчидан, информатика фанига оид билимларини турли шароит, фаолият муҳитида ўзлаштириш натижасида маълум объект, предмет, жараён ва ҳодисаларнинг турли жиҳатларини ўзлаштирадилар.

5-синф ўқувчиларида информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш муаммосининг назарий жиҳатдан ўрганилиши бу борада қуйидаги вазифалар борлигини кўрсатди:

- информатика фанини ўқитиш мазмунини замонавий талаблар асосидаги билимлар билан бойитиш, уларга оид янги авлод дарсликлари ва ўқув қўлланмаларини яратиш, мазкур фанни ўқитиш мазмунини такомиллаштириш, муайян омиллар ёрдамида ўқувчиларнинг касбий сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш вазифаларини маълум даражада амалга ошириш;
- 5-синф ўқувчиларига информатика фанига оид билимларни бериш масаласини асосан вариатив ўқув дастурлари, янги авлод дарсликлари ва қўлланмаларини яратиш доирасида ҳал этиш;
- республика миқёсида 5-синф ўқувчиларига информатика фанига оид билимларни бериш йўлида ҳамда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишга оид тадқиқотларни йўлга қўйиш.

Мактабларнинг 5-синфларида информатика фанига оид билимларнинг ўзлаштирилиш сифати ҳолатини ўрганиш ва таҳлил этиш натижасида бу жараёнда бир қатор муаммолар борлиги аниқланди. Бизнинг назаримизда муаммоларнинг сабаблари қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- информатика фанида берилган материаллар 5-синф ўқувчиларини фикрлашга, мустақил фаолият юритишга ундаса-да, ўқитувчилар бу имкониятдан талаб даражасида фойдаланмайди;
- информатика фани ўқитувчиларининг кўпчилиги муаммоли дарсларни ташкил этишга нисбатан ижодий, технологик ёндашув малакаларига етарлича эга эмас;
- ўқитувчилар муаммоли дарсларни ташкил этиш технологиялари, ўқувчиларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишга оид услубий кўрсатмаларга эга эмас;
- информатика фани бўйича ташкил этилаётган дарсларда фанлараро интеграция, ўзаро боғлиқликка таяниб иш кўришга етарлича эътибор қаратилмаган ва ҳаказолар.

Баён этилган ҳолатлар 5-синф ўқувчиларида информатика фанига оид билимларни мажбурият юзасидан ўзлаштириш кўникмасини ҳосил қилади. Билимларнинг мажбурий ҳолда ўзлаштирилиши эса, уларнинг пухта бўлмаслигига олиб келади. Замонавий ижтимоий-педагогик талаблар эса ўқувчиларнинг илмий дунёқарашга эга бўлишларини тақозо этади. Улар томонидан информатика фанига оид назарий билимларнинг пухта ўзлаштирилишини кафолатловчи омил – бу уларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш ҳисобланади.

Информатика фани асосларини, мазмун ва моҳиятини англашга интилиш 5-синф ўқувчиларининг информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишни жадаллаштиради, уларда ана шу мақсадга йўналтирилган фаолликни шакллантиради. Бу ўз навбатида ўқувчиларнинг информатика фанидан ўқув материалларини матн, тасвир, кўргазмали қуроллар, компьютер ва бошқа воситалар асосида ўрганиш жараёнида амалга оширилади. Ушбу жараёнда ўқувчи ўз фикри, ўрганилаётган жараёнга муносабатини ифодалашни эмас, кўпроқ ўқитувчининг дарслик, кўргазмали қуроллар мазмунини қайта тиклаш ҳақидаги талаби хусусида ўйлайди.

5-синф ўқувчиларининг информатика фанидан билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган ҳаракатлари айрим вақтларда самарасиз ҳам бўлиши мумкин, бунга қуйидаги ҳолатлар сабаб бўлиши мумкин:

- ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш фаолияти аниқ мақсад ва вазифаларга йўналтирилмаса;
- ўқувчилар эътиборига информатика фанидан билимларни ўзлаштиришдан кўзланган мақсад ва вазифалар асосида муаммоли ўқув савол ва топшириқлари берилмаса;
- ўқувчиларнинг информатика фанидан билимларни ўзлаштиришга бўлган қизиқишлари муаммоли ўқитиш шакл, метод ва технологиялари асосида олиб борилмаса;
- информатика фани ўқитувчилари мавжуд ҳолат ва ўқувчиларнинг шахсий имконият ҳамда тажрибаларининг ўзаро уйғунлашувига эриша олмаса ва ҳаказолар.

Таҳлиллардан аниқланишича, турли дидактик ўйинлар ҳамма вақт ҳам ўқувчиларда ўқув

материалларини мукаммал ўзлаштиришга қизиқишни уйғота олмайди, дарсларнинг ўйинлар шаклида олиб борилиши уларнинг қизиқарли ва самарали бўлишини таъминловчи омил бўлавермайди. Аксинча, ўқитувчи томонидан узлуксиз равишда ўқувчилар фаолиятининг ўйин сифатида баҳоланиши уларда таълим олишга бўлган қизиқишни сусайтиради. Ўқувчиларда билим олишга, шунингдек, информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишда, улар олдига муаммоли вазиятларни қўйиш самарали ҳисобланади. Бу ўз навбатида ўқувчиларда информатика фанига оид билимларни мустақил ўзлаштириш кўникмаларини шакллантиришни кафолатлайди.

Бугунги кунда таълим жараёнига педагогик технологияларни жорий этиш ўқитишнинг самарали бўлиши, ўқувчилар томонидан илмий билимларни пухта ўзлаштирилишини таъминловчи етакчи омил сифатида қаралмоқда. Ушбу технологиялар таълим жараёнини аниқ мақсад ва вазифаларга мувофиқ пухта асосланган лойиҳалаш ёрдамида ташкил этиш бўлиб, унинг мазмунида ўқувчилар томонидан ўқув материалларини ўзлаштиришга нисбатан сезиларли таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи таъсирлар, шунингдек, зиддиятли вазиятларнинг юзага келиш эҳтимоли инобатга олинади.

Лойиҳалаш асосида ташкил этиладиган дарсларнинг қизиқарли элементлар билан бойитилиши ўқувчиларнинг информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишга олиб келади, уларни турли муаммоли ўқув саволлари ва топшириқларини бажаришга нисбатан масъулиятини оширади. Натижада, улар ўқув материалининг мазмун ва моҳиятини тўлақонли тушунишга ҳаракат қиладилар.

5-синфларда ўқув ишларини йўлга қўйишда асосий эътибор уларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш масаласи эътибордан четда қолаётганлигидан далолат беради. Бунда дарслик ва ўқув қўлланмалар муҳим восита ҳисобланади. Уларда берилаётган ўқув материаллари вазифаси ва таркибий тузилишига кўра ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш талабларига жавоб бера олиши муҳим.

Мазмуни ва вазифасига кўра ўқув манбалари информатика фанига оид билимларнинг мазмун-моҳияти билан ўқувчиларнинг билиш фаолияти усулларини ўзаро мувофиқлаштиришга ёрдам бериши зарур. Айни вақтда умумий ўрта таълим мактаблари амалиётида фойдаланиб келинаётган дарслик, махсус нашр этилган – кузатишлар кундалиги, турли жадваллар, ишчи дафтарлар, назорат ишларини ташкил этишга хизмат қилувчи ёрдамчи ишланмалар (график топшириқлар, тезислар), тестлар каби ўқув манбаларини бугунги кунда такомиллаштириш зарур.

Ушбу манбалар ичида дарслик марказий ўринни эгаллайди. Бинобарин, дарслик ўқувчиларга информатика фанига оид билимларни узатувчи манба бўлса, иккинчидан, ўқув дастурида белгилаб берилган меъёрларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши учун ёрдам берувчи омилдир, учинчидан, янги авлод дарсликлари ўқувчилар турли оммавий ахборот воситалари ёрдамида ўзлаштираётган маълумотларни ўзида акс эттирган ахборотлар билан интеграциялашга хизмат қилувчи восита ҳисобланади [1].

Амалдаги дарсликларнинг барча жиҳатлари: асосий ва қўшимча матнлар, савол ва топшириқлар, тасвирлар турли даражадаги ахборот узатиш ҳамда ўқувчиларни билиш фаолиятига ундаш каби вазифаларни бажаради. Ўқувчиларнинг маълумотларни ўзлаштириш даражаси матн, савол ва топшириқларнинг мазмуни, савияси, йўналиши, шунингдек, методик аҳамиятга эгалиги билан боғлиқ.

Ўқувчиларнинг психологик хусусиятларига таянган ҳолда дарсликда ўз аксини топган савол ва топшириқларнинг ўқувчилар томонидан идрок этиш, назарий билимларни умумлаштириш, улар асосида муайян хулосаларга келиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, уларнинг мазмунини ишлаб чиқишда бу ёш даври ўқувчиларининг психологик хусусиятлари, уларнинг ривожланиш динамикаси инобатга олиниши зарур [2].

Билдирилган фикрлар ҳамда Б.З.Вульфов [3] кўрсатмаси асосида 5-синф ўқувчиларида информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишда қуйидаги педагогик вазифаларни ижобий ҳал этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- ўқувчиларнинг ёш, психологик хусусиятларини, имкониятларини, шахсий мавжуд тажрибаларини ўрганиш, уларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш;
- мазкур жараённи амалга оширишга имкон берувчи объектив ва субъектив омилларни ўрганиш;
- информатика фани бўйича дарсларнинг замонавий, муаммоли ташкил этилишига эътиборни кучайтириш;
- муаммоли дарсларни аниқ мақсад ва вазифаларга асосланувчи лойиҳалаш асосида ташкил этиш;
- муаммоли дарс жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари ва фаоллик кўрсатишларига эришиш;
- самарали назорат усуллар воситасида ўқувчиларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатининг ошганлик даражасини ўрганиб бориш ва таҳлил этиш.

Шундай қилиб, 5-синф ўқувчиларида информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш мураккаб педагогик масала бўлиб, унинг ижобий ҳал этилиши мазкур фан дарсларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Сўз юритилаётган жараёнда бир қатор психологик ва педагогик хусусиятлар кўзга ташланадики, ўқитувчи томонидан уларнинг ўз вақтида илғай олиниши кутилган натижаларни қўлга киритишга имкон беради.

5-синфларда информатика ўқитувчисининг асосий вазифаси ўқувчиларга ўрганилаётган маълумотларнинг алоҳида элементлари ўртасидаги мавжуд алоқаларни кўрсатиб беришдан иборат. Ана шу мақсадга йўналтирилган топшириқларнинг ўқув йили давомида ортиб бориши натижасида, ўқувчилар дарс жараёнида ўзлаштирилаётган тушунчаларни, улар ўртасидаги нисбатларни ўзаро таққослаш асосида тавсифлашни ўрганадилар.

Дарсликда ўқув материалларини беришда инобатга олинган муҳим тамойил – бу кўргазмалилик тамойили саналади. 5-синфлар учун тавсия этилган информатика дарслигида бу тамойил ўзининг ёрқин ифодасини тўлиқ топа олмаган. Ушбу ҳолатни матн ва қўшимча материаллар (хусусан, расм, шакл ҳамда жадвал) нисбатида яққол кўриш мумкин. Асосий ахборот, маълумотлар матн ёрдамида эмас, балки тасвирлар орқали етказилиб берилади. 5-синфда матнлар фақатгина ёрдамчи вазифани бажаради.

Ўқув материалининг тасвир кўринишида ўқувчига етказилиши у томонидан информатика фани асосларининг пухта ўзлаштирилишини таъминлайди. Улар ёрдамида ўқувчи объект ва унинг ички ҳамда ташқи хусусиятларини таҳлил этиш, уларни муҳим белгилари асосида тавсифлаш, муайян хулосаларни чиқариш имконига эга бўлади. Бу ўз навбатида ўқувчиларда информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатининг ошишига туртки беради. Шу мақсадда ҳар бир расм ёки тасвирлар гуруҳига мос ҳамда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятининг ижодий хусусият касб этишига хизмат қилувчи муаммоли савол ва топшириқлар берилиши мақсадга мувофиқ.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзлаштирила-

ётган мавзу юзасидан ўқувчилар эътиборига ҳавола этилаётган муаммоли саволлар мавзунинг мазмун ва моҳиятини очишга хизмат қилиши, уларни муайян даражада фикр юритишга ундаши зарур. Таҳлиллардан кўринадики, дарсликда берилаётган айрим саволлар тўпламидан 5-синф ўқувчилари нутқини бойитиш мақсадида бериладиган саволлар ўрин олган бўлиб, улар ўқувчиларни фикр юритишга ундай олмайди. Бундай содда саволларнинг берилиши ўқувчиларда ўқув материалларини ўзлаштиришга нисбатан масъулиятсизликка олиб келади.

5-синфда ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолиятини ташкил этишга нисбатан масъулиятли ёндашиш кўникмаларини эгаллай бошлайдилар. Бу босқичда уларда ўқув материаллари моҳиятини мустақил ўзлаштиришга қизиқиш уйғонади, улар информатика фани борасидаги дастлабки тасаввурларига таянган ҳолда топшириқлар моҳиятини назарий таҳлил ва синтез қилиш асосида мантиқий хулосалар чиқаришга интиладилар. Бу ўринда уларнинг эътиборларига турли расмлар ҳавола этилади. Расмлар орқали ифода этилаётган мазмунни англашлари учун қуйидаги саволлар илова қилинади: “Расмларда нима акс этган?”, “Нима учун шундай деб ўйлайсиз?” Ўқувчилар эътиборига бундай саволларнинг ҳавола этилиши уларни фикрлашга, тафаккур юритишга ундайди [4].

Информатика фанидан билимларни ўзлаштиришдаги имкониятларнинг ортиб бораётганлиги 5-синф ўқувчиларида юзага келган қизиқишни янада оширишга ёрдам берувчи ўқув материалларининг дарсликлар саҳифасида ўз аксини топишини тақозо қилади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфлари учун тавсия этилган информатика дарслигида бу жиҳат ўз аксини топиши, матнларнинг ўрни ва салмоғи юқори, информатика ҳақидаги умумлаштирувчи ва тизимли назарий билимларнинг кўлами кенг бўлиши зарур. Шундагина, ўқув материаллари ўқувчиларнинг мазкур фан мазмуни ва моҳияти ҳақидаги илмий тушунчаларини бойитади.

Дарс жараёнида кузатиш, тажриба ва амалий машғулотларга кенг ўрин бериш ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш сифатини оширади, уларни назарий билимларни мустақил, ижодий ёндашув асосида ўзлаштиришга рағбатлантиради.

Кузатишлардан аниқланишича, тайёр илмий маълумотларни ёдлаш, ўқитувчи томонидан информатика моҳиятини оғзаки равишда ифодалаш ўқувчиларда интеллектуал фаолиятнинг мураккаб кўринишлари, жумладан, кузатиш, таҳлил этиш, тизимлаштириш, қиёслаш, умумлаштириш, сабаб ва оқибатлар ўртасидаги муносабатларни белгилаш, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларини шаклланишига имкон бермайди. Ушбу ёш даврида информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш бевосита ўқитувчилар томонидан интеллектуал фаолиятнинг мураккаб шакллари асосида ташкил этилиши билан боғлиқ.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалар, информатикага оид муаммоли билимларни муайян тизим (осондан қийинга, оддийдан мураккабга томон ривожланиб бориш) ҳамда назарий билимларни таснифлаш асосида бериш 5-синф ўқувчиларида информатика фанидан билимларни ўзлаштириш сифатини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, бу ёш даври ўқувчиларининг психологик хусусиятлари, улар томонидан мураккаб ўқув материаллари моҳиятини чуқур англашга имкон бермайди. Шунингдек, маълумотларнинг улар тасаввур эта олмайдиган далиллар ёрдамида берилиши фанни ўрганишга бўлган қизиқишларининг пасайишига олиб келади [5].

Шу сабабли, информатика фани бўйича ташкил этилаётган муаммоли дарслар жараёнини юқорида таъкидланган омиллар билан бойитиш кутилган натижанинг қўлга киритилишини кафолатлайди.

Адабиётлар

1. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1996, - С. 336.
2. Бошланрич таълим Концепцияси. – Т.: ЎзПФИТИ, 1994, 15-б.
3. Вульфов Б.З. Учитель: профессиональная духовность. // “Педагогика”. 1995, № 2. - С. 48-52.
4. Громова М.Т. Технология образовательных процессов. – М.: Педагогика, 1992, -С.106.
5. Журавлев В.И. Взаимосвязь педагогической науки и практики. – М.: Педагогика, 1990, -С. 32.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада муаммоли ўқитиш, унинг моҳияти, қарама-қаршилик, муаммоли ўқитиш функцияси, технологияси, методлари, вазифа, муаммоли дарс структураси каби тушунчалар кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные понятия как проблемное обучение, его сущность, функции проблемного обучения, методы, задачи, структура проблемного урока и другие вопросы.

SUMMARY

The article discusses the basic concepts of problem-based teaching, its essence, the functions of problem teaching, methods, tasks, problem lesson structure and other issues.

О ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ОЦЕНОЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Ё.И.Турганов – *докторант*

Джиззахский государственый педагогический институт

Таянч сўзлар: баҳолаш, баҳолаш компетенцияси, педагогик имкониятлар, АКТ, масофавий таълим, рақамли технология.

Ключевые слова: оценка, оценочная компетенция, педагогические возможности, ИКТ, дистанционное образование, цифровые технологии.

Key words: assessment, evaluative competence, pedagogical opportunities, ICT, distance education, digital technologies.

Глобальная массовая сетевая коммуникация, характерная для современного этапа развития мирового образования, отражает общие тенденции информационного общества, что определяет активное использование информационных и коммуникационных технологий в процессе подготовки будущих специалистов в высших образовательных учреждениях и управления его качеством. Значимость совершенствования профессиональной подготовки будущих педагогических кадров в области современных ИКТ, в частности, дистанционного образования, отмечается в «Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года», утверждённой Указом Президента Республики Узбекистан № ПФ-5847 от 8 октября 2019 года, в которой определены приоритетные задачи по «индивидуализации учебного процесса на основе цифровых технологий, развитию дистанционных образовательных услуг путём широкого внедрения в учебный процесс онлайн технологий - вебинаров, "blended learning", "flipped classroom", организации дистанционных обра-

зовательных программ на основе современных информационно-коммуникационных технологий» [1] и т.д.

Проблема развития дистанционно-коммуникационной компетентности будущих педагогических работников особо актуализируется в современных условиях глобальных угроз человечеству, одним из эффективных способов избавления от которых сегодня является самоизоляция личности. В этих условиях, естественным образом многократно возрастает важность решения качественной подготовки будущих учителей в области профессиональной деятельности, одним из значимых компонентов которой является оценка результатов обучения и воспитания на основе современных ИКТ.

В современной научно-педагогической литературе отмечается актуальность вопросов совершенствования оценочной деятельности будущего учителя, о чем говорит возросшее количество научно-исследовательских работ по данной проблеме. Исследования таких ученых стран СНГ как Б. Амонашвили, Р.В. Селюков, З. Васильева, А. Веретенникова, В. Кузьмин, В.Байденко, В. Беспалько, Б.Гершунский, В.Лазарев, А.Моисеев, М. Поташник посвящены приоритетным вопросам современной образовательной политики в сфере реализации компетентностного подхода при разработке образовательных программ и совершенствования системы оценки качества образования, оценочной деятельности с позиции субъектов оценки, то есть кем или в какой области педагогики (обучение или воспитание) она осуществляется. В работах Т. Ахаяна, М. Казакиной, Л. Рувинского, А. Тряпицыной основное внимание уделяется на воспитательные аспекты оценочной деятельности.

В научных работах зарубежных исследователей в лице Р.Берк, Р.Бренан, Д.Кэттел, С.Фельдт, Р.Торндайк, E.Chew, D.Parsons, H.Ogata, J.Cross, A.Mateia рассмотрены возможности педагогической диагностики и оценок, новых электронных образовательных средств, системы образовательных платформ (LMS/CMS), дистанционного образования.

А вопросы использования ИКТ в педагогическом контроле как одно из направлений информатизации образования для повышения его качества были объектом изучения научных изысканий М. Арипова, А. Абдукадырова, У. Бегимкулова, Н. Муслимова, С. Турсунова, А. Аскарова, С. Быкова, Г. Кручининой, И. Роберт и т.д. Активно проводятся исследования по совершенствованию оценочной компетентности будущих учителей начальных классов на основе современных информационно-коммуникационных технологий.

В современной педагогической науке отдельное внимание уделяется развитию системы оценки качества образования (В. А. Кальней, Н. В. Селезнев, Н. А. Субетто, Н. Ф. Талызина, Л. Ф. Фридман); вопросам самооценки, самоконтроля, самодостаточности личности (Н.В.Бордовская, А.М.Матюшкин, А.А.Реан и др.); проблемам разработки современных методов и средств оценивания (В. С. Аванесов, А. С. Белкин, А. Н. Майоров, Н. Н. Самылкина); формированию оценочной деятельности, компетенции студента по оцениванию качества образования (А. К. Маркова, А. Н. Суббетто, В. Б. Щербакова) и др.

В данных исследованиях авторы указывают на слабую подготовленность молодых специалистов к осуществлению оценочной деятельности на основе современных ИКТ. Значительная часть выпускников педагогических ОУ испытывают реальные затруднения в осуществлении педагогической оценочной деятельности с использованием современных ИКТ. Анализ учебных планов и программ по направлению бакалавриата «511700-начальное обучение и спортивно-воспитательная работа» показывает, что в процессе подготовки студентов к профессиональной деятельности недостаточно внимания уделяется формированию и развитию их оценочной компетентности на основе ИКТ. Тем более вопрос об оценочной деятельности учителя как составляющей его профессиональной педагогической деятельности, которая включает в себя оценивание не только деятельности учащихся, но и оценивание собственной профессиональной деятельности, и оценивание взаимодействия учащихся и учителей, не рассматривается.

Таким образом, на основе анализа научно-педагогической литературы и учебно-нормативных документов, а также изучения состояния практики преподавания специальных дисциплин (психолого-педагогических) можно сделать вывод: педагогические ВОУ не обеспечены научно-обоснованной, целостной системой подготовки будущих учителей к осуществлению оценочной деятельности с использованием ИКТ. Следовательно, вопрос о целенаправленной подготовке студентов педагогических вузов к оценочной деятельности на основе современных информационных и коммуникационных и педагогических технологий становится актуальной проблемой исследования, которая ждёт своего практического решения.

Решение данной проблемы связано с реализацией следующих частных задач исследования:

1. Определить сущность и содержание оценочной педагогической деятельности на основе компетентностного подхода;

2. Показать и реализовать педагогические возможности современных информационно-коммуникационных и педагогических технологий в совершенствовании оценочной компетенции будущих учителей;

3. Разработать структурно-функциональную модель совершенствования оценочной компетенции будущих учителей и путём экспериментальной работы проверить ее эффективность.

4. Разработать программу совершенствования оценочной компетенции студентов педвузов на основе современных информационно-коммуникационных и педагогических технологий, научно-методические рекомендации по её реализации.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан № ПУ-5847 от 8 октября 2019 года.
2. Хўжаев А.А. Олий таълим муассаларида таълим сифати мониторингини такомиллаштириш. Пед.фан.фал.док.(PhD)….автореф. – Т.: 2019. 49-б.
3. Субетто А.И. Качество образования: проблемы оценки и мониторинга. // Образование. 2002, № 2. – С. 18-21.
4. Нурманов А.Т. Технология подготовки студентов к эффективному общению. LAP LAMBERT Academic Publishing (2014-01-22).
5. Бешенков С.А. Информационная безопасность учащихся и их интеграция в информационный социум. С.А.Бешенков, Э.В.Миндзаева // Дистанционное и виртуальное обучение. 2016, №5. – С. 11-18.
6. Зайцева С.А. Совершенствование ИКТ-компетентности будущего учителя начальных классов посредством педагогической практики. / С.А. Зайцева, О.В. Чадаева. // Школа будущего. 2016, №2. – С. 9-15.

РЕЗЮМЕ

Мақола замонавий олий таълимнинг долзарб муаммоларидан бири, яъни замонавий ахборот, коммуникация ва педагогик технологиялар асосида бўлажак ўқитувчининг баҳолаш компетенциясини такомиллаштириш масаласига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается одной из актуальных проблем современного высшего образования, а именно проблеме совершенство

вания оценочной компетенции будущего учителя на основе современных информационно-коммуникационных и педагогических технологий.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual problems of modern higher education, namely, the problem of improving the evaluative competence of a future teacher based on modern information'communication and pedagogical technologies.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТИНИНГ АМАЛДАГИ МОДЕЛИ

А.А.Турғунов – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги

Таянч сўзлар: мактабгача таълим ташкилоти, педагог-психолог, психологик хизмат модели, мактабгача ёшдаги болалар, модель, стратегия, фаолият турлари, функционал вазифа, диагностик, коррекция, “тез ёрдам”.

Ключевые слова: дошкольное образовательное учреждение, педагог-психолог, модель психологической службы, дошкольники, модель, стратегия, виды деятельности, функциональная задача, диагностика, коррекция, “скорая помощь”.

Key words: preschool educational institution, psychologist, model of psychological service, preschool children, model, strategy, activities, functional task, diagnostics, correction, “emergency care”.

Мактабгача таълим тизими учун истиқболли психологик хизмат моделини таклим қилишда ҳозирда мавжуд моделларни турли вазиятлар (болалар боғчасидаги педагогик шарт-шароитлар, болалар контингенти, психологларнинг касбий маҳорати даражаси, ижтимоий ва маъмурий буюртмалар ва бошқ.) туфайли мактабгача таълим психологик хизматининг барча афзаллик ва камчиликларини юзага чиқариш мақсадга мувофиқдир.

Психологлар фаолиятининг устувор йўналишларни ўрганиш асосида, мактабгача таълим психологларининг касбий фаолиятларини ўрганишга йўналтирилган сўровномаларга мактабгача таълим мутахассисларининг жавоблари, психологик курс, семинар, ижодий гуруҳ талабалари билан психологларнинг функционал вазифаларини муҳокама қилиб, мактабгача таълим психологик хизматининг икки модели ва стратегияси ҳақида гапириш мумкин. Улар психологнинг функционал вазифаларидан бирининг устунлиги натижасида ва психолог фаолиятидаги муайян вазифаларни ҳал этишнинг устунлиги асосида шаклланган.

Биринчи модель: психологнинг асосий фаолияти боланинг психик ривожланишида олдин юз берган нарсаларни тузатиш билан боғлиқ. Бу модель ўтмишдаги, бола руҳиятида пайдо бўлган муаммоларни бартараф этишга қаратилган. Ўтмишдаги юз берган нарса ва ходисаларни тузатишга асосланган психологик амалиёт жуда кенг тарқалган ва кўплаб илмий мактаблар ва йўналишларга эга. Бу қайсидир маънода бола психологиясининг бир тури бўлиб, у болалик таассуротларининг қатламларини муваффақиятли чиқариб олади ва “бўлакчалардан” инсоннинг йўқолган яхлитлиги ва психик саломатлигини қайта тиклайди. Шунинг учун, биринчи модель учун устувор вазифалар бу диагностик ва унга асосланган коррекцион функциялар ҳисобланади.

Психологик хизматнинг иккинчи модели асосан ўзининг мафкураси билан *ҳозирги кунга* йўналтирилган. Иккинчи модель учун устувориклар бошқача қурилади: энг аввал бу профилактик, маърифий, ахборот-ривожланиш, башоратли ва мактабгача таълим психологик хизмат вазифасини лойиҳалаштирувчи функциялардир.

Ушбу умумий моделлардан ташқари, мактабгача психологик хизматларда пайдо бўлган учта стратегия ҳақида гапириш мумкин.

1983 йилда (26-27 октябрь) Таллинда ўтказилган “Мактабда психологик хизмат” номли Бутуниттифоқ симпозиумида қуйидаги савол кенг муҳокама қилинган экан: ўқувчиларнинг шахсиятининг ривожланишини таъминлаш ва назорат қилиш орқали мактабда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг муносабатлари учун қулай муҳитни яратиш мақсадида психолог мактабдаги барча ишларда иштирок этиши шартми, ёки психолог турли психологик оғишларга эга, тарбияси оғир ва ўзлаштириши паст бўлган болалар билан шуғулланиши керакми? [5].

Шунча йилдан кейин ҳам бу муҳокама юзасидан оқилона хулосасига келинмаган. МДҲ давлатлари ва мамлакатимиз мактабгача таълим психологик хизматларнинг ҳозирги фаолият амалиётини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, (*Россия бу баҳсли масалани ҳал қилишнинг ўзига хос йўлларини танлаб бўлган*). Қуйидаги стратегиялардан, юқоридаги масалани хал этиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

<u>Биринчи</u>: психолог МТТнинг барча муаммоларига фаол киришади, муассаса фаолиятининг барча тур ва шакллари билан ишлайди, ўзига ахборот, шакллантирувчи, коррекцион функцияларни олади, МТТ ходимларига таъсир кўрсатишнинг коммуникатив воситаларини бошқаради, диагностика воситаларини максимал даражада бойитади ва болалар, катталар ва педагогик жараёнда улардан фаол фойдаланади.

Психологнинг бу фаолиятининг марказида бурч, масъулият, ўз имкониятларига ишонч, боланинг ривожланишига аралашиш кераклиги нуқтаи назарини эътиборга олиш, нафақат бунинг учун шароит яратиш, балки шахснинг фаол шаклланиши ётади. МТТ муваффақияти унинг касбий фаолияти, малакаси, иш сифати, ўқитувчилар, ота-оналар ва болаларга таъсири билан бевосита боғлиқ.

Иккинчи: МТТ педагог-психологи таълим-тарбия жараёнининг барча субъектларига бевосита таъсир кўрсатиш вазифасини ўз зиммасига олмайди.

У ўз вазифаси ва хизматини билвосита, олдиндан тайёрлаш орқали бажаради. Психолог ўз фаолиятини қуйидагича ташкиллаштиради: тарбиячиларнинг психологик компетенциясини максимал даражада ривожлантириш, уларни болаларни ўргатиш восита ва усуллари билан таъминлаш, боланинг ақлий ривожланиши учун таълим жараёнининг психологик асослари ҳақида кенг маълумот бериш, катталарга ривожлантирувчи мулоқот усулларини ўргатиш, болалар билан ишлайдиган катталарнинг психологик компетентлигини ривожлантириш учун барча саъй-ҳаракатларини бошқаради, ўқитувчиларнинг касбий ва шахсий ўсишида ауто-психологик компетентлигининг ривожланишига кўмаклашади.

Болалар билан ишлашда психолог бола ўзини кўра оладиган “кўзгу” бўлиш тамойилига амал қилади ва кейинчалик мустақил равишда бола “ўзини тартибга” сола олсин. Бошқача қилиб айтганда, психолог ўзаро таъсирнинг барча субъектларида ўзини-ўзи тартибга солиш, ўзини-ўзи билиш ва ўз ҳаракатини ривожлантириш учун шароит яратади.

МТМ психологик хизматининг ушбу стратегияси профессионал ва олий таълим муассасаларида ўқитувчиларнинг психологик тайёргарлигининг камлигини қоплайди ва профилактик ахборотнинг ижро

этувчи қисмини босқичма-босқич ўтказишни (психологик ахборотга қизиқишни ривожлантириш орқали), ўқитувчилар, ота-оналар ва болаларда психологик хизматларни шакллантиришни ўргатади.

Бу стратегияда психолог асосий эътиборни педагогик кадрлар билан прогностик, йўналтирувчи, режалаштиришга асосланган ишларни олиб боришга қаратади. Шу билан бирга, психолог МТТ раҳбарияти талабига кўра, психологнинг психотерапевтик жиҳатдан профессионализми, психокоррекцион таъсири талаб этиладиган диагностик ва турли мураккаб ҳолатлардаги индивидуал коррекцион ишларни талаб қиладиган ҳолатларга киришиш мажбуриятини олади, бошқача қилиб айтганда, МТТнинг психологик хизмати "тез ёрдам" вазифасини бажаради.

Учинчи стратегия ўқув амалиёти ва таълим муассасалари бошқарув органлари ўртасида воситачи сифатида психологнинг экспертлик роли ғояси билан боғлиқ.

Бу ўринда психологнинг асосий вазифаси диагностикадир. У қуйидагиларни кузатиб боради:

педагогик таъсирлар, дастур ва дидактик технологияларнинг самарадорлигини назорат қилади;

ўқитувчиларнинг педагогик профессионаллигини психологик нуқтаи назардан баҳолайди;

уларнинг иш сифатини, болалар билан мулоқот услубини ўрганади; ўқитувчиларнинг интеллектуал соҳасини ривожлантириш, уларнинг қобилиятлари ва шахсий ўсишларини турли инновацион технологияларда кузатиш;

психологик таҳлиллар қилади, муайян педагогик воситадан фойдаланиш қонуниятларини ва инновация жараёнларининг самарадорлигини ва яна кўп нарсаларни баҳолайди.

Бошқача қилиб айтганда, психолог психологик хизматнинг ушбу моделида эксперт вазифасини бажаради. Кимдир (МТТнинг методисти) мактабгача таълимдаги таълим жараёнининг мазмуни ва технологиясини белгилайди, психолог эса МТТ таълим-тарбия жараёнини бошқаришда доминант кузатувчи, диагностика ва эксперт функцияси билан боғлиқ бўлган диагностика ва эксперт ролини бажаради.

Шу билан бирга, психолог ушбу стратегия бўйича бошқа устувор бўлмаган вазифаларни ҳам бажариши мумкин. Аммо унинг профессионаллигини баҳолаш психолог мактабгача таълимни бошқариш учун зарур бўлган психологик эксперт ролини бажарадими, йўқми, деган кўрсаткич бўйича амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Ҳар учала стратегия ҳам таълимда психологик хизматнинг долзарб вазифаларидан бирини биринчи ўринга қўйишга асосланади. Табиийки, психолог ишининг оптимал йўналтириш учун бу тадбирларнинг барчасини МТТнинг барча субъектларини оқилона бирлаштириш керак. Биз бу стратегиялардан бири тўғри ва бошқалари нотўғри, деб айта олмаймиз. Бу масала бўйича мунозаралар қанчалик қизғин бўлмасин, аргументлар бу стратегиялардан бири фойдасига бўлмасин, психологлар орасида ҳам, таълимнинг бошқарув тузилмаларида ҳам ҳозирги вақтда бу масала бўйича аниқ қарор қабул қилинишининг имкони йўқ.

Мактабгача таълим психологик хизмати кўп қирралидир. Бу хизмат сўзининг барча маъноларидаги хизматдир. "Хизмат қилиш – бурчларни бажариш, бировга хизмат қилиш, бирор нарса учун хизмат қилиш, тўғри хизмат қилиш, садоқат билан хизмат қилиш демакдир...". МТТ субъектларининг эҳтиёжлари психолог билан ҳамкорликда кўплаб сабабларга қараб фарқ қилиши мумкин. Шунинг учун хулқ-атвор стратегияси ва психолог фаолиятининг мазмуни кўп жиҳатдан унинг қаерда, қачон, кимга ва қандай хизмат қилишига боғлиқ бўлади.

Мактабгача таълим психологларнинг функционал мажбуриятлари ҳақидаги кўпгина низолар психолог ишлаётган болалар ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинмаслигидан келиб чиқади. Айнан шу масала МТТда психологнинг мақсади, мазмуни, иш турлари ва шаклларини белгилайди.

Агар болаларнинг кўп қисми психик ривожланишида муаммо ва асоратларга эга бўлишмаса, психологнинг иши профилактика, таълим ва ривожлантирувчи ишларнинг устуворлигига асосланади. Ақлий ривожланиши чекланган, соғлиги яхши бўлмаган ва психик ривожланишда бир қатор муаммоларга эга бўлган болалар билан ишлаш бошқа мақсадни белгилайди ва ўзаро таъсирнинг бошқа стратегияси, диагностик ва коррекцион ишларга асосланади. Иқтидорли болалар билан ишлаш эса психологик хизматнинг тубдан фарқ қилувчи моделини талаб қилади.

Л.С.Выготскийнинг фикрича, болаларнинг ўзига хос ривожланишини ҳисобга олмаган ҳолда бошланғич таълимда психологик хизматнинг фаолият стратегиясини тақдим этишга уринишлар болалар билан ишлашнинг шакл ва мазмунини автоматик равишда "бошқача ривожланиш типи" (масалан, "ривожланишда кечикиши" бўлган болалар билан коррекцион ишларни психологнинг "нормал" ривожланиб келаётган боланинг ривожланиши, айтайлик, ўзбошимчалик билан тартибга солиш ишлари билан таққослаш мумкинми?) кўчиришга олиб келади [6].

Албатта, психолог ўз фаолиятини ўзи ишлаётган МТТнинг шарт-шароитлари ва эҳтиёжларига мос равишда қуриши шартдир. Шу билан бирга, ҳаётнинг муқаддас қоидасига риоя қилиш ҳам муҳимдир: қўлидан келадиган ишни қилиш, нимага қодир бўлса шуни амалга ошириш, нимага яхши тайёрланган бўлса шуни уддалаш, бугунги кунда, шу ерда ва ҳозир сиздан кутилган вазифани бажариш, ўз мақсад ва бурчини оқлаш.

Ҳар қандай хизматда ва айниқса психологик хизматда шошқалоқлик қилиб бўлмайди. Бола ва катталар билан психологнинг ҳар қандай ҳаракатининг асосий қонуни бу "зарар етказмаслик"дир. Психологик жароҳатлар дарҳол сезилмайди, лекин бу уларни жисмоний яраларга қараганда кучли бўлади. Шунинг учун, бугунги кунда, шубҳасиз, баъзи болалар боғчаларида жуда эҳтиёткорлик билан ахлоқ тузатиш ишларига аралашиш ва ишлаш кераклигини англаб етган психологларни ишга қабул қилиш керак.

Фикримизча, мактабгача таълим психологик хизмат ишларининг ҳозирги ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, шуни таъкидлаш жоизки, бу тизимга шундай психологлар келадики, улар ўз ёшлари, катта ёшдаги ҳамкасблари билан етарлича мулоқот тажрибасига эга бўлмаганликлари туфайли педагогик кадрлар билан ривожлантириш ишларга тўлиқ кириша олмайдилар. Шунингдек, улар дастлабки иш фаолиятларида эксперт-баҳолаш функциясидан қочишга харакат қиладилар. Менимча, энди стажер-психолог ва кўп йиллар давомида МТТда ишлаб келаётган амалиётчи психологнинг функционал вазифаларини фарқлаш масаласи кўтариш вақти келди.

МТТда психолог таълимнинг психологик хизмати томонидан белгиланган барча вазифаларни бажаради. Психологлар болалар боғчасида ўз фаолиятлари ва ишлаш стратегияларини ўзларининг шахсий хусусиятлари ва касбий тайёргарлик даражаларига қараб белгилайдилар. Бироқ, бу стратегия қандай бўлишидан қатъи назар, бугунги кунда руҳий нуқсонсиз болалар жойлашган давлат мактабгача таълим муассасасида ишлайдиган ҳар қандай педагог-психологнинг масъулиятида умумий устуворликлар ҳақида гапиришимиз керак бўлади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” 2019 йил 8 майдаги ПҚ-4312-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси “Илк қадам” давлат ўқув дастури.
3. Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирининг “Давлат мактабгача таълим ташкилоти педагогларининг иш ҳужжатларини тасдиқлаш тўғрисида” 2019 йил 30 августдаги 155-сон буйруғи.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўқувчиларни психологик-педагогик қўллаб-кувватлаш ишларини янада такомиллаштириш тўғрисида” 2019 йил 12 июлдаги 577-сон қарори.
5. Материалы симпозиума опубликованы в сб.: Психологическая служба в школе / Под ред. Э.-М.Ю. Верник, Х.И.Лийметса, И.М.Мангуса, Ю.Л.Сыэрда. –Таллин: 1983, Т. 1. –С. 155. Т. II. –С. 191.
6. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. -М.: 1991.

РЕЗЮМЕ

Мақолада амалдаги мактабгача таълим ташкилоти психологик хизмат фаолиятининг модели ва стратегияси ҳақида сўз юритилган. Педагог-психологнинг мактабгача таълим психологик хизматидаги фаолияти, бурч, масъулияти, имкониятлари, уни ташкил этишдаги камчиликлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о современной модели и стратегии деятельности психологической службы дошкольного образования. Представлена информация о деятельности педагога-психолога в психологической службе дошкольного образования, его обязанностях, ответственности, возможностях, недостатках в её организации.

SUMMARY

The article describes the modern model and strategy of the psychological service of preschool education. Information is provided about the activities of a teacher-psychologist in the psychological service of preschool education, their duties, responsibilities, opportunities, and shortcomings in its organization.

МОНИТОРИНГ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В СЕЛЬСКИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

З.Н.Усмонов - *преподаватель*

Ферганский государственный университет

Таянч сўзлар: мониторинг, социологик сўров, жисмоний статус, жисмоний маданият – соғломлаштириш иши, педагогик эксперимент.

Ключевые слова: мониторинг, социологический опрос, физический статус, физкультурно-оздоровительная работа, педагогический эксперимент.

Key words: monitoring, sociological survey, physical status, physical fitness work, pedagogical experiment.

В Указе Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиеева УП-5368 от 5 марта 2018 г. «О мерах по коренному совершенствованию системы государственного управления в области физической культуры и спорта» сказано, что « повышение и реализация творческого и интеллектуального потенциала молодого поколения, формирование здорового образа жизни среди детей и молодежи, привлечение их к физической культуре и спорту имеет важное значение» [1].

Актуальной проблемой системы народного образования Республики Узбекистан является повышение качества подготовки педагогических кадров по физическому воспитанию осуществляющих физкультурно-оздоровительную работу в сельских общеобразовательных учреждениях, решение которой во многом связано с модернизацией содержания образования и внедрением инновационных педагогических технологий в учебный процесс по физическому воспитанию с учётом влияния региональных факторов.

В Республике Узбекистан более половины общеобразовательных школ расположены в сельской местности и почти 60% сельского населения проживают на селе, что определяет актуальность изучаемой проблемы. Кадровая политика государства направлена на подготовку квалифицированных учителей физической культуры, которые обязаны решать задачи по ликвидации обнаруженных негативных факторов связанных с большой текучестью педагогических кадров на селе и накладывает огромную ответственность на факультеты физического воспитания для решения проблемы обеспечения педагогического процесса при подготовке специалистов в сфере физической культуры и детского спорта.

Оздоровительная направленность занятий физической культурой в режиме учебного дня, вызывает необходимость поиска новых инновационных педагогических технологий с учётом региональных и материально-спортивных факторов сельской местности, постоянной коррекцией учебного процесса с целью обеспечения мониторинга за объёмом физических нагрузок предъявляемых к школьникам различного уровня двигательной подготовленности и состояния их здоровья [2:23].

Современное развитие педагогической науки вызывает необходимость внедрения в учебный процесс системы образовательных учреждений инновационных педагогических технологий, связанных с разработкой и внедрением современных достижений в сфере педагогической науки физического воспитания и детского спорта.

Непрерывность процесса базового обучения, на основе постоянного мониторинга, должна обеспечиваться за счёт единства урочных и внеурочных форм физической культуры и спорта, оптимального сочетания физических нагрузок, способствующих устойчивой адаптации школьников сельской местности к учебному процессу.

Проводимые нами на протяжении многих лет экспериментальные научные исследования по проблеме сельского физического воспитания и спорта, дают основание считать, что попытки реанимировать физкультурно-оздоровительную, рекреационную и спортивно-массовую работу старыми организационными формами и методами не дают положительного результата.

К сожалению, занятия физической культурой в сельских образовательных учреждениях, по-прежнему, имеют направленность на решение задач, отражаемых только показателями выполнения школьниками зачётных нормативов предусмотренных учебной программой и тестами здоровья «Алпомиш» и «Барчиной»

Исследования методом анкетирования проведённые в сельских общеобразовательных учреждениях выявили наличие слабой материально-спортивной базы, неполным комплектом спортивного оборудования, отсутствием специалистов, имеющих высокую профессиональную квалификацию по физическому воспитанию и спорту.

Мониторинг результатов педагогического тестирования уровня двигательных способностей и состояния здоровья учащейся молодёжи проживающих в сельской местности, проведённых совместно с представителями

медицинских учреждений, выявили неблагополучное воздействие региональных экологических факторов связанных с влиянием гипертермии в весенне-летний период и связанный с проведением физкультурно-оздоровительных мероприятий, что даёт основание для изучения данной важной проблемы [3:432].

На основе полученных результатов проведённого социологического опроса учителей сельского школьного физического воспитания было выявлено, что одной из эффективных форм занятий в режиме учебного дня общеобразовательной школы, являются мероприятия физкультурно-оздоровительной направленности.

Проведённый анкетный опрос учителей физической культуры работающих в сельских общеобразовательных школах, выявили интересующие нас факторы данной профессии. Так, возраст учителей физической культуры в сельских образовательных учреждениях Ферганской области составил от 22 до 30 лет–17%, от 30 до 40 лет 26%, от 40 до 50 лет 35%, 50 лет и выше 22%.

Педагогический стаж работы окончивших специализированный факультет и приступивших к работе в сельской общеобразовательной школе составил-7%, до 5 лет–24%, от 5-10 лет 26%, от 10 до 20 лет 17%, от 20 до 30 лет 14%, выше 30 лет 12% учителей.

На вопрос, «Почему Вы решили выбрать профессию учителя физической культуры?» Привлекла работа с детьми-16%, по наставлению родителей-4%, 34%–стремились получить высшее образование, 9%–убежденны в способностях к данной профессии, где в основном это были студенты, имеющих спортивные разряды по избранным видам спорта в период их обучения в вузе, 6%–привлекла престижность профессии, 29%–желание служить в органах внутренних сил и 2% имели другие мотивы [4].

Проводить физкультурно-оздоровительную работу со школьниками в системе образовательных учреждений только представителями физкультурной профессии считаем не целесообразным и рекомендуем привлечение к данной работе всего педагогического коллектива школы.

Анализ анкетных данных позволил выявить, что большинство молодых учителей предметников имеют высшее образование (92%) и естественно, полученные ими теоретические знания и практические навыки на занятиях физической культурой в период обучения в вузе позволяют им принимать активное участие во всех внеурочных формах физкультурно-спортивных мероприятиях школы.

С целью определения умений учителей сформулировать мнение о «физкультурно-оздоровительной работе» сводились к следующим формулировкам: уроки физкультуры, внедрение в учебный процесс здоровье сберегающих технологий, утренняя гигиеническая гимнастика, физкультминутки, рациональное питание, уроки здоровья, спортивные секции, формирование у детей желания принимать участие в оздоровительных мероприятиях, реализация воспитательных, образовательных и оздоровительных задач физической культуры [4:179].

Интерес представлял вопрос о самооценке учителями предметниками своих знаний умений в физкультурно-оздоровительной деятельности, позволяющих определить свой уровень вузовской подготовки по физическому воспитанию в процессе практической работы в школе. Высокие показатели отметили лишь 7% молодых учителей, как выяснилось они ранее занимались избранным видом спорта, достаточный – 38%, удовлетворительный–34%, недостаточный – 21%.

На вопрос, «Что мешает Вашему участию в физкультурно-оздоровительной работе с учениками?» Неуверенность в своих спортивных способностях–21%, слабая материально-спортивная база школы–19%, недостаточное количество практических навыков ведения физкультурно-оздоровительной работы–12%, неудовлетворенность заработной платой–17%, неприятие сельского взрослого населения в отношении участия женского коллектива молодых учителей в физкультурно-оздоровительной работе–22% и 9% учителей не смогли сформулировать причину своего отказа.

На основании полученных результатов устного опроса учителей предметников было выявлено, что лишь–18% из них в состоянии составить комплекс утренней гигиенической гимнастики, 23%-провести физкультурные минутки в классе в процессе уроков, 6%-могут определить параметры состояния своего здоровья, 9%-провести педагогическое тестирование физического развития и двигательной подготовленности с анализом полученных результатов у школьников, организовать уроки физической культуры в школе-8%, принимать участие в организации физкультурно-оздоровительных и спортивных мероприятиях–15%, провести беседы о здоровом образе жизни–21% (Рис.1)

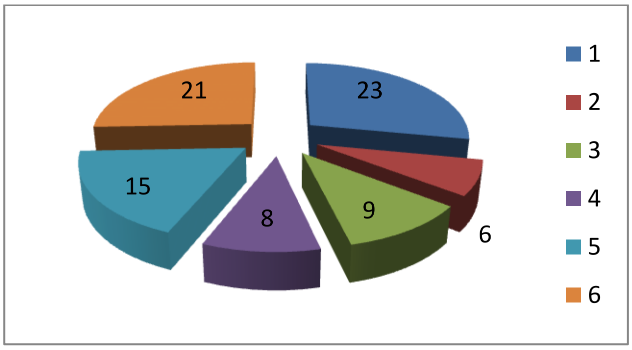

Рис. 1 Результаты анкетного опроса учителей предметников работающих в сельской общеобразовательной школе

На вопрос, «Что необходимо для ведения физкультурно-оздоровительной работы в школе?» Знание и умение реализовать воспитательные, образовательные и оздоровительные задачи физической культуры–35%, знание теоретических и методических основ физической культуры–26%, умение организовывать и проводить занятия физическими упражнениями–18%, умение объективно оценивать физическое развитие и двигательную подготовленность школьников–21% [5:40-46].

Проведённое исследование учительского коллектива работающих в сельских образовательных учреждениях позволили определить их отношение к собственному здоровью, где было выявлено, что 84% опрошенных учителей-мужчин указали на отсутствие вредных привычек в виде курения, 37%-учителей иногда выполняют физические упражнения в режиме учебного дня доставляющие им радость, желание вести активный образ жизни и воспитывать у учеников потребность в занятиях физическими упражнениями, 19%-изъявляли желание повысить свои теоретические знания в сфере физкультурно-оздоровительной деятельности и 3% учителей указали, что занятия физической культурой не влияют на их здоровье.

На основании проведённых исследований, было рекомендовано включение в вузовский учебный процесс предмета “Педагогическая валеология”, формирующего готовность к физкультурно-оздоровительной деятельности будущих учителей предметников при работе в сельской общеобразовательной школе–87%.

Регулярный мониторинг физкультурно-оздоровительной работы в сельских общеобразовательных школах позволил, получить достоверную информацию результаты которых позволяют совершенствовать педагогическую деятельность по физическому воспитанию в сельской системе школьного образования.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева УП-5368 от 5 марта 2018 г. «О мерах по коренному совершенствованию системы государственного управления в области физической культуры и спорта».
2. Исмоилов Т.У. Бошланғич синфларда жисмоний тарбия– соғломлаштириш тадбирларининг педагогик хусусиятлари. Автореф.дис.канд.пед.наук. -Т.: 2011, -С. 23.
3. Ханкельдиев Ш.Х. Физический статус учащейся молодежи. Монография. –Ташкент: 2018, -С. 432.
4. Шарипова Д., Мусурманова А., Таирова М. Формирование здорового образа жизни. -Т.: УзГос ИФК, 2005, –С.179.
5. Комков А.Г. Социологические основы формирования здорового образа жизни и физической активности детей школьного возраста. // Теория и практика физической культуры. 2004, № 1. -С. 40-46.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қишлоқ умумтаълим муассасаларида ишлайдиган педагогик жамоа жисмоний маданият ўқитувчиларининг жисмоний маданият – соғломлаштириш ишларини такомиллаштириш ва жисмоний маданият фанидан базавий машғулотларни ўтказиш бўйича педагогик тадқиқотларнинг мониторинги натижалари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются результаты мониторинговых педагогических исследований по проведению базовых занятий по физической культуре и совершенствованию физкультурно-оздоровительной работы педагогического коллектива учителей предметников работающих в сельских общеобразовательных учреждениях.

SUMMARY

The article discusses the results of monitoring pedagogical research on conducting basic classes in physical culture and improving the physical education and health activities of the pedagogical team of subject teachers working in rural educational institutions.

THE ORIES ON LISTENING COMPREHENSION IN LANGUAGE LEARNING

D.Utepbergenova – *assistant teacher*
S.Kurbaniyazova – *senior teacher*
R.Otarbaeva - *assistant teacher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: алоқа, тилшунослик, ёндашув, нутқни идрок этиш, механизм, ўқитиш методикаси.
Ключевые слова: коммуникация, лингвистика, подход, речевое восприятие, механизм, методика обучения.
Key words: communication, linguistics,approach, speech perception, mechanism, teaching methods.

The role of English as one of the world's international languages results in efforts to find more effective ways of teaching it as a foreign language. The role of listening comprehension in second language learning was taken for granted for a long time, little research was done and it was given little pedagogical attention. Listening comprehension was not seen as a specific methodological issue [1:43]. However, listening comprehension is one of the most important components of oral speech communication: about 40-50% of communication time is spent by adults listening. V.B.Kasevich, [3:28] arguing for the role of listening in the communicative skills, stated that more than three quarters of what children learn at school is achieved through listening. Listening is a leader among all other kinds of speech skills (speaking, reading, and writing) and it provides the basis for their development. Recently the problems of oral speech perception and listening comprehension learning have attracted much greater interest. Most exams now include a listening component. It is an accepted fact now that programs for teaching listening comprehension cannot be based on the intuition and experience of its authors but should be backed by scientific findings in the fields of speech perception, corpus linguistics, and etc. However, foreign language teachers often do not take into consideration the psycho-physiological and linguistic basis of the process of speech perception, which prevents them from developing purposeful and consistent programs to teach foreign language listening comprehension.

The issue raised in the work can be discussed within the following areas of focus: levels and mechanisms of speech perception and comprehension; the level of listening and speech comprehension skills of students; methods to overcome linguistic and extralinguistic difficulties in training listening skills; listening strategies; development and effective use of listening comprehension training programs.

The speech perception process is not open for direct observation; or, more precisely, it is the least explicit of the four language skills. It is a complex multilevel process which can be investigated only by modeling the mechanisms of speech perception. In the framework of foreign language teaching it is necessary to model the mechanisms of foreign language learners' perception and compare them with the perception mechanisms of native speakers. More than that, it should be noted that a person who has just started to learn a foreign language has to rely on perception mechanisms in his native language which leads to perception interference. There is only scarce research in this field which gives data on how, for example, Russian learners perceive English, what their typical mistakes are, what is the most challenging for them in interpretation of an aural speech input.

L.Vandergrift [6:78] argues that, when listening, people draw on the following knowledge sources: linguistic knowledge, pragmatic knowledge, and prior (experiential) knowledge. They consider the linguistic source to be the fundamental one. It is represented by semantic, phonological and syntactic knowledge of the target language which helps the listener to assign meaning to the sound stream of the connected speech.

Most researchers support J.C.Richards [7:4] idea that only a professional who is well aware of the linguistic basis of speech activity can be efficient in teaching a language. However, in practice the main principle employed in second language teaching is still the principle of "self-learning ability of the perceptive system" [2:94]. The listening activities used in teaching in most cases only test learners how well they can listen without actually teaching them how to listen. This tendency to test rather than teach listening continues in many classrooms to this day.

Major psycholinguistic approaches to foreign language learning agree that a learner needs to be exposed to input, however, there is no agreement on the type of input needed and how such input is processed in order to become acquired [2:1268]. The main criteria which are taken into consideration when designing listening aids are contextual, personal, criterion of authenticity, sociolinguistic, the linguistic form of the speech signal, the instructional goal, etc. Undoubtedly, the linguistic form of the materials used for teaching listening comprehension is of great importance, but it is usually only said that the linguistic form should not be too difficult for the students to process, it should correspond to their language proficiency level without explaining how the linguistic form of a speech signal can influence the process of listening or what the students should know about it to increase their awareness of what they learn to do D.Mendelsohn [4:149]

highlights a gap between the interests of listening researchers and classroom teachers, stating that classroom materials do very little to develop metacognitive knowledge by means of raising learners' consciousness of the listening process. Thus, it is of primary importance to know the laws of the speech perception process, to teach how to listen, to explain the basic laws of the listening strategies. Understanding the process of speech perception is important because it gives clues concerning what listeners do when they are faced with deciphering aural information.

Researchers usually describe speech perception as a multilevel process involving a number of skills which allow a listener to recognize a speech signal, and to pass from its acoustic image to its meaning. V.B.Kasevich [2:30] describes three main levels in speech perception: psychoacoustic (perception of physical characteristics of a speech signal), linguistic (phonetic, lexical, syntactical, and semantical representation of a speech signal) and cognitive (making information hypothesis about the structure of a speech sound). So listening requires the use of non-linguistic as well as linguistic knowledge. The use of linguistic cues in perception mechanisms is referred to as bottom-up processing whereas the use of contextual clues and world knowledge is referred to as top-down processing. Such mechanisms as memory (working memory, long-term memory) and probabilistic forecasting also play an important part in speech perception. It is a disputable question what can be considered a universal unit of perception. St. Petersburg linguistic school developed the statistical descriptive model of speech perception by essential linguistic features. The model helps to identify the so called “anchor” features in the perception of the structure of a linguistic unit which help to identify the linguistic unit as a whole in connected speech. This model allows to identify essential features of linguistic units at different linguistic levels (syllable, word, sentence). The set of essential linguistic features can be identified in experiments and lies in the basis of the perception types of linguistic units. This model investigates only perception of the linguistic (surface) form of a speech signal it does not deal with semantic processing.

As P. N. Karimvand [2:1269] noted the storage of linguistic structures and functions in the mind, i.e. knowledge, is directly linked to comprehension. Thus, the listening comprehension problem can also be treated in terms of the model of the perception base of a language which was worked out by Z. N. Dzhaparidze (1985). The perception base is defined as a hierarchic system of models of speech units and correlation rules which are kept in the memory of an individual. Z.N.Dzhaparidze (1985) described the models of only phonetic phenomena (speech sounds, syllables, rhythmic structures, etc). However, experiments (Abramov, 2004; Krause, 2002; Shtern, 1992; Chugaeva, 2007; Porchesku 2013; Masalimova, Porchesku & Liakhnovitch, 2016; Gutman et al., 2014) show that listeners store in the perception base models of units of other language levels, such as words, sentences, and texts. T.N. Chugaeva (2009) defines the perception base as a hierarchic statistically distributed system of multidimensional matrices of language units, united by numerous crisscrossing perceptually relevant linguistic features including perception models of words and sentences. The notion of the perception base can have a significant practical value for teaching listening.

In the process of learning a second language a student forms the perception base of a foreign language which is developed in the process of learning. In this case three mechanisms can be singled out: a native language mechanism of perception, an authentic mechanism of perception in a foreign language and a forming mechanism of perception in a foreign language. The last one is greatly influenced by the native language mechanism but tries to approximate oneself to the authentic one. The stages and peculiarities of development of the perception base of a foreign language can be described by means of experimental research. There are a few works which describe language interference in the field of listening comprehension and formation of the foreign language perception base. They try to reveal linguistic features which are mostly exposed to interference in the listening process, e.g. features which are more difficult for learners of a particular language to perceive.

Listening in a foreign language is a complex task, which ranges from perception to comprehension and requires the interaction between top-down and bottom-up cognitive processes partly mediated by attention and memory mechanisms . The surface form of the linguistic unit is “invisible” for native speakers (Ventsov & Kasevich, 1994; Frumkina, 1990), but for foreign language learners it becomes of importance. Consequently, listening comprehension training programs should include enough exercises aimed at training the students to listen at the level of the surface form of the linguistic unit, especially, at lower levels of language proficiency, i.e. there should be enough exercises helping to form bottom-up processing skill.

An important mechanism of speech perception is probabilistic forecasting. G.A.Miller and J.A.Selfridge [7:176] explains the work of this mechanism in the following way: «The listener begins with the assumption of a signal at the input. On the basis of this assumption he generates an internal signal to be compared with the perceived one». In the process of developing the mechanism of probabilistic forecasting in foreign language the notion of frequency of linguistic units seems to be of great use. Speech perception experiments and research show that speech units are organized in the speech mechanisms hierarchically in accordance with their frequency of use in speech. Words are said to be processed linearly, i.e. one after another, and frequent words are recognized more easily and faster. As for grammar, Graham, S. believes that differences between spoken and written grammar show up most markedly in frequency . Frequency is understood as a property of a linguistic unit showing how often it is used in texts created in a particular language. The frequency feature turns out to be essential for perception of all linguistic units, especially if speech is perceived under not ideal conditions (noise, lack of linguistic knowledge). Spoken language makes greater use of high-frequency words of the language, so frequency data is of primary importance when we teach a language, either native or foreign one. Knowledge of frequent words or structures of foreign language supports the work of probabilistic forecasting.

Frequency information, in the fields of both grammar and lexis, can bring a realistic reappraisal of what English language content should be taught to different kinds and levels of learners in the interests of their communicative needs. Revealing frequency characteristics of words and syntactical patterns of the perception base seems to be quite promising for practical teaching. Linguostatistical analysis (content analysis) of the essential linguistic features of linguistic units or the data provided by different corpora giving information on frequency characteristics of language units can be regarded as a way to describe the perceptive models of linguistic units. These methods give information about the frequency characteristics of linguistic units and their perception image based on linguistic behavior of native speakers.

Thus, among other requirements which are usually applied in respect of listening comprehension teaching

materials there should be a requirement to take into consideration the frequency ratio of the linguistic units used in the teaching materials as well as typical interference mistakes made by learners of a particular language. This can help to prevent listening comprehension mistakes caused by cross-language interference and improve the existing listening comprehension teaching techniques and programs.

References

1. Chugaeva T.N. (2007). Perception aspect of the sound system of the English language.Yekaterinburg-Perm: PNTs UrO RAN. – P. 246.
2. Karimvand, P. N. (2011). Psycholinguistic Perspectives on Comprehension in Second Language Acquisition. Journal of Language Teaching and Research, 2 (6), -P.1268-127
3. Kasevich, V. B. (2010). Speech perception. Philosophy of the language. Perm: Perm Scientific Centre URo RAN, 28-32.
4. Mendelsohn, D. (1994). Learning to listen: a strategy based approach for the second language learner. California: Dominie Press. –P.149.
5. Vandergrift, L. (2009, October, 17) Listening: Theory and practice in modern foreign language competence. Retrieved from https://www.llas.ac.uk/resources/gpg/67
6. Richards, J. C. (2008). Teaching Listening and Speaking. Cambridge University Press. –P.337.
7. Miller, G. A. & Selfridge, J. A. (1950). Verbal context and the recall of meaningful material. American Journal of Psychology, 63, -P.176-175.

РЕЗЮМЕ

Маколада оғзаки нутқ алоқасининг муҳим таркибий қисмларидан бири – тинглаб тушуниш ҳақида гап боради. Муаллифлар тинглаб тушунишнинг бир неча муҳим назарияларини кўриб чиқишга ва уларнинг тинглаб тушунишни ўргатишдаги аҳамиятини аниқлашга ҳаракат қилишади. Унда тилни тушунишда тинглашнинг аҳамияти, тинглашнинг психологик жараёнлари ва тинглашга мўлжалланган коммуникатив натижалар кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из важнейших компонентов устной речевой коммуникации - аудирование. Авторы пытаются рассмотреть несколько важных теорий восприятия на слух и выяснить их значение в обучении аудированию. В ней рассматриваются важность аудирования в понимании языка, психологические процессы аудирования и предполагаемые коммуникативные результаты аудирования.

SUMMARY

The article deals with one of the most important components of oral speech communication as listening comprehension. The authors endeavor to review several important listening comprehension theories and figure out their significance in teaching listening. It reviews the importance of listening in language comprehension, the psychological processes of listening and the intended communicative outcomes of listening.

O‘QUV TOPSHIRIQLARINI VAZIFASIGA KO‘RA TASNIFLASH VA BLUM TAKSANOMIYASINING AHAMIYATI

G‘.H.Hamroyev – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so‘zlar: topshiriq, topshiriq turlari, rivojlantiruvchi topshiriqlar, sinov topshiriqlari, bilim, ko‘nikma va malaka, Blum taksanomiyasi, bilish, anglash, qo‘llash, tahlil, baholash.

Ключевые слова: задание, типы заданий, задания на развитие, тестовые задания, знания, навыки и компетенции, таксономия Блума, знания, понимание, применение, анализ, оценка.

Key words: assignment, types of assignments, developmental assignments, test assignments, knowledge, skills and competencies, Bloom's taxonomy, knowledge, comprehension, application, analysis, evaluation.

Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlari zamonaviy yondashuvlar, yangi pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirilishi kerak. O‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishda Blum taksanomiyasidan foydalanish yaxshi samara berishi mumkin. Kuzatishlar o‘quv topshiriqlaridan foydalanish masalasida oqsoqlik borligini ko‘rsatmoqda, shuningdek, o‘quv topshiriqlari mazmuni ham maxsus o‘rganishni talab qiladi. Jahon til o‘qitish metodikasida asosiy e’tibor o‘quv topshiriqlarning sifatiga qaratiladi. O‘quvchida nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish yoki shakllantirish bir bosqichli oddiy jarayon emas, shu sababli topshiriq yoki savollar ham bir xil bo‘lmaydi. Faoliyatni tashkil etish bosqichi qancha bo‘lsa, natijagacha bo‘lgan jarayonda mashq, topshiriq va savollarning vazifasi ham shunchalik rang-barang bo‘ladi.

Zamonaviy o‘qitish metodikasi o‘quvchilarda, talabalarda 21- asr ko‘nikmalarini shakllantirishni talab qilar ekan, demak, o‘quv topshiriqlari ham zudlik bilan shu talabga moslashishi kerak. O‘zbek tilining ona tili va davlat tili, shuningdek, ikkinchi til sifatida o‘qitilishda o‘quv topshiriqlari shunchaki ishlab chiqilgan savol va topshiriqlardan foydalaniladi. Aslida har bir savol, har bir topshiriq puxta o‘ylangan, belgilangan mezonlar asosida ishlab chiqilishi lozim. Mavjud o‘quv topshiriqlarining eng noqulay juhati bu – zamonaviy baholashga mos kelmasligidir. Har bir mashg‘ulot muayyan ko‘nikma yoki malakani hosil qilish uchun taqdim qilinadi. Savollardan foydalanish masalasida ham natijalar ijobiy emas, zero, savollar qanday vazifalarni bajara olishi haqida mulohaza qilib ko‘rish kerak. Mashg‘ulot jarayonida savoldan, avvalo, o‘zlashtirilgan bilimning ko‘lami, sifati, yoki ma’lumotga munosabati, tafakkur tarzini bilishda foydalanilish samarali bo‘ladi. Zamonaviy ta’limda vositani birgina vazifani bajarishga mo‘ljallash vaqtni isrof qilish bilan teng.

Til o‘qitishda mashqning bajaradigan vazifalarini, qo‘llanilish o‘rinlarini aniqlab olish lozim. Aksariyat mamlakatlar ta’lim tizimida lingvistik topshiriqlar, nutqiy topshiriqlarga nisbatan ancha kam. O‘zbek tili ta’limida lingivistik topshiriqlar keragidan ortiq qo‘llaniladi. Agar topshiriqlar orqali lingvistik ma’lumotlar ham nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga bo‘ysundirilsa, tezroq nutqiy kompetensiyaga erishish mumkin. Dunyo til o‘qitish tajribasida tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalari bo‘lib ularni shakllantirish bo‘yicha beriladigan savol va topshiriqlar baholashga juda qula tarzda ishlab chiqilgan. Baholashning qulay, samarali yo‘lini ishlab chiqa olsakgina berilayotgan ta’limning foydasi bo‘ladi. Bilim ko‘nikma va malakani baholay olmadimi, demak, u topshiriq sifatsizdir. Bu borada savol va topshiriqlar ishlab chiqishda quyidagicha yondashish mumkin:

1. O‘quv dasturlarida dars, mashg‘ulot mavzusini mantiqan to‘g‘ri qayd etish.
2. Ish rejalaridagi mavzularni ko‘zda tutilayotgan bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantira olish imkoniyatini hisobga olib tanlash.
3. Mavzuga doir o‘quv topshiriqlarni foydalilik darajasi bo‘yicha saralab olish.
4. Bugungi mavzuda asosan qanday o‘quv topshirig‘idan faol foydalanish mumkinligiga to‘g‘ri tashxis qo‘yib olish.

5. Mashqlardan takrorlashni talab qiluvchi o‘qish, yozish, gapirish ko‘nikmalarini shakllantirishda foydalanish.

Savol va topshiriqlardan samarali foydalanish bo‘yicha quyidagicha tavsiyalar berish mumkin:

I Savolning o‘zidan turli maqsadlarda foydalanish mumkin:

A) o‘quvchi bilimini aniqlashga doir;

B) o‘quvchi qobiliyatini aniqlashga doir;

S) o‘quvchining fikrlash ko‘nikmasini aniqlashga doir;

D) o‘quvchining xotirasini tekshirib ko‘rishga doir.

II Topshiriqlar, avvalo, zamonaviy va an’anaviy kabi turlarga bo‘linadi.

A) an’anaviy topshiriqlardan ham ta’lim jarayonida foydalanib kelinadi. Mazkur topshiriqning ahamiyatli ekanligini shu kunga qadar amal qilib kelinganidan ham bilish mumkin. Ona tili, o‘zbek tili mashg‘ulotlarida hali ham an’anaviy topshiriqlar qo‘llaniladi. “Berilgan gaplardan ot so‘z turkumiga mansub so‘zlarni toping.”, “Berilgan matndan unlilarni toping va tavsiflang” kabi nutqiy ko‘nikmaning shakllanishiga xizmat qilmaydigan bir qancha topshiriqlar qatorida “Berilgan matndan noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarni aniqlang.”, “Quyidagi gaplardan qaysi birida tinish belgilari noo‘rin qo‘llanganini aniqlang” kabi an’anaviy bo‘lsa-da, nutqiy malakani rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlarni uchratish mumkin. Ammo bunday o‘quv topshiriqlari ko‘p emas, qolaversa, muayyan mezon asosida tizimli berilmaydi.

B) Zamonaviy topshiriqlarga qanday ehtiyoj sezilmoqda? Bugun zamon mustaqil, tanqidiy, yangicha fikrlaydigan kishilarni tarbiyalash vazifasini ona tili ta’limi oldiga muhim vazifa qilib qo‘ymoqda. O‘zbek tili o‘qitish bilan bir paytning o‘zida o‘quvchida mulohaza, mushohada, tanqidiy munosabat bildira olish malakasini ham rivojlantirish kerak. Topshiriqqa bir qator quyidagi rivojlantiruvchi vazifalarni bajarish mas’uliyati yuklanadi:

1. Qiyoslash imkonini beradigan topshiriqlar. 2. Bilimni oshiradigan topshiriqlar. 3. Bilimni mustahkamlaydigan topshiriqlar. 4. Fikrlashga undaydigan topshiriqlar. 5. Yozish ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi topshiriqlar. 6. O‘qish savodxonligini rivojlantiruvchi topshiriqlar. 7. Gapirish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlar. 8. Tinglash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlar. 9. Tanlash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlar. 10. Umumlashtirish ko‘nikmalarini shakllantiruvchi topshiriqlar.

Bulardan tashqari topshiriqlar egallangan bilim ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni tekshirib ko‘rish – sinash vazifasini ham bajaradi:

1. Tanlash, qiyoslash, ajratish va umumlashtirish ko‘nikmalarini sinashga doir topshiriqlar.
2. Bilimning oshganligi va xotira mustahkamlanganligini tekshiruchi topshiriqlar.
3. Ko‘nikmlarni sinashga doir topshiriqlar.
4. Malakalarni sinashga doir topshiriqlar.
5. Kompetensiyani sinashga doir topshiriqlar.

Jumladan, quyidagi nutqiy ko‘nikmalarni rivojlanganligi yoki shakllanganligini aniqlash bo‘ycha sinov topshiriqlari:

1. To‘g‘ri yozish ko‘nikmalarini sinashga doir topshiriqlar
2. To‘g‘ri gapirish ko‘nikmalarini sinashga doir topshiriqlar
3. O‘qish savodxonligini tekshirishga doir topshiriqlar
4. Eshitish ko‘nikmalarini tekshirishga doir topshiriqlar.

Quyida o‘quv topshiriqlaridan foydalanish bo‘yicha bir namuna ishlab chiqilgan bo‘lib, tanlangan matn ustida ishlash orqali topshiriqlarning vazifaviy turlari keltiriladi. Ta’kidlangani kabi topshiriqlardan dastlab bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda, keyin o‘zlashtirilgan bilim va egallangan ko`nikma hamda malakalarni sinash vositasi sifatida foydalaniladi. Biroq, pedagogika fanlari doktori, professor Uman Arkadiy Ilyich ta’lim topshiriqlari orasida ogohlantiruvchi ta'sirga ega bo'lmaganlari ham borligini ta’kidlaydi. Ular ta'lim qobiliyatlari va ko‘nikmalarini takomillashtirish uchun o'xshashlik bilan amalga oshiriladigan reproduktiv vazifalardir.

O‘quv faoliyatining tabiati bo‘yicha ikkinchi guruh vazifalari quyidagilardan iborat: o‘quv ma’lumotlariga vositachilik qiluvchi o‘quv topshiriqlari; o‘quv materiallari bilan o‘quvchining ishini boshqaradigan o‘quv topshiriqlari:

a) kuzatuv uchun vazifalar; b) matn bilan ishlash vazifalari; c) qobiliyat va ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan vazifalar.

O‘quv ma’lumotlariga vositachilik qiladigan o‘quv topshiriqlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘quv materiallarini o‘z ichiga oladi yoki uni qayerdan olish mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu turdagi vazifalar o‘qituvchining tushuntirishini qisman o‘zgartiradi va o‘quv materialining dastlabki idrokiga yoki uni mustaqil o‘rganishga mo‘ljallangan. O‘quv materiallari bilan talabalarning ishini boshqaradigan o‘quv vazifalari o‘uvchini tushunish, o‘quv ma’lumotlarini tizimlashtirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish; taqqoslashni, xulosalarni, umumlashtirishni taklif qiladi; yangi materialni ongli ravishda o‘zlashtirilishiga yordam beradi.

Topshiriqlar tizimini ishlab chiqishda BLUM taksanomiyasidan ham bevosita foydalanish lozim. Blum taksonomiyasi o‘quv faoliyatining turli sohalarini qamrab oladi: kognitiv (bilish), affektiv(hissiy-qadriyatli), psixomotor(harakat)li. Shu bilan birga, agar o‘quvchilarga o‘z-o‘zini anglash uchun taqdim etiladigan o‘quv materiallari maxsus topshiriqlar bilan taqdim etilsa, ikkinchisining shakllanishi samaradorligi yuqori bo‘ladi. Bu borada N.Azizxo‘jayeva[2], S.Madyorova, [3] N. Saidahmedov[4], M.Ochilov[5]A.Choriyev[7] va A. I. Uman [9] kabilarning pedagogik ishlari tahlil qilinib, o‘quv topshirqlarini yangicha tasnif qilishda foydalanildi.

Topshiriqlar ishlab chiqishda bilish, anglash, tahlil qilish, sintez qilish va qo‘llash kabi mezonlarga tayanish kerak, o‘z o‘rni va navbati bilan baholash qismiga ham o‘tiladi.

1. Bilishga doir topshiriqlar. Bu daraja o‘quv materiallarining asosiy unsurlarini eslash, tusunib yetish va qayta tiklashga yo‘naltirilgan o‘quv maqsadlarini ishlab chiqishni ko‘zda tutadi. Bu darajadagi maqsadga uch toifadagi bilimlarni shakllantirishni kiritish mumkin:

- xususiyatli bilimlar(masalan, muddatlar, faktlar, sonlar, atamalar, nomlar);
- mulohazali bilimlar (masalan, yo‘nalishlar, mezonlar, sinflar, toifalar);
- abstrakt bilimlar (masalan, qoidalar, aksiomalar, nazariyalar, tuzilmalar).

2. Anglashga doir topshiriqlar. Bu daraja o‘zida uch toifadagi o‘quv maqsadlarini mujassamlastiradi:

- ko‘chirish (yangi vaziyatlarni o‘rganishda bilimlarni qo‘llash ko‘nikmasi);
- interpretatsiya (masalan, qo‘lga kiritilgan natijani og‘zaki tushuntirib berish);
- ekstropolyatsiya (masalan, egallangan bilimlarni o‘xshash vaziyatlarga ko‘chirish ko‘nikmasi).

3. Qo‘llashga doir topshiriqlar. Bu daraja, asosan, o‘quvchida amaliy ko‘nikmalarni shakllantirisini nazarda tutadi (bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyati):

- tushunchalarni qo‘llash; qoidalarni qo‘llash; nazariyalarni qo‘llash va hokazo.

4. Tahlilga doir topshiriqlar. Bu daraja o‘quv maqsadlarini quyidagi toifalar bo‘yicha aniqlastiradi: unsurlar tahlili (matnni qismlarga bo‘lish, ajratish); munosabatlar tahlili (abzatslar o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatish); tamoyillar tahlili (birliklarni tizimlastirish).

5. Sintezlashga doir topshiriqlar. Bu daraja “alohida

qismlardan yaxlitini tuzish" ko'nikmasini shakllantirish bo'yicha o'quv maqsadlarini belgilaydi:

- g'oyalar sintezi (masalan, muammo yechimi bo'yicha bildirilgan g'oyalarning umumlashishi); mulohazalar sintezi (masalan, nutqiy ko'nikmalarning shakllanganlik darajalari, mezonlarini ishlab chiqish); tuzilma sintezi (masalan, matn ko'rinishi – chizmasi, til birliklari yordamida nutqning ifodalanishi).

6. Baholashga doir topshiriqlar. Bunday topshiriqlar muayyan maqsad uchun u yoki bu o`quv materiallarining ahamiyatini baholash ko'nikmalarini nazarda tutadi. O'quvchi mulohazasi aniq mezonlarga tayanishi zarur. Baholash sifatida ichki bilish va ishonchlar (dalillash, mantiq) hamda tashqi mezonlar (standartlar, qoida, me'yorlar)ga tayaniladi. Mezonlarni o'quvchining o'zi aniqlashi yoki tashqi tomondan berilishi mumkin. Bunday topshiriqlar oldingi mashg'ulotlar bo'yicha o'quv natijalariga erishganligi to'g'risida xulosa chiqaradi.

Xullas, har qanday o'quv topshiriqlari ushbu taksonomiya asosida shakllantirilishi mumkin. Buning uchun mavzulari vertikal ustunga yoziladi. O'quvchilarning nutqiy faoliyat turlari esa gorizontal ustunda qayd etiladi. Ular mantiqiy asosda ma'lum chorrahada kesishadi hamda muayyan mashg'ulot yoki ta'lim o'z maqsadiga erishadi.

Adabiyotlar

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т: "Шарқ", 1997.
2. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. –Т.:. Низомий номидаги ТДПУ. 2006.
3. Мадярова С. А. ва бошқ. Педагогик технология ва педагогик маҳорат.- Т.: 2009, 240-б.
4. Сайидаҳмедов Н. Янги педагогик технологиялар. -Т.: "Молия ", 2003, 171-б.
5. Очилов. М.Янги педагогик технологиялар. –Қарши: "Насаф", 2000, 80-б.
6. Толипов У., Усманбаева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. -Т.: "Фан", 2005.
7. Ғаффорова Т., Қурбонов А., Годфри Э. Таълимнинг илғор технологиялари. –Қарши: "Насаф", 2003, 112-б.
8. Чориев А. Янги педагогик технологиялар. Маърузалар матни. –Қарши: 2000, 56-59-б.
9. Уман А.И. Теоретические основы технологического подхода в дидактической подготовке учителя: дис. ... д-ра пед. наук. – Орел: 1996, -С. 402.

REZYUME

Mazkur maqolada o'quv topshiriqlarining mashg'ulotlar davomida bajaradigan vazifasiga ko'ra tasniflanishi, har bir turning tavsifi, qo'llanilishi izohlangan. Topshiriq turlariga namunalar keltirilgan, bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantiruvchi va sinab ko'ruvchi o'quv topshiriqlariga ajratilgan. Bunda Blum taksanomiyasining ahamiyati ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье объясняется, как классифицировать назначения в соответствии с задачами, которые они выполняют во время урока, а также описываются каждый тип и приложение. Типы заданий выбираются и делятся на учебные задачи, которые развивают и проверяют знания, навыки и компетенции. Это показывает важность таксономии Блума.

SUMMARY

The article explains the classification of learning tasks according to the tasks they perform during the lesson, the description of each type, and their application. Samples of assignments are provided, and are divided into learning tasks that develop and test knowledge, skills, and competencies. This reveals the significance of Bloom's taxonomy.

BEYKER-KEMPBEL-XAUZDORF FORMULASIGA OID BIR MASALANING YECHILISH METODIKALARI

B.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori, dotsent*
G.Saburova –*assistent o'qituvchi*
K.Nurimbetov –*laborant*
M.Ollomberganova –*student*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: operator, kommutator, Beyker-Kempbel-Xauzdorf formulasi, masala yechish metodikasi.
Ключевые слова: оператор, коммутатор, формула Бекера-Кэмпбела-Хаусдорфа, методика решения задач.
Key words: operator, commutator, Baker-Campbell-Hausdorff formula, methods for solving problems.

I. Kirish

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish tamoyilida, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy qilish nazarda tutilgan [1.1]. Bunda, oliy ta'lim tizimida o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga va rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga o'tish asosiy va ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan. Tamoyilda ko'rsatilgan vazifalarni o'rinlash o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqib ularni yanada takomillashtrishni, yangi zamonaviy talablarga uyg'un o'quv adabiyotlarni yaratishni va, albatda, o'quv mashg'ulotlarini yuqori saviyada tashkil etishni taqoza etadi. Xususan, studentlarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasida amaliy mashg'ulotlarning tashkil etilishi va o'tilishi ahamiyati yanada ortadi. Hozirgi zamonaviy ta'lim talablariga ko'ra amaliy mashg'ulotlarda real muammo va masalalarni qarab chiqish, ularni muhokama etish, tahlil etish va yechish orqali studentlarga terang bilim beribgina qolmay, ularda masalalarni an'anaviy metodlari bilan bir qatorda noan'anaviy metodlar yordamida yechish ko'nikmalarini shakllantirish, rivojlantirish va mustahkamlash kabi vazifalar bajarilishi lozim. Bu vazifalar barcha fanlar amaliy mashg'ulotlarida, jumladan, oliy ta'lim tizimidagi pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan nazariy fizika kursining kvant mexanikasi fani amaliy mashg'ulotlarida bajarilishi lozim. Tamoyilda ko'rsatilgan ana shunday vazifalarning birini bajarish maqsadida biz ushbu maqolada kvant mexanikasi fani amaliy mashg'ulotida uchraydigan Beyker-Kempbel-Xauzdorf (BKX) formulasiga [2:97; 3:19] oid xususiy bir masala (muammo) yechilishi qarab chiqamiz va masala yechilishini uch usul (metod) da keltiramiz.

II. Muammo (masala) qo'yilishi

Qaralayotgan masala kvant mexanika fanining operatorlar algebrasi bo'limiga oid va Beyker-Kempbel-Xauzdorf formulasiga bevosita bog'liq. Quyida qaraladigan masala [4.74] o'quv qo'llamasidan olingan.

Masala: $\hat{A}$ va $\hat{B}$ operatorlar uchun $[\hat{A},\hat{B}]=C$ kommutator munosabati bajarilsa (bu yerda C – kompleks son), u holda quyidagi

$$e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=\hat{B}+\xi\cdot C \qquad (1)$$

munosabat ham o'rinli bo'lishini isbotlang (bu yerda ξ - ixtiyoriy o'zgaruvchi) [4:74].

Masala tahlili: Shuni alohida ta'kidlash joizki, (1) formula bilan berilgan masalani faqat [3:74] masalalar to'plamida emas, balki chet el mamlakatlarida chop etilgan kvant mexanikasi bo'yicha boshqa bir-nechta o'quv adabiyotlarda uchratish mumkin. Masalan, [5:105] masalalar to'plamida

105- va 106-betlarida P.6.19.12 masalasi bo‘lib unda BKX formulasi umumiy holda isbotlanadi. $e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}$ ifoda qanoatlantiradigan differensial tenglama berilgan, ammo, bizning xususiy hol uchun yechilishi berilmagan. Xuddi shunday, [6:18] o‘quv adabiyotining 18-sahifasida P.2.5 masalada ham BKX munosabati isbotlangan, ammo, unda ham biz qarayotgan masalaga tadbiq etilmagan. [2:97; 3:19] o‘quv adabiyotlarida esa BKX formulasi isbot qilishi talab qilingan, ammo, isbotlanmagan. Kvant mexanikasi bo‘yicha chop etilgan boshqa o‘quv adabiyotlarni o‘rganish shu ko‘rsatmoqdaki, BKX formulasi va unga oid masalalar ishlanishi barcha adabiyotlarda birdek va to‘liq yoritilmagan. Qaralayotgan masala yechimi esa faqat bir usulda keltirilgan. Shu bois biz quyida qaralayotgan masalaning yechilishini uch usulda keltiramiz. Bunda bizga dastlab BKX formulasining o‘zini asoslash ya’ni isbotlash talab etiladi. Shu bois, biz quyida BKX formulasiga oid nazariy ma’lumotlarni keltiramiz.

III. Nazariy qism

BKX formulasi isbotini bilan [7:2] maqola orqali tanishish mumkin. BKX formulasining isboti [5:105; 6:18] o‘quv adabiyotlarida ham keltirilgan. Kvant mexanikasi fani bo‘yicha respublikamizda chop etilgan darslik, o‘quv qo‘llanma va masalalar to‘plamlarida BKX formulasini isboti keltirilganligi haqida axborotga ega emasligimiz sabab biz bu yerda BKX formulasi keltirib chiqaramiz. BKX formulasini topish uchun oldin $e^{\xi\hat{A}}$ va $e^{-\xi\hat{A}}$ kabi eksponensial operatorlarning funksiyaga qanday ta’sir qilishini yoki ular bilan amallar qanday bajarilishi qoidalarini oliy matematika kursidan esga tushirishimiz lozim. Oliy matematika kursidan ma’lumki, ixtiyoriy uzluksiz funksiyani Makloren qatoriya yoyish mumkin:

$$f(x)=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}\left(\frac{df(x)}{dx}\right)_{x=0}x^n. \qquad (2)$$

Eksponensial funksiya esa Makloren qatoriya quyidagicha yoyiladi:

$$e^x=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}x^n. \qquad (3)$$

Agar, $x=\hat{A}$ bo‘lsa, yuqoridagi (2) va (3) formulalarga tayangan holda

$$e^{\xi\cdot\hat{A}}=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}(\xi\cdot\hat{A})^n \text{ va } e^{-\xi\cdot\hat{A}}=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}(-\xi\cdot\hat{A})^n \qquad (4)$$

deb yozishimiz mumkin. $e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}$ munosabatda har bir eksponensial operatorni qatorga yoyamiz:

$$e^{\xi\cdot\hat{A}}\times\hat{B}\times e^{-\xi\cdot\hat{A}}=\left(\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}(\xi\cdot\hat{A})^n\right)\times\hat{B}\times\left(\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}(-\xi\cdot\hat{A})^n\right)$$

$$=\left(\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}\xi^n\cdot\hat{A}^n\right)\times\hat{B}\times\left(\sum_{n=0}^{\infty}\frac{1}{n!}(-1)^n\xi^n\cdot\hat{A}^n\right). \qquad (5)$$

Hadlari ko‘paytirib va guruhlaganimizdan keyin topamiz:

$$e^{\xi\cdot\hat{A}}\times\hat{B}\times e^{-\xi\cdot\hat{A}}=\hat{B}+\xi\cdot[\hat{A},\hat{B}]+$$

$$+\frac{1}{2!}\xi^2\cdot[\hat{A},[\hat{A},\hat{B}]]+\frac{1}{3!}\xi^3\cdot[\hat{A},[\hat{A},[\hat{A},\hat{B}]]]+\ldots \qquad (7)$$

Yuqoridagi munosabat Beyker-Kempbel-Xauzdorf (BKX) formulasi deb ataladi. Bu formula kvant mexanikasi, qattiq jismlar fizikasi nazariyasi, maydon nazariyasida katta ahamiyat kasb etadi.

IV. Metodik qism

Endi, biz BKX formulasidan foydalanib yuqorida berilgan masalani yechishda foydalanamiz.

1-usul. Bu usulning moyiyati BKX formulasidan foydalanishdan iborat. BKX formulasi qator shaklida yozilishi bois, bu usulni, shartli ravishda, ***qatorga yoyish metodi*** (**QYM**)deb atash mumkin. Masala shartiga ko‘ra $[\hat{A},\hat{B}]=C$. U holda, BKX formulasining o‘ng tomonidagi uchinchi haddan boshlab barcha yuqori tartibli hadlar nolga tenglashadi. Chunki, $[\hat{A},[\hat{A},\hat{B}]]=[\hat{A},C]=0$, $[\hat{A},[\hat{A},[\hat{A},\hat{B}]]]=[\hat{A},[\hat{A},C]]=[\hat{A},0]=0$ va hakoza. Shu sababli (7) munosabatning o‘ng tomonida faqat ikkita had qoladi. Ya’ni (1) natijani topamiz. Masala yechilishining QYM ni kvant mexanikasi bo‘yicha ko‘pchilik o‘quv qo‘llanmalaridan topish mumkin [5.105;6.18].

2-usul. Bu usul differensial tenglamani yechish bilan bog‘liqligi uchun, uni, shartli ravishda, ***integrallash metodi*** (**IM**)deb atash mumkin [5.108]. (1) munosabat o‘rinli ekanligini isbotlash uchun biz umumiy holda o‘sha munosabatning o‘ng tomonini aniq bilmaymiz, u qandaydir $f(\xi)$ funksiya bo‘lishi mumkin deb qabul qilamiz. Ya’ni $e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=f(\xi)$. Bu funksiya quyidagi shartni qanoatlantiradi: $\hat{B}=f(0)$! U holda, $e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=f(\xi)$ munosabatning ikkala tomonidan ξ bo‘yicha hosila olib, quyidagi formulani qo‘lga kiritamiz:

$$\frac{df(\xi)}{d\xi}=\frac{d}{d\xi}\left(e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}\right)=$$

$$=e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{A}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}-e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}\cdot\hat{A}= \qquad (8)$$

$$=e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{A}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}-e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot\hat{A}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=$$

$$=e^{\xi\hat{A}}\cdot(\hat{A}\cdot\hat{B}-\hat{B}\cdot\hat{A})\cdot e^{-\xi\hat{A}}=e^{\xi\hat{A}}\cdot[\hat{A},\hat{B}]\cdot e^{-\xi\hat{A}} \qquad (9)$$

Ammo, $[\hat{A},\hat{B}]=C$ va $e^{\xi\hat{A}}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=1$ ekanligini inobatga olsak, $\frac{df(\xi)}{d\xi}=C$ ni topamiz. Oxirgi tenglamani integrallab $f(\xi)=\xi\cdot C+const$ ni qo‘lga kiritamiz. Integrallash doimiysi $\hat{B}=f(0)$ shartdan topiladi: $const=f(0)=\hat{B}$. Ya’ni $e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=\hat{B}+\xi\cdot C$.

3-usul. Bu usul operatorlar algebrasiga oid murakkab kommutatorlar bilan ishlashni taqozo etadi. Shu sabab, bu usulni, shartli ravishda, ***kommutatorlar metodi*** (**KM**)deb atash mumkin. KM bilan qaralayotgan masalaning yechimi [4:169] da keltirilgan. (1) munosatni isbotlash uchun biz operatorlar algebrasiga oid quyidagi ikkita lemmadan

Lemma 1. Agar $[\hat{A},\hat{B}]=C$ bo‘lsa, u holda $\hat{B}\cdot\hat{A}^n-\hat{A}^n\cdot\hat{B}=n\cdot C\cdot\hat{A}^{n-1}$ formula o‘rinli.

Lemma 2. Agar $[\hat{A},\hat{B}]=C$ bo‘lsa, u holda $f(\hat{A})\cdot\hat{B}-\hat{B}\cdot f(\hat{A})=f'(\hat{A})$.

foydalanamiz. Lemma 1 va Lemma 2 ning isbotini qiziqqan oquvchimiz [4:168] dan topishi mumkin. Lemma 1 va Lemme 2 lar asosida quyidagilarni yozamiz:

$$[\hat{B},e^{-\xi\hat{A}}]=\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}-e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}. \qquad (10)$$

$$\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}-e^{-\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{(-\xi)^n}{n!}(\hat{B}\cdot\hat{A}^n-\hat{A}^n\cdot\hat{B})=C\cdot\xi\cdot e^{-\xi\hat{A}}. \quad (11)$$

(11) formulaning ikkala tomonini chapdan $e^{\xi\hat{A}}$ ga ko‘paytiramiz va $e^{\xi\hat{A}}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=1$ ekanligini inobatga olib,

$e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}-\hat{B}=C\cdot\xi$ yoki

$$e^{\xi\hat{A}}\cdot\hat{B}\cdot e^{-\xi\hat{A}}=\hat{B}+\xi\cdot C \qquad (12)$$

topamiz.

Yuqorida qaralgan masalaning uch usulda yechilishini kvant mexanikasi fani amaliy mashg‘ulotlarida studentlar e’tiboriga yetkazish va o‘rgatish ularning kvant mexanikasi bo‘yicha bilimlarini yanada chuqurlashtiradi, noan’anaviy va muqobil variantlar orqali masala yechilish ko‘nikmasini orttiradi. Shu bilan birga, mashg‘ulotda turli metodlarning qo‘llanilishi dars sifatining va studentlarning o‘zlashtirish ko‘rsatgichlarining ortishiga xizmat qiladi. Yuqorida qaralgan QYM, IM va KM larining umumiy jihati BKX formulasidir. Bu umumiylikni studentlar e’tiboriga 1-rasmda tasvirlangan Veen diagrammasi yordami taqdim qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz

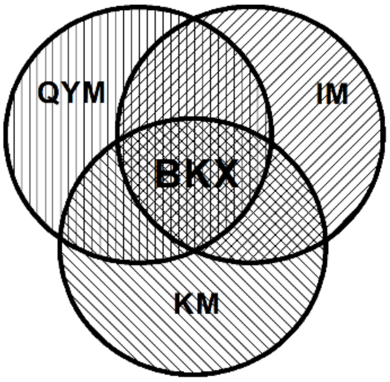

1-rasm. Muhokama etilayotgan masalaning Veen diagrammasi.

V. Xulosa

Mazkur maqolada oliy ta’lim tizimidagi pedagogika oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan nazariy fizika kursining kvant mexanikasi fani amaliy mashg‘ulotlarida BKX formulasiga aloqador bo‘lgan xususiy bir masala qaralgan. Masala yechilishi uch usulda keltirilgan. Mazkur masalaning bu usullarda ishlab ko‘rsatilib, studentlarga o‘rgatilishi ularning kvant mexanikasi, jumladan operatorlar algebrasi, bo‘yicha bilimlarini yanada chuqurlashtiradi, noan’anaviy va muqobil variantlar orqali masala yechilish ko‘nikmasini orttirishi tabiiy hamda kvant mexanikasi darslari sifatining va studentlarning o‘zlashtirish ko‘rsatgichlarining ortishiga xizmat qilishi tayin.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish tamoyilini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zR PF-5847, 8 oktabr 2019-yil.
2. Nouredine Zettili. Quantum Mechanics: Concepts and Applications, 2nd ed., A John Wiley and Sons, Ltd., Publication, Chichester, 2009.
3. Копытин И.В., Корнев А.С. Задачи по квантовой механике: Учебное пособие для вузов. 1-я часть, 4-е издание. –Воронеж: Изд.-полиграф. центр Вор. Гос. университета, 2009.
4. Гречко Л.Г., Сугаков В.И., Томасевич О.Ф., Федерченко А.М.. Сборник задач по теоретической физике. -М.: «Высшая школа», 1984.
5. John R. Boccio. Quantum Mechanics: Mathematical Structure and Physical Structure Problems and Solutions. http://www.johnboccio.com/TQM/solutions/QM_Book_Solutions.pdf
6. Marc Cahay and Supriyo Bandyopadhyay. Problem Solving in Quantum Mechanics: From Basics to Real-World Applications for Materials Scientists, Applied Physicists, and Devices Engineers. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, 2017.
7. Wilcox. R.M. Exponential Operators and Parameter Differentiation in Quantum Physics. J. Math. Phys. 8(4), 2(1967).

REZYUME

Maqolada Beyker-Kempbel-Xauzdorf munosabati bilan bog‘liq xususiy bir masala qaralgan. Masalaning o‘quv adabiyotlarida qay tarzda ishlanilishi muhokama etilgan. Xuddi shu masalaning maqolada uch usulda ishlanishi keltirilgan. Amaliy mashg‘ulotlarda masalalarning turli usullarda ishlanishi mashg‘ulot sifati va studentlarning amaliy ko‘nikmalarining yuksalishiga xizmat qilishi ta’kudlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна частная задача связанная с формулой Бекера-Кэмпбела-Хаусдорфа. Обсуждается как решается данная задача в учебных пособиях. В статье приводится три метода решения задачи. Подчёркивается, что решение задач различными методами на практических занятиях служит повышению качества занятия и практической компетенции студентов.

SUMMARY

In the article a particular problem, connected with Baker-Campbell-Hausdorff formula, is considered. It is discussed how the problem is considered in textbooks. Three methods of solution of the problem are presented. It is stated that solving problems by different methods in practical classes serves to improve the quality of classes and the practical competence of students.

ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Е.Ю.Шлюбуль – *кандидат педагогических наук*
Кубанский государственный университет г. Краснодар, Россия
А.Б.Ажиев – *кандидат биологических наук*
Э.С.Жаксымуратова – *ассистент преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: саломатликни муҳофаза қилиш, соғлиқ, саломат турмуш тарзи, саломат турмуш тарзи компонентлари.
Ключевые слова: здоровьесбережение, здоровье, здоровый образ жизни, компоненты здорового образа жизни.
Key words: health conservation, health, healthy lifestyle, components of a healthy lifestyle.

В современном обществе одной из основных проблем выступает проблема сохранения здоровья подрастающего поколения. Особая роль в этом вопросе возложена на систему образования всех уровней. Несмотря на то, что по данным статистики, здоровье детей, подростков, молодежи неуклонно снижается, в системе образования предпринимаются попытки нивелировать этот процесс, здесь мы имеем целый пласт различных действий (чаще профилактического характера), направленных на сбережение здоровья подрастающего поколения.

Надо отметить, что в психолого-педагогической литературе значительное внимание уделено теоретико-методологическим основам сохранения, укрепления здоровья (Н.М.Амосов, Г.Л.Апанасенко, И.И.Брехман, В.П.Казначеев, Ю.П.Лисицын и др.), педагогическим условиям сбережения здоровья человека в системе образования (Н.А.Голиков, Г.К.Зайцев, В.В.Колбанов, Е.В.Ткаченко и др.), а также психологическим аспектам здоровьесбережения (Б.С.Братусь, Е.Р.Калитеевская, Г.С.Никифоров и др.). Г.Н.Сериковым разработана педагогическая концепция здоровья, Н.М.Полетаевой - социально-акмеологическая концепция валеологического воспитания. В настоящее время активно внедряются в образовательную практику здоровьесберегающие технологии, представляющие собой совокупность приемов, форм и методов организации обучения с позиции сохранения и укрепления здоровья детей и подростков (М.М. Безруких, Е.З.Пужаева, Т.М.Резер, И.Ю.Соколова, Н.К.Смирнов, И.В.Чупаха). Однако, несмотря на серьёзные теоретические исследования и практические разработки, применение их в системе образования остаётся недостаточным. На наш взгляд, одной из причин ограниченности в создании специальных здоровьесберегающих условий, в использовании здоровьесберегающих технологий в учебно-воспитательном процессе, является непонимание педагогами понятийно-содержательной стороны процесса здоровьесбережения.

Здоровьесбережение в образовании рассматривают [6]:

- как сущностную динамическую характеристику процесса жизнедеятельности человека, характеризующуюся наличием знаний, умений и навыков, необходимых для осуществления здоровьесберегающей деятельности и устанавливающей в образовательном социуме приоритеты личности (Быков В.С. , Викторов Д.В.);

- как единство психофизиологических, медико-экологических и педагогических условий, обеспечивающих здравосозидание и качество образованности (Бутакова О.А.);

- как систему мероприятий, обеспечивающих гармоничное духовное и физическое развитие личности студента, предупреждение заболеваний, а также деятельность, направленную на сохранение и повышение уровня их здоровья, при этом выделяется личностный аспект здоровьесбережения – отношение личности к своему здоровью как ценности, которое выражается через интерес – избирательное отношение, мотив как побуждение, эмоции как механизм переживания отношений, установки как готовность целенаправленной деятельности (Панчук Н. С.).

- как один из важнейших принципов, реализуемых в современном образовании (Молчанов С. Г.).

Приведённые выше понятия сводятся к представлению о процессе здоровьесбережения как наборе систематических (или не систематических) мероприятий, способствующих повышению качества образованности и научению человека в области сбережения своего здоровья. В основании такого научения заложено ценностное отношение к собственному здоровью, готовность (физическая, психическая, социальная) сохранять и повышать уровень своего здоровья. Педагогические условия, обеспечивающие процесс здоровьесбережения обучающихся относят нас к созданию соответствующей образовательной среды организации и к мастерству самого педагога, способного участвовать в создании и поддержке такой среды. Таким образом, центральной фигурой является сам педагог, его знания, умение применять технологии здоровьесбережения в образовательной практике. Но, возможна ли деятельность без понимания ориентировочного конструкта в области терминологии, которой пользуется педагогическое сообщество?

Попытаемся рассмотреть более подробно смысловые ориентиры, заложенные в процесс здоровьесбережения. Для этого необходимо, в первую очередь, выявить проблемы при построении определений здоровья и определиться в концептуальных моделях здоровья.

Выделяются три фундаментальные проблемы при построении определений здоровья (Рыбаковский Л.Л.). Первая проблема заключается в противопоставлении двух полярных состояний: нормального, физиологического (синонимом является понятие «здоровье») и патологического, которому соответствует понятие «болезнь». Но, следует заметить, что между здоровьем и болезнью существует множество переходных состояний. Такие переходные состояния могут характеризоваться наличием как предпосылок к болезни (например, болезни, связанные с переутомлением), так и начальной (скрытой) стадии заболевания.

Вторая проблема связана с наличием различных системных уровней («здоровье индивида», «популяционное здоровье»), где встречается категория«здоровье». В основе оценки состояния здоровья человека лежит совокупность антропометрических, клинических, физиологических, биохимических показателей, определяемых с учётом пола, возраста и других характеристик индивида. Вместе с тем, популяционное (общественное) здоровье рассматривается большинством исследователей, как категория социально-экономическая, в основе оценки состояния здоровья населения лежит совокупность характеристик его воспроизводства, продолжительности и качества жизни.

Определение, зафиксированное в Уставе Всемирной Организацией Здравоохранения (ВОЗ), в соответствии с которым, «здоровье является состоянием полного физического, психического и социального благополучия, а не только отсутствием болезней и физических дефектов» перекрывает противоречие понятий «здоровья» на разных системных (индивидуальное, общественное здоровье) уровнях. Включенный в определение ВОЗ термин «благополучие» дает нам понимание, что благополучие индивида, группы, населения в целом описывается различной системой характеристик.

Третья проблема связана с тем, что понятие здоровья не является статичной конструкцией. Оно претерпело значительную эволюцию тесно связанную со сдвигам в развитии эпидемиологической ситуации, получившими название эпидемиологических революций. В соответствии с ключевыми фазами эпидемиологического перехода (революциями), в развитии концепции здоровья выделяют этап пересмотра концепции здоровья сквозь призму качества жизни, акцент сделан не на избавление от болезней, а на полную реализацию возможностей личности при любом состоянии здоровья [5].

Таким образом, понятие здоровье индивида и общественное здоровье имеют различные характеристики, а значит достаточно проблематично сделать переход от одного (индивидуальное здоровье) понятия к другому (общественное здоровье). С одной стороны, (по ВОЗ) нам на помощь приходит понятие «благополучие» (благополучие индивида, благополучие группы, благополучие общества), но и здесь просматриваются разные описания «благополучия» на разных системных уровнях здоровья. С другой стороны, согласно словарю Д.Н.Ушакова понятие «благополучие» - это спокойное течение жизни, не нарушаемое несчастиями, неудачами, даёт некий ориентир - «не нарушаемое несчастьями и неудачами», а, следовательно, предотвращение несчастий и неудач индивида (или научение не допускать, преодолевать их), и как следствие предотвращение несчастий группы и общества может служить смысловой наполненностью здоровьесберегающей деятельности педагогов.

Для более полной картины понимания категории «здоровье» рассмотрим концептуальные модели здоровья и попытаемся выделить педагогический компонент в контексте сбережения здоровья обучающихся.

Таблица – 1

Концептуальные модели здоровья (Хижняк М. И. , Нагорная А. М.)

Модель	Содержание
Биологическая модель	здоровье определяется как отсутствие болезней, нормальное функционирование организма на всех уровнях его организации, т. е. такое функциональное состояние, которое обеспечивает продолжительность жизни, физическую и умственную способность, функцию воспроизводства здорового потомства
Медицинская модель	здоровье – это состояние полного физического, психического и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов (ВОЗ)
Биомедицинская модель	здоровье – это состояние организма, когда функционирование всех его органов и систем уравновешено с внешней средой, отсутствуют болезненные проявления и субъективное ощущение нездоровья
Биосоциальная модель	здоровье – это гармоничное единство социальных и биологических качеств человека, позволяющих ему успешно адаптироваться к постоянно меняющимся условиям внешней среды и быть полноценным членом семьи и общества
Ценностно-социальная модель	здоровье – это ценность для человека, необходимая предпосылка полноценной жизни, удовлетворения материальных потребностей и участия в разных видах деятельности

Приведенные выше модели здоровья, в своей попытке рассмотреть многоаспектность данного понятия, не дают полной и конкретной картины данной категории. Здесь можно различить лишь векторы, которые определяют направления деятельности (её специфику) по сохранению (или коррекции) здоровья человека, такие как медицинская, психологическая, социальная, педагогическая, экономическая и пр. деятельность. Обратим внимание, что каждая из приведенных моделей непосредственно (биосоциальная и ценностно-социальная модели) или опосредованно (биологическая, биомедицинская, медицинская) включает в себя педагогическую составляющую. Рамки этой составляющей определены в существующей нормативно-правовой базе (ФЗ, Приказы, Положения, СанПиНы и пр.), где закладываются конкретные нормы и требования посозданию здоровьесберегающей среды образовательного учреждения. Это обязательный «внешний» компонент работы любой учебной организации, Однако, применяемые педагогические здоровьесберегающие технологии в совокупности со специальным набором форм, методов, способов, приёмов чаще всего не выполняют своих функций. Попытаемся разобраться, почему так происходит.

Принимая во внимание тот факт, что здоровье конкретного человека рассматривается как индивидуальное здоровье; здоровье несколько людей, их сообщества - групповое здоровье; если речь идет о населении, проживающем на определенных территориях (в городах, на селе), или обо всем населении - здоровье популяции, то возникает закономерный вопрос: субъекты образовательного процесса (а именно педагоги) направляют свои усилия по здоровьесбережению обучающихся (школьников, студентов) на индивидуальное, групповое или общественное здоровье?

Правомерно считать, что понимание здоровья популяции невозможно без определения как группового, так и индивидуального здоровья, однако, в условиях образовательных учреждений, на наш взгляд, необходимо определиться с конкретикой в направлении деятельности по сбережению здоровья. А в силу того, что индивидуальное здоровье является первичным по отношению к групповому и общественному, то и деятельность педагогического сообщества должна ориентироваться на здоровьесбережение конкретного индивида.

Выше, мы говорили о понятии «благополучие», в этом контексте индивидуальное здоровье оценивается по самочувствию, наличию заболеваний, физическому и психическому состоянию, трудоспособности, личным ощущениям бытия и др.

В рамках учебно-воспитательного процесса деятельность педагога, в большей степени, направлена на социально-нравственный аспект здоровья. Многочисленные исследования показывают, что здоровье как ценность занимает первые позиции в иерархии ценностей человека, однако, приобщение все большего количества подростков и молодежи к курению, алкоголю, наркотикам, компьютерным играм и т. д. неуклонно растет. Повышается уровень агрессии, увеличивается доля учащихся, страдающих депрессивными состояниями и т. д. Какова же роль педагогического сообщества в сбережении социально-нравственного здоровья обучающихся? Здесь уместно вспомнить еще об одном понятии, активно профилирующем в образовательных учреждениях – «здоровый образ жизни».

В официальной трактовке «здоровый образ жизни» (ЗОЖ) – это одна из ключевых категорий общего понятия «образ жизни», включающая в себя индивидуальную систему поведения современного человека, обеспечивающую его физическое совершенство, духовное и социальное благополучие, активное долголетие и бла-

гоприятные условия для успешной учебы, эффективного труда и жизнедеятельности [4].

Попробуем переложить данную трактовку в педагогическое русло. Так духовное воспитание в образовательном учреждении предполагает формирование ценностного отношения к жизни, обеспечивающего устойчивое и гармоническое развитие человека. Это воспитание чувства долга, справедливости, искренности, ответственности и др. качеств, способных придать высший смысл делам и мыслям человека [2]. В педагогической практике используются различные формы и методы духовного воспитания: от личного примера до системы комплексных мероприятий, Проблема заключается в том, что результат педагогической деятельности невозможно отследить «здесь и сейчас», результат чаще всего отсрочен. Что касается благоприятных условий для успешной учебы, эффективного труда и жизнедеятельности, то здесь, с одной стороны срабатывает нормативно-правовой аспект, с другой мастерство педагога. И если нормативно-правовая база здоровьесбережения обязательна и требует от администрации учебного заведения неукоснительного соблюдения требований, то способность педагога передать накопленные знания и опыт в вопросах здоровьесбережения оставляют много вопросов. Здесь может сработать эффект обратной связи: насколько благоприятны условия для успешной работы педагога, насколько он удовлетворен собственным трудом и пр. А главное, что для самого педагога есть здоровый образ жизни, насколько он им самим соблюдается.

Рассмотрим сквозь призму педагогической деятельности основные компоненты ЗОЖ.

1. Рациональное питание. Конечно, на режим и состав питания влияет много факторов, от географического положения проживания до местных традиций и пр.

2. Личная гигиена. Вопросы личной гигиены – задача родителей, воспитателей детских садов, учителей начальных классов.

3. Индивидуальная двигательная активность -т. е. специфичная двигательная активность конкретного человека. Педагог – предметник, за исключением преподавателя по физической культуре (или тренера) вряд ли сможет помочь обучающемуся в этом вопросе.

4. Режим труда и отдыха. Как мы уже говорили, это закреплено в нормативно - правовых документах.

5. Профилактика заболеваний. В большей степени это ответственность медицинских работников.

6. Отсутствие вредных привычек. Это работа по профилактике всего педагогического сообщества образовательной организации и родителей. Стоит отметить, что любое мероприятие несет в себе воспитательный и профилактический потенциал, если оно превращается в событие.

7. Культура межличностного общения и поведения в коллективе. Обращаем внимание на количество понятий: «культура» (философское понятие), «общение», «поведение» (понятия психологические), «коллектив» (педагогическое понятие), но мы не будем отяжелять данную статью анализом этих понятий, однако, хотим отметить, что данный компонент ЗОЖ напрямую связан с педагогической деятельностью.

Не секрет, что зачастую ребенок повторяет модель общения и поведения взрослого, поэтому, педагогам, родителям, ближайшему окружению необходимо следовать принятым в обществе правилам коммуникации.

Таким образом, раскрытие понятийного аппарата процесса здоровьесбережения позволяет нам определить ориентиры и направление педагогической деятельности. Надо работать так, чтобы ваши педагогические цели совпадали с целями обучающихся - иначе не имеет смысла.

Литература

1. Айзман Р. И. Современные представления о здоровье и критерии его оценки. // Сибирский педагогический журнал № 9, НГПУ, 2012.

2. Национальная педагогическая энциклопедия. https://didacts. ru/ termin/duhovnoe-vospitanie. html

3. Постановление Правительства Москвы от 05. 10. 2010 N 895-ПП «О проведении в городе Москве в 2011 году Года спорта и здорового образа жизни».

4. Рыбаковский Л.Л. Демография: учебник для вузов / Л. Л. Рыбаковский, Н. М. Калмыкова, В. М. Архангельский, и др. ; Под ред. Н. А. Волгина, Л. Л. Рыбаковского. 2-е изд. – М.: «Логос», 2010, -С. 279. (Новая университетская б-ка)

5. Синельникова Н. А. , Шлюбуль Е. Ю. Валеологическая поддержка здоровьесбережения студента в вузе. // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі: зб. наук. ст. /Харк. нац. пед. ун-т ім. Сковороди. - х. : ХНПУ; ХОГОКЗ,2012. -С. 268.

6. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. 2012. http://med. niv. ru/doc/dictionary/psychology-and-pedagogy/fc/slovar-199-5. htm#zag-5708

РЕЗЮМЕ

Мақола соғлиқни муҳофаза қилишнинг моҳияти уни билдирувчи атамалар орқали очиб беришга қаратилган. Таълим олувчилар саломатлигини муҳофаза қилиш контекстида педагогик фаолиятни олиб бориш бўйича аниқ амалий тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья направлена на раскрытие сущности процесса здоровьесбережения посредством уточнения значений и смыслов терминов (понятий) его обозначающих. Даются некоторые практические рекомендации с учётом конкретики направлений педагогической деятельности в контексте здоровьесбережения обучающихся.

SUMMARY

The article is aimed at revealing the essence of the process of health conservation by clarifying the meanings and meanings of the terms (concepts) of its designating. Some practical recommendations are given taking into account the specifics of the areas of pedagogical activity in the context of students' health care.

ВОПЛОЩЕНИЕ КАТЕГОРИИ УСЛОВИЯ В ВОЛШЕБНОЙ РУССКОЙ СКАЗКЕ

И.А.Чергинская – *преподаватель*
Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: рус тили, шартли муносабатлар, эргаш гапли қўшма, сеҳрли рус эртаклари, боғловчилар, ўрганиш, ўқув жараёни.

Ключевые слова: русский язык, условные отношения, сложноподчинённое предложение, волшебная русская сказка, союзы, изучение, учебный процесс.

Key words: Russian language, conditional relations ship, compound sentence, magic Russian fairy tale, unions, study, educational process.

При разработке методики изучения категории условия в билингвальной аудитории необходимо учитывать сложность этой категории и в то же время таким образом отобрать учебный материал, чтобы учащиеся почувствовали интерес к изучению русского языка и активизировали имеющиеся знания о русской культуре.

В практике нашей педагогической деятельности мы стремились учитывать указанные факторы (сложность материала и вызов интереса), что помогало нам достичь хороших результатов в изучении условных отношений.

В предлагаемой статье мы вкратце осветили вопрос о специфике сложноподчиненных предложений с условными отношениями и представили те задания, которые использовались нами на занятии по теме «Условные отношения в сложноподчиненном предложении».

Логико-понятийная категория условия отражает одну из самых существенных связей между явлениями объективной действительности, осознание и выражение которой не могло не найти своего места в языке.

Синтаксические условные отношения представляют собой такие отношения, при которых какое-либо действие, событие или явление становится возможным или невозможным, реализуется или не реализуется в зависимости от другого действия, события или явления, которое создает условия для реализации или нереализации, возможности или невозможности действия, события или явления.

Сложноподчинённое предложение – одна из наиболее привычных форм реализации синтаксических условных отношений. Двухчастность конструкции (главная и придаточная части) позволяет легко уяснить, что представленные две ситуации поставлены в зависимость одной от другой. Формальный показатель (условный союз) позволяет легко узнать данный тип предложения и отграничить его от других сложноподчиненных предложений со значением обусловленности (причины, следствия, уступки, цели). Это хорошо видно из сопоставления таких предложений:

***Если** посмотреть вдаль, можно увидеть маленький домик (условные отношения). **Хотя** мы всматривались вдаль, домик за деревьями так и не увидели (уступительные отношения). Мы внимательно посмотрели вдаль, **поэтому** смогли за деревьями увидеть маленький домик (следственные отношения). Мы смогли увидеть домик, **потому что** очень внимательно всматривались вдаль (причинные отношения). Мы внимательно смотрели вдаль, **чтобы** увидеть маленький домик за деревьями (целевые отношения).*

Учащиеся должны усвоить, что условный союз является важным средством оформления сложноподчиненного предложения, при этом семантика условия представлена в целом ряде союзов: *если, в случае если, в том случае если, на случай если, на тот случай если, при условии если, при условии что, при том условии что, при том условии если,* а также в союзах, имеющих стилистическую окраску и показатели, сигнализирующие об ограничениях в употреблении: *ежели, ежели бы (устар. и прост.), когда бы (устар. и книжн.), коли (коль) (устар. и прост.), кабы (прост.), как бы (прост.), коль скоро (устар.), буде (устар.), добро бы (разг.).*Список этих союзов приведен в «Русской грамматике» 1980 г. [1:562-576].

На наш взгляд, усвоение этих союзов предполагает использование текстов, где представлены непринужденные и обусловленные ситуации, а также текстов, где представлен национальный колорит, исторический пласт, своеобразие социальных взаимоотношений. Исходя из этого, в практике своей работы мы широко использовали отрывки из произведений русских писателей, подбирали задания к подходящим для наших целей отрывкам, применяли различные приёмы интерактивной методики преподавания.

Далее покажем, как строилась работа над сложноподчинёнными предложениями с условными отношениями на основе использования удивительной сказки А.С.Пушкина, где есть чудеса и превращения, козни и добро, любовь и торжество справедливости.

В работе над условными отношениями мы помнили, что учащиеся должны не просто выполнять учебные задания, приобретать нужные знания, но и получать удовольствие от сознания того, что они хранят в памяти отрывки из русских произведений, которые при необходимости могут использовать. Считая, что изучение русского языка невозможно без раскрытия его красоты, отраженной в нем богатой культуры русского народа, мы предложили учащимся поплавать по морю по Окияну мимо острова Буяна в царство славного Салтана, который от корабельщиков узнает, о чудесах, творящихся в мире. Про эти чудеса и должны были вспомнить учащиеся, а также активизировать свои знания об известной пушкинской сказке. Суть заданий заключалась в воспроизведении недостающих фактов, о которых «позабыли» уставшие от морских испытаний купцы, а также ситуации из жизни главных героев. При этом отрабатывалась тема «Условные отношения в сложноподчинённом предложении». Ниже приводятся сами задания.

Задание 1. Ответив на вопрос, внесите в текст сказки недостающие факты.

1.Что происходит с корабликом, если «ветер на море гуляет»?	Ветер на море гуляет И кораблик подгоняет, Он …………………… ………………………..
2. Что делают корабельщики, если неожиданно «чудо видят наяву»?	Корабельщики ………, На кораблике ……….., На знакомом острову Чудо видят наяву.
3. Что происходит в городе на острове, если там хотят, чтобы корабль пристал к берегу?	Город новый златоглавый, Пристань с крепкою заставой – ……………………………, Кораблю пристать велят.
4. Что сначала делает князь Гвидон, если хочет узнать о торговых делах гостей?	Пристают к заставе гости; Князь Гвидон зовет их в гости, Их он ………………………… И ответ держать велит: «Чем вы, гости, торг ведете И куда теперь плывете?»
5. При каком условии гостям есть что рассказать князю Гвидону?	Корабельщики в ответ: «Мы ………………….., Торговали соболями, Чернобурыми лисами.

6. Куда поедут купцы, если проплывут мимо острова Буяна?	А теперь ……………., Едем прямо на восток, Мимо острова Буяна, В царство ……………»

Задание 2. Учитывая размер стиха, восстановите слова царя Салтана, правильно употребив условный союз **коли** или его вариант **коль**.

1. Царь Салтан дивится чуду;
Молвит он: «… жив я буду,
Чудный остров навещу,
У Гвидона погощу».
2. Царь Салтан дивится чуду.
«… жив я только буду,
Чудный остров навещу
И у князя погощу».

Задание 3. Объясните, реальное или ирреальное условие выражено в следующих предложениях.

1. Если только жив я буду,
Чудный остров навещу
У Гвидона погощу.
2. Кабы я была царица, …
То на весь бы мир одна
Наткала я полотна.

Задание 4. Отгадайте загадки. *Кто это?*

1. Если б она «не запела», то и коршуна бы не «задела».
2. Если царевич «не коршуна убил», то кого ж он подстрелил?
3. Если с грамотой он «приехал наконец», кто же этот молодец?
4. Если он «на престоле и в венце», то почему «с грустной думой на лице»?
5. Они не удивили бы тебя, если б не вышли из моря, «в чешуе, как жар горя»?
6. Кого вы увидите, если заглянете в «хрустальный дом», что стоит «перед дворцом»?
7. Кто он, если в первый раз «комаром оборотился», во второй раз – «в муху», а в третий раз стал «шмелём»?
8. Кто эта красавица, если у неё «месяц под косой блестит, а во лбу звезда горит»?

Как видно, из формулировок и содержания заданий, мы учитывали современные взгляды на учебный процесс, который понимается как совместная деятельность преподавателя и учащегося.

Мы согласны с утверждением Е.В.Бондаревской, что в новой парадигме образования возникает необходимость создания такого типа педагогических отношений, в методологической основе которых лежит опосредованное педагогическое действие, направленное не прямо на ученика, а на окружающую его среду, которая способствует возникновению адекватных реакций участника деятельности, формирует внутреннюю мотивацию и последующие шаги на пути самообразования, саморазвития и самовоспитания [2:47].

В ходе выполнения заданий учащиеся заинтересованно выполняли задания, отстаивали своё мнение, тем самым выступая в качестве активного субъекта учебной деятельности, учебного сотрудничества и педагогического общения, а преподаватель инициировал деятельность учащихся.

В целом учебное занятие прошло плодотворно, разработанные задания выполнялись учащимися осознанно и заинтересованно. При этом использовались чудесные репродукции к сказке. Тем самым был решен ряд учебных, познавательных, развивающих, эстетических задач, и при этом учащиеся-билингвы имели возможность активизировать свои знания о специфике сложноподчиненных предложений с условной придаточной, участвуя в выполнении заданий индивидуально и группами, соглашаясь с мнением других и отстаивая свое. Читая пушкинские строчки, все наслаждались красотой стихов и ощущали радость, погрузившись в мир волшебной русской сказки.

Литература

1. Ляпон М.В. Предложения, выражающие условные отношения. Русская грамматика. Том II Синтаксис. – М.: “Наука”, 1980, -С. 709.
2. Бондаревская Е.В. Вариативность стратегии личностно-ориентированного воспитания. //Лучшие страницы педагогической прессы. 2001, № 1, -С. 63.
3. Вайсбурд М.Л. Методы обучения. Выбор за вами. Иностранные языки в школе. 2000, №2, -С.29-34.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шарт гапли эргашган қўшма гапларига хусусиятлари кўриб чиқилган ва “Эргаш гапли қўшма гапларда шарт муносабатлари” мавзусини ўрганиш учун зарур бўладиган топшириқлар келтирилган, шарт муносабатлари ва эргашган қўшма гапларни ўргатишда А.С.Пушкиннинг “Шоҳ Султон ҳақидаги эртаклари”даги мисоллардан фойдаланилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается специфика сложноподчинённых предложений с условными отношениями и представлены задания, которые могут использоваться при изучении темы «Условные отношения в сложноподчинённом предложении». Работа над сложноподчинёнными предложениями с условными отношениями строилась на основе использования сказки А.С.Пушкина «Сказка о царе Салтане».

SUMMARY

The article discusses the specifics of complex sentences with conditional relationships and presents tasks that can be used to study the topic “Conditional relationships in a complex sentence”. Work on complex sentences with conditional relationships was based on the use of a fairy-tale by A.S.Pushkin "The Tale of KingSaltan."

ЖАНРЫН ТАПҚАН ЖАЗЫЎШЫ ЯМАСА ҚАҲАРМАН ШАЙЫР ҲАҚҚЫНДА ҚАҲАРМАНЛЫҚ МИЙНЕТ

К.Алламбергенов – *филология илимлериниң докторы, профессор*
Қарақалпақстан халық жазыўшысы
Г.Эгамқулова- *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ҳәр бир миллеттиң тарийхында халықтың жәмийетлик-мәнаўий турмысын раўажландырыўшы тулғалар дүньяға келеди. Мине, усындай искер ҳәм дөретиўши инсанлар арқалы халық турмысындағы жаңаланыўлар жүзеге шығады.

Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсупов та, мине, усындай үлкен жаңаланыўлар алып кирген, өз дәўириниң жәмийетлик-сиясий, социаллық ҳәм мәнаўий өмиринде айрықша орын ийелеген, халқы сүйип ардақлаған белгили тулғалардың бири болды. Шайырдың көркем сөз өнериндеги орны, жәмийетлик искерликлери ҳаққында бир қатар мийнетлери жарыққа шықты. Илимий-изертлеў жумыслары орынланды.

Бизиң анализлемекши болған Қарақалпақстан халық жазыўшысы Шарап Уснатдиновтың «Ибрайым Юсупов» (Нөкис, 2020) атамасындағы роман-эссеси автордың «Шайырдың жаслығы» китабынан кейинги қунлы мийнети десек қәтелеспиймиз. Жазыўшы бул еки китабы арқалы шайыр Ибрайым (Аязий) образын өзине тән болған көркем-публицистикалық бағытта оғада сәтли жарата алған.

Ш.Уснатдиновтың бундай табысларға ерисиўинде, биз илгериректе жазылған бир мақаламызда атап өткенимиздей, оның турмыс шынлығын икир-шикирине дейин билетуғын өмирлик мол тәжирийбеси менен журналистлик ҳәм жазыўшылық уқыпты шебер синтезлестире алатуғын айрықша баҳалаўға арзырлық өзинше бир көркем-публицистикалық таланты бул роман-эссени дөретиўде де қол келгенлиги айқын сезиледи. Себеби, арамыздан кеткенине оншама көп ўақытлар болмаған, тек ғана көркем зыялылар, әдебият, мәдeният ғайраткерлери ғана емес, пүткил халық кеңнен танып билетуғын Ибрайым Юсуповтай уллы талант ийеси ҳәм көрнекли жәмийетлик искер-ғайраткерлердиң өмирин ҳәм дөретиўшилиги усы роман-эссе жанры шеңберинде берилсе ғана ҳәм көркем, ҳәм исенимли шығыўы тәбийий еди. Бул ушын, әлбетте, усы жанрдың сырларын шебер меңгерген, усы жанрға уқыбы бар талант ийесиниң зәрүрлиги айтпай-ақ түсиникли болса керек.

Шарап Уснатдинов дөретиўшилигинде эссе жанры көбирек талап ететуғын көркем публицистикалық сыпат – журналистлик те, соның менен бирге, роман жанрының баслы белгилериниң бири – өзи билген, өзи үйренген турмыс шынлығын көркем шынлыққа айландыра алатуғын дәўир ҳәм халықтың турмыс тәризи менен адамлар тулғасын көркем геўделендире билетуғын жазыўшылық көркем ойлаў қәсийети де бар еди, ең баслысы – ол өз дөретиўшилигинде бул еки сыпатлы белгини бир арнада шебер ҳәм көркем үйлестирген, синтезлестирген өзине тән көркем-публицистикалық стилге ийе талантлы жазыўшы болып қәлиплескен еди. Ен баслысы – Ш.Уснатдинов бул роман-эссени дөретемен дегенге дейин көркем-публицистикалық бағытта эссе жаратыўдың бай көркем тәжирийбелерин топлап, эпикалық полотнадағы эсселер шебери сыпатында кеңнен танылған да еди. Атап айтсақ, оның көркем-публицистикалық руўхта жазылған «Полат Мадреймов-биринши қарақалпақ болетмейстри», «Азат Бердиев феномени», «Кимге кеш, кимге таң сәҳар» повесть-эсселери бул пикиримиздиң айқын дәлийли.

Бир сөз бенен айтқанда, жазыўшының бул жаңадан жазылған «Ибрайым Юсупов» роман-эссеси жазыўшы дөретиўшилигинде бул бағыттың заңлы эволюцион жалғасы болып ғана қоймастан, оның ең жоқары шыңы – Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» дөретпесинен кейинги қарақалпақ роман-эсселериниң ең жоқарғы шыңы – феномени, ҳақыйқый көркем-публицистикалық шығарма болып табылады.

«Ибрайым Юсупов» роман-эссеси өзиниң, мине, усындай жанрлық формасына сай шайырдың миллий поэзиямызға кирип келген, өзиниң поэзиядағы орнына ийе болған дәўирлеринен баслап өмириниң соңғы демлерине шекемги тарийхый дәўирди қамтыған шын мәнисиндеги роман-эссе болған. Роман «Боз Ордада», «Пәрўана», «Шынтлап сүйген кеўил азаплары», «Кеўиллерге тар дүнья», «Ҳәр кимниң өлшеў тасы», «Ел хызмети деген-бул уллы гүзар», «Дәўран атын сүрсем, сиз бенен сүрдим», «Изи келиспеген дәўран», «Үмит жағысы», «Соңғы сапар» атамасындағы бөлимлерден ибарат болып, шайырдың ХХ әсирдиң орталарындағы қайнаған жаслық ҳәм шайырлық лапызы, оның туңғыш муҳаббаты, жәмийетлик орталығы, турмыслық машқалалар ҳәм қарама-қарсылықлар, пикирлер тартысы, жәмийетлик искерлик, ҳәр қыйлы өмир соққыларына қарсы келиў процесслериндеги шайырдың жеке инсан сыпатындағы шешимлери, перзент ҳәм ана, туўысқанлық мәселелер роман-эссениң тийкарғы-бас сюжетине екинши ҳәм үшинши дәрежели сюжетлик бағытлар сыпатында дөретпе композициясында шебер бириктирилген. Бул орында автор Ш.Уснатдиновтың қарақалпақ әдебий тилиниң көркемлик сыпатларына қанық публицист екенлиги жетерли дәрежеде пайда бергенлиги анық сезилип турады:

-Сиз кимге?

Жигитке ким керек екенлигин билиўден, есикти қайтып ашқан болса, солайынша шалт жаўып:

-Бийбизада, саған келип тур. Сол жигитиң бе, я ағасы ма? Тез бизлерге айт!-деп даўыслағаны сыртқа анық еситилди.

Сениң бойыңдағы беглигиң, ҳәзиргише айтқанда, аристократлық, сабырлылығың менен қар басқанлығың бундай ўақытларда бир пул. Жигиттиң қулағына бир дүрсилди еситилди, бул жүрегиниң соғыўы еди. Кейин еситилмей қалды. Қаякта, неге турғаны да умытылды. Мынаў жәннет есиги ашылып, бир гөззал қубылыс сәўлелениўи керек…

Есик әст-е-ен, күш пенен созылған резинадай болып ашылды.

-Ҳаў! Сиз бе?!!

Бул сөз резине емес, оқтың тезлигиндей айтылды. Жүзлерге қан жуўырып, көзлер жайнап кетти. Есик әстен ашылғаны менен «шақ» етип тез жабылды. [Уснатдинов Ш. Ибрайым Юсупов. Роман-эссе. –Нөкис, 2020, 153- бет]

Бул үзиндидеги мазмун Ибрайым ашықлық «кеселине» жолығып, Москва мәмлекетлик университети жатақханасының бесинши қабатында сүйиклиси Бийбизада менен узақ айралықтан кейинги ушырасыў пайыты. Қыздың жатақханаға өзин кимниң сорап келгенине кәўетерленип, «созылған резинадай әсте-е-ен» ашыўы, узақ қарақалпақ журтынан әпиўайы шайыр жигиттиң Москвадай қалаға «кәрежет таўып» келиўине гүманланған ярдың ишки руўхый ҳалатын баянлап турған болса, ал оны көриўден «-Ҳаў, Сиз бе?!!» деп таңланып айтылған сөздиң оқтың тезлигиндей болып айтылыўы ҳәм әстен ашылған есиктиң «шақ» етип жабылыўы - екеўи еки жақта узақ сағынысқан ашықлардың көрисиўине болған ынтықлығын анық ҳәм көркем образлы түрде аңлатып тур.

Көркем шығармаларда, мине, усындай баслы ҳәм екинши дәрежели образлардың ишки сезимлери ҳәм гүйзелислери автор тәрепинен романда үйлесимли берилиўи жазыўшының турмыс шынлығын көркем сәўлелендириўдеги жетик шеберлигин аңлатады.

Роман-эсседеги бас қаҳарман Ибрайымниң өз дәўириндеги жәмийетлик искер сыпатындағы образы да исенимли дәрежедеги реал шынлық тийкарында көркем ашылған. Соның менен бирге, бас қаҳарманның жеке психологиялық белгилери де ҳақыйқатлық пенен сәйкеслиги оқыўшы дыққатын тартады. Бул өз гезегинде автордың бас қаҳарман И.Юсупов пенен ҳәм заманлас, ҳәм бир дәўирде бирге ислесип, белгили дәрежеде бирин-бири толық билгениниң нәтийжеси деп жуўмақ шығарыўға имканият береди.

Романдағы шайыр И.Юсуповтың жәмийетлик искерлигине тийисли бөлимлерде автор тарийхый реаллықты тийкарғы база (өрис) етип алғанлығы эсседе айқын сезиледи. Мысалы, академиклер М.Нурмуҳамедов, Ж.Базарбаев, Б.Исмаилов, Т.Қайыпбергенов, Қ.Байниязов ҳ.т.б. белгили зиялылардың образлары усыннан дәрек береди. Сондай-ақ романда дүньяға белгили көркем сөз шеберлери болған Ч.Айтматов, Р.Казакова, С.Северцев, Зульфия, Саид Ахмад, Ғафур Ғулам сыяқлы XX әсирдиң белгили тулғаларының бас қаҳарман Ибрайым менен болған сәўбетлери, ўақыялары шығармадағы мазмунның эсселик сыпатын және де тереңлестиреди. И.Юсуповтың мәмлекетлик искерлик дәўиринде, әсиресе, Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы баслығы, «Еркин Қарақалпақстан» газетасының бас редакторы лаўазымларында мийнет еткен жыллары «советлик ҳақыйқат», яғный ҳәр қыйлы принциптеги искерлердиң идеологиялық соқлығысыўлары, сиясий партиялық бағытта орын алған бир қатар кемшиликлер мақсетке сай сүўретленип, дәўир фонында жетилисиў, шыңланыў сыпатларын ашып берген. Турмыста қандай қыйыншылықлар, қарама-қарсылықлар болыўына қарамастан, бас қаҳарманның уламаларға тән «мақсым»лық минези, «характери» анық көзге тасланады, яғный автор Ш.Уснатдинов Юсуп ахунның тәрбиялы шаңарағынан шыққан, ислам тәртибине садық Ибрайым шайырдың образын ҳәм характерин дурыс ҳәм шынлыққа сай сүўретлеўге ерискен.

Романның дәслепки бөлимлеринде автор Ибрайымның «халық душпаны»ның баласы сыпатында турмыста әдеўир дәкки жегенин қысқа ҳәм тереңмазмунда берип өтеди. Шығарма даўамында «халық душпаны» уламаның баласының ислам илимин билген инсаний-адамгершиликли, пәзийлети жоқары адам болғанлығына айрықша дыққатты қаратпақшы болғанлығы сезилип турады. Бас қаҳарман жумыстан босатылып, өзиниң бурыннан ислеп, көнликпе ҳәм тәжирийбелерге ийе болған тараўынан пүткилей басқа мәселеде илим изертлеў институтында жумыс ислеўге туўра келиўи, үйдеги турмыслық-социаллық машқаланың тап усындай ўақытлары қосымша мәселеге айланыўы романда типик ҳалатта сүўретленген. Мине, усындай ўақытларда да Ибрайым ҳәм Бийбизада арасындағы ҳадаллық, садықлық, жоқары инсаный ҳүрмет сыяқлы пәзийлетлердиң сақланып қалыўы - турмыстың барлық қыйыншылығын жеңип шығыўға тийкар болады, яғный автор роман-эсседеги бас қаҳарманның бул сыпатлары арқалы оқыўшыға шаңарақтағы аўызбиршилик, бир-биреўди ҳүрметлеп түсиниў, исеним мәңги жеңиске ерисиўге тийкар болыўын уқтырыўды мақсет еткен. Бул болса шығарманың оқыўшыны эстетикалық тәрбиялаў дәрежесиниң жокары екенлигин тастыйқлайды. Себеби, бул роман шайыр ықласбентлериниң «қолынан түспейтуғын» китабы болары анық. Демек, шайырдың өмирине байланыслы ҳалатларда, кризислик шараятларда бас қаҳарманның илимге, тәрбияға сай ҳәрекети ҳәм өз мақсетине ерисиўи китап оқыўшысында шайыр туўралы унамлы көз-қарасты қәлиплестириўи анық.

Шайырдың минезиндеги әлпайымлық ҳәм әпиўайылық эссениң, дерлик, барлық бөлеклеринде орын алған. Әсиресе, Әмет Шамуратов ҳәм Айымхан Шамуратовалар өмири ўақыяларының сюжетке енгизилип, Ибрайымды үйлендириўге қатнасы мотивлеринде бул қубылыс айрықша көзге тасланады.

Жазыўшы романда шайырдың, дерлик ҳәр бир қосығының жазылыў тарийхын ракурстан турып сыпатлап өткен. Ш.Уснатдинов бул арқалы өзиниң Ибрайым Юсупов пенен тек заманлас ғана емес, ал дөретиўшилик дослық байланыс қура алған шахс екенлигин де тастыйқлайды. Бул қубылыс шайырдың мәмлекетлик искерлер Ш.Рашидов, Қ.Камалов, И.Каримовлардың И.Юсупов пенен болған қарым-қатнасықларын сүўретлейтуғын эпизодларда, сондай-ақ Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, А.Есемуратов, Ә.Шамуратов,

Р.Қосбергенов ҳ.т.б. зыялылар менен байланыслы сюжет бөлеклеринде де әдеўир анық ҳәм типик шараятта көркем көринис тапқан.

Жазыўшы бул роман-эссени дөретиў процессинде Қарақалпақстанның ХХ әсирдеги тарийхы ҳәм ел зыялыларының өмири ҳаққында оғада көп автобиографиялық мағлыўматларды топлап үйренип анализлегенлиги, шайыр И.Юсуповтың өмири ҳәм дөретиўшилигин бастан ақырына шекем изертлегенлиги эссениң мазмунынан анық сезилип турады.

Шығармада инсанлар арасындағы дослық мотивлериниң сүўретлениўи оқыўшыда айрықша тәсир қалдырары сөзсиз. Ибрайым Юсуповтың К.Симонов, Ч.Айтматов, Р. Гамзатов, Қ.Кулиев, М.Карим, Ғ.Ғулам, Зульфия, Р.Казакова, С.Северцев ҳ.т.б. дөретиўши тулғалар менен тек көркем сөз майданында ғана емес, ал шаңарақлары арасындағы байланыстың жоқары тәрбиялық үлгисин турмыслық ҳалатта көрсеткени айрықша әҳмийетли. Бул шайыр образының инсаный сыпатын ашып беретуғын қыры есапланады.

Бул роман-эсседе тийкарғы сюжет бағытының жедел раўажланыўын тәмийинлеўши, дөретпеде конфликтлик ҳәм интригалық ҳалатларды келтирип шығарыўшы, бас қаҳарманның қарсылас образларының исми-шәрипи автор тарепинен ашық билдирилмеген. Бизиңше, бул автордың кемшилиги саналмайды. Роман-эссениң формалық, мазмунлық талабы бойынша автордың субъектив пикирлериниң берилиўине, ҳәр бир қаҳарманды ашық сәўлелендириўге имканияты кең болары анық. Бирақ, автор өзи менен заманлас, ҳәтте, кәсиплес болып ислескен, мерекелес болған айрым шахслардың исмин сыр тутыўды мақсет еткен. Бул қубылыс та дурыс. Себеби, шығармадағы бас қаҳарман ҳәм оның қарсыласларын бүгинги күнниң оқыўшысының билип алыўы, үйрениўи қыйын машқала емес… Зәрүр жағдайларда оларды ертеңги күнниң оқыўшысының да билип алыўына астарлы образлы нусқаўлар берилген.

Егер, олардың исми-шәрийпи анық берилгенде, бул китаптың тәрбиялық қунына унамсыз тәсир еткен болары сөзсиз. Баслы мақсет-шайырдың қарсыласының аты-жөни ким екенлигинде емес, ал сол пайда болған машқаладан тарийхый образ-Ибрайым Юсуповтың өз мақсетине ерисиўи ушын қандай мақсетли жол тутқанында көринеди. Демек, шығарма бул бағдарда да өзиниң алдына қойған ўазыйпаны анық шеше алған.

Роман - эссениң ақырында бас қаҳарманның ақсақаллық, ересеклик дәўири сүўретленеди. Шайыр қартайыў дәўиринде өзиниң пүткил саналы өмирин бағышлаған поэзиядағы жемисли мийнетлери ушын «Өзбекстан қаҳарманы» ҳүрметли атағына миясар болып, мәмлекетимиздиң Биринши Президенти қолынан бул сыйлықты қабыллап алады. Мине, усы салтанатлы мәресимге наўқасы бираз басым келип турса да, ул-қызлары шайырды көтермелеп, қәўендерлик етип, пайтахт Ташкентке барыўына жәрдем береди.

Ол соңғы ўақытлар қәншелли төсекке үйир болмасын, қаншелли аўырыў болмасын, хабар алыўға, кеўлин сорап келгенлерге, перзентлерине де, ден-саўлығы ҳаққында налып, шикаят етип, сыр берген емес. Гейбиреўлердей, кеселин узақ тәриплеп, адамларда аяныш сезимлерин оятыў деген болмады. «Неге азғын, неге ҳәлсиз көринесең?» дегенлерге, «Аллатааланың бизге мөлшерлеп берген ырысқысы кем-кем азайып атырған қусаған», деген жуўабы бар еди [570-бет].

Буннан көринеди, шайыр ғаррылық шағына келип те өзиниң уламалық минезин, сахрайы қарақалпақ халқына тән болған жайдары беглигин сақлап қалды. Роман авторы бул қубылысты эссениң басланыўынан ақырына шекем шайыр характериниң бир қыры сыпатында көркем әдебий талапқа сай сақлап қалыўы менен шығарманың тәрбиялық тәсирин де күшейтиўге ерискен.

Ҳәзирги илим ҳәм техниканың раўажланып, жаңа техникалардың адамзат өмирине терең енисиўи ҳәўиж алған дәўирде китап оқыў, үйрениў мәселеси жүзеге келди. Деген менен, жақсы китап, әсиресе Ибрайым Юсуповтай уллы сөз шебериниң бийбаҳа көркем мийраслары ҳәр қандай дәўирде де, ҳәр қандай шараятларда да оқылмай қалмайтуғынлығы анық…

Демек, дәўирлер өтсе де И.Юсуповтың поэзиясы халықтың руўхый-мәнаўий дүньясының сап ғәзийнеси болып қалары сөзсиз. Мине, усындай халық ҳүрметине ерискен, ярым әсирден аслам ўақыт даўамында елдиң қосыққа деген қумарын қандырған шайырдың көркем-тарийхый образының ҳәр қыйлы қырларын жетик сәўлелендирген бул «И.Юсупов» роман-эссеси Қаҳарман шайыр ҳаққында қаҳарманлық шежиреси – қаҳарманлық мийнет болып табылады. Ал, оның авторы Қарақалпақстан халық жазыўшысы Шарап Уснатдинов болса бул роман-эссе арқалы және бир мәртебе жанрын тапқан жазыўшы екенлигин дәлиллеген эссе жанрының үлкен шебери есапланады.

ЖАСЛАРДЫҢ ӨМИР ШЫРАҒЫ БОЛҒАН УСТАЗ ЕДИ…

К.Алламбергенов – *Қарақалпақстан халық жазыўшысы, филология илимлериниң докторы, профессор*
Г.Кдырбаева – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Оқытыўшы артист художник ҳәм өз кәсибин шын кеўилден сүйиўши инсан болыў керек.

Антон Павлович Чехов

Инсан өзи сүйген инсаннан ғана үйрене алады. Солай екен, ҳәмме ҳәм устаз деген атқа ийе болабермейди. Шәкирти устаз деп тән алған инсан ғана Устаз атына мияссар болады.

Иоганн Вольфганг Гёте

Педагог, оқытыўшы, муғаллим, устаз – жәмийет атлы бир сарайдың тиреги келешекке өмир шырағын жағыўшы, нур – зыя тарқатыўшы инсан болып табылады. Халқымыз көп әсирлерден муғаллим ҳәм устазларға өз алдына ҳүрмет көрсетип келген. Себеби, ата-бабаларымыз перзентлериниң келешеги ҳәм камалатында устазлардың орны гиреўли екенин жүда жақсы түсинген. Бул устазларға деген ҳүрмет ҳәм иззет бүгинги әўладлар жүрегинде де барқ урмақта.

Халқымыздың педагогика тарийхында, әсиресе шет тиллерин оқытыў тарийхында өз-алдына гиреўли орынға ийе ҳүрметли устаз инсанлардың бири, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты инглис тили ҳәм әдебияты кафедрасы доценти Рзаева Роза Камаловна еди.

Аўа, ҳақыйқатында да Роза Камаловна – бийбаҳа инсан, педагог,тилши-әдебиятшы ҳәм шын мәнаўиятлы устаз еди. Ол биринши гезекте өзиниң сүйген кәсибине жуўапкершилик, шын ықлас пенен қалысана қатнас жасайтуғын баўыры кең, пидайы инсан болды.

Роза Камаловнаны әпсанәўий деп атасақ та болады. Себеби, оның таўсылмас күш-ғайраты, минез-қулқы ҳәммеге өрнек бола алды. Ондағы көп уқып-қәбилет ҳәм шеберликлердиң ҳәммеси бир инсанда жәмленип келиўи - бул Алла тааланың оған берген үлкен инәми еди. Ол Қарақалпақстан Республикасында шет тиллерин оқытыўда үлкен бир мектеп жаратты десек асыра айтқан болмаймыз ҳәм бул мектеп Роза Камаловнаның берген тәлим тәрбиясы негизинде еле көп жыллар даўамында жумысын даўам етеди. Себеби, ол өзиниң әтирапында кәсиплеслерин, оқыўшылары ҳәм шәкиртлерин жыйнап, өзинше бир «Устаз-шәкирт» дәстүрин жаратқандай еди. Физика нызамларына көре Қуяш өз жумысын тоқтатқан жағдайда да оның нурлары миллион жыллар даўамында сәўлесин шашып турады екен. Солай екен , Рзаева Роза Камаловнаның исми де сол қуяш нурлары киби мәңгилик сақланып қалады.

Шәкиртлери жүрегиндеги қуяш нурларындай нәзик шуғла болып сақланып қалған, мине, усы ҳақыйқый, қәдирдан инсан Рзаева Роза Камаловна 1959-жылы 27-март күни Қарақалпақстан Республикасы Нөкис қаласында зиялылар шаңарағында туўылды.

1976-жыл Нөкис қаласындағы 1-санлы орта мектепти айрықша баҳалар менен питкерип, сол жылы Нөкис мәмлекетлик университетиниң Роман-герман филологиясы факультетине оқыўға киреди. Ол студентлик дәўиринде ҳәм зийреклиги, билими, адамгершилик пазыйлетлери менен басқа талабалардан ажыралып турар еди. Университетти 1981-жылы айрықша диплом менен питкереди ҳәм инглис тили муғаллими – филолог қәнигелигине ийе болды. Р.К.Рзаева оқыған факультетиниң алдыңғы студентлериниң бири болғанлығы себепли оны Нөкис мәмлекетлик университетиниң басшылығы инглис тили кафедрасы оқытыўшысы лаўазымына жумысқа алып қалды.

Билим алыўға ҳәм илимге шын ықлас қойған Роза Рзаева 1982-1983 – жыллар аралығында Ташкент мәмлекетлик университетиниң инглис филологиясы кафедрасында стажёр-излениўши болып билим, илим алыўды даўам етеди. 1983-1987 – жыллары излениўши сыпатында «Синтагматические особенности публицистического функционального стиля английского языка» (на материале тексов эссе) атамасында кандидатлық диссертациясы үстинде жумыс алып барды.

Р.К.Рзаева, мине, усы жыллардан баслап өз мийнет жолын жоқары билимлендириў менен байланыстырды. Ол усы 80-жыллардың басларынан баслап 1994-жылға шекем Қарақалпақ мәмлекетлик университети Роман – герман филологиясы факультети инглис тили кафедрасының оқытыўшысы лаўазымында даўам етеди.

Р.К.Рзаева 1995-2010 –жыллар аралығында институттың инглис тили кафедрасының баслығы лаўазымында жумыс алып барды. 2010-жылдан баслап өмириниң соңғы күнлерине шекем Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты инглис тили ҳәм әдебияты кафедрасында жумыс иследи ҳәм усы институтта бакалавр жөнелиси, магистратура қәнигеликлери бойынша көплеген шәкиртлер таярлап, халық хожалығы ушын жоқары маманлыққа ийе кадрлар жетилистириўде аянбай мийнет етти. Соның менен бирге, ол усы жылларда «Илим ҳәм жәмийет» илимий-методикалық бөлим редакторы лауазымын да инабатлы атқарып барды.

Р.К.Рзаева үлкен педагогикалық стажға ийе оқытыўшы болып, ол республикамыздың бир қанша белгили оқыў орынларында ҳәм шет мәмлекетлерде қәнигелигин жетилистириў курсларында билим ҳәм көникпелерин раўажлан-

дырды. Атап айтқанда, оның Москва мәмлекетлик университети(1984-жыл), Өзбекстан мәмлекетлик жәҳән тиллер университети (1989, 2007, 2010, 2016-жыллар), Самарқанд МШТИ (2000-жыл), М.Улуғбек атындағы Өзбекстан миллий университети қасындағы Жоқары педагогика институты ЖОО кафедра баслықларының курсында (2005-жыл) алған билим, көнликпеплери ҳәм тәжрийбе алмасыўлары усы айтқанларымыздың айқын дәлийли.

1999-жылы Рзаева Роза Камаловна республикалық «Устаз» (ҳәзирги «Истъедод») фондының педагогика қәнигелиги бойынша таңлаўда қатнасып, грант жеңип алыўға мияссар болды ҳәм АҚШына қәнигелигин жетилистириў ҳәм тәжирийбе алмасыў бойынша сапарға барып келди.

Р.К.Рзаева зийрек ҳәм инталы талабалар менен көп ислести ҳәм оларды туўры жолға бағдарлап, оқыў-тәрбия жумысларына үлкен дыққат аўдарып, белгили бир дәрежеде жетискенликке ерисиўинде өзиниң үлесин қосты. Ол өзиниң мийнет жолында бирнеше талантлы жасларды, атақлы стипендия ийелерин, олимпиада жеңимпазларын хәм шебер дилмашларды таярлады.

Тил билимин тереӊ меӊгерген филолог сыпатинда Р.Рзаева 90 ға шамалас илимий мийнетлер, оқыўлық ҳәм методикалық қолланбалар және илимий мақалалардың авторы болды. Р.К.Рзаева аўдарма бойынша, әсиресе, көркем аўдарма бойынша бирқанша жумыслар алып барды. С.Балгабаевтың «Ең сулыў келиншек» атамасындағы пьесасын рус тилинен инглис тилине аўдарма етти. Нәтийжеде, Қарақалпақ сазлы театры Мыср мәмлекетинде өткерилген XXI халықаралық театрлар фестивалына қатнасып қайтты, спектакль шет ел тамашагөйлерине сахнада қойылып, инглис тилинде тыңлаўға имканиятлар болды. Көркем аўдарма бойынша мийнетлеринен балалар фольклоры бойынша қосықлар, ертеклерди, Қарақалпақстан ҳәм Өзбекстан халық шайыры И.Юсуповтың бирқанша қосықларын ҳәм массагетлер тарийхын сөз ететуғын «Томарис» поэмасын, Қарақалпақстан халық шайыры Г.Матякубованың «Стихи, сонеты, поэмы, либретто для оперы, поэзия в прозе. Избранное в II-х томах» (Нукус , изд. «Билим», 2015) атамасындағы китабын өзбек ҳәм қарақалпақ тиллеринен рус ҳәм инглис тилине аўдармалады. Қурбанбай – жыраў Тажибай улының сөзинен жазылған « Қырық қыз» дәстаны тийкарында уш акт, алты картинадан туратуғын «Либретто для оперы» (Ташкент , GLOBAL BOOKS баспаханасы, 2017) (213-167-бетлер) ҳәм « Поэзия в прозе» (269-358-бетлер) бойынша жумыс алып барды, белгили қарақалпақ жазыўшы ҳәм шайырларының өмирбаяны ҳәм доретиўшилик жолы ҳаққында мағлыўматларды, гурриңлер, проза ҳәм поэзия шығармаларынан үзиндилерди шеберлик пенен рус ҳәм инглис тиллерине аўдармалағанын атап өтсек болады. Оның көпшилик аўдарма бойынша мийнетлери республикалық «Қарақалпақ әдебияты» газета бетлеринде жәрияланды ҳәм интернет сайтларына киргизилген. Бул иске асырылған жумыслары, әлбетте, Қарақалпақстан республикасының илим-пән тараўында үлкен әҳмийетке ийе болды, және де келешек илим изертлеўшилерине үлкен руўхый азық ҳәм тәжирийбе мектеби сыпатында еле де хызмет етеди. Себеби, уллы жазыўшы Шолпанның «Әдебият жасаса, – миллет жасайды» деп айтқанындай, оның қарақалпақ тилинен инглис тилине аўдарма етилген жумыслары шет ел оқыўшыларына бизиң елимиздиң үрп-әдет, дәстүрлери, мәденияты ҳәм қарақалпақ әдебиятының ең жақсы үлгилери менен танысыўға кеңнен имканият жаратып, миллетимиз, оның руўхый дүньясы ҳаққында бай мағлыўматларды береди.

Р.К.Рзаева бул көп жыллық илимий-педагогикалық хызметлериниң нәтийжеси бойынша 2011-жыл 15-январъ куни Antique World Халықаралық Академиясы тәрепинен доцент илимий атағы берилди. Ол 2013-2014-оқыў жылының жуўмағы бойынша филология факультетиниң «Ең талапшаң ҳәм искер муғаллими» номинациясы жеңимпазы болды ҳәм диплом менен сыйлықланды, 2015-2016–оқыў жылында институт педагог-хызметкерлериниң оқыў, илимий-методикалық әмелге асырған жумысларын мониторинг етиўде белсене қатнасқанлығы ушын арнаўлы диплом менен сыйлықланады.

Талантлы ҳәм зәбердес устаз Р.К.Рзаева 1998-жылы көп жыллық мийнетлери ҳәм тәлим-тәрбия тараўында ерисken табыслары ушын Өзбекстан Республикасы Халық тәлими ағласы нышаны менен сыйлықланды, 2004-жылы оған «Билимлендириў ҳаққындағы Нызам» ҳәм Кадрлар таярлаўдың миллий дәстүринде белгиленген ўазыйпаларды орынлаўға ҳәм жоқары мағлыўматлы кадрларды таярлаўда айрықша хызметлери ушын Өзбекстан Республикасы билимлендириў министрлигиниң «Ҳүрмет жарлығы», 2016-жылы көп жыллық нәтийжели ҳәм айрықша мийнети ҳәм өз хызмет ўазыйпаларына болған садықлығы ушын Өзбекстан Республикасы жоқары ҳәм арнаўлы билимлендириў министрлигиниң «Ҳүрмет жарлығы» берилди.

Жуўмақлап айтқанда, инсан камалатында оған биринши мәрте қәлем услатқан, ҳәрип үйреткен, оны илим-билим нурларына жетеклеген оқытыўшы-устаздың мийнети бийбаҳа.

Әлбетте, бундай өз кәсибиниң маманы, шәкиртлерин, кәсиплеслерин шын берилип суйген инсанды ел – халқы да, кәсиплеслери де үлкен ҳүрмет етиўи сөзсиз. Сонлықтан да, Р.К.Рзаеваның өмир жолы, ең баслысы бийбаҳа инсанийлық пазийлетлери менен устазлық зәбердес хызметлери илим ҳәм билимлендириўди раўажландырыўға қосқан үлеси жасларымыздың ҳәр тәреплеме кәмил инсан болып қәлиплесиўине, елимиз абырайының артыўына қосқан салмақлы мийнети келешек әўладлар ушын үлги болып қала береди ҳәм дослары, кәсиплеслери, шәкиртлери ядында мәңги сақланады.

MAZMUNÍ

1-oktyabr – Muǵallimler hám ustazlar kúni

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң муғаллимлер ҳәм устазлар күнине бағышланған салтанатлы мәресимдеги шығып сөйлеген сөзи 3

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Абаев С., Алламбергенов Е.К. Қураны Карийм ҳәм Ҳәдислердеги әдеп-икрамлылық тәрбия ҳаққында 13
Allambergenov E.K "Avesto" and Karakalpak folk dastan "Shariyar" (The source of education, traditions and heritage, continuity and relationship problems) 15
Әлеўов Ө., Таспанова Ж.К. Әжинияз Қосыбай улы жаслар тәрбиясы мәселелери ҳаққында 18
Бердиева Ҳ.М. Ўқитувчи касбий компетентлигини ривожлантиришда инновацион таълим муҳитининг ўрни 22
Душабоев О.Н. Педагогик тизимларда синергетика тамойиллари 24
Joldasbaev P. Jumanazar Bazarbaevtıń pedagogikalıq tárbiya tarawındaǵı miynetlerine bir názer 26
Меражова Ш.Б. Понятие прямой и обратной задачи в математической физике 28
Мырзамбетов П.Ш. Тарбиянинг бошқа йўналишлари билан жисмоний тарбиянинг боғлиқлиги тамойиллари 33
Набиев А., Ҳайдарова Ш., Каримов К.А. Касбий-техникавий таълимда компетенциявий ёндошув 36
Набиев А.Н., Каримов К.А., Каримов Б.Т. Конуссимон узатмаларни лойиҳалашда назария ва амалиёт уйғунлиги муаммолари 39
Ғаниев О.А. Кредит-модуль тизими - таълим сифатини таъминлаш омили сифатида 42
Ҳамдамова Н.М. Ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари 44
Хожаметов А. Болаларни спортга жалб қилишда аёлларнинг ўрни 46
Рўзиева Г.Х. Идиомалар-маданий компетенцияни шакллантирувчи омил сифатида 48
Тажибаев С.С., Олимов А.И., Ниязов А.Т. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини тайёрлашда мобил иловаларни қўллаш самарадорлиги 50

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

Абдурахманова А.Т. Влияние духовно-эстетического воспитания на развитие личности в процессе образования 53
Amonova H.I., Niyazov L.N. Biokimyo fanini o'qitishda keys usulini qo'llash masalalari 54
Asqarov M. Irracional teńlemelerdi sheshiwdiń bazı bir usılları 56
Asqarov M. Logarifmlik hám kórsetkishli teńsizliklerdi intervallar usılınan paydalanıp sheshiw 58
Бердибаева Г. Жас өспиримлердиң саламат ҳәм саналы раўажланыўында миллий ойынлардың тәсири 59
Djumabaeva V.T. Using authentic texts in foreign languages clssses 61
Жалелов Р.М., Жалелов К.М. Excel электрон кесте программасында сызықлы программаластырыў мәселелерин симплекс усылы менен шешиў 62
Жалелов Р.М., Жалелов К.М. Ms excel программасы жәрдеминде транспорт мәселесин потенциаллар усылы менен шешиў 65
Жумамуратов А.П. Дарс жараёнида бошланғич синф ўқитувчиларининг ахборот технологияларидан фойдаланиши методикаси 67
Kaipbergenova F.T. The effectiveness of using an online-program in teaching english vocabulary to chemistry students 69
Камолов Л.А., Халмаматова Л.А., Калкоразов Т.Т. Особенности управления строительным процессом в условиях глобализации 71
Мамадиёров Ж.Б. Амалий дастурлар орқали математикани ўқитиш 73
Мирзакаримова М.М. Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизимини такомиллаштириш 75
Мырзамбетов П.Ш. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси предметининг таълим-тарбия тизимидаги аҳамияти 77
Nagmetova N.M. Baslawısh tálimde pánler integraciyası tiykarında bilim sapasın arttırıw 78
Норова К.Ю. Олий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни бошқариш тамойиллари ва концептуал асослари 80
Нурекеев Б.Т. Палўанлар ҳаққында әпсана ҳәм гүрриңлер тийкарында оқыўшы жасларды батырлыққа, мәртликке таярлаўдың педагогикалық әҳмийети 82
Ro'ziyeva D.S. Optikaning murakkab mavzularini o'rganishda laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil qilish 84
Саидова Н.Р. Бошланғич синф ўқувчиларининг математика компетенцияларини шакллантиришда ахборот-коммуникация технологиялари воситаларидан фойдаланишнинг педагогик асослари 86
Саримсакова Н.К. Орфоэпическая компетенция: понятие, сущность, структура 88
Тажбенова С.С. Она тили дарсларида назарий билимларни амалда қўллаш грамматик саводхонликнинг асоси сифатида 91
Тажибаев С.С., Дауренов Е.Ю., Олимов А.И., Бўлажак педагог кадрларни ўқитишда махсус мобил иловалар яратиш зарурияти (жисмоний тарбия мисолида) 93
Тлегенов Б.Н. Умумтаълим мактабларининг 5-синф ўқувчиларида информатикадан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш муаммоси 95
Турганов Ё.И. О возможностях использования современных информационно-коммуникационных технологий в совершенствовании оценочной компетенции будущего учителя 97
Турғунов А.А. Мактабгача таълим психологик хизматининг амалдаги модели 99
Усмонов З.Н. Мониторинг физкультурно-оздоровительной работы в сельских общеобразовательных школах 101
Utepbergenova D., Kurbaniyazova S., Otarbaeva R. The ories on listening comprehension in language learning 103
Hamroyev G'.H. O'quv topshiriqlarini vazifasiga ko'ra tasniflash va blum taksanomiyasining ahamiyati 105
Yavidov B., Saburova G., Nurimbetov K., Ollomberganova M. Beyker-Kempbel-Xauzdorf formulasiga oid bir masalaning yechilish metodikalari 107
Шлюбуль Е.Ю., Ажиев А.Б., Жаксымуратова Э.С. Проблемы здоровьесбережения подрастающего поколения в современной образовательной практике 110
Чергинская И.А. Воплощение категории условия в волшебной русской сказке 113

Recenziyalar, sın pikirler

Алламбергенов К. Г.Эгамқулова Жанрын тапқан жазыўшы ямаса қаҳарман шайыр ҳаққында қаҳарманлық мийнет 115

Ustazlar shejiresi

Алламбергенов К., Қыдырбаева Г. Жаслардың өмир шырағы болған устаз еди 118

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındaǵı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2020 (№3)

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ !

my.gov.uz
Yagona Interaktiv
Davlat Xizmatlari Portali

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi

№ 4784-115f-3a08-788a-ff00-8083-9066
Hujjat yaratilingan sana: 2020-08-17
Ariza raqami: 21211097

Hujjat berilgan: OTEMURATOV BAIRAMBAY PERDEBAYEVICH
Qabul qiluvchining identifikatsiya raqami: 520867804

Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVOHNOMA

№ 1098

Nomi: "ILIM HA'M JA'MIYET"-"FAN VA JAMIYAT"-"SCIENCE AND SOCIETY"-"НАУКА И ОБЩЕСТВО"

Tarqatish shakli: jurnal

Til(lar)i: qoraqalpoq, o'zbek, rus, ingliz

Muassis(lar)i: Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Ixtisoslashuvi: ilmiy-metodik

Tahririyat manzili: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Nukus shahri, P.Seytov ko'chasi, Raqamsiz uy

Tarqatish hududi: O'zbekiston Respublikasi bo'yicha

Berilgan sanasi: 07-08-2020

Ro'yxatdan o'tkazuvchi organ rahbari: Xodjayev Asadjon Azatbekovich

Mazkur hujjat Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrdagi 728-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali to'g'risidagi nizomga muvofiq shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi hisoblanadi. Elektron hujjatning nusxasida ko'rsatilgan ma'lumotlar to'g'riligini tekshirish uchun repo.gov.uz veb-saytiga o'ting va elektron hujjatning noyob raqamini kiriting yoki mobil telefon yordamida QR-kodni skaner qiling. Diqqat! Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrdagi 728-son qaroriga muvofiq elektron hujjatlardagi ma'lumotlar qonuniy hisoblanadi. Davlat organlariga Yagona portalda shakllantirilgan elektron hujjatlarning nusxalarini qabul qilishni rad etishlari qat'iyan taqiqlangan.

8501

Усы жаңа гүўалық алынғаннан соң көп узамай «Илим ҳәм жәмийет» журналы өмиринде төменде көрсетилген еки үлкен жаңалық жүз берди.

I. Биринши жаңалық: Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Жоқары Аттестация Комиссия баслығы А.Т.Юсуповтың 2020-жыл 30-июльдағы № 01-10/1103-санлы хатында төмендегише көрсетилген қуўанышлы хабар болды:

«ЖАК коллегиясының 2020-жыл 30-июльдағы 283/7.1-санлы қарарына тийкар « Жоқары мағлыўматлы илимий ҳәм илимий-педагог кадрлар қәнигеликлери дизими»ндеги илим тармақлары бойынша «Digital Commons» платформасы негизиндеги «Uzbekistan Research Online» санлы платформасы қурамына иловаға муўапық киритилген республика жоқары оқыў орынларының 41 журналында жетекши шет ел илимпаз-қәнигелер рецензиясынан өткерилген ҳалда инглис тилинде жәрияланатуғын мақалалар диссертациялар тийкарғы илимий нәтийжелерин жәриялаўға усынылған илимий баспалар дизимине киритилген шет ел илимий баспаларда жәрияланған илимий мақалаларға теңлестирилгенлигин мәлим етеди».

Редакциялық аңлатыў: Усы 41 журнал арасында 29-сан менен **«Илим ҳәм жәмийет»** журналы да дизимге алынған.

II. Екинши жаңалық: - Алишер Наўайы атындағы Өзбекстан Миллий китапханасының 2020-жыл 9-октябрьдеги китап ҳәм бир қатар күнделикли баспаларға ISBN ҳәм ISSN санларды бирлестириў ҳаққында мағлыўматнамасы тийкарында «Илим ҳәм жәмийет» журналына халық аралық «Scopus» стандартлары талапларына сай баспа нусқа менен бир қатарда төмендеги көрсеткишлер тийкарында электрон тәризде шығарылыўға да ҳуқық берилди:

Turkum nashrning nomi	*ISSN raqam*	*Turkum nashlarning turi*
"Ilim hám jámiyet". "Fan va jamiyat", "Science and society", "Наука и общество"	2181-1555	электрон нашр

Ҳүрметли журнал редакциясы жәмәәти! Редколлегия ағзалары!

Жоқарыда келтирилген барлық табысларыңыз бенен Сизлерди шын жүректен қутлықлаймыз!

Ректорат

УСТАЗЛАР ШЕЖИРЕСИ

Илим - билимимиздиң уллы байтереги еди

Философия илимлериниң докторы, профессор, Өзбекстан Илимлер Академиясының хақыйқый ағзасы, Өзбекстан, Қарақалпақстан илим-билиминиң уллы байтереги Жуманазар Базарбаев 1933-жылы Мойнақ районында туўылды. Өмири ҳәм 65 жыллық мийнет жолы даўамында Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлиги, өзбек ҳәм қарақалпақ халықларының дослығын беккемлеўге, халқымызды миллий идея ҳәм жоқары мәнаўият руўхында тәрбиялаўға тийисли фундаментал шығармалар дөретти. Ж.Базарбаев белгили философ, социолог, сиясаттаныўшы алым сыпатында республикалық ҳәм сырт елли алымлар арасында үлкен абыройға ийе еди. Оның ғәрезсизлик жылларында 10 нан артық сабақлықлары, 20 монографиясы, 14 ке жақын оқыўлық-методикалық шығармалары басып шығарылды. Алымның қәлемине тийисли 200 ден артық мақалалар республикалық газета-журналларда жәрияланған болып, оларда өзбек ҳәм қарақалпақ халықларының миллий қәдириятлары, раўажланыўы сәўлеленген.

Ж.Базарбаевтың "Жылдың ең жақсы сабақлығы ҳәм оқыў әдебияты авторы - 2012" республикалық таңлаўында "Әдеп философиясы" сабақлығы хәм «Қорақалпоқ этнопедагогикаси» китабы сыйлы орынларды ийеледи. Академик Ж.Базарбаев басшылығында ғәрезсизлик жылларында 10 кандидатлық, 32 магистрлик, 5 докторлық диссертация жумыслары табыслы қорғалды. Оның бир неше жзлеген шәкиртлери республиканың түрли тараўларында жемисли мийнет етпекте.

Ж.Базарбаев 2017-жылдан Өзбекстан Миллий университети ҳәм Самарқанд мәмлекетлик университети философия пәни бойынша докторлық диссертациясын қорғаў бойынша Кеңес ағазасы сыпатында жемисли мийнет етти. ҚМУ, НМПИ,УзРМУ жанындағы педагогика илимлери бойынша докторлық диссертациясын қорғаў кенесиниң баслығы болды.

Устаз алым 1995-жылда Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, 2017-жыл жуўмағы бойынша "Ардақлаў" сыйлығының лауреаты болды. Биринши дәрежели «Мийнет пидайысы» көкирек нышаны менен сыйлықланды.

Аўа, усындай адиўли устаз, ҳақыйқый инсан Ж.Базарбаев илим-билимимизниң уллы байтереги еди. Ол халқымызға үлкен илимий мийраслар қалдырып кетти. Әлбетте, уллы алым естелиги мудамы бизиң ядымызда қалады.

Әжинияз атындағы НМПИ ректораты, «Илим ҳәм жәмийет» журналы редколлегия ағзалы ҳәм редакция жәмәәти.

УЛЛЫ ИСЛЕРИҢИЗ ҚАЛДЫ ИЗЛЕРДЕ

(Академик Жуманазар Базарбаевты соңғы сапарға шығарып салыў ўақтында жазылған қосық қатарлары)

Бул иллет күн күннен қанат жаймақта,
Қорқыныш,қәўетер салып аймаққа,
Даңқлы академик ,Жуманазар аға,
Әдиўли устаз еди қарақалпақта.

Жас кишилер жүрип еди қәдирлеп,
Қанатласты шыға ғойса сәўирлеп,
Ҳасыл бир перзентин жойтты халайық,
Хошласыўға жыйналып тур әдиўлеп.

Дана мағрипатшы, орны салмақлы,
Қатарда нар еди исте ғайратлы,
Истиң көзин билген зиялы устаз
Министр, ректор болды айбатлы.

Шаршамастан хызмет етти халыққа,
Жол көрсетти пана болып алыққа,
Данышпан, философ теберик инсан,
Жазған китапларың қалды тарийхта.

Әдебиятты әдиўледи жанындай,
Поэзия ол -тамырдағы қанындай,
Бердақ, Әжинияз ды талласа егер,
Пикирлери жанып турды жалындай.

Жасады ол елдиң ҳүрмет тахтында,
Бир батырдай хызмет етти ўақтында,
Жасы уллы , жеткен ,жетпеген де бар
Илим менен балент болды бахты да.

Өмир сарайында хәмме мийманбыз,
Жақсы болсақ жүзи жарық -ийманбыз,
Халықтың қаланып кемтик жерине,
Бир өмир ылайықлы ҳүрмет жыйғансыз.

Аға, жасыңызды берсин бизлерге,
Бой дүзетип едик қарап сизлерге,
Жеткиншек әўладқа улги болғандай,
Айтарлықтай исиң қалды излерде.

Гулистан Даўлетова

Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен мәдени ят хызметкери.

Dıqqat, jazılıw - 2020!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy–pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2020-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shığatuğın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

Onıń ústine, «Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgenligin sizler jaqsı bilesiz.

Ózbekstan Respublikası JAK ekspert qararı tiykarında 2019-jıl yanvar ayınan baslap bul dizim tómende atı atalğan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri.

Jazılıw bahası—250.000 (Eki júz eliw mıń) swm.

Elektron pochtası: fanvajamiyat@mail.ru; fanvajam@mail.ru

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230105, Telefon: +998612294086; +998939205495.

JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:
BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri
Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010
MFO: 00014; **INN:** 201 122 919
Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0179 5010 0079 003
INN: 200 357 981

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shığa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwğa ruxsat etildi: 1.10.2020* *Buyırtpa: №0185. Format: 60x84 1/8.* *Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shığadı.* *Nusqası : 182 dana. Reestr № 11-3084*